MOLNÁR ERIK

A MAGYAR TÁRSADALOM TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁDKORTÓL MOHÁCSIG

SZIKRA

196

61.

306

MOLNÁR ERIK

A MAGYAR TÁRSADALOM TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁDKORTÓL MOHÁCSIG

SZIKRA KIADÁS BUDAPEST 1949

Felelős kiadó: dr. Simó Jenő

9844.49. — Fuggetlen-nyomda N. V. Budapest Felelős vezető: Földi Vilmos igazgató.

ELŐSZÓ

Az olvasó könnyen megkérdezheti: nem korai kísérlet-e a magyar történet valamelyik korszakáról összefoglaló marxista munkát írni? S nem lehet elvitatni, hogy a kérdés jogosult. A magyar történet marxista feldolgozása végleges eredményekre csak akkor fog vezetni, amikor Magyarországon egész marxista történésznemzedék nevelkedett fel, amely azután tervszerű, kollektív munkával lát hozzá az előtte álló feladatok megoldásához. A feladatok nagyok. Felszínre kell hozni a még ismeretlen forrásanyagot, át kell vizsgálni mindazt, amit a polgári történetírás ténynek állított, hiánytalanul el kell sajátítani a történeti kutatás marxista-leninista módszerét, és alaposan meg kell ismerkedni a vezető marxista-leninista történettudomány, a Szovjetunió történettudományának a problémáival és eredményeivel. A közvetlen feladat még így is részkérdések megoldása lesz. Szilárd összefoglaló eredményekre csak akkor számíthatunk, ha a részkérdések egész sorát a teljes és kritikusan átvizsgált tényanyag birtokában és a marxista-leninista módszer helyes alkalmazásával megoldottuk.

Összefoglaló munkát írni mégsem elsietett dolog. A részkutatások csak akkor lehetnek hasznosak, ha világosan felvetett problémák megoldására irányulnak. Mielőtt részkutatásokba fognánk, határozottan rá kell mutatni azokra a problémákra, melyek megoldásra várakoznak. S ezek a problémák reális kapcsolataikban s így teljességükben csak akkor vetődnek fel, ha figyelmünket az egész történeti fejlődésre fordítjuk. A rész csak az egészben, az egésszel való összefüggésében világosodik meg.

Ennek a könyvnek nincs is más célja, mint hogy rámutasson a magyar középkor problémáira és bizonyos megoldásokat javasoljon, melyek a tényismeret mai állásában indokoltaknak látszanak. A könyv nem kívánja a magyar középkor végleges

mérlegét felállítani, csupán alapot akar teremteni azokhoz a részkutatásokhoz, melyek a végső mérleg felállítását lehetővé fogják tenni.

A könyvben a feltevéseknek tág tér jut. És ez nem egyedül annak a következménye, hogy tényismeretünk ma még hiányos. Teljes tényismerettel a korai időkről sohasem fogunk rendelkezni. A középkor utolsó évszázadaiban a helyzet mindenesetre kedvezőbb, mint az őstörténeti korszakokban. Őstörténetet írni „abstrakt szociologizmus" nélkül aligha lehet. A tényismeret itt sohasem lesz teljes, s a tények hézagait az elvont fejlődéstörvényekkel kell áthidalni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a történetírás ne törekedjék az élettelen sémák helyébe eleven valóságot állítani. Bizonyos például, hogy a magyar őstörténetet a szovjetkutatás eredményeinek a felhasználásával már most sokkal konkrétabban és tényszerűbben meg lehet írni, a magyar őstörténetet sokkal inkább a t ö r t é n e t színvonalára lehet emelni, mint ez eddig történt.

De teljesen feltevések nélkül, egyedül világos tényanyagra támaszkodva, a középkor történetét sem fogjuk soha megírni. Annál kevésbbé mellőzhetők a feltevések a tényismeret mai állása mellett.

A magyar történet alapja egészen a legújabb időkig a magyar agrártörténet. A magyar agrártörténet alapja pedig a magyar agrártechnika története. De a magyar agrártechnika történetét még nem írták meg. És szilárd tényanyagra támaszkodva, legalább a középkort illetően, soha nem is fogják megírni, mert ilyen tényanyag nemcsak nincs, de soha nem is lesz. Azok, akik a középkorban okleveleket szerkesztettek vagy krónikákat írtak, édes-keveset törődtek azzal, hogy a paraszt milyen technikai feltételek mellett dolgozik. Lesz idő, amikor itt is többet fogunk tudni. A régészettől komoly segítséget várhatunk, s például a magyar eke történetét talán már rövidesen meg fogják úgy írni, hogy annak a történettudomány is hasznát veheti. De a nemlétező anyagot mindig feltevésekkel kell majd pótolni.

A könyv egyik legfontosabb kérdése a zsellérség keletkezése, fejlődése és szerepe. S ezt a kérdést ott is csak feltevések segítségével lehet megoldani, ahol már számbeli „statisztikai" anyag áll rendelkezésre, mert az anyag a falusi lakosságnak csak 1%-ára terjed ki, s 2%-ánál többre aligha fog valaha is kiterjedni.

A feltevések tehát nem mellőzhetők. A lényeges az, hogy ezek ne mesterkélt konstrukciókon alapuljanak, hanem az ismert tényanyagból, a marxista-leninista módszer helyes alkalmazása mellett,

szükségszerűen vagy nagy, vagy legalábbis más feltevéseknél nagyobb valószínűséggel következzenek.

A feltevések széleskörű alkalmazásával látszólag ellentétben áll a könyvnek az a törekvése, hogy a középkori viszonyokról, ott, ahol az anyag természete ezt megengedi, számszerű képet nyujtson. Hogyan lehetséges a viszonyokat számszerű szabatossággal megragadni, amikor még a valóságot is feltevésekkel kell pótolni? De a tudomány csak akkor válik valódi tudománnyá, ha képes mennyiségi összefüggéseket is felismerni. S a felismert mennyiségi összefüggések még akkor is igen termékenyek, amikor viszonylag bizonytalan alapokon nyugosznak. A marxizmus-leninizmus nem pozitívizmus. Van bátorsága ahhoz, hogy az ismeretlen tényeket jól megalapozott feltevésekkel pótolja. És nem riad vissza például az árelemzésektől, bármennyire ingatagnak érezze is ezeket. A könyv feltehetőleg bebizonyítja, hogy még erre az ingatag talajra is érdemes építeni, mert az eredmény, amelyet így nyerhetünk, történeti tudásunkat teljesebbé teszi.

A könyv a magyar társadalomtörténet 13—15. századi korszakát egészen 1526-ig tárgyalja és folytatása a szerző korábbi munkájának, mely „A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig" címet viseli. A könyv tárgya a magyar társadalom története, de a magyar állam keretében élt más népek történetével is foglalkozik, mert ezt a magyar társadalom történetétől nem lehet elválasztani. Olyan munkaterület ez, melyet a történetírásnak a magyar és a szomszéd népi demokráciákban közös erővel kell feldolgoznia.

A könyv két részre oszlik: az első az 1200-tól 1350-ig, a második az 1350-től 1526-ig terjedő időszakra esik. A két időszak közül az első eléggé színtelen. A természeti gazdálkodás kora ez, melyben az árutermelés csak nagylassan halad előre. Ha a könyv az utóbbi folyamattal mégis részletesen foglalkozik, ennek két oka van. Az egyik az, hogy így részletes anyagon igazolhatja be, hogy az árutermelés a természeti gazdálkodástól elválaszthatatlan. A másik az, hogy így, szemben a Dopsch-féle polgári iskolával, azt is beigazolja, hogy a természeti gazdálkodás feudális korszaka, az árutermelés adott csírái mellett is, minőségileg különbözik nemcsak a tőkés árutermelés, de az egyszerű árutermelés korszakától is.

Az osztályharc már a 13. században a fejlődő árutermelésből eredt, s parasztság és nemesség, felső és alsó nemesség viszonyában egyaránt éles formákat öltött. Ennek ellenére a korszak meddő maradt. Az eredmények, amelyeket az osztályharc elért, csupán formaiak voltak. A parasztság, amikor a költözési jogot kivívta,

egységesen felszabadult, de szabadsága papirosjognál nem volt egyéb. S a kisebb nemesség, amikor az una eademque szabadságot kiküzdötte, a nagybirtokosokkal ugyan jogilag egyenlővé vált, de tényleges egyenlőtlensége tetőpontját éppen ezalatt érte el.

Mégis, ez a színtelen kor teremtette meg az alapokat, melyeken a következő kor története, gazdag szociális tartalmával, lejátszódhatott. Az árutermelés a létrejött alapokon 1350 után és különösen a 15. században lényegesen előrehaladt, s a társadalmi viszonyokat átalakította. A parasztság, mely a korba jogilag egységesen lépett, e jogi egység alapján g a z d a s á g i l a g differenciálódhatott. És a középnemesség harca a bárók ellen a rendi egyenlőségnek azon a talaján folyhatott, melyet a megelőző kor készített elő.

A magyar történet a 15. század második felében a drámai feszültség szakába érkezett. A török veszedelem fenyegető árnyában az addigi politikai rend, a bárók uralma, tarthatatlanná vált. E vezetésre képtelen réteggel szemben egymás után lép fel most a királyi hatalom, a középnemesség, végül a parasztság is, hogy a színről egymásután letűnjenek. Az élen így a bárók maradtak, akik az országot Mohácsnál katasztrófába vitték.

A könyv ezzel záródik. Ha a marxista történetírást Magyarországon előreviszi, ezt elsősorban annak a segítségnek köszönheti, amelyet a Szovjetunió történettudománya nyujtott, példát mutatva a marxista-leninista módszer helyes alkalmazására.

Itt mondok egyúttal köszönetet egyetlen munkatársamnak is, aki nélkül a könyv nem készülhetett volna el.

ELSŐ RÉSZ

A BARBÁR FEUDALIZMUS FEJLŐDÉSE

(1200—1350)

I.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

1. A termelőerők

Az adatok a termelőerők jelentős fejlődését tanusítják, bár éppen a legfontosabb földművelő eszközök fejlődéséről keveset tudunk. A korábbi tövisborona helyét talán ebben az időben foglalta el az ország egyes részeiben a még egészen fából készült fogasborona. Az istállózó állattenyésztés előhaladását az mutatja, hogy a széna áruként többször előfordul (1255. évi budai vámtarifa, pozsonyi polgárok a 14. század derekán a kir. udvarnak szénát szállítanak), nemkülönben az a körülmény, hogy a zab az úrbéri szolgáltatások közt, mint egyetlen gabonaadó is szerepel (pannonhalmi apátság somogyi falvai 1336-ban). Az pedig bizonyosnak tekinthető, hogy a földművelés kiterjedt és módszerei javultak.

A Felvidék s a többi nagy erdővidék vadásznépe a korszak végéri legnagyobbrészt már áttérhetett a földművelésre. Ezzel a vadászat általánosságban kivált a főfoglalkozásként űzött termelőágak közül. Az alföldi magyarság, a székelyek, a románok és az ukránok közt pedig a földművelés az állattenyésztés rovására előnyomult. (Egyidejűleg ugyan a román-ukrán havasi juhpásztorkodás is kiterjedt. S a jászkun bevándorlással az Alföldön megújultak a pusztai pásztorélet ősi formái.)

A földművelésnek azon a területein, ahol korábban feltehetőleg még a vad talajváltó (erdővidéken az égető) rendszer uralkodott, tehát az ország keleti részeiben, az utóbbi rendszer helyébe többé-kevésbbé a szabályozott talajváltó rendszer léphetett. Ahol a földet már korábban az utóbbi szerint művelték, ott, a haladottabb tájakon, elsősorban az ország nyugati felében, Dunántúl, az Alsó-Szávavidéken, a Kis-Alföldön és az Északi

Dombvidék nyugati részében már a 13. század végére, az Északnyugati Felvidéken és a Nagy-Alföld déli részén (Temesköz, Bács-Bodrog, Csanád, Arad megyék) pedig a 14. század közepére, áttérhettek a nyomásos rendszerre, egyelőre általában a kétnyomásos rendszerre, azután, a 14—15. század folyamán, fokozatosan, a háromnyomásos rendszerre.[1]

A földművelés rendszerének a megjavítása, a termelőerőknek ezzel kapcsolatos fejlődése maga után vonta a falusi birtokrendszer átalakulását. A nyomásos rendszer területein az osztó földközösség helyébe az állandó parasztbirtok rendszere lépett. Míg az előbbinél a parasztoknak szántásra-vetésre és kaszálásra mindig más és más földdarabokat, szántóföldet és rétet osztottak ki, addig az utóbbinál a paraszt és örökösei állandóan ugyanazt a szántó- és rétterületet birtokolták. Az ország nyugati és déli részében az osztó földközösség nyomaival 1300, illetve 1350. után nem, vagy csak elvétve találkozunk. Ez a 15. században már csak az Alföld északibb részében és Kelet-Magyarországon állott fenn, Erdélyt is ideszámítva. A legelők és erdők közössége azonban, ha a földesuraktól korlátok közé szorítva is, országosan fennmaradt.

Az osztó földközösség a nyomásos rendszer területein azért tünt el, mert az utóbbi a földek időszakos újraosztását feleslegessé, sőt célszerűtlenné teszi. A talajváltórendszer együttjár a földek időnkénti újraosztásával, mert itt a szántóföld a művelésből időszakosan kiesik, s helyébe új területet fognak művelés alá, amelyet a falutársak között ki kell osztani. A nyomásos rendszer mellett azonban a szántóföldet állandóan művelik, még azt a részét is felszántják, amely ugaron marad. S a földek időszakos újraosztása itt már a többtermelés érdekébe ütközik. Az ezt előmozdító befektetésre, mint a föld megtrágyázására, csak ennek állandó birtokosa hajlandó, kit a föld állandó birtoklása biztosít afelől, hogy befektetéseinek maga látja hasznát.

[1] A magyar mezőgazdaság használható történetét még nem írták meg. Az egyes monográfiák, mint pl. azok, amelyek az eke fejlődésével foglalkoznak, elvesznek a technikai részletekben, s majdnem teljesen figyelmen kívül hagyják a munka termelőerejének a fejlődését, amely a szerszámok tökéletesítésének legfontosabb társadalmi oldala. A háromnyomásos rendszer első nyomai egyébként a 12. század végén tünnek fel, a bakonybéli apátság lovasszolgáival kapcsolatban, kik tavaszi és őszi szántásra voltak kötelezve. A németújvári kir. uradalom 1355. évi urbáriuma ezt a rendszert azután már világosan tanusítja. Az urbárium szerint minden telek tavasszal, nyáron, ősszel egy ekét kuld szántásra és vetésre. Évente háromszor a háromnyomásos rendszer mellett szántanak.

A szántóföldi termeléssel párhuzamosan a kertészet, gyümölcs- és szőlőtermelés is fejlődött. A 13. századi forrásokban mindig újabb és újabb kerti növények és gyümölcsfajták neve bukkan fel. A mezővárosi fejlődés egyúttal a kertészet és a szőlőtermelés terjedését jelentette. Az is a szőlőtermelés fejlődésére mutat, hogy a forrásokban gyakran találkozunk szőlőműves (főfoglalkozású) népekkel. S a szőlőtermelés ebben az időben terjeszkedhetett ki a dombvidékekről az Alföld homokos vidékeire. Méreteit szemlélteti az az adat, hogy a pannonhalmi apátság, 1233-ban, néhány somogymegyei falutól tized címén több mint 150 hordó bort kapott, tehát e falvak bortermelése az 1500 hordót meghaladta.

Az ősi termelőágak közül, a vadászat elsorvadásával szemben, nőtt a halászat jelentősége, s az utóbbi technikája is fejlődött. A forrásokban nagyszámú természetes halászóhellyel és mesterséges halastóval találkozunk, melyekben haltenyésztés folyt. A dúsan jutalmazó halászat vidékei közül ebben az időben hallunk először a Csallóközről és az Alsó-Tisza környékéről. (Pannonhalmi apátság vágsellyei és kanizsai halászai, komáromi halpiac.)

Elsősorban a mezővárosi fejlődés vonta maga után, az áruforgalom növekedésével, az ipar fejlődését is. A mezővárosi fejlődés ebből a szempontból két irányban hatott. Először új mezővárosok, vagyis piaci központok keletkeztek, melyekben megismétlődött a háziiparos parasztoknak kézművesekké való átalakulása. Emellett pedig a régi mezővárosok tovább iparosodtak, vagyis termelésükben az ipar mind nagyobb helyet foglalt el. Az utóbbi folyamatot, következményeivel együtt, főleg Esztergommal, a megelőző korszak vezető mezővárosával kapcsolatban lehet nyomon követni.

Esztergomban a 13. század vége körül, az adatok szerint, mintegy 17 iparágat űztek önállóan. Ezek között fényűzési iparok is voltak, mint az ötvösipar és az aranyfonóipar. Legfontosabbnak a fonó-szövőipar látszik, melyről egy 1324. évi oklevélben azt olvassuk, hogy a kereskedők a városba, vászon- és posztószövés céljára, mindenhonnan fonalat és gyapjút szállítanak.

Egyes iparágak adatai a munkamegosztás fejlődését is visszatükrözik. A korábbi kovács-összmunkás helyén vaskovácsok és réz- (üstkészítő) kovácsok jelennek meg. A takácsok egyrésze, mint az előbbi oklevélből kitűnik, a (falusi háziiparban előállított) fonalat már készen vette, hogy ezt a félgyárt-

mányt vászonnak, posztónak feldolgozza. A serfőző háziiparos paraszt is részben már csak félgyártmányt, malátát állít elő, s a sört ebből a városi serfőző kézműves készíti el. (Malátát előállító parasztokkal, a bakonybéli apátság birtokain, már a 12. század vége felé találkozunk. De ezek a „szántó-vetők" a malátát még földesuruknak adták be, s nem a piacon értékesítették.) Kisebb helyeken is (Füzitő, Bars, Nagyszőllős, a 13. században) malmok tünnek fel, amelyek a gabona lisztté való átalakítását korábbi házi megőrlése helyett külön üzemben végzik.

Míg azelőtt a mezővárosi ipar nyersanyagait maga a mezőváros termelte, a környező falvakban kialakulóban volt most a város mezőgazdasági hátterülete, mely az utóbbi lakosságát élelmiszeren kívül nyersanyaggal is ellátta, így például a molnár- és pékiparnak gabonát szállított. Másrészt a városi ipar már rendszeresen használt messziföldről hozott nyersanyagot, mint ezt az imént, a fonó- és szövőiparral kapcsolatban láttuk. A nyersanyagtermelő hely távolságának megfelelt azután az eladási piac távolsága. Esztergom ebben az időben fonó-szövőipari központ lehetett, mely szélesebb piac számára dolgozott.

A mezőváros iparosodásával szántóföldi termelése és állattenyésztése visszaszorult, bár továbbra is jelentékeny maradt. Godynus esztergomi polgár a 13. század végén 50 márkáért vett, a vételár nagyságából ítélve, többezer hold területű rétet, ami kiterjedt piaci állattenyésztésre mutat. Ezzel szemben a kertészet és különösen a szőlőtermelés az iparosodó mezővárosban is előrehaladt. Esztergom ebben az időben híres borokat termelt és Pest, Pozsony, Sopron, Zágráb is nevezetes bortermelő helyek voltak.

Az iparosodó mezővárosnak a szükséges munkaerőt részben a falu szolgáltatta. A háziiparos parasztok egy része faluról városba költözött. Ilyen falusi háziiparos volt az a Pethold nevű szűcs, akit a Szentgyörgyiek 1343-ban Pozsony városától visszakövetelteik. A városba költözést megelőzte a falusi háziiparos specializálódása. Az utóbbi folyamat nyomával egy 1240-ben hozott királyi ítéletben találkozunk, amely kimondja, hogy a pannonhalmi apátnak tímárjai csak mesterségükbe vágó munkával tartoznak (tehát földesuruk nem akadályozhatja meg, hogy csak mesterségükbe vágó munkát végezzenek).

Az ipari munkaerő másik forrása a külföld volt, ahonnan ebben a korban tanult kézművesek már nagyobb számban jöttek be. Esztergomban, ahol azelőtt németek nem laktak, találkozunk a 13. század vége felé például egy Jakab nevű polgárral,

akinek a mellékneve Kezlar (= Kessler, vagyis üstkészítő) és két Sedl nevű mészárossal.

A mezőváros iparosodása együttjárt eszerint lakosságának a növekedésével. Esztergom lakossága a 13. század vége felé meghaladhatta a 2000 lelket. (Sopron lakossága ezt a számot a 14. század második felében érte el.) Tudjuk, hogy ebben az időben Esztergomban — csak a királyi városban, a káptalani város nélkül — 15 mészáros élt. Ez viszonylag nagy számnak látszik, amint későbbi időben, 1376-ban soknak tűnik fel az a 28 céhbeli mészáros is, aki Pozsonyban 3200 főnyi lakosság mellett szerepel, annál inkább, mert ebben az időben a birkát, disznót még a városokban is többnyire házilag tenyésztették és vágták. Tényleg a 28 mészáros, ha mindegyikhez 1—1 segítő családtagot számítunk, a 3200 főnyi lakosság 17.5‰-ét teszi ki. Ezzel szemben 1930-ban, három dunántúli város, Pécs, Győr és Sopron átlagában, a hentes- és mészárosiparra a lakosságnak mindössze 5.2‰-e esett. 1376-ban tehát viszonylag több mint háromszor annyi mészárossal találkozunk, — az esetleges kontárok nélkül is. A helyzetet az magyarázza, hogy a mezővárosi kézműiparos a 13—14. századig, ha iparára munkájának nagyobb hányadát fordította is, mint 12. századi elődje, a mai iparossal szemben még mindig nem csekély mértékben őstermelésből élt.

Az iparosodó mezővárosokban szórványosan már céhszerű alakulatok is felbukkannak, elsősorban Esztergomban: a 13. század második felében „a kovácsok vagy pénzverők községe", a század vége felé pedig a királyi város mészárosainak a szervezete; azután Pesten tűnik fel 1268-ban a hajósok (kereskedők) társasága, amelyben bizonyára a város polgári arisztokráciája szervezkedett. S erre a korszakra, az 1307. évre esik az első valódi céh, a kassai szűcsök céhének a megalakulása is.

A szászföldön az ipari élet az itt leírtnál jóval fejlettebb lehetett. De ez kivételes körülményeknek tudható be, melyekkel később foglalkozunk.

A mezőgazdaság és az ipar fejlődését a bányászat fellendülése kísérte, melyet, bányaszakmunkás-importjával, közvetlenül a 12. század közepétől megerősödő német bevándorlás idézett elő. A fellendülés első jeleivel a 12. század vége felé találkozunk, III. Béla jövedelmi kimutatásában, ennek abban az — egyébként nyilvánvalóan túlzott — adatában, amely szerint az ispánok a királynak évente egyenként 100—1000 márka ezüstöt adnak. Ez az ezüstmennyiség, mely az ország kezdődő ezüst-

gazdagságára mutat, a megnőtt hazai bányászat terméke volt. A király a század közepén még 20 márka ezüstkölcsönt is csak üggyel-bajjal tudott felhajtani.

A bányászat fellendülésében az ezüsttermelésnek fontos hely jutott. Selmec és az erdélyi Radna már a 13. század első felében nevezetes ezüstlelő helyek. (Előbbi a 13. század második felétől a 15. század végéig a magyar ezüsttermelésnek mintegy a felét szolgáltatta.) A század közepétől Gölnicbánya, Rozsnyó, Jászó és Besztercebánya csatlakozott hozzájuk, továbbnövelve termelésükkel a magyar ezüstbányászat hozamát. Ez a 12. századvégi 2000 kg évi átlagról, amely a pénzverési adatok alapján feltételezhető, a 13. század második felétől kezdve évi átlagban mintegy 4000 kg-ra emelkedett. (Magyarország 1911-ben 10.800 kg ezüstöt termelt.) Az utóbbi mennyiség 1260 és 1350 között az akkori „világtermelésnek" (Európa s a vele gazdaságilag összefüggő területek termelésének) mintegy 15%-át tette ki, tehát nemzetközi viszonylatban is jelentős volt.[2]

Az ugyancsak fellendült aranybányászat az ezüstbányászatnál nagyobb értéket állított elő. Az arany legfontosabb termelőhelyei a 13. században Erdélyben: Offenbányán, Abrudbányán, Zalatnán voltak. De az aranybányászat igazán nagy arányokat csak a 14. század közepétől öltött. A 13. század második felében Magyarország aranytermelése évi 500—1000 kg között járhatott (1911-ben 3200 kg-ra rúgott). Ez a mennyiség a „világtermelésnek" már ekkor is 14—29%-át tette ki, tehát nemzetközi viszonylatban az ezüsttermelésnél is nagyobb szerepet játszott.

A rézbányászat, amelyet ebben az időben elsősorban a Szepes-Gömöri Érchegységben, Gölnicbányán, Szomolnokon, Iglón űztek, szintén lényegessé vált. Ez a magyar ipar fejletlensége következtében túlnyomóan külföldi piacra termelt. A 13. század derekán a délnémet, utolsó harmadában már a flandriai réziparnak is szállított nyersanyagot. A nyersréz finomítása szintén külföldön történt.

Az arany-ezüst-rézbányászat ebben a korban fejlődött ki. De mellettük a már régebben nagyjelentőségű sóbányászat is

---

[2] Magyarország ezüsttermelését az 1260 és 1500 közötti időben általában többre, az egész korszakban átlagosan évi 8—10.000 kg-ra teszik. De ez a magas szám ellentétben áll a középkori Európa ezüsttermelésére és ezüstkészletére vonatkozó adatokkal (lásd Lexis és Soetber munkáit), amelyeknek a szövegben feltüntetett mennyiség felel meg.

tovább növekedett. Az addigi tordai (s kolozsi, dobokai) só után, megjelent a piacon a 13. század elejétől kezdve a dési, désaknai só. És a 14. század első felében már a máramarosi sóbányák is üzemben állottak.

Amint a magyar rezet iparilag túlnyomóan a külföld dolgozta föl, úgy az arany és az ezüst ipari feldolgozása is, a pénzverést nem számítva, nagyrészt külföldön történt. A só ipari feldolgozás nélkül került fogyasztásra. A vasbányászat pedig, mely, mint a vasipar alapja, már ebben a korban az ipari fejlettség fokmérőjének tekinthető, külföldi piac hiányában továbbra is jelentéktelen maradt.

A bányászat fellendülése nem jutott tehát az ország ipari termelésében kifejezésre. Ennek oka az volt, hogy az ipari termelőerők, a viszonylagos haladás ellenére is fejletlenek maradtak. A fellendülés a külfölddel való kereskedelmi kapcsolaton nyugodott, amint technikailag is a külföldről hozott bányamunkásoknak volt köszönhető. A magyar rezet, ezüstöt, aranyat a fejlettebb Nyugat-Európa azért kereste, hogy iparilag és pénzverési célokra feldolgozza, az ezüstöt-aranyat emellett azért is, hogy keleti kereskedelmének deficitjét fedezze. Magyarországra a bányászat fellendüléséből csupán az a haszon származott, hogy a külföldi árukat bányatermékekkel, elsősorban aranynyal-ezüsttel fizetve, az előbbiekből jóval többet hozhatott be, mint ezt termelőerőinek általános színvonala megengedte volna.

De a bányászat fellendülése egy vonatkozásban, ha közvetett úton is, a magyar ipar fejlődését mégis maga után vonta. A bányászatot eredetileg, egyéb háziiparokkal együtt, földművelő parasztok mellékes háziiparként űzték. A magyar bányahelyek kiváltságlevelei még a 13. században is a bányászok kiterjedt földműveléséről, sőt vadászatáról-halászatáról tanúskodnak. A szepesi aranybányászok királyi aranyadójukat a 13. század második felében, egyenesen ekeföldjeik, tehát paraszti földművelésük után fizették. A bányászok azonban, a bányászat fejlődésével, egyéb háziipari tevékenységüket elhanyagolták, s a bányamunkára mind több időt fordítottak. A kieső ipari termelés pótlására azután a fontosabb bányahelyeken kézművesek jelentek meg. Az ezüstbányász Jászón már 1243-ban kovácsokkal, ácsokkal, szűcsökkel, szabókkal, pékekkel, molnárokkal és mészárosokkal találkozunk. A bányahelyek iparosodása tehát éppúgy előrehaladt, mint a mezővárosoké.

2. Árutermelés és áruforgalom

A bányászat fejlődése s ezzel a bányahelyek iparosodása egyet jelentett a piac kiterjedésével. A háziiparral felhagyó bányászok ipari szükségleteiket a piacon elégítették ki. De a bányászat és az ipar fejlődése azzal is együttjárt, hogy a bányászok és az iparosok a mezőgazdasági termeléssel növekvő mértékben felhagytak. Ennek következtében a mezőgazdasági iparosok saját mezőgazdasági termelésüket korlátozták, olyan mértékben kényszerültek bányászati és ipari termékeiket a piacon a mezőgazdaság termékeivel, élelmiszerekkel és nyersanyagokkal becserélni. Igy termelőerőik fejlődését árutermelés is fejlődött. Amilyen mértékben a bányászok és az sük és egyúttal a mezőgazdasági árutermelés növekvése kísérte. Az utóbbit viszont a mezőgazdasági termelőerők fejlődése tette lehetővé.

Emellett az ipar fejlődése már önmagában az árutermelés fejlődésével járt. Az ipari mesterségek előrehaladó elkülönülése s a mesteremberek fokozódó igénybevétele a mesterségükbe vágó munka által, az áruforgalmat az iparosok között is kiszélesítette. A vas- és rézkovácsok, akik a korábbi kovács-összmunkás helyébe léptek, most egymásnak is árut termeltek. S a vaskovács, akit tulajdonképpeni munkaköre nagyobb mértékben igénybevett, a sört például a sörfőzőtől vásárolta, ahelyett, hogy maga állította volna elő.

Az így keletkező piac természetesen az iparosodó mezővárosokban és bányahelyeken, az ipar fejlődésének a színhelyein volt a legszélesebb. Ezek piacán, mint Esztergomén, találkozunk, a mezőgazdaságból származó különböző élelmiszerek mellett, a mezőgazdaság termelte nyersanyagokkal: gyapjúval, lennel, kenderrel, komlóval — és félgyártmányokkal: fonállal, malátával. Itt méri ki a mészáros a levágott marha húsát, árulja a molnár a lisztet s a pék a kenyeret. Itt árusít a kereskedő iparcikkeket: posztót és mindenféle rövidárut, kést, tűt, gombot. Itt vásárol a kereskedőtől vagy kézművestől a piacra bejött paraszt vas háztartási eszközöket, rézüstöt, agyagedényt, ezüsteket, süveget, sarut. S itt jelennek meg végül a kocsmárosok és a vendégfogadósok is.

A piacot a mezőgazdaság, mint eladó oldaláról nézve, a belforgalom legfontosabb árujának a bort tekinthetjük, mely e korban az árualakot már teljesen magára öltötte. A cosuei (Sopronmegye) vendégek Kun László idejében aszerint adóztak

földesuruknak 5 vagy 10 köböl borral, hogy a bor drágább volt-e vagy olcsóbb. Boradójuk nagysága tehát a bor árutulajdonságától, piaci árától függött. Karako borai (ez a hely Gyulafehérvár környékén volt) — az 1206-i kiváltságlevél szerint — mindenütt vámmentesek voltak, ami azt mutatja. hogy borait országszerte árulták vagy legalább árulni kívánták. A fehérvári polgárok 1226-ban a piacon somogyi szőlőik termését értékesítették, míg Nagyszombat lakosai 1270-ben nemesektől béreltek szőlőt, hogy bort piacra termelhessenek. Bár bortermeléssel az országban mindenfelé foglalkoztak, a legfontosabb bortermelő vidék ebben a korban is a Dél-Dunántúl és a Szerémség maradt. Boraik fogyasztói közül a felvidéki bányahelyekről van tudomásunk. A borvevők közt ott találjuk a királyi udvart, melynek a bort a 14. század derekán Pozsony polgárai szállították. Pest, az ország földrajzi központjában, mint a bor közvetítője jelenik meg. 1326-ban a pesti kereskedők bort hoznak Pestre, s az 1288. évi esztergomi vámtarifában olyan bor szerepel, amelyet Pestről az esztergomi piacra szállítanak.

A városi polgárok a bortermelés mellett piaci sörfőzéssel is foglalkoztak, részben olyan komló és maláta felhasználásával, amelyet ugyancsak a piacon vásároltak. Ez kitűnik az esztergomi vámtarifából.

A piaci áruk közt a gyümölccsel is többször találkozunk. A vágsellyei halászok kötelesek voltak a pénzadójukból vett gyümölcsöt az apát-földesúrnak Pannonhalmára befuvarozni (1226). Pozsony a 14. század derekán a királyi udvarnak gyümölcsöt szállított, s ez az árucikk az 1284. évi esztergomi vámtarifában is előfordul. A kerti vetemények (borsó, bab) két vámtarifában, és pedig az előbb említett esztergomin kívül az 1255. évi budai vámtarifában szerepelnek.

Még a nehezen szállítható gabona piaci forgalmára is több adat utal. Ezek egyrészénél oly esetekről van szó, melyeknél a szállítást a víziút könnyítette meg. Az imént érintett budai vámtarifában hajón szállított gabona szerepel és Pozsony a 14. század derekán a kir. udvarnak a Dunán szállított gabonát. Más esetekben a szállítási nehézségeket a jobbágyok ingyenes fuvar-robotja hidalta át. A vágsellyei halászok tartoztak a földesuruk által vásárolt gabonát az előbbi székhelyére, Pannonhalmára beszállítani.

Az utóbbi két eset arra példa, hogy voltak földesurak, kik gabonaszükségletüket legalább részben a piacról fedezték. A pannonhalmi apátról tudjuk, hogy a mezőgazdasági piacot ezen

túlmenően is igénybevette. A vágsellyei halászok nemcsak piaci gabonát és — mint fentebb láttuk, — gyümölcsöt, hanem pénzen vett egyéb ételt-italt is tartoztak Pannonhalmára fuvarozni. 1336-ból pedig az olvassuk, hogy az apátság somogyi falvai zabszolgáltatásukat pénzen megválthatják. Ez szintén azzal járhatott, hogy az apátság a megváltott terméket a piacon szerezte be.

A gabonapiac nem is lehetett egészen jelentéktelen. Erre mutat az a körülmény, hogy a püspökök, akik a többi egyházi méltósággal együtt a legfejlettebb piaci gazdálkodást folytatták, a gabonatizedet már a 12. század utolsó évtizedei óta pénzben követelték. (A püspökök 1222-ben a tized pénzben való fizetését az ország „régi, jó, elismert, törvény erejével bíró szokásának" nevezték.) Fel lehet tenni, hogy igényük a gabonapiac bizonyos fejlettségére támaszkodott.

A piaci gabona fontosabb fogyasztói az Alföld pásztorkodó vidékei, a szomszédos osztrák városok (ide 1300 körül szárazföldi úton Sopronból, a Dunán Esztergomból szállítottak gabonát), Olaszország (a szlavóniai gabonát illetően — de Szlavóniába 1300 körül Olaszországból vittek be gabonát), s a földesurak egyrésze mellett az iparosodó mezővárosok és a fejlődő bányahelyek lehettek.

A gabonapiac azonban korlátolt maradt. Az Alföldön a földművelés fejlődött, a külföldi piac, a szállítási nehézségek miatt, túlnyomóan a határszéli területekre korlátozódott, a földesurak gabonafogyasztását nagyrészt a természetben szolgáltatott úrbéri gabona fedezte, s földműveléssel a mezővárosok és bányahelyek maguk is foglalkoztak még. A gabonapiac léte alapot szolgáltatott ahhoz, hogy a püspökök a tizedet pénzben követeljék, korlátoltsága viszont arra vezetett, hogy a parasztok a követelésnek rendszerint ellenszegültek.

A paraszt persze más terméket is eladhatott, hogy a gabonatizedet pénzben megfizethesse. A jólfizető bor mellett a viasz és a méz is keresett piaci cikkek voltak, és az akkor édesítőszernek használt mézet épp oly jól lehetett értékesíteni, akár a bort. (Az 1255. évi győri vámtarifa szerint 1 szekér = 1000 kg méz vámja 4 pondus = 16 g ezüst. Ha 1%-os értékvámot számítunk, azt kapjuk eredményül, hogy a méz ára kb. ugyanolyan magas volt, mint ma.)

A pásztorkodó népek fő árucikke természetesen az állat és az állatbőr volt. Az Alfölddel kapcsolatban például az esztergomi vámtarifában az alsó vidékről hajón hozott ökörbőrről

hallunk, egy 1326. évi adatban meg Pestre hajón vitt állatok szerepelnek. Találkozunk a forrásokban (esztergomi vámtarifa) a vízifuvarozás mellett lábon hajtott jószággal is: ökrökkel, melyeket a határra hajtanak, tehát külföldre szállítanak. Az árpási besenyők 1222. évi oklevele pedig egyenesen fejlett piaci lótenyésztésről tesz tanúságot. Az oklevél szerint e besenyők, egyenként, minden két ló után három évenként 6 pensa = 110 g ezüst, több mint 1/2 márka adót fizetnek. Adójuknak pénzben való megállapítása piaci termelésük jele, s a lóállomány mint adóalap arra mutat, hogy főleg lovak eladásából pénzeltek.

A hal is fontos áru volt. Ezzel a piacot elsősorban a halásznépek látták el, kiknek főárucikke volt. Könnyű piaci értékesíthetőségét és piaca kiterjedését két adat is szemlélteti. (Mindkettő a pannonhalmi apátság oklevélanyagából s a 13. század első feléből való.) A vágsellyei halászházak főtartozásuk fejében, hal-adás helyett (az 1226. évi ítélet előtt) 1/4 márkát fizettek, tehát jobbágyterhük lényegileg piaci haltermelésükön nyugodott. Az ókanizsai torlók pedig, kik uruknak házanként és évenként 3 fertóval, tehát magas pénzösszeggel adóztak, ezt az összeget kétségtelenül tiszai halászatukból, illetve a halzsákmány piaci értékesítése útján teremtették elő.

A paraszti árutermelés méreteire abból is következtethetünk, hogy a pannonhalmi apát 20 himődi lovasszolgájától, 1230 körül, 22 márka ezüstöt zsarolhatott ki. S az a 100—1000 márka vagy akár jóval csekélyebb mennyiségű ezüst, amelyet az ispánok már III. Bélának adni tartoztak, nemcsak az ezüstbányászat fellendülését, hanem azt is kifejezi, hogy az urak piaci kapcsolatai sem lehettek egészen jelentéktelenek. Végül az áruforgalom általános kiterjedését mutatja az a harc is, amely a vámok körül folyt. Ezeket a 13. század végén törvénnyel szabályozták, mert az áruforgalom növekvésével jelentőségük megnőtt. Különösen a városi árutermelő polgárok harcoltak elkeseredetten a vámok, illetve ezek feudális haszonélvezői ellen.

Az árutermelés fejlődésével a kereskedők rétege kiszélesedett. A bortermelő és forgalmas piaccal bíró mezővárosokban a termelő könnyen átalakult kereskedővé. Előbb eladta saját termelésű borát, azután, amikor tőkét gyüjtött, már eladásra vásárolt bort. S a kereskedők közt a forgalmazott áruk nemei alapján, bizonyos munkamegosztás kezdett kialakulni. Esztergomban a 13. század második felében posztókereskedővel, illatszer-kereskedővel és zsibárussal találkozunk. Sőt posztókereskedők, kik a kicsiben való árusítás kizárólagos jogát gyakorol-

ják, felbukkannak ebben a században kisebb helyeken is, mint például Szatmáron és Vasváron.

A kereskedelmi szervezet fejlődése visszahatott az áruforgalomra. A megnőtt és specializáltabb kereskedőréteg kívánatos árukat kínált, melyekhez a vevő csak akkor juthatott hozzá, ha saját termékeit értékesítette. Az utóbbi áruk elhelyezéséről részben megint a kereskedelem gondoskodott. És a fejlettebb kereskedelmi szervezet, nyersanyagok szállításával, oly termelőalakulatokat hívott életre, amelyek már lényegileg a piacon alapultak. Ilyen volt az esztergomi fonó-szövőipar, mely nyersanyagát jórészt kereskedők útján szerezte be és készáruit nagyrészt ugyancsak ezek útján értékesítette. A kereskedelmi szervezet bevonása nélkül nyersanyagát „mindenhonnan" nem szerezhette volna be, se készáruival szélesebb piacot nem láthatott volna el.

A megnőtt áruforgalom a kereskedőket meggazdagította. Most már mint állami jövedelemforrás is számításba jöttek, s ezért az állam támogatni kezdte őket. Ennek első fontosabb jele az a vámmentesség, amelyet az 1222. évi Andreanum a szászoknak engedélyez. Ezzel körülbelül egyidőre esik a Velencével kötött kereskedelmi szerződés (1217), az első állami rendszabály, amely a külkereskedelem fejlesztését célozta.

A külkereskedelem a 12. század vége felé kezdett fellendülni. Már III. Béla jövedelmi kimutatásában azt olvassuk, hogy az alattvalók (az urak) selyemszöveteket — tehát külföldről behozott árut — szoktak a királynénak és a király fiainak ajándékozni. A külkereskedelem fejlődése szoros kapcsolatban állott a nemesfémbányászat fellendülésével. A nyugateurópai, főleg regensburgi, majd kölni német és velencei olasz kereskedők Magyarországra elsősorban nemesfémért, aranyért, ezüstért jöttek, s ezekért áruval fizettek. De a megnőtt árutermelés az árukivitelt egyébként is megnövelte, s ez arra vezetett, hogy az országba nagymennyiségű idegen pénz áramlott be. 1200 után előbb a (Karinthiában vert) friesachi, majd a bécsi dénár, végül a cseh garas tömegesen forgott az országban, ami a kivitel fellendülésének a jele. Ezzel álltak összefüggésben azok az 1221 óta megismétlődő kísérletek is, amelyekkel Bécs Magyarországgal szemben az árumegállító jog érvényesítésére törekedett. A cél itt a magyar külkereskedelem növekvő hasznának az elsajátítása volt.

Kováts Ferenc megkísérelte, hogy a középkori magyar külkereskedelemről 1326-tól kezdve számszerű képet nyujtson

(Lásd: Ungarn in der mittelalterlichen Grossraumwirtschaft Europas, Donau-Europa II. Jahrgang, 11. Heft.) Számításait alapul elfogadva, de ezeket megfelelően helyesbítve, az 1350. évre vonatkozóan a következő eredményt kapjuk:[3]

év	*árubevitel*	*árukivitel*	*nemesfémmel (arannyal) fedezett árubeviteli többlet*
1350	274.000	120.000	154.000 magyar aranyforint

Eszerint az ország aranygazdagsága, illetve az a körülmény, hogy Magyarország a külföldi áruért áru mellett arannyal is fizethetett, árubevitelének több mint megkétszerezését tette lehetővé.[4]

Az eredmény hozzávetőleges helyességét valószínűsíti az az adat, amely Anglia 1354. évi kivitelére vonatkozik. Ez 27.700 font sterling à 350 g ezüst = 9695 kg ezüst értéket képviselt. (Az angol kivitelben 60% erejéig szerepelt a gyapjú értéke, amint az 1350. évi magyar áru- és nemesfémkivitel 274.000 a. Ft összesített értékében 56% erejéig az arany értéke. Mindkét ország külkereskedelme meghatározott termék, Angliánál a gyapjú, Magyarországon az arany kivitelén nyugodott, mindkét ország az akkori nemzetközi piacon lényegileg egy meghatározott áru szállítójaként lépett fel.) 9695 vagy kereken 10.000 kg ezüst = 1000 kg arany = 284.000 m. Ft. Eszerint az árukiviteli fejhányad — a nemesfémkivitelt figyelmen kívül hagyva és mindkét országban 3 millió lakost számítva — Magyarországon 0.0400, Angliában 0.0947 a. Ft volt. E számok szerint tehát a magyarországi fejhányad az angliai felének alatta maradt. Az angol külkereskedelem a magyarnál kétségtelenül fejlettebb volt, mert Anglia termelőerői magasabb színvonalon állottak, s e mellett az angol külkereskedelmet Anglia tengeri fekvése is megkönnyítette. Az előbbi számok azt is szemléltetik, hogy

[3] A helyesbítésnél kiindulópontul szolgáltak: 1. Paulinyi Oszkár számításai a középkori magyar aranytermelésre vonatkozóan, aki az utóbbi évi átlagát 1326 és 1525 között, a Kováts által elfogadott 2000—2250 kg helyett, 1500 kg-ra teszi. (Magyar Művelődéstörténet II.), 2. Nevezett számításai a magyar külkereskedelem középkorvégi méreteire vonatkozólag (u. o.), 3. Lexis számításai Európa középkorvégi aranykészletére vonatkozóan. — Kováts számításainál a csempészett árumennyiségeket is figyelmen kívül hagyta, amelyek a középkorban igen jelentékenyek voltak.

[4] A 154.000 aranyforint kereken 600 kg aranynak felel meg. Minthogy Magyarország évi aranytermelése 1350-ben 1500 kg körül járhatott, e számok szerint a termelt arany 40%-a került külföldre, áruk, főleg luxuscikkek behozatala ellenében.

Magyarország árubevitele mennyire nemesfémgazdagságára, illetve aranykivitelére támaszkodott. Magyarország az aranykivitel segítségével ellensúlyozni tudta a termelőerők és a földrajzi fekvés szempontjából kedvezőtlen helyzetét és majdnem annyi árut volt képes behozni, mint Anglia.

A 0.04 a. Ft-os magyar árukiviteli fejhányad aranyszínsúlyban 0.14 g-nak, aranykoronában számítva 46 aranyfillérnek felel meg. Ezzel szemben 1911-ben az akkori 1830.5 millió aranykorona kiviteli értékből, 20.886.000 főnyi népesség mellett, egy főre 87.64 aranykorona esett. Ha az áremelkedés általános mértékét 1350 és 1911 között az 5-ös szorzószámmal fejezzük ki, a 87.64 aranykorona fejhányad, az 1350. évi árakra átszámítva, 17.53 aranykoronának felel meg. E szerint 1911-ben egy főre 38-szor akkora kivitt árumennyiség esett, mint 1350-ben. Ez a számviszony, amely pontosságra természetesen igényt nem tarthat, nemcsak az árutermelés időközi növekedését, hanem ennek alapját, a termelőerők növekedését is kifejezi. Kifejezi tehát, hogy a termelőerők és az árutermelés 1350 és 1911 között milyen hatalmasan megnövekedtek, vagy, ami ezzel egyet jelent, hogy a termelőerők és az árutermelés 1350-ben milyen alacsony fokon állottak.

A külkereskedelem korábbi fővonalai, a német, olasz, bizánci (balkáni) vonalak további kiépítése mellett erre a korszakra esik a magyar-cseh és a magyar-lengyel kereskedelem fellendülése, előbbi a 13. század első, utóbbi a század második felében. A balkáni forgalom nagyobb mértékben, a ragusaiak közvetítésével, a 14. század első felében terjedt ki. Jelentősége kitűnik abból, hogy e forgalom magyarországi határvárosa, Szalánkemén, évi 240 márka kamarahaszonadót fizetett, míg ugyanakkor Nagyszombat, mely a cseh kereskedelmet közvetítette, e címen csupán 100 márkával adózott. Szlavónia a forgalomban prémmel, bőrrel, fával, gabonával vett részt, melyeket Olaszországba szállított.

Bécsbe ökröt, disznót, juhot, halat és gabonát vittek ki. A kivitt élőjószág a forrásokban gyakran előfordul. De a nyers állatbőr az élőjószágnál nagyobb szerepet játszhatott a kivitelben. Villani legalább, mikor a nagyarányú magyar marhatenyésztésről beszél, az ökörbőrrel kapcsolatban mondja, hogy a magyarok ezzel „nagy kereskedést űznek." Az állatbőrön és az élő jószágon kívül a bor volt még a kivitel fontos tárgya, amelyet Németországba, majd Cseh- és Lengyelországba szállítottak, s amellyel elsősorban a nyugati határszél városai, Pozsony,

Sopron, Nagyszombat, Kőszeg kereskedtek; továbbá a só úgy nyugat, mint a Balkán felé; a hal, melyet Bécsbe többek között a komáromi halpiacról szállítottak; végül a méz és a viasz, melyek közül az utóbbi Flandriába is eljutott.

A behozatalban a finom posztó- és vászonnemű mellett (melyeket az ország maga nem állított elő) s a fűszeren kívül a selyem, a bársony, az arany-ezüst tárgyak és más fényűzési cikkek uralkodtak. Összetétele és vevői a korábbi korszakhoz képest lényegesen nem változtak.

Ha a fenti 0.14 aranygrammos kiviteli fejhányadot a nagycsaládra, vagy ami ezzel lényegileg egyet jelent, az egész paraszttelekre átszámítjuk, 1.4 g aranyat, vagy ezüstértékben kifejezve, 14 g ezüstöt kapunk, ami 3.5 pondusnak felel meg. Látni fogjuk azonban, hogy az egész telek átlagos pénzbevétele a 30 pondust is meghaladta. Ebből az következik, hogy a termelők pénzbevétele nagyobb részében a belföldi piacra irányuló árutermelésből s nem a külkereskedelemből eredt. Az árutermelés elérte tehát azt a fokot, amelyen, szemben a vadász- és pásztorkorszak viszonyaival, elsősorban már a társadalom belső szükségleteit elégíti ki, s csak alárendelten nyugszik azon, hogy a termelés természeti és társadalmi feltételei az egyes országokban eltérnek. Ebben persze az a körülmény is szerepet játszott, hogy Magyarország lakossága maga is vidékenként eltérő természeti és társadalmi feltételek mellett termelt. Ennek következtében a cserének az a formája, mely a termelés természeti és társadalmi feltételeinek az eltérésén alapul, részben belső csere alakjában jelent meg.

3. A pénzgazdaság

a) A valuta

„Az egész pénzforgalom, nagyságában, formáiban és mozgásában csupán az áruforgalom eredménye". (Marx: A tőke, Volksausgabe 1933, III. köt. 352 old. németül.) Az áruforgalom növekvése, melyet a termelőerők fejlődése idézett elő, megváltoztatta a pénzforgalom formáit és mozgását, és megnövelte nagyságát. A pénzforgalom változásai a pénzgazdaság előnyomulását tükrözték vissza és mint a pénzgazdaság fejlődésének kétségtelen jelei, az áruforgalom növekvését fejezték ki.

„A királyi pénzhamisítás" a 12. századdal nem ért véget,

sőt éppen a 13. század első évtizedeiben, II. Endre uralkodása alatt jutott tetőpontjára. II. Endre a dénárokat a friesachi dénár mintájára verette, s ezzel azonos értékben hozta forgalomba, bár jóval kisebb ezüstértéket képviseltek. A magyar dénár tehát a friesachi hamisított utánzata volt. Évi beváltásánál azonban ezüstértékét vették figyelembe, viszont ellenértékét nem ezüsttartalmának megfelelően, hanem a magyar dénár névleges értékében fizették ki, s ugyanakkor a beváltásnál az utóbbi ezüsttartalmát tovább csökkentették. Ha tehát valaki például beváltásra 100 magyar dénárt nyujtott be, melynek ezüsttartalma 50 g volt, ezért járt volna neki, az 50%-os beváltási illeték levonása után 25 g ezüstöt tartalmazó új dénár. Ehelyet kapott 25 dénárt, amely ugyan a 25 g ezüstöt tartalmazó 25 friesachi dénár értékében forgott, de csak 12.5 g ezüstöt tartalmazott — volna, ha az új dénár ezüsttartalmát nem csökkentik. A csökkentés következtében azonban a 25 dénár például már csak 10 g ezüstöt tartalmazott. Igy végeredményben a pénzét beváltó a benyujtott 50 g ezüst helyett csak 10 g-ot kapott vissza, vagyis pénze értékének 80%-át elveszítette.

II. Endre halála után a friesachi dénár hamisítását megszüntették, s Anjou Károly idejében a beváltási illetéket $33^1/_3$%-ra mérsékelték. Emellett a pénzbeváltás alól egyes urakat, illetve népeiket, valamint egyes közösségeket már II. Endre óta kiváltságokkal mentesítettek, s ezek a pénzbeváltás helyett évi összegben megszabott adót fizettek. Ezek az intézkedések csökkentették ugyan a nehézségeket, amelyeket az évi pénzújítás az áruforgalom útjába állított, de ezeket nem küszöbölték ki teljesen. A kiváltságban nem részesült urak vonakodtak magukat a terhes pénzbeváltásnak alávetni. Ezeket azután tetemes, adójellegű pénzbüntetéssel sujtották. És a 13. század második felében a nehézségek megint érezhetőbbé váltak. Az áruforgalommal növekvő pénzforgalom igényei kezdték a természeti fémpénzt, a veretlen ezüstrudat háttérbe szorítani, mert most már nehézkes volt ennek súlyát esetről-esetre mérlegelni, finomságát megvizsgálni. Helyette a vert pénz nyomult előre. Minél nagyobb volt azonban a forgalomban a vert pénz szerepe, annál érezhetőbbé váltak a használatával egybekötött hátrányok. Ez a helyzet végül is 1339-ben arra vezetett, hogy az évi pénzújítás rendszerét eltörölték. A vert pénz ettől kezdve a forgalomban túlsúlyra jutott, s a veretlen ezüstrúd háttérbe szorult. A pénzrendszer, az áruforgalom szükségleteihez alkalmazkodva, ezt többé nem akadályozta, hanem ellenkezően, elő-

segítette. (Szlavóniában az évi pénzújítás rendszere már 1255-ben megszünt.)

A növekvő pénzforgalom igényei vezettek, 1325-től kezdve, a magyar aranypénz, a forint verésére is. A nagyobb értékű áruk s a nagyobb árumennyiségek forgalmát korábban főleg a veretlen ezüstrúd segítségével bonyolították le. Mikor ez a pénzforgalomban háttérbe szorult, pótlására áttértek a nagyobb értékű aranypénz verésére. (A magyar aranyforint 1325-től Mátyás király idejéig 3.831 g színaranyat tartalmazott. Ezüst egyenértéke ebben az időben, nem tekintve az 1325—1345. közti időszakot, mely az aranyválság idejére esik, az irányadónak tekinthető 10.5 értékviszony alapján 40.2 g színezüst volt.)[5]

1342-ben 7.071.2 kg színezüst volt forgalomban, dénárokká kiverve (Hóman Bálint: Magyar pénztörténet). 3 millió lakost számítva, a fejhányad 2.36 g. A 12. század végén ugyanez a fejhányad 1.23 g volt. 1342-ben ugyan az ezüstdénár mellett aranyforintot is vertek, idegen vert pénz jóval több volt forgalomban, mint a 12. század végén, s az utóbbi idő óta a pénz forgássebessége is növekedett. De ha figyelembe vesszük, hogy időközben az árak emelkedtek, a közvetlen termékcsere jelentősége csökkent, és az ezüstrúd-valuta háttérbe szorult, a fejhányad emelkedése nem mutatkozik valami nagymértékűnek. Ez arra mutat, hogy 1200 és 1350 között az áruforgalom növekedése is elég korlátolt volt.

---

[5] Az arany drágulása, az u. n. aranyválság, amely már a 13. század utolsó éveiben kezdetét vette, a keleti kereskedelemmel függött össze. Amikor a kereszteshadjáratok a 13. század második felében megszüntek, Európa kereskedelme a kelettel, Egyiptommal és Szíriával passzívvá vált A passzívum fedezésére a nemesfémek Európából keletre folytak. Az ezüstot Európa ezüsttermelése, mely a 13. század második felében és a 14 század első felében fellendült, kielégítően pótolta. Az aranynál azonban ez a pótlás elmaradt, aminek következtében az arany ára, ezüstben kifejezve, megnőtt. Az európai aranyválságnak a magyar aranytermelés fellendülése vetett véget, 1342—44 körül, amely a keletre elfolyó aranymennyiséget pótolta. (Az ú. n. aranyválságot, mely abban állott, hogy az arany megdrágult az ezüsthoz képest, meg kell különböztetni a pénzválságtól, mely abban állott, hogy a pénz, az arany és az ezüst egyaránt megdrágult az áruhoz képest. Az aranyválság a 14. század közepén véget ért, a pénzválság éppen ekkor kezdődött.)

b) A jobbágyok pénzterhei

A pénzgazdaság előnyomulása kifejezésre jutott a jobbágyszolgáltatások minőségi megváltozásában. A jobbágyok szolgáltatásaiban, és pedig az urakkal, egyházzal, állammal szemben fennálló tartozásaikban egyaránt a pénzszolgáltatások a természetbeni szolgáltatások rovására, már a 13. században előnyomultak. Az alapot ehhez az áruforgalom fejlődése nyujtotta. A pénz, amit a jobbágy különböző adóiba fizetett, piacra termelt termékeinek pénzalakja, pénzbeli ellenértéke volt.

A 13. században pénzbeli úrbérrel már nemcsak a szabad jobbágyoknál, hanem az örökös jobbágyok különböző csoportjainál is találkozunk. A legmagasabb összegek általában nem a királyi, hanem az egyéb földesúri birtokokon fordulnak elő (adatokkal túlnyomóan az egyházi birtokokra vonatkozóan rendelkezünk). Itt a pénzadó rendes nagysága, abban az esetben, amikor az előbbi a fő úrbéri teher, telkenként 12 pondus, vagyis 1 fertó = 48 g ezüst. (Ez az egyfertós úrbéri adó jelenik meg később az egy aranyforintos úrbér alakjában. Egy fertó ezüst egyenértéke aranyban egy forint volt.) Ennél nagyobb összeggel csak kivételesen találkozunk, kimutathatóan fejlettebb áruterméléssel kapcsolatban. Ilyen a lovakból pénzelő árpási besenyők esete (ezek azonban királyi népek voltak), akik 1222-ben, mint az adatokból kiszámítható, minden ló után évente értékének 1/20-át fizették. (Azelőtt természetbeni huszadot adhattak), ami 10 lóból álló ménes mellett már 1 márka ezüstre rúgott (48 pondus). Hasonlóképpen a pannonhalmi apátság ókanizsai torlóit is a piacot szolgáló halászatuk képesítette 1240 körül, arra, hogy telkenként évi 36 pondus úrbért fizessenek.

Abban az esetben, midőn a pénzbeli úrbér csak az egyik főszolgáltatás volt — s az előbbivel szemben ez a gyakoribb eset —, összege rendszerint évi 6 pondusra rúgott. (Később, az aranyvaluta korszakában, ez jelenik meg 50 dénáros úrbér alakjában.) Találkozunk azután a pénzbeli úrbérrel, mint mellékszolgáltatással is. Ilyenkor összege kb. 1 g ezüsttől 1—2 pondusig [4—8 g ezüst] változik. A magasabb tételek az 1240-es évektől kezdve tünnek fel.)

A király szabad jobbágyainál (vendégek) a pénzbeli úrbér, mint főteher, legfeljebb évi 6 pondusra emelkedett, átlagban 3—4 pondust tett ki, néha azonban ennek az összegnek is alatta maradt. Az örökös jobbágyok (várnépek) itt főteherként évi 5 pondust fizettek, de pénzadójuk csak a 13. század második felé-

ben jelent meg. A szlavóniai kir. várnépek nyestbőradója, a marturina (a korábban természetben beszolgáltatott nyestbőr pénzbeli megváltása) az átlagosnak tekinthető 3—4 pondustól fel- és lefelé ugyanazokig a határokig tért el, amelyek között a vendégek úrbére mozgott, de Szlavóniában a pénzadó csak egyike volt a főszolgáltatásoknak.

Egyes kiváltságos községek lakosai (többnyire Szlavóniában), nemkülönben némely kiváltságos terület, a pénzbeli úrbért főteherként már a 13. században nem telkenként, hanem egy összegben fizették s ilyenkor ez a községeknél rendesen évi 20—40 márka ezüst közt változott. A szepesi szászoknál 1271 előtt 300 márka, 1271 után pedig 1200 márka ezüstöt tett ki. (1 budai márka közönséges — 0.800 — finomságú ezüst = 196 g színezüst.)

A 12. század elején a legmagasabb úrbéri pénzadó, amellyel találkozunk, a nyestbőradó volt, melyet a szlavóniai várnépek már ekkor pénzben fizettek.[6] Összege (12 dénár = 5.3 g ezüst) valamivel meghaladta az 1 pondust. Ez az adó a 13. századra, mint előbb láttuk, átlag 3—4 pondusra emelkedett. Hasonló emelkedés a királyi vendégek és az egyéb (nem szlavóniai) kir. várnépek pénzbeli terhénél is megállapítható. Ez a 12. század elején valamivel az 1 pondusnak (8 dénár = 3.5 g ezüst) alatta maradt, a 13. században az előbbieknél átlagosan szintén 3—4 pondusra, az utóbbiaknál 5 pondusra emelkedett. A 12. század elején pénz-úrbért a (nem szlavóniai) várnépek közül csak a köztük élő szabadok fizettek. A 13. században ez a várnépek egyes csoportjait már arra való tekintet nélkül terhelte, hogy szabadok voltak-e vagy sem, tehát az örökösjobbágy várnépekre is kiterjedt. Minthogy az átlagos áremelkedést a 12. század elejétől a 13. századra mintegy 100%-ra tehetjük, a pénzbeli úrbér növekvése már ebben az összefüggésben is az árutermelés fejlődését tükrözi vissza. Még inkább kifejezi az utóbbit az

[6] Szlavóniában tehát, amely egészében királyi várbirtok volt, a dolgozók — a kir. várnépek — pénzadót általánosan fizettek. Az örökös jobbágyok közül pénzbeli úrbér ebben az időben egyedül őket terhelte. Ez arra mutat, hogy a pénzgazdaság — a szlavón-olasz külkereskedelem alapján — legkorábban itt indult fejlődésnek. És az egyéb tények — az, hogy az évi pénzújítás rendszerét legkorábban itt szüntették meg, s hogy a kiváltságos községek is legkorábban itt vívták ki azt a kedvezményt, hogy az úrbért egy összegben fizethessék — arra engednek következtetést, hogy a 13. században, a szászföldet nem számítva, Szlavónia állott az országban nemcsak a pénzgazdaság, hanem egyáltalában a gazdasági fejlődés legmagasabb fokán.

a tény, hogy míg a 12. századból, a szlavóniai várnépeket kivéve, nincs adat arranézve, hogy az örökös jobbágyok pénzúrbért fizettek volna, addig a 13. században az örökös jobbágyoknál a várnépeken kívül is 12 pondust elérő, sőt ezt meghaladó úrbéri tételekkel találkozunk.

A 13. században mindazonáltal csak a jobbágyok kisebbsége fizetett pénz-úrbért, a pannonhalmi apátság birtokain, tehát a kor viszonyaihoz képest gazdaságilag fejlett területen, 1237—40-ben legfeljebb 1/3 rész. Itt olyan fontos csoportok, mint a lovasszolgák, udvarnokok, szántó-vetők, vincellérek, kanászok, kézművesek, egyedül természetben adóztak. A pénzben való úrbéri adózás csak a 14. században általánosult.

Az egyház a tizedet (dézsmát) a jobbágyoktól, mint láttuk, már a 12. század utolsó évtizedeitől kezdve pénzben követelte (de azért, kivételes árkonjunktúra idejében, visszatért a természetbeni igényléshez). A magyar püspökök és a pápa egyek voltak ebben a követelésben, amely főleg a gabonatized s nem a jól értékesíthető bor tizedének a megváltására irányult. A jobbágyok az iigénynek ellenszegültek, mert ez a gabonaértékesítés terhét reájuk hárította. Nincs teljesen tiszta képünk arról, hogy a harc milyen eredménnyel járt. A törvényes rendelkezésekből, amelyek különben is ellentétesek, nem lehet következtetést levonni. Valószínű azonban, hogy a tizedet a 13. században nagyobbrészt természetben fizették. A Váradi Regestrum 341 esetében „a szolgarend szokása szerint" természetben adott dézsmáról van szó, mely 2 köböl gabonát és 1 tyúkot tett ki. Ugyanebben a formában rótták le a dézsmát 1244-ben, a bakonybéli apát ácsai is. A természetbeni dézsmálás még a kiváltságos községeknél is gyakoribb volt. (De itt a tizedet természetben az egyház követelte, mert a kiváltságos községek piacán a terményeket könnyen lehetett értékesíteni.) Ha a dézsmát pénzben fizették, ez, átlagos művelési rendszer és termés mellett, a jobbágytelket csak a gabonatized címén legalább 6 pondussal terhelte.[7]

A tizedet az urak is pénzben tartoztak leróni, éspedig minden ekealja birtok után 1 fertóval megváltani. Ez a teher, egy ekealjára 3 jobbágytelket számítva, az 1500 jobbágyos nagyúrnál 45 márka, a 6 jobbágyos kisnemesnél 1/2 márka ezüstöt képviselt.

[7] Az egész telek átlagos gabonatermését, átlagos művelési rendszer mellett, már a 12. században 62.5 hl-re tehetjuk. Ennek 1/10-e 6 1/4 hl, és minden kepét, amelyet egy hektóliterrel azonosíthatunk, 1 pondussal kellett megváltani.

A jobbágyokat ebben az időben már állami adó is terhelte, amelyet vagy természetben, vagy pénzben fizettek. Kizárólagosan pénzadó volt a „kamarai nyereség" (portális adó, kapuadó, telekadó), melyet országosan az évi pénzújítás rendszerének eltörlésekor, az innen származott jövedelem pótlására vezettek be. Ez az adó Szlavóniában már 1255-ben általánosan életbelépett, s itt házanként (telkenként) 7 báni dénárt (5—6 g ezüstöt) tett ki. Országosan az 1330-as évek végétől szedték, 1351-ben a külön szlavóniai adót is beleolvasztották, s összege portánként, 9—12 g ezüst közti ingadozás után, 1370 óta évi 20 dénárban (11 g ezüst, nem egészen 3 pondus) állapodott meg. Ez az adó, Szlavóniát nézve, száz év alatt, a 13 század derekától a 14. század derekáig, kétszeresére emelkedett.

A rendkívüli adót, melyet a 13. századtól kezdve, ha nem is évenként, de mind sűrűbben kivetettek, hol természetben, hol pénzben fizették. Eredeti összege, pénzbeli kivetés esetében, telkenként 1 pondus lehetett, abból következtetve, hogy kezdetben pondusnak hívták, s hogy legalább egy adat szerint (Dubica, 1255) valóban körülbelül 1 pondusnak megfelelő dénárösszegben (6 dénár = 5 g ezüst) szedték be. Az idők folyamán ez az adó is emelkedett, úgyhogy I. Károly idejében már 1/2—1 fertó (6—12 pondus) közt változott (12 pondus, mint láttuk, 1 forintnak felelt meg), s később 1 forintban állapodott meg.

A természetben kirótt rendkívüli adót élelmiszerben, fában, borban hajtották be. Valószínű, hogy az állam ilyen adót a jobbágyok egyes csoportjaitól, nevezetesen a kir. serviensek és az egyházak jobbágyaitól, már a 12. században szedett. A 14. században a rendkívüli adó természetbeni alakjával már ritkábban találkozunk, de azért, éppúgy, mint a kir. descensus — a király megvendégelése, amely élelmiszeradó volt —, későbbi időben, a 15—16. században is előfordult. A descensus helyett már a 13. században olykor pénzváltságot követeltek. (1318-ban a szászok „két széke" a descensust — a hadiszolgálattal együtt — évi 400 márka ezüsttel váltotta meg.) Ugyanez volt az eset az állami közmunkánál (várépítés- és javítás), valamint a kir. descensus-sal kapcsolatos fuvartehernél (lásd IV. Béla és István ifj. király 1266. évi egyezségét).

A 13. században a királyok rendkívüli adókat és ajándékokat a (világi és egyházi) uraktól is követeltek. I. Károly a 14. század első felében a főpapoktól 50—200 márka ezüst újévi „ajándékot" szedett, s beiktatási illetéket is követelt tőlük, amely legalább 100 márkára rúgott. Az erdélyi és szlavóniai

nemeseket pedig még állandó királyi adó is terhelte. De az urak az ilyen terheket minden bizonnyal jobbágyaikra hárították át.

A jobbágy-nagycsalád (a jobbágytelek) évi átlagos tiszta termékjövedelme, pénzben kifejezve, a 13. században 1100 g ezüst, vagyis 275 pondus körül mozoghatott. (Lásd szerző: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig 256 o.) Milyen maximális összeget képviselhettek pénzbeli terhei? Ha az úrbért főleg pénzben és az ilyenkor a magánföldesuraknál szokásos legmagasabb tétel szerint fizette, ez 12 pondust tett ki. Ehhez járult a gabonatized megváltása címén 6 pondus, a portális adó fejében 3 pondus, és rendkívüli adó címén, ha ezt pénzben és a legmagasabb tétel szerint követelték, 12 pondus. Ez összesen 33 pondus. Tegyük fel, hogy ez a család ugyanennyit költött piaci beszerzéseire. Ez esetben összes pénzkiadása 66 pondusra rúgott. Minthogy ezt árueladással kellett fedeznie, ugyanennyit tett ki eladott termékeinek az ára, illetve pénzegyenértéke is. Egy ilyen jobbágycsalád tehát, amely a kor viszonyaihoz képest fejlett piaci gazdálkodást folytatott, termékeinek (a tiszta termékjövedelemnek) mintegy 25%-át vetette piacra. (Az ilyen magas piaci kvóta nyilván csak ott volt lehetséges, ahol az értékesítési viszonyok különösen kedvezőek voltak.)

Vegyünk most egy olyan jobbágycsaládot, mely csupán két előbbi állami adóját fizette pénzben, de földesurának és az egyháznak természetben adózott. A pénzteher itt 3 + 12 = 15 pondus. Hozzáadva a piaci beszerzésekre ugyanennyit, 30 pondus pénzkiadást kapunk, tehát olyan összeget, amely a tiszta jövedelem pénzegyenértékének 5—10%-át alig haladja meg.[8] Feltehetjük, hogy a jobbágytermelés átlagos piaci kvótája e két határszám, 25 és 10% között mozgott. A 25%-os arányszám kivételes jellege mellett ez is a természeti gazdálkodás uralmát mutatja, melyet az árutermelés még csak kevéssé bontott meg.

c) Az állami jövedelmek

Az államháztartás a jobbágyság, tehát a lakosság nagy tömegeinek a gazdálkodásával szemben, már lényegesen és folyton előrehaladó mértékben a pénzgazdálkodáson nyugodott.

Az állami jövedelmek egyik csoportja, az, melynek alapja az ezüst- és aranybányászat, tehát a fémpénz nyersanyagának

[8] A mai ausztráliai bennszülött árutermelésének nagyságát termelése 10%-ára becsülik

a termelése volt, természeténél fogva pénzjövedelmekből állott. A jövedelmeknek ez a része, melyet kamarajövedelem néven foglalhatunk össze, közvetlenül pénzben, vagy egyszerű technikai művelettel pénzzé átalakítható nyersezüstben — és aranyban folyt be. Ide tartozik mindenekelőtt a pénzbeváltás haszna, mely a 13. század folyamán a pénzforgalom növekvésével mindegyre növekedett; majd a helyébe lépő portális adó. Az utóbbi nyershozama 1350. körül 2333 kg ezüstre becsülhető.[9]

A 13. században az állam a bányaművelést saját monopóliumának tekintette. E szerint bányászattal csak a király bányászai foglalkozhattak volna, akik adó fejében (urbura) termelésük meghatározott hányadát voltak kötelesek a királynak beszolgáltatni, amivel szemben a hozam többi része őket illette. Ez a hányad az aranynál 1/10, az ezüstnél és más érceknél 1/8 volt. Az ezüst- és aranytermelés növekvésével a bányaadó hozamának is növekednie kellett. A 14. század derekán az aranytermelés átlagosan évi 1500 kg, az ezüsttermelés 4000 kg körül járt. Ehhez képest a bányaadónak évente 150 kg aranyat és 500 kg ezüstöt — az aranyat is ezüstre, 1:10 értékviszony alapulvételével átszámítva, — összesen 2000 kg ezüstöt kellett volna hoznia.

1325 óta a nemesércvásárlás is állami monopólium volt. A termelők a bányaadó levonása után fennmaradó aranyat és ezüstöt kötelesek voltak az államnak, értékmegtérítés ellenében beszolgáltatni. Az állam a beváltott nemesércért értékén aluli árat fizetett, viszont az ércből, finomítás után, pénzverési monopóliuma alapján olyan pénzeket veretett, melyeknek nemesfémértéke névértéküknek alatta maradt. Igy az állam nyeresége (1342-ben) a beváltott ezüst minden kilogrammja után 350 g ezüstöt (35%), a beváltott arany minden kilogrammja után, amelynek ezüstegyenértéke ekkor 14.5 kg-ra tehető, 5 kg ezüstöt (34.5%) tett ki.[10] E szerint a nemesérc-monopóliumnak és a

[9] A pénzbeváltás haszna, amikor az évi pénzújítás rendszerét megszüntették, 2333 kg körül járt, mert ezidőtájt kereken 7000 kg ezüstszínsúlyú pénz volt forgalomban, s a pénzbeváltási illeték ennek 1/3-ára rúgott. Ugyanennyire tehető a pótlására bevezetett portális adó nyershozama is Minthogy a portális adó portánként (telkenként) mintegy 11 g ezüst volt, ezen az alapon a 14. század közepén 212.000, kereken 200.000 portával számolhatnánk.

[10] A számításnál feldolgozott nyers adatokat illetően lásd: Hóman B., A magyar királyság pénzügyi és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában; és Paulini Oszkár: A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban. (Domanovszky-Emlékkönyv.)

pénzverésnek, a fenti termelés alapulvételével, évente nyersen 8044 kg ezüstöt kellett volna hoznia. Hozzáadva ezt a bányaadó hozamához, az összes bevétel 10.044, kereken 10.000 kg ezüstnek felelne meg.

A tényleges helyzet ettől eltért. Az állam bányaművelési monopóliuma már a 13. században is inkább igény, mint valóság volt.

A földesurak, királyi kiváltság (adomány) alapján vagy enélkül, a bányák egész sorát tartották üzemben, melyek között egyik-másik legjelentősebb bánya is szerepelt. A 14. század első felétől kezdve azután az állam általánosan elismerte a földesurak bányaműveltetési jogát, és átengedte nékik az állami bányaadó 1/3 részét is.

Ezenfelül az arany- és ezüsttermelés egyrészét eltitkolták, ami a bányaadó mellett a nemesérc- és pénzverési monopólium hozamát is csökkentette.[11] Végül a beváltott nemesérc egyrészét ipari célokra fordították, itt tehát a pénzverésből eredő nyereség elmaradt.

Ezzel szemben a bányaadó fejében befolyt nemesércet pénzverésre is felhasználták, s bizonyos jövedelem a kamarabírságokból szintén befolyt. Figyelemmel mindezekre, az a 10.000 kg ezüst, amelyet a bányaadó és a nemesérc, valamint pénzverési monopólium nyershozamaként kimutattunk, számítási alapnak ugyan elfogadható, de valószínű, hogy a valóságos bevétel annak alatta maradt.

E jövedelmeket azonban, amint a portális adót is, az állam tőkéseknek adta bérbe, s így belőlük csupán a bérösszeg erejéig részesedett. A szóbanforgó adók és monopóliumok évi együttes nyershozama: 2333 + 10.000 = 12.333 kg ezüst. Üzemi költségre 25%-ot, tehát 3083 kg-ot levonva, a tiszta hozam 9250 kg-ot tesz ki.

Ebből az államnak, illetve a királynak bérösszeg címén csupán 1768 kg, kereken 1/5 rész jutott. 1454 kg-ra, nem egészen 1/6-ra tehetjük azt a részt, amely tized és a pénzügyigazgatásban való közreműködés címén az esztergomi érsekre, a tárnokmesterre, az alkancellárra és embereikre, nemkülönben a megyei ispánokra és szolgabírákra, tehát különböző feudális ele-

---

[11] Jellemző például, hogy a besztercebányaiak tobb mint egy évszázadon át, egész a 15. század második feléig, sikerrel titkolták, hogy rézbányászatuk, melléktermék gyanánt, bőséges ezüsthozamot ad.

mekre esett. Ezzel szemben a tőkés bérlők haszna 6028 kg-ot tett ki, vagyis a tiszta hozamnak majdnem 2/3 részét felemésztette. Nagyjában a tiszta hozam 2/3-a a tőke képviselőinek, 1/3-a pedig a feudalizmusnak jutott, s az utóbbin a király más feudális elemekkel 4 : 3 arányban osztozott.[12]

A rendkívüli adó nyershozama, ha ezt pénzben hajtották be, I. Károly idejében, az alacsonyabb kulcsot véve alapul (200.000 porta à 6 pondus), 4800 kg ezüstre tehető. Behajtási költségre 30%-ot levonva, a tiszta hozam 3300 kg. Ezt az adót rendszerint nem adták tőkéseknek bérbe, úgyhogy az egész tiszta hozam az államnak, illetve feudális haszonélvezőinek jutott.

A vámokat már a 13. században általában pénzben írták elő (ami nem jelenti szükségképpen azt, hogy pénzben szedték be). Az 1342. évi állami kamara-szerződés azután elrendelte az összes — állami vagy magán — vám pénzben való lerovását. A harmincadnak nevezett állami külkereskedelmi vámot I. Károly idejében szintén tőkések bérelték, éspedig gyakran a kamarajövedelem bérlői. Éppígy bérbe volt adva az állami sómonopólium, melynek jövedelme, az eladott só ára, ugyancsak pénzben folyt be. A sómonopólium bérlője viszont gyakran a harmincad bérlőjével volt azonos személy. A sómonopólium nagy jövedelmet hajtott. A 13. században a désaknai sóbányászok munkadíja 100 drb kitermelt só után 4 pondus, a fuvarosoké pedig, akik a sót piacra szállították, 2 pondus volt. Ez összesen 24 g ezüst. Ugyanakkor (illetve 1233-ban) 100 drb só eladási ára 168 g ezüstnek felelt meg. Eszerint a költségek az eladási árnak mindössze 1/7 részét tették ki, úgyhogy az előbbi 6/7 része a monopólium haszna volt.

Egy adat arra mutat, hogy a 13. században a király megyei jövedelmeit is bérbeadta. Az 1231. évi decretum szerint: a megyei jövedelmekből „minden egyéb, ami a királyra tartozik tudniillik a vödrök (boradó), az ökörадó és a várak két része (vagyis a várjövedelem 2/3-a) a király akarata szerint annak osztassanak, akinek akarja". A decretum a megyei jövedelmekből, mint már az Aranybulla is, a boradót és az ökörадót emeli ki, tehát oly adótermékekre utal, amelyeket a bérlő a piacon nagyobb nehézség nélkül értékesíthetett.

Az állami jövedelmek bérbeadása, amely, 12. századi kez-

[12] A számítás alapjául szolgáló nyers adatokat lásd: Hóman idézett munkájában.

detei után, a 13. században rendszeressé vált, azonkívül, hogy a tőkéseket az állami adókizsákmányolás haszonélvezőivé tette, az államháztartás racionalizálását jelentette. A bizonytalan, előre nem látható összegű bevételek helyébe a szerződésileg kikötött bérösszeg lépett, amelyet tervszerűen lehetett felhasználni.

Voltak az államnak egyéb pénzjövedelmei is. Ilyen volt például a zsidók adója, mely szintén emelkedő irányzatot mutatott, vagy a hadváltság. Részben pénzben folyt be, az úrbér alakjában, a királyi birtokok jövedelme is. De az utóbbiak főleg természetben jövedelmeztek. S természeti jövedelmeik, önmagukban véve, még a 14. század végén sem voltak jelentéktelenek. Az ország összes helységeinek 15%-a még ekkor is a király (és a királyné) tulajdonában állott. De a természeti birtokjövedelem a multhoz — a 12. század állapotaihoz képest — a királyi birtok összezsugorodása következtében nagyon lecsökkent.

Az állam egyéb természeti jövedelmei: a rendkívüli adók, a kir. descensus, a közmunkaigény természeti hozama ugyancsak csökkenőben volt, más természeti jövedelmek pedig, mint a székely ököradó és a román ötvened, az államháztartásban sohasem játszottak nagyobb szerepet. Ezzel szemben az állam pénzbevételei folyton növekedtek. Ennek következtében az államháztartás súlypontja fokozatosan a pénzbevételekre tolódott át, s a 14. század derekán már kétségtelenül ezeken nyugodott.

Ez annyit jelent, hogy az államháztartás ebben az időben már döntő mértékben az árutermelésre támaszkodott. A portális adó és a rendkívüli pénzadó, vagy a pénzúrbér minden dénárja, amelyet a parasztok lefizettek, eladott termékeik árából került ki. Az arany- ezüst- és sóbányászaton alapuló jövedelmek nemcsak árutermelésből eredtek — az arany, ezüst, só piacra termelt áruk voltak —, hanem kiaknázásuk áruforgalmi monopóliummal is egybe volt kötve. E monopólium tárgya az arany, az ezüst, a só *eladása*, a pénzáru *forgalombahozása* volt. A vámokat a kereskedelmi forgalom árui után fizették. A mezővárosok és a zsidók adója jelentős mértékben a kereskedelem és a pénzüzlet megterheléséből származott.

Az állami jövedelmek tehát elsősorban a társadalmi gazdaság még keskeny árutermelő szektorából eredtek. Az államháztartás ebben a korszakban, a korábbi időhöz képest, amelyben a társadalom és az állam egyaránt természetileg gazdálkodott,

és a későbbi korszakhoz képest, amelyben a társadalmi és az állami gazdaság egyaránt az árutermelésen alapult, keskeny társadalmi alapzaton nyugodott.

A társadalmi alapzat keskenységét intenzív kihasználásával igyekeztek ellensúlyozni. Az állam 1342-ben, bányaadó, beváltási és pénzverési haszon alakjában a (bevallott) arany- és ezüsttermelés 41—43%-át elsajátította. S a sót 1233-ban a termelési költség hétszeresét kitevő áron árusították.

A hitelműveletek szerepe az államháztartásban növekedett. Már az állami jövedelmek bérbeadását is hitelműveletnek tekinthetjük. A bérlő az államnak a bérösszeg alakjában, kölcsönt nyujt, melyet ez kamatostól úgy térít meg, hogy átengedi a bérlőnek valamely később befolyó jövedelmét, felhatalmazva ezt a lekötött jövedelem beszedésére.

Ha a tulajdonképpeni államkölcsönöket nézzük, azt látjuk, hogy az államhitelezők a 13. században többségükben ugyan még mindig az egyháziak közül kerültek ki, de azért köztük már világi urak és tőkés polgárok is megjelentek. A kölcsönösszegek a korábbi időhöz képest emelkedtek. A 13. században általában 300—800 márka (50—150 kg ezüst) állami kölcsönökkel találkozunk, a 12. században előfordult 20 márkás (alig 4 kg ezüst) tétellel szemben. (800 márka volt például 1268-ban a komáromi várbirtok értéke.)

Az államkölcsönöket rendszerint a zálogbirtok-kölcsön alakjában nyujtották. Ennél az adós a kölcsön kamatait úgy fizette, hogy valamely ingatlana jövedelmét a hitelezőnek átengedte és tartozása biztosítékául az ingatlant is az utóbbi birtokába bocsátotta. Ha az adós lejáratkor nem fizetett, az ingatlan, a rajta ülő parasztokkal együtt, a hitelező tulajdonába ment át.

Ezt a kölcsönt a 13. században a birtokérték 1/5—1/8 része erejéig nyujtották. (Tehát pl. 1000 márka értékű birtokra 125—200 márka kölcsönt adtak.) Minthogy a birtok értékét rendszerint jövedelme 10%-os tőkésítésével állapították meg, a kamat fejében lekötött jövedelem (mely az előbbi példánál 100 márkát tett ki) s ennélfogva a kamatláb igen magas volt, (az előbbi példából kitűnően) mintegy 50—80%-ra rúgott. S ha az adós lejáratkor nem fizetett, a hitelező ezenfelul, a birtok megtartásával, a kölcsönadott tőkeérték 5—8-szorosát kapta vissza. A zálogbirtok-kölcsönök tehát, az állammal és magánosokkal szemben egyaránt, a szó szoros értelmében uzsora-ügyletek voltak. A 13. század vége felé azután a kölcsön feltételeit gyakran azzal a kikötéssel enyhítették, hogy a lejáratkor nem

fizető adós a kölcsönösszeg megkettőzését igényelhette. Ebben az esetben a hitelező, a birtok megtartásával, „csak" a folyósított tőkeérték 2 1/2—4-szeresét kapta vissza.[13]

A zálogbirtok-kölcsön jellegzetes átmeneti forma a természeti gazdálkodás és a pénzgazdaság között. A kölcsönt már pénzben nyujtják, de a kamatot a föld jövedelmének, tehát az úrbérnek az átengedésével, legnagyobbrészt természetben fizetik. S a kölcsönt igen gyakran természetben, a zálogbirtok átengedésével egyenlítik ki. A hitelezők egyébként e kölcsönforma segítségével az egyház kamatszedési tilalmát kerülték meg. A tilalmat elsősorban maguk az egyházi intézmények játszották ki, melyek hitelügyletekkel rendszeresen foglalkoztak s a zálogbirtok-kölcsön burkolt formájában ténylegesen 50—80%-os kamatokat szedtek.

Az Anjou-ház magyarországi trónrajutását nagyszabású hitelműveletek biztosították. Mikor az Anjouk, a 13. század második felében, Olaszországban megjelentek, a guelf, tehát a polgári párttal szövetkeztek. Többek között a firenzei guelfekkel léptek szoros kapcsolatba. Firenze legfontosabb ipara, a gyapjúszövés, már ebben az időben tőkés (házi) iparrá alakult át. A firenzei guelfek élén a gyapjúipart kezükben tartó tőkések állottak. Utóbbiak a 13. század folyamán legjövedelmezőbb üzletágukban, a pápai adók bérletében, hatalmas tőkéket halmoztak fel s tőkéikkel már az Anjouk nápolyi vállalkozását finanszírozták.

Amikor azután az Anjouk a nápolyi királyságot megszerezték, a firenzei kapitalisták a nápolyi Anjou-állam jövedelmeinek oroszlánrészét, bérletek útján megkaparintották s az államban szinte korlátlan gazdasági hatalmat gyakoroltak. A nápolyi Anjou-állam e kapitalista átitatásának a másik oldalon az Anjouk üzleti szelleme felelt meg. A dinasztia-alapító I. Károly országának legnagyobb kereskedője volt.

A magyar trónért vívott harc az Anjouk és a firenzei kapitalisták további közös vállalkozásának tekinthető. Károly Róbertnek a vállalkozáshoz szükséges pénzt, kölcsönök útján, a firenzei kapitalisták, a Peruzzi, Bonnacursi, Bardo-házak előlegezték, kikhez az üzletbe velencei kapitalisták társultak. Ami-

---

[13] Németországban, ahol a gazdasági és hitelviszonyok fejlettebbek voltak, a kamatláb az ilyen ügyleteknél már a 12. században csak 12½%-ra rúgott s a ciszterci kolostorok a birtokérték 2/3 részének erejéig nyujtottak kölcsönt.

kor aztán Károly Róbert a trónnal a magyar állam jövedelmeit megszerezte, az üzlettársaitól kapott kölcsönöket búsás kamatokkal térítette vissza. S látni fogjuk, hogy a magyar vállalkozás az olasz kapitalistáknak egyéb hasznot is hajtott.

d) A zsoldos katonaság

Mi volt az a hajtóerő, amely az államháztartást a pénzgazdálkodás útjára terelte? Éspedig erre az útra terelte, annak ellenére, hogy ezzel az államháztartás társadalomgazdasági alapja összeszűkült? Elsősorban az a pénzszükséglet játszott itt szerepet, amely a hadszervezet átalakulásából származott.

Az átalakulás első jele a forrásokban az Aranybulla 7. cikke (1222): „Ha pedig a király az országon kívül akarna hadakozni, a serviensek ne tartozzanak vele menni, hanem, ha a király p é n z é n, és valamikor hazatérend, a servienseken h a d b í r s á g o t ne vegyen ... Azonképpen, ha az országon kívül akarnánk hadakozni, és mi is (t. i. a király) a haddal mennénk, minden, valakinek ispánsága vagyon, avagy p é n z ü n k e t felvette, velük jönni tartozzék." (Az 1351. évi decretumba iktatott szöveg.)[14]

Eszerint a kir. serviens ezentúl csak akkor tartozik az országon kívül harcolni, ha a király néki p é n z - z s o l d o t fizet.[15] Ha nem kapott zsoldot s ezért nem vonult hadba, a királynak nincs többé joga rajta hadbírságot venni, amin, látni fogjuk, p é n z b í r s á g o t kell érteni. És a külföldi katonáskodás nemcsak a zsolddal fizetett servienst terheli, hanem mindenkinek kötelessége, aki a királytól z s o l d o t felvett. A különbség a zsoldosok e két csoportja között az, hogy a serviens köteles volt elmenni, ha a hadjáraton zsoldot kapott. Ezzel

---

[14] Az aranybulla ú. n. esztergomi másolatával szemben — legalább az itt érintett 7. cikket illetően — az 1351. évi decretumba iktatott szöveget kell irányadónak tekinteni. Az esztergomi másolat szerint azok, akiknek ispánságuk van — a megyés ispánok és nyilván az országos főtisztviselők is — a külföldi hadjáratokon szintén csak pénz ellenében tartoztak volna résztvenni. Ez azonban valószínűtlen, mert a megjelöltek az államtól rendes jövedelmet húztak, mely katonai szolgálatuk díját is képviselte. Így a külföldi hadjáratokon való részvételért külön pénzjuttatást aligha igényelhettek.

[15] A „zsold" pénzfizetés. A szó az olasz soldo-ból, ez meg a latin solidusból ered. A soldo és a solidus pénzérmék voltak. A zsoldos: pénzzel fizetett katona

szemben a második csoportba tartozók a hadbavonulást önként vállalták, aminek ellenében zsoldot kaptak. Itt elsősorban nagybirtokosokra kell gondolni, akik nem egyedül, hanem a kapott zsoldból fizetett katonáikkal együtt vonultak hadba. A források az ilyen hadkötelezettségi viszonyt, ha korábban nem is, de a 14. század végétől világosan tanusítják.

A zsoldos serviens és egyáltalában a zsoldos katona a forrásokban először itt tünik fel. A pénzzel díjazott zsoldos katonaság intézménye — legalább kezdeteiben — a 12. század utolsó évtizedeibe nyúlhat vissza, arra az időre, amelyben a pénzgazdaság fejlődésnek indult. A kir. serviensek ebben az időben külföldön még zsoldfizetés nélkül is tartoztak katonáskodni, éppúgy, mint az országos főtisztviselők, a megyés ispánok, a várjobbágyok és azok az urak, akik a királytól nagy birtokokat kaptak. (Az utóbbi kategóriákat az 1231. évi decretum sorolja fel, amely itt a 12. századvégi állapotokat tükrözi vissza.) De a felsoroltak, annak ellenében, hogy külföldön katonáskodtak, az államtól jövedelmet húztak, vagy birtokot kaptak. Az egyedüli kivétel a serviensek régi törzse volt, kik ősi birtokaikból éltek. Az Aranybulla ezt a kivételt megszüntette, kimondva, hogy külföldön katonáskodni a serviens is csak ellenérték fejében tartozik.

A forrásokban a hadbírság is először az Aranybulla évében jelenik meg. Azokat a hadkötelezetteket terhelte, kik a hadjáraton való részvételt elmulasztották, így a mulasztó kir. servienst is. A hadbírság mint p é n z b í r s á g intézménye legkésőbb ugyancsak a 12. század utolsó évtizedeiben alakulhatott ki. Az Aranybulla, ugyanakkor, amikor a servienst külföldi katonáskodásra csak zsold fejében kötelezte, ennek kiegészítéséül a zsoldban nem részesült servienst, ha ez a külföldi hadjáraton nem vett részt, a hadbírság alól mentesítette.

A zsoldos serviensekkel, majd „nemesekkel" a forrásokban, így az 1267. és 1291. évi decretumokban, nemkülönben az Aranybulla 1351. évi megújításában, később is találkozunk. (Az 1231. évi decretum stipendiarii-n a zsoldos serviensek és azok az urak, akik zsoldosállításért pénzt vettek fel, valószínűleg együttesen értendők.) És a király zsoldos katonái a serviensektől függetlenül is szerepelnek. 1274-ben például IV. László, hogy a Kőszegiek elleni háborúskodása alatt katonáit kifizethesse, a veszprémi egyháztól 15 márka aranyport és egyéb értékeket vitt el. 1291-ben pedig, amikor III. Endre Habsburg Albert osztrák herceggel hadakozott, a magyar érsek ezt a ki-

jelentést tette: A nagy magyar sereg, „orosz, porosz, kun, mennyibe került? Azt a zsákot ezüsttel száz öszvér se viszi el". Közismert végül, hogy Nagy Lajos nápolyi hadjáratára olasz és német zsoldoscsapatokat fogadott szolgálatába.

Azok a katonák, akiket egyes urak a király pénzén állítottak ki, a zsoldosok külön csoportját alkották. Az ilyen urakat hadi vállalkozóknak, zsoldoskapitányoknak tekinthetjük. Ez jövedelmező vállalkozás volt, mert a zsoldoskapitány a királytól kapott pénzösszegnek csak egy részét fordította zsoldosok fizetésére, a többit megtartotta magának.

A hadbírság már 1222-ben, az árpási besenyők oklevelében, mint pénzbírság jelenik meg. Ezek hadbírság fejében egy ló után 6 pensát (110 g ezüst) tartoztak fizetni. Ettől kezdve a forrásokban többször előfordul. (Az Aranybulla a hadbírság alól csak a kir. servienseket, s ezeket is csak akkor mentesítette, ha külföldi hadjáratra nem mentek el.) Beszedését 1270 körül, a szlavóniai nemesekkel és várjobbágyokkal kapcsolatban, a kamarahaszon beszedésével együtt, tehát rendesen visszatérő teherként szabályozták. Az 1397. évi decretum összegét minden jobbágy után egy aranyforintban (55 g ezüst), vagyis a rendkívüli adó magasabb tételében állapította meg. Részben hadbírság jellege volt annak a 400 márka finom ezüst évi váltságösszegnek is, amelynek árán a két szász széket 1318-ban a katonáskodás és a kir. descensus alól felmentették.

A hadbírság és a zsoldoskatonaság rendszere szorosan összefüggött. A kir. serviensek, ezek a kis úri földbirtokosok, éppúgy, mint más feudális hadkötelezettek, nem voltak teljesértékű katonák. Célszerűbb volt tőlük hadbírságot szedni, mint őket katonai szolgálatra kényszeríteni. A király azokból az összegekből, amelyek hadbírság fejében befolytak, akár közvetlenül, akár zsoldoskapitányok útján, teljesértékű, begyakorolt katonákat vehetett zsoldba. Igy a hadbírság, amely eredetileg büntetés volt, a hadkötelezettség megváltásává alakult át s a zsoldos katonaság költségeinek a fedezésére szolgált. Ezzel kezdetét vette az átmenet a feudális hadsereg rendszeréből a zsoldoshadsereg rendszerébe. (A hadbírság intézménye megfelel Angliában a scutagiumnak, mely itt a 12. század második felében tünt fel.)

A zsoldoskatonaság, hazai elemeit nézve, nagyrészt a feudális talajban gyökerezett. A zsoldoskapitányok általában a feudális nagyurak közül kerültek ki s a zsoldosok többségét is a feudális elemek szolgáltatták. Ugyanakkor pedig a feudális

elemek másrésze eredeti hadkötelezettségének továbbra is eleget tett. A hadszervezet feudális alapja fentmaradt, s a zsoldoskatonaság is feudális színezésben jelent meg.

A feudális földbirtokos-katona egységes alakja mégis kettéhasadóban volt. Helyébe fokozatosan egyrészt a nagybirtokos-zsoldoskapitány és a nemesi-zsoldoskatona, másrészt a nem katonáskodó földbirtokos ellentétes alakjai léptek. Ez a folyamat a társadalmi munkamegosztás továbbfejlődését jelentette. A begyakorolt hivatásos katonák eddig sem ismeretlen csoportja kitágult s vele szemben kialakulóban volt a csak „polgári" életet élő földbirtokosok csoportja.[16] Az a munkamegosztás, amely itt kibontakozott, egyúttal persze a munka és a munkátlanság megosztását képviselte. Az a feudális földbirtokos, aki nem katonáskodott, gyakran gazdálkodással sem foglalkozott. Társadalmi szerepe mindössze abban állott, hogy jobbágyaitól az úrbért behajtotta. Az élősdi, a felesleges feudális földesúr típusával találkozunk itt, amely már e korai időben feltűnik.

A hadbírság a zsoldoscsapatok fenntartására nem volt és nem is lehetett elegendő. A serviens vagy a várjobbágy nem rendelkezett akkora jövedelemmel, amely saját fenntartásán felül a hadban helyébe lépő zsoldos eltartását is lehetővé tette volna. Az államnak tehát a hadbírság hozamát meghaladó pénzbevételre, adóra vagy más pénzforrásra volt szüksége, hogy zsoldos csapatait fenntarthassa. S II. Endre valóban azzal az indoklással kért, 1235-ben, a pápától adószedésre engedélyt, hogy az országnak gyakran kell nagy költséggel zsoldosokat fogadnia. Az e korban bevezetett s fokozatosan pénzadóvá átalakuló rendkívüli adó lényegében hadiadó volt, melynek rendeltetése abban állott, hogy a zsoldoscsapatok költségeit fedezze.

A zsoldoskatonaság intézménye annyiban az árutermelés talajában gyökerezett, hogy a zsoldos pénzért, tehát potenciális áruért szolgált. Ezenfelül az a pénz, amelyet az állam zsoldosok fenntartására fordított, akár a hadiváltságból, akár a rendkívüli adóból folyt be, az árutermelésből eredt: eladott áru pénzegyenértéke volt. Ezen túl azonban az intézmény a természeti gazdálkodás rendjén nyugodott. A csapatok fenntartását a rendkívüli adók s a birtokjövedelem természeti hozamából, a piac megke-

[16] A „hivatásos" katona még ebben a korban sem élt kizárólagosan katonai hivatásának. A nemes, aki háború idején zsoldosnak ment, békeidőben, valamelyik nagybirtokos mellett vegyes, polgári-katonai szolgálatot teljesített.

rülésével és elsősorban, bel- és külföldön egyaránt, zsákmányolással, a termelő lakosság kifosztása útján fedezték.[17]

Az állami pénzgazdálkodás elsősorban az állami hadszervezet különleges igényein alapult. A másik tényező, amely itt szerepet játszott, az udvari fényűzés kifejlődése volt.

e) Az udvari fényűzés

A 12. század vége felé megnőttek az állami bevételek. III. Béla évi jövedelmét, ismert (s bizonyára túlzott) kimutatása alapján 45.000 kg színezüst egyenértékére teszik. Az uralkodása alatt Magyarországon járt keresztesek is beszámolnak a király nagy gazdagságáról — jellemzően azonban többek között telt élelmiszerraktárairól, tehát termékjövedelmeinek a nagyságáról.

Az állami bevételek megnövekedése a társadalmi termelőerők fejlődésén alapult. A magyar nép zömének termelőmódja a 12. század végén már nem a félnomád pásztorkodás, hanem az ekés földművelés volt. Fejlődésnek indult a nemesérc-bányászat is. S a produktívabb társadalmi termelés lehetővé tette az állami jövedelmek fokozását.

Ezzel párhuzamosan fellendült az árutermelés és a pénzgazdaság s velük a külkereskedelem, a kivitel és a bevitel. A bevitel növekvése pedig megnövelte a fényűzési cikkek kínálatát. Ez azután új fényűzési szükségleteket ébresztett az uralkodó osztályban, elsősorban az uralkodó osztály élén álló királyban, aki az udvari fényűzéssel vagyona, meg hatalma nagyságát kifejezésre juttathatta, és az új szükségleteket hatalmas jövedelméből ki is elégíthette. Az a körülmény is szerepet játszott itt, hogy a fényűzési tárgyak birtoka egyúttal a vagyon értékálló megőrzését jelentette.

Az udvari fényűzés új formáinak megjelenése III. Béla korára esik. A keresztesek nemcsak a király gazdag élelmiszerraktárait, hanem drágaságait is kiemelték. Elmondják például, hogy a királyné a német császárnak drága szőnyegekből és pompás skarlátposztóból készült sátrat ajándékozott, a sátor belsejében remekfaragású elefántcsont-trónszékkel és drága-

[17] A zsoldoshadsereg, a pénzzel fizetett katonaság a 13—14. században kizárólag háborús alakulatnak tekinthető. Azok, akik békeidőben a király vagy a nagybirtokosok udvarában és váraiban katonai szolgálatot teljesítettek, nem pénzfizetést húztak, hanem természeti tartásban részesültek.

művű ággyal. De azért III. Béla udvartartása még csak az átmenetet jelzi az egyszerűbb, „patriarkális" életmódból az udvari pompa felé. Ha az urak, a 12. század derekán, a királyhoz széket vittek magukkal, hogy legyen min ülniök, még III. Béla is tölgyfa alatt ülve, ispánjaitól és udvari embereitől körülvéve ítélkezett. Az udvartartás pompája teljesen csak a 13. században, II. Endrétől kezdve bontakozott ki.

Theodoricus Thuringensis német krónikás megemlékezik azokról a drágaságokról, amelyeket II. Endre Erzsébet leányának adott, aki Türingiába ment férjhez. Ezüstbölcső, ezüst fürdőkád, aranyláncok és más arany ékszerek, bársony-, selyem- és finom posztóruhák szerepelnek itt, olyan szép és értékes dolgok, amelyekhez hasonlókat a krónikás szerint Türingiában még sohasem láttak.

A fényűzés ettől kezdve az udvari élettel együttjárt. De persze, a kor általános viszonyainak megfelelően, nem finomult, hanem barbár formákban jelent meg. Béla herceg lakodalmán, amelyet 1264-ben tartottak, a király halántékára aranyláncocskákat erősített, az urak pedig szakállukba drágagyöngyöket fontak és hajukat fényes boglárokkal tüzdelték tele.

A fényűzéshez pénzre volt szükség. A finomművű ötvöstárgyakat, a finom szöveteket az udvari gazdaság jobbágyai a természeti gazdálkodás keretében nem tudták előállítani. Ezeket a piacon kellett pénzért beszerezni.

A pénzszükséglet, amelyet a fényűzés előidézett, szintén az államháztartás különleges jellegéből eredt. A társadalom osztályrendje a társadalmi felesleg jelentékeny részét a király kezében összpontosította. S a király a felesleget, osztályhatalma társadalmi kiemelésére s vagyona megőrzése végett, pénzen beszerezhető fényűzési tárgyakká változtatta át. De az udvari fényűzés egyedül a keskeny hazai árutermelő szektorra nem támaszkodhatott. Ha a kielégítéséhez szükséges pénzt innen szivattyúzták ki, a kielégítésére szükséges árut nagyrészt a külföld szolgáltatta.

A királyi vagyon nemcsak a fényűzési ipar tárgyaiban halmozódott fel, hanem a nemesfémekből álló kincs alakját is felöltötte. Már II. Endre, Imre király özvegyének, Konstanciának 30.000 márka, tehát 5600 kg ezüstjére tehette rá a kezét. S amikor I. Károly özvegye, Erzsébet királyné, 1343-ban Endre fia dolgában Nápolyba utazott, a pápa és mások megvesztegetésére (fél köböl aranyforintot nem számítva) 27.000 márka (5400 kg) színezüstöt és 21.000 márka (4200 kg) színaranyat

vihetett magával. Ez kg-ra 1:14.5 értékviszony alapján egységesen átszámítva, ezüstértékben 60.000 kg színezüstnek, (több mint 10-szer akkora értéknek, mint amilyen egy évszázaddal korábban Konstancia vagyona volt), aranyértékben pedig 5600 kg színaranynak felel meg. Az utóbbi aranymennyiség egyenértéke 21,280.000 aranypengő (100 kg arany = 380.000 aranypengő), de vásárlóereje (ha a pénz akkori vásárlóerejét az aranypengő vásárlóerejének 5-szörésére tesszük) több mint 100 millió aranypengő vásárlóerejének felel meg. A kor fejletlen termelőerői mellett, roppant nagy összeg ez. Nagysága azt mutatja, hogy a nemzeti vagyon aránytalanul nagy része a király kezében összpontosult. (Ennek megfelelően a nemzeti vagyonból a nagybirtokosoknak is aránytalanul nagy rész jutott.) 5600 kg arany, akkor, a sokkal kisebb nemzeti vagyon sokkal nagyobb részén biztosított potenciális hatalmat, mint egy évtizeddel ezelőtt 100 millió aranypengő. Az Anjouk magyarországi vállalkozásukkal tehát nem számították el magukat.[18]

f) A nagybirtok pénzgazdálkodása

A király osztozott az állam pénzjövedelmein az uralkodóosztály vezető tagjaival, az állami (vagy egyházi) hivatalt betöltő nagybirtokosokkal. A kamarajövedelemben, mint láttuk, a tárnokmester, az alkancellár és az esztergomi érsek részesedett, akik kezüket (embereikkel s a megyei tisztviselőkkel együtt) az államnak jutó rész 3/7-ére rátették. Az esztergomi érsek innen származó jövedelme, a 14. század közepe táján, évi 1233 kg ezüst körül járt. A rendkívüli adók tiszta hozamának 1/3-a a nádornak vagy a tárnokmesternek (esetleg a megyés ispánoknak) jutott, az adó behajtására kapott megbízás jogcímén vagy

[18] I. Károly évi jövedelme — a természeti jövedelmeket pénzértékre átszámítva — 15.000 kg ezüst körül járhatott. Az egykorú, vagy közel egykorú külföldi uralkodók közül Szép Fülöp francia király (1285—1314) évi jövedelmét fémértékben 10 1/2 millió frankra teszik, ami 30.000 kg ezüstnek felel meg; II. Eduard angol királyét pedig (1307—1327) mintegy 35.000 kg ezüstre. A francia és angol királyok nagyobb jövedelmében (Franciaország nagyobb népszámán kívül), elsősorban országaik fejlettebb termelőerői és az állami centralizáció előrehaladottabb volta jutnak kifejezésre. Ha viszont I. Károly jövedelmét III. Béla 45.000 kg ezüstre tett jövedelmével állítjuk szembe, a királyi jövedelmek csökkenésén lemérhetjük, hogy a nagybirtokosok jövedelme másfél évszázad alatt mennyire megnövekedett a királyi jövedelem rovására.

enélkül is. (Csák Máté, mint nádor, 1279-ben a rendkívüli adó tiszta hozamának 1/3-át kapta.) I. Károly idejében a nádor vagy a tárnokmester egyedül ezen az úton, ha csak az alacsonyabb adótételt számítjuk, 1120 kg ezüst jövedelmet húzott.

Ezek rendkívül nagy összegek, amelyek a polgári állam legfőbb tisztviselőinek a fizetését messze meghaladják. 1000 kg ezüst (1:10 értékviszony alapján) = 100 kg arany = 380.000 aranypengő, ami vásárlóerőben 1,900.000 aranypengőnek felel meg. A jövedelmek nagysága mutatja, hogy itt nem tulajdonképpeni tisztviselői fizetésekről van szó, hanem az állami jövedelmek felosztásáról a király és az uralkodó osztály vezető tagjai között. Erre utal egyébként az 1231. évi decretum 23. pontja is. Eszerint idegenek csak akkor kaphassanak tisztségeket vagy méltóságokat, ha az ország lakóivá lesznek, „mert az ilyenek viszik ki az ország gazdagságát". Itt az állami tisztség jogcím az ország gazdagságára, illetve az ezt lefölöző állami jövedelmekre.

Azok az összegek, amelyeket a feudális főtisztviselők fizetés címén húztak, az adó- vagy monopólium-részesedésből származó jövedelmeknek mindenesetre alatta maradtak, de a mai főtisztviselői fizetéseket még mindig sokszorosan meghaladják. 1278-ban Gutkeled István országbíró 1000 márka, valamivel korábban Ráthold István, a királyné tárnok- és lovászmestere 500 márka évi fizetést kapott; és II. Endre Huntpázmán Sándor pohárnokmestert, amikor állásától felmentette, elvesztett jövedelméért évi 300 márka járadékkal kárpótolta. E fizetések középső összege, az 500 márka is (kereken 100 kg ezüst) vásárlóerőben 190.000 aranypengőnek felel meg. S a felsorolt esetekben rendszeresen folyósított fizetésekről és nem kivételes juttatásokról van szó. Ezt az 1298. évi decretumból is láthatjuk, mely kétségtelenül a rendszeresített főtisztviselői fizetések mintájára írja elő, hogy a király a kir. tanácsba választott püspököknek és nemeseknek fizetést adjon. Az udvari méltóságokról, a tárnokmesterséget, az asztalnok-, lovász- és pohárnokmesterséget viselő urakról különben Rogerius is megemlíti, hogy tisztségük révén rendkívül meggazdagodtak.

A pénzjövedelem egyébként a világi nagybirtokosok gazdálkodásában jóval kisebb szerepet játszott, mint az államháztartásban. Az előbbiek háztartása alapjában még a természeti gazdálkodáson nyugodott. Ugyanakkor azonban ők is pénzjövedelmeik fokozására törekedtek.

Ebből a célból jobbágyaikat pénzadózásra kényszerítették

és saját piaci eladásaikat kiterjesztették. Néha termékjövedelmüket a piacon jártas tőkéseknek pénzért bérbe adták. Az adatok oly termékjövedelmek bérbeadására vonatkoznak, amelyek állami hivatalokhoz kapcsolódtak. II. Endrét Róbert esztergomi érsek 1232-ben többek között azért közösítette ki, mert az előbbi elnézte, hogy izmaeliták közhivatalok tiszviselői, vagyis közhivatalok bérlői legyenek. S az 1291. évi decretum 4. pontja az ellen tiltakozik, hogy a bárók — az állam főtisztviselői — méltóságukat pénzért bérbeadják.

Az urak ugyanakkor féltékenyen nézték a polgárok gazdagodását, különösen azokat a nyereségeket, amelyek az állami jövedelmek bérléséből eredtek. Az Aranybulla 24. cikkében, az izmaelita és zsidó tőkések elleni éllel ki is mondatták, hogy jövőben a pénzverő kamara ispánjai, főkamarások és vámosok, vagyis a megfelelő állami jövedelmek bérlői nemes urak legyenek. De ennek megvalósítását, nem számítva az 1232. évi beregi egyezményt követő rövid időszakot, csak I. Károly alatt kísérelték meg és a nemesi bérlők üzleti járatlanságán ez a kísérlet is kudarcot vallott.

Urakkal, akik jövedelmeket üzletszerűen bérbe vesznek, ebben az időben ritkán találkozunk. Ilyen volt például az Anjoukkal bejött Drugeth Vilmos, Szepes, Győr és Zaránd ispánja, később nádor, aki Telegdi Csanád esztergomi érsek rozsnyói arany- és ezüstbányáját (illetve ennek jövedelmét) 1332-ben 120 budai ezüstmárkáért egy évre bérbevette; és a nagy vagyonszerző Magyar Pál, I. Károly kincstartója, aki a garamszentbenedeki apát Bálvány nevű birtokát bérelte.

A legelőnyösebb mindenesetre az állami főhivatalok megszerzése volt, amelyek magas pénzjövedelemmel voltak egybekötve. Ezért a főtisztségek a feudális pártharcokban különös jelentőségre tettek szert. De a politikai hatalmat egyébként is pénzre váltották át. Vencel, cseh és lengyel király Vencel fiának a magyar koronát 1301-ben azon az áron szerezte meg, hogy a vezető magyar arisztokráciát lepénzelte. S ugyanakkortájt Kőszegi Iván, aki Esztergomot Vencelnek pénzért adta ki, Károly Róbérthoz azért pártolt át, hogy Venceltől visszapártolásáért újra pénzt kérhessen.

A nagybirtokosokat pénzszerzésre ugyanazok az okok sarkallták, amelyek az államháztartásban érvényesültek. Zsoldosokra a háborúkban nékik is szükségük volt. Rogerius már a tatárjárás idejében a nagyurak „zsoldos katonáiról" (stipendiarius miles) beszélt. A későbbi időben annak is van nyoma,

hogy tisztviselőiket itt-ott pénzben fizették. Pető szatmári ispán alispánjának. Mihálynak 1317-ben, fizetésképpen, mentén és dolmányon felül 20 márka ezüstöt igért. S a fényűzés új formái az ő körükben is meghonosodtak. Egy tatárjáráskori forrás (a Planctus destructionis regni Hungariae per Tartaros) a magyarokról — természetesen a nagyurakról — azt mondja, hogy „ruházatukban fényűzők, pompában, ékességben kevélykedők". Spalatói Tamás pedig elbeszéli, hogy a mohi csatából menekült magyarok útját elszórt kincsek, arany- és ezüstedények és bíborruhák szegélyezték. Az úri fényűzésről végrendeletek is tanúskodnak. Bors ispán, 1240 körül, 80 márka ezüstön kívül sok prémről, selyemabroszról — és kendőről, bíborzekéről, görögországi szőnyegről és különböző ezüsttárgyakról rendelkezett.

Voltak urak, kik pénzüket, rendszerint az uzsorás zálogbirtok-kölcsön alakjában, ki is kölcsönözték. E kölcsönök célja és eredménye gyakran a zálogbirtok végleges megszerzése volt A kölcsön útján nem pénztőkéjüket, hanem birtokaikat gyarapították. Ilyen uzsorás birtokszerző volt például Herbord ispán, aki a 13. század közepe táján tevékenykedett; vagy, majdnem száz év mulva, I. Károly korában, a már említett Magyar Pál, aki hatalmas vagyonát részben uzsoráskodással gyüjtötte össze. (Köcski Györgynek például, két falu zálogbavétele ellenében, 26 márkát kölcsönzött azzal, hogyha ez a kölcsönt egy év alatt vissza nem fizeti, tartozása megduplázódik. A két falu néhány év mulva már Magyar Pál tulajdonában állott.) Urakkal az államhitelezők közt is találkozunk, mint 1218-ban Argyas országbíróval, aki a királynak 200 márka (32 kg) ezüstöt kölcsönzött.

Az egyházi nagybirtokosoknál a pénzgazdálkodás fejlettebb volt. Az úrbéri pénzjövedelmek fokozásában előljártak. Az érsekek és a püspökök egyik legfontosabb jövedelmüket, a tizedet, pénzben igyekeztek behajtani. Az egri püspök csupán a zempléni bortizedből 1337 körül 10.000 aranyforintot kapott (az akkori magas árfolyamon = 737 kg ezüst). Az állam pénzjövedelmeiben is részesedtek. Az esztergomi érsek részét a kamarajövedelemben már említettük. Ennél fontosabb volt a sómonopóliumban való részesedés, amely kereskedelmi tevékenységgel, a só árusításával volt egybekötve. A sómonopólium magas hasznából a 13. század első felében minden érsek, püspök és apát részt húzott. II. Endre 1233-ban arra kötelezte magát, hogy az egyházfőknek, elmaradt sóhasznuk fejében, 10.000

márka, kb. 1900 kg ezüstöt fizet. S az erdélyi püspököt a sómonopólium ottani hasznának a tizede még a 14. század első felében is megillette.

Pénzforrásuk volt a bányászat is. A fontos tordai sóbánya a 13. század második felében az erdélyi káptalan rendelkezése alatt állott. S a 13. században a legfontosabb nemesfémbányák közül a rozsnyói ezüstbánya az esztergomi érsek, a jászói ezüstbánya a jászói prépost, az aranytermelésben vezető helyet elfoglaló abrudbányai és zalatnai aranybánya pedig az erdélyi káptalan tulajdonában volt.

A főpapok 1212 körül a pénzverési jog megszerzését is megkísérelték. De ezt a jogot csupán az esztergomi érsek tudta magának II. Endre alatt, egy időre biztosítani.[19]

A jövedelmek bérbeadását, a pénzbevétel egyik forrásaként itt is megtaláljuk. Az 1279. évi budai zsinat ugyan eltiltotta, hogy a főpapok jövedelmeiket zsidónak vagy más effélének bérbeadják (125. p.), de a tilalom hatálytalan maradt. A tized bérbeadásának egy példájával, a 13. század vége felé, a Szepességben találkozunk. Itt szász polgárok vették a tizedet Jakab szepesi prépositól bérbe.

Az egyházak elfogadtak ezenkívül pénzkészleteket is. Konstancia királyné például 30.000 márka ezüstjét a templomosok esztergomi házánál helyezte el. Végül bőséges pénzforrás nyílt meg számukra a hívők kegyes adományaiban.

Mindezeken az utakon az egyházi nagybirtokosok jelentékeny pénzjövedelemre tettek szert. A pannonhalmi apát már 1241-ben 800 márka (168 kg) ezüsttel rendelkezett. Pénzük egy részét ők is zsoldosok fizetésére, s mint már a 12. században, de most fokozott mértékben, az egyházi fényűzés tárgyai, arany- és ezüstedények, drága szövetek és ruhák megvételére fordították. Amikor Csák Péter nádor a veszprémi székesegyházat 1275-ben kirabolta, Pál nagyprépost az elvitt tárgyakat (mindenesetre az érdekelt túlzásával) több mint 50.000 márka ezüstre értékelte. (50.000 márka = 935 kg).

Ezenkívül pénzvagyonukat tőkévé változtatták és kereskedelmi és hitelüzletekben gyümölcsöztették. Az egyháziak kereskedése általános jelenség volt. Igy a budai zsinat rendelkezései között szó esik azokról a holmikról, amelyeket a papok

---

[19] Ez a legális pénzverésre vonatkozik. Illegális pénzveréssel például az ittebei bencés apát foglalkozott, aki 1219-ben a kolostor ezüstneműjéből, szentelt és nem szentelt ezüstedényekből hamis pénzt veretett

kereskedés céljára magukkal visznek (63. p.). Épp ily általánosan foglalkoztak kölcsönök nyujtásával is, bár ezt a budai zsinat ugyancsak igyekezett megakadályozni.

Az apátok és püspökök, 50—150 kg ezüstöt kitévő kölcsönökkel a 13. század államhitelezői között nagy számban szerepelnek (például a németújvári apát 1241-ben, a pannonhalmi apát 1263-ban, a veszprémi püspök 1275-ben). A magánosok hitelezői között is első helyen állanak. (Példa: Favus pannonhalmi apát 200 márka kölcsöne, 1256-ban, Miklósfia Eleknek.) Az uzsorás zálogkölcsönök az egyházi földbirtok gyarapításához lényegesen hozzájárultak. A templomosok magyarországi nagymestere, a francia Pons de la Croix például, annak a kölcsönnek a fejében, amelyet II. Endrének keresztes hadjáratára és egyéb célokra hitelezett, az egész Gecska megye birtokát megszerezte. 1292-ben a nemesség, birtokai védelmére már azt követelte, hogy a zágrábi püspöknek ne legyen szabad semmiféle nemesi birtokot, akár zálog, akár vétel jogcimén usurpálnia.

Az egyháziak kereskedését sok példa tanúsítja. A ciszterci apátok kiterjedt kereskedését országos vámmentesség segítette elő. A topuszkói ciszterci apátról tudjuk, hogy 1240-ben Zenggben, az adriai kikötővárosban, átmenő árui elhelyezésére raktárt építtetett. A ciszterciek, éppúgy, mint a templomos és a johannita (ispotályos) rendházak Horvát- és Dalmátországon át, majd tovább tengeri úton, főleg Olaszországgal kereskedtek.[20] Legfontosabb kiviteli cikkük, úgylátszik, a bor lehetett. III. Ince pápa legalább a pécsi egyházmegye ciszterciáit és johannitáit azért rótta meg, mert a bort összevásárolják és vele, rút haszon kedvéért, külső országokban kereskednek.

A királyok a nagybirtokosoknak, az egyházi nagybirtokosok jövedelmükből a pápának kényszerültek részt juttatni. A pápai kúriában a pénzgazdaság már korán, a 11. században, kifejlődött. III. Ince pápa péterfillérek, keresztesadó, hűbéri illeték címén a 13. század elején az összes keresztény országokat rendszeresen adóztatta. A 13. század folyamán azután, a pénzgazdaság európai elterjedésével, a pápaság Európa egyik nagy

[20] A templomosok a 13. században Európa egyik nagy tőkehatalma voltak. A pápák és más uralkodók jövedelmeit Európaszerte bérbevették A kereskedés mellett a pénzkolcsönzés is kiterjedt uzletáguk volt, amivel kapcsolatban kifejlesztették a bankbetéti uzletágat. Tőkéjük alapja az a vagyon volt, amelyet Palesztinában, mint a keresztény hit védelmezői raboltak ossze.

pénzhatalma lett, amely rendezett behajtási szervezetével az egész keresztény világot behálózta. Ennek az egyházi-pénzügyi alakulatnak a legjellegzetesebb képviselője XXII. János pápa volt (1316—34). XXII. János Cahorsban, a délfrancia uzsorásfészekben született. Pápasága alatt néhány ferences barátot, akik az evangéliumi szegénységet prédikálták, megégettetett. Avignoni palotájáról Pelagius ezt írja: „Gyakran jártam Őszentsége kamarásainak szobájában és ott bankárokat láttam ülni arannyal megrakott asztaloknál és különböző írnokokat, akik számoltak és a firenzei arany értékét vizsgálták." A pápák rendes évi bevételeit ezidőtájt 200—400.000 (firenzei) aranyra becsülik, ami (az arany-ezüst értékviszonyát 1:10 alapon számítva) mintegy 7—14.000 kg ezüstnek felel meg. De ehhez járultak még a rendkívüli jövedelmek, mint például a keresztesadó. Az utóbbi hozamát VIII. Bonifác pápa idejében (1294—1308), az évi átlagot számítva, 150.000 aranyra teszik, ami a jövedelmet további 5000 kg ezüsttel gyarapította.[21]

Magyarország pápai adózásáról már a 13. század eleje óta tudunk, számszerű adatok azonban csak későbbi időből állanak rendelkezésre s ezek is hiányosak. Keresztesadó fejében az egyházi tized és egyéb egyházi jövedelmek tizedét szedték, s a pápa az adót pénzben követelte. 1275 és 1373 között 34 olyan évről van tudomásunk, amikor Magyarországon keresztesadót szedtek s az adó hozama 23.866 márkát, vagyis kereken 4.200 kg ezüstöt tett ki.

Az ország, illetve a magyar egyház megadóztatására ezenkívül is sok jogcím akadt. Az egyik egyház pártfogás címén fizetett, mint például a somogyi apátság. A másik valamely külföldi egyházat támogatott, mint a kalocsai érsek, püspöktársaival együtt, az aquilejai pátriárkát (1250 körül évi 2000 márkával, vagyis 370 kg ezüsttel). A püspököknek fizetniök kellett megerősítésükért, ha pedig pápai legátus járt az országban, ennek méltó eltartásáról kellett gondoskodniok. A pápa különösen a magyar főpapok pereiből húzott nagy jövedelmet, melyek elébe tartoztak. Egyetlen ilyen per, a 13. század közepe táján, az érdekelteknek állítólag 10.000 márka (2800 kg) ezüstbe került.

---

[21] Ezek a becslések részleges adatokon alapulnak. A pápák valóságos évi jövedelme azt a mintegy 20.000 kg ezüstöt, amelyet a fenti két tétel összegezése eredményez, lényegesen meghaladta.

Mindezek az adók, illetékek, költségek közvetlenül a papságot terhelték, de közvetve az egyháznak adózó termelőkre nehezedtek.

Az ország pénzügyi kizsákmányolását a pápa által a nemzetközi kizsákmányolás kapitalista, helyesebben, prekapitalista formái egészítették ki, amelyek abban a mértékben fejlődtek, amelyben Magyarország az európai gazdaságba bekapcsolódott.

4. A tőke szerepe

A tőkések ebben a korban is idegenek voltak. Korábbi népi (vagy vallási) elemeik közül az izmaeliták a 13. század első felében még mindig kiemelkedtek, bár háttérbe szorulásuk már kezdetét vette. A 14. században nyomukra már csak itt-ott bukkanni. Igy találkozunk Saracenus (Szerecsen = izmaelita) Jakab budai polgárral, aki I. Károly alatt kir. kamarabérlő volt. És még Nagy Lajos budai pénzein is ujgur-mongol jegyek tünnek fel, melyek a kir. pénzverésben játszott szerepükre, tehát kamarabérlői működésükre vallanak. Ezután azonban nyomuk vész. Lehanyatlásuk a mongol terjeszkedéssel függhetett össze, mely utánpótlási forrásaikat kiapasztotta. Amennyiben az országot el nem hagyták, beolvadtak a feudális magyar nemességbe, éppúgy, mint parasztsorban élő hitsorsosaik a magyar parasztságba.

A 13. században vezető helyük a zsidók kezébe ment át, kiket megerősített a Közép-Európában fejlődő pénzgazdaság. Teka zsidó kamarabérlőről, akinek a királytól már apja birtokot szerzett, a dubnici krónika mint II. Endre pénzügyeinek teljhatalmú intézőjéről emlékezik meg. IV. Béla alatt hasonló szerepet játszott Henuk, aki a komáromi várbirtokot — fiaival együtt — a királytól zálogban birta. Kamarabérlői működésüket a IV. Béla és V. István pénzein szereplő héber betűk tanúsítják. Bár tőkés tevékenységüket a későbbi időben is folytatták, a 14. századtól kezdve a kamarabérlők sorából már hiányoznak.

Olasz tőkésekkel, leggyakrabban mint esztergomi polgárokkal, az egész 13. század folyamán találkozunk. Ilyen volt Archinus kamarabérlő, a század közepén Esztergom bírája; továbbá Pinguis Tamás kereskedő, a század vége felé Esztergom egyik leggazdagabb polgára; végül a már említett „ser" (messer, a régi olasz nyelven = úr) Godynus. A 14. században, Olasz-

országnak egész Európában vezető tőkés fejlődésével, Magyarországon is ők váltak a tőke főképviselőivé.[22]

A tőkések új népi elemét a németek szolgáltatták, jelentős mértékben a 13. század második felétől kimutathatóan. Ekkor tünik fel Walter, budai bíró és kamarabérlő, aki Henuk tartozását a királynak kifizette, s ezzel a komáromi várbirtokot megszerezte; és mellette néhány német bányakapitalista is megjelenik. A német tőkések felbukkanása részben a 12. század közepe óta tömegessé váló német bevándorlásra, részben a német gazdasági kapcsolatok egyébkénti megerősödésére vezethető vissza.

A tőke korábban ismert alakjai, a kereskedőtőke, az uzoratőke és az adóbérlőtőke közül az utóbbi most kiemelkedő súlyra tett szert. Idegen, letéti tőkéket ez a polgári tőke is hasznosított. Bors ispán például egy budai olasz kereskedőnél 1240 körül 80 márka ezüstöt helyezett el. És a tőke előbbi „özönvízelőtti" alakjai mellett megjelent új, befejezett alakjaként, egyelőre és még hosszú ideig csak a bányászatban (és a vele összefüggő kohászatban) az ipari tőke, amely a munkaerőt közvetlenül a termelésben zsákmányolta ki.

A tőkehaszon továbbra is magas maradt. Láttuk, hogy a zálogbirtokba fektetett kölcsöntőkénél a kamatjövedelem évi 50—80% volt. Az ingózálogra nyujtott kölcsönnél a kamatláb még magasabbra emelkedett. Frigyes osztrák herceg kiváltságlevele a zsidók számára (1244), amely a magyarországi zsidók 1251. évi kiváltságlevelének mintául szolgált, a kamatlábat az ilyen kölcsön után évi 170%-ban állapította meg. Az uzoratőkével összeforrott kereskedőtőke jövedelmezőségét az a körülmény is mutatja, hogy a városi tőkések nem ritkán jelentős földbirtokot tudtak szerezni. A legmagasabb összeg, amely ilyen ügyletekkel kapcsolatban előfordul, az a 800 márka (150 kg ezüst), amelyen a fenti Walter a komáromi várbirtokot magához váltotta. Az a tőke, amelyet adóbérletbe fektettek, a kereskedelemben és az uzsorában halmozódott fel.

Az adóbérlet biztosította, ha az abszolút számokat nézzük, a legnagyobb jövedelmet.[23] Ez az üzletág kiterjedt most, a leg-

---

[22] Pinguis (Kövér) Tamás egyébként végül is tönkrement. Tartozásai fejében 4 esztergomi házát volt kénytelen zálogbitelezőjének, az esztergomi káptalannak átengedni, s csak szőlői maradtak birtokában.

[23] V. ö. Marx: A tőke I. kötet. „Franciaországban a régisseur, a korai középkorban a hűbérúrnak teljesítendő szolgáltatások ... behaj-

több állami jövedelem mellett, a földesúri, közhivatali és egyházi jövedelmek bérbevételére is. A tőkések a kamarajövedelem bérlésénél, mint láttuk, a tiszta hozam 2/3-részét zsebre tették. Ez annyit jelent, hogy ezen az üzletágon évente mintegy 6000 kg ezüstöt kerestek. Minthogy pedig ebben az időben 10 kamara működött, az a tőkés, aki valamelyik kamara jövedelmét bérelte, az üzleten egy év alatt átlagosan 600 kg ezüstöt keresett. Az utóbbi mennyiséget 60 kg arannyal egyenlősítve, a haszon 188.000 aranypengőt tesz ki, amelynek a vásárlóereje majdnem egymillió aranypengő mai vásárlóerejének felel meg. Ez egy évi haszon. De ugyanez a tőkés — aki egyébként más jövedelmeket is bérbe vehetett — a kamarajövedelmet gyakran évek hosszú során át bérelte. Ez esetben azután egyedül ezen az úton sokmilliós nyereségeket halmozhatott fel.

A bányakapitalizmus feltűnését az adatok félreérthetetlenül tanúsítják.

Heinzmann András besztercebányai bíró a királytól 1263-ban földbirtokot kapott. Brendlinus fia, Hensch, megvette 1268-ban Rotho-tól, egyéb földbirtokokkal együtt, 155 márka ezüstért utóbbi radnai ezüstbányáinak felerészét. Ugyanez a Hensch, 1279-ben, Lőrinc bántól, az erdélyi vajda fiától vette meg 150 márkáért, ennek kendteleki (Doboka megye) birtokát. Ekkortájt szerzett a királytól három falut 250 márkáért három selmeci polgár is, Werner, Vilmos és Tornás. 1284-ben Hekkul gölnicbányai polgár a királytól betelepítésre Jászó és Szepes közt erdőbirtokot kapott. 1331-ben azt olvassuk, hogy a firenzei Marsilii István nagyobb pénzösszeget kölcsönzött a selmeci Jedinus von Olfnak, aki a kölcsön biztosítására zálogul leköti 125 márka becsértékben, körmöci bányavagyonát, (az ércet feldolgozó) „malmait és (vízemelő) kerekeit". A 14. század derekán Karl Péter besztercebányai polgár, egyéb birtokrészek mellett, négy falunak egészben, kettőnek felerészben a tulajdonosa, s megnyitja a besztercebányai Neustollen tárnát. 1373-ban meg azt halljuk, hogy egy launi polgár (Csehország) bécsi polgároktól körmöci bányavagyont szerzett.

Az adatok másik sora szerint a selmecbányai kórházat (vagy inkább szegényházat) 1224-ben alapították, míg a besztercebá-

---

tója csakhamar homme d'affaires-ré (üzletemberré) lesz, ki zsarolással, csalással stb. tőkéssé küzdi fel magát . . Már itt is megmutatkozik, hogy a társadalmi élet valamennyi körében az oroszlánrészt a közvetítő kapja." Szikra Budapest, 1949, 804. old. 229. jegyzet.

nyait 1300 körül. És 1275-ben a király a szegény bányászoknak a gölnici bányák hozadékából évi 100 márka ezüstöt adományozott. Szegényekről — ha nem is kifejezetten bányászokról — a 14. századi selmeci jogkönyv is beszél.

Mit jelentenek ezek az adatok? Mit jelent az, hogy a bányavárosok polgárai földbirtokot szereznek? Közvetlenül csak azt, hogy a bányavárosokban tőkések éltek, akik földbirtokra kölcsönt nyujtottak, s ezen az úton a zálogbirtok tulajdonát megszerezték. (A polgári birtokszerzések nagy részét zálogbirtokkölcsön nyujtása előzte meg.) De, bányavárosi polgárokról lévén szó, felette valószínű, hogy a bányatermeléssel legalább egyrészük valamiféle kapcsolatban állott. A radnai Henschnél, valamint a besztercebányai Karl Péternél a kapcsolat természetére is fény derül. Mindketten bánytulajdonosok voltak.

Az pedig elképzelhetetlen, hogy ezek a bányatulajdonos-földbirtokosok közvetlen bányamunkával foglalkoztak volna. Birtokaikra jobbágyokat telepítettek, egy vagy több falu, több ezer kat. holdnyi terület (a vételár alapján ilyen nagyságúra kell becsülnünk a kendteleki birtokot) tulajdonosai voltak s birtokaikon nagyszámú jobbágymunkaerőt zsákmányoltak ki. Elképzelhetetlen, hogy ugyanakkor az ércet a föld mélyében fejtették volna.

Világos tehát, hogy nem bányamunkások, hanem bányakapitalisták állanak előttünk, akik bányáikban munkásokat foglalkoztattak. Ezt a tőkés bányatulajdont azután elzálogosították, mint a selmeci Jedinus von Olf, vagy eladták, mint a radnai Rotho és tőkebefektetés céljára használták fel, mint a körmöci bányatulajdont szerző cseh és bécsi polgárok. (A földrajzi távolság az utóbbi, a 14. század második feléből való adatban szintén világosan mutatja, hogy a bányaszerző polgárok nem munkások, hanem tőkések voltak.)

Másrészt a bányavárosok szegénymenhelyül szolgáló kórházai, a szegény bányászok javára tett királyi adomány s a bányavárosi szegénység említése bányamunkásokra utalnak, kiknek megélhetése öreg napjaikra, éppen mert bérmunkások voltak, nem volt többé biztosítva.

Hogyan fejlődött ki ez a bányakapitalizmus? A fejlődésmenetet rekonstruálhatjuk a külföldön lejátszódott folyamat s némely hazai adat alapján. A fejlődés elején itt is, mint a parasztfalvakban, a dolgozók kommunisztikus tulajdoni szervezete állott. S mint a falusi agrárkommunizmusra, úgy a bányakommunizmusra is rátelepedett a feudális kizsákmányoló szer-

vezet. A bányatulajdon eredeti közösségi szervezete kitűnik a selmeci jogkönyvből, amelyet a 14. században foglaltak írásba. Eszerint a bányák tulajdonosa eredetileg a bányászok közössége, a bányaközség volt. A bányaföldeket művelésre, a község kötelékébe tartozó bányászok között, a bányaközség osztotta ki. S ha valamelyik bányász a műveléssel felhagyott, bányáját a község más dolgozónak adta át. Besztercebányán az olyan bányát, amelynek művelése két hétnél hosszabb ideig szünetelt, a város bármely polgára még a 15. század végén is magának igényelhette.

A bányamunka feudális kizsákmányolása mérsékelt volt. A gyakorlott bányamunkás általában is ritka volt, de különösen ritka Magyarországon, ahová külföldről kellett munkást behozni. A bányaföldek feudális tulajdonosainak a bányamunkásokra viszont szükségük volt, mert ezek munkája nélkül bányaföldjeik jövedelmet nem hajtottak volna. Igy bányaadó fejében beérték, legalább az első időben, a hozam 1/10-ével az aranynál, 1/8-ával az ezüstnél és a többi ércnél. Ez a kedvező munkafeltétel azután a külföldi — német — bányamunkásokat Magyarországra vonzotta.

A munkások szövetkezeteket (Gewerkschaft) alapítottak. A bányaközség 12 munkása például, akik közül egy-egy aknában két-két munkás dolgozott, egy tárna (6 akna) megművelésére társult. A tárna hozamát a szövetkezet tagjai között eredetileg egyenlően osztották fel, tekintet nélkül az egyes aknákban dolgozó munkások munkaeredményére.

Az első változás ebben a helyzetben akkor állott be, amikor a szerencsésebben dolgozó, dúsabb ércére bukkanó szövetkezeti tagok keresztülvitték az egyenlőtlen, az egyéni munkaeredményhez igazodó elosztást. Ennek következtében a szövetkezet egyes tagjai a többivel szemben meggazdagodtak. S a szegényebb munkások, akiknek az egyenlőtlen elosztás gyakran a koplalást jelentette, a királytól kapott bányaművelési jogosítványról végül is lemondtak. Ezt a gazdag szövetkezeti tagok szerezték meg, akik azután korábbi társaikat bérmunkások gyanánt foglalkoztatták.

A fejlődésnek ez a szakasza megfelel a kézművesipar viszonyainak. Dolgoztató, de még saját személyükben is dolgozó mesterek állanak legényekkel szemben. A következő szakaszban a mester maga helyett egy, a községbe települő munkást állít bérmunkásként munkába, aki a községben idegen lévén, önálló bányaművelési joggal nem rendelkezett. A mester ezzel a köz-

vetlen termelő munkából kivált, tőkéssé alakult át, aki a bányavállalkozást az esetek egy részében még irányítja, de más részében az irányítást is tőkéstársára vagy munkafelügyelőre bízza, s ő maga kereskedéssel, tőkéje kikölcsönzésével foglalkozik, földbirtokot szerez. Az utóbbi esetekben bányarészjogosítványa, „üzletrésze" már csak puszta jogcím idegen munka, a bérmunkások bányamunkájának az elsajátítására.

Ezután a tőkések, akik bányavagyonukkal szabadon akartak rendelkezni, keresztülvitték üzletrészeik mobilizálását. Az utóbbit el lehetett most már kölcsön fejében zálogosítani, el lehetett adni és át lehetett örökíteni. Igy a bányászattól eredetileg idegen elemek is üzletrészhez jutottak: kölcsöntőkések, akik a náluk elzálogosított üzletrészt végül megszerezték; tőkéik számára befektetést kereső, akár külföldi polgárok és nemes urak, mint például a 14. században, Besztercebányán a Hunt-Pázmány-nembeli Ivánkák (a későbbi Forgáchok) vagy a Balassák.

A bányaközség és a bányaszövetkezet természete ezzel teljesen megváltozott. Míg eredetileg bányamunkások köztestületei és dolgozók szövetkezetei voltak, most bérmunkásokat dolgoztató tőkés bányapolgárok, sőt nemes urak kiváltságos testületeivé és tőkés társasvállalatokká alakultak át.

A magyar bányaipar a 12. század derekán indult fejlődésnek. Kommunisztikus kezdeteit a Selmeci jogkönyv világosan tanusítja. A 13. század első felében már felvirágzik. Rogerius, a radnai bányákkal kapcsolatban, ha nyilvánvaló túlzással is, „megszámlálhatatlan néptömegről" beszél, s a selmeci bányászat ebben az időben már szintén fejlett volt. Ezzel azonban a magyar bányászat prekapitalisztikus kora véget is ért. A 13. század második felében kibontakozott a bányakapitalizmus, egyelőre a kistőkés-vállalkozás formáiban.

Az árutermelés fejlődése a tőkefelhalmozás lehetőségeit kiszélesítette. De ezek a lehetőségek néha csak lehetőségek maradtak. Ha megvalósultak, sokszor nem a tőke fejlődését szolgálták. S ha végül a tőkét gyarapították, a haszonélvező elsősorban nem a hazai, hanem a külföldi tőke volt.

A tőkések kockázata a feudális jogbizonytalanság mellett nagy volt, annál nagyobb, minél kevésbbé állott a tőkés mögött politikai hatalom. Politikai hatalom legkevésbbé a zsidó tőkések mögött állott, az ő kockázatuk volt tehát a legnagyobb. (A zsidókölcsönök magas kamatlába ezt a maximális kockázatot fejezi ki.) A leghatalmasabb zsidó tőkések, Teka és Henuk, állami bér-

leteiket veszteséggel számolták fel. Teka Bessenyő falut — melyet még apja szerzett — aragoniai Simonnak 1233-ban 500 márka ezüstért eladta, hogy eleget tehessen annak a követelésnek, melyet az állam adóbérletéből kifolyólag támasztott. Henuk és fiai pedig átengedték a komáromi várbirtokot Walter budai bírónak, annak ellenében, hogy ez kifizette azt a 800 márka ezüstöt, amelyet az állam rajtuk harmincadbérletükből kifolyólag követelt. Minthogy az állami adó- vagy vámbérletek önmagukban nem veszteséges, hanem ellenkezően, igen jövedelmező üzletek voltak, kézenfekvő, hogy az állam ezeket a zsidó tőkéseket jogtalan fizetésekre kényszerítette, vagyis egyszerűen megzsarolta. Hasonló esetekben a tőke nemhogy gyarapodott volna, hanem el is veszhetett.

Ha pedig a tőke a vállalkozásokból megnőve került ki, sok esetben körforgásával felhagyott és az üzleti élet számára elveszett. Magyarországon, ebben a természetileg gazdálkodó, feudális országban a valódi hatalmat, tekintélyt s emellett a vagyon viszonylag legbiztosabb befektetését a földbirtok, s nem a tőketulajdon jelentette. A meggazdagodott tőkések tehát, s éppen a leggazdagabbak, pénzükön egyre-másra földbirtokot vásároltak, s az üzletekkel szakítva, végül is beolvadtak a feudális arisztokráciába.

A legelső magyarországi tőkés, akit névszerint ismerünk, az izmaelita Etej volt, aki a 12. század elején, Nyitra vidékén, állami jövedelmeket bérelt. Etej Anonymusnál már mint Billa és Baks „fölötte nemes urak sarja" szerepel, amiből világos, hogy ivadékai a földbirtokos úri osztályba emelkedtek. Hasonló utat járhatott be az izmaelita család is, melynek egyik tagja, Mizse, 1290-ben, Kun László alatt, a nádorispáni székbe jutott. Ez a Mizse pár év mulva mint tolnai és bodrogi ispán tűnik fel, s 1294-ben, feudális nagyúr módjára, fegyverrel védi szekcsői várát a király csapatai ellen.

Hasonló pályát futott be a zsidó tőkések egyrésze. Az úri osztályba való átlépésüket az izmaelitákhoz hasonlóan, megkeresztelkedésük közvetítette. Az egyháztól az áttérés ellenében pénzt kértek és kaptak. IX. Gergely pápa a magyar főpapokat arra intette 1231-ben, hogy szigorú pontossággal folyósítsák az életjáradékokat, melyek fejében zsidó családokat a keresztény hitnek sikerült megnyerni. A 13. század második felében már zsidó származású magyar urakkal találkozunk. Ilyen volt a zalamegyei milleji Zsidófia Zsidó, aki 1271-ben, „nemesi kötelességből a király iránt", a Fertő partján fekvő Fekete-

várost II. Ottokár cseh király ellen megvédte s a harcban maga is megsebesült. A Csáky-család az előbbi fivérétől, Istvántól származott, aki 1280-ban a királyné tárnokmestere volt. 1287-ben a királyné mellett Zsidófia János harcolt, s a 14. század nagybirtokosai között ott találjuk a vasi Zsidó-családot.

A nemességbe a birtokszerző német bányakapitalisták közül is többen bekerültek, így a radnai Hensch, aki 1279-ben a budai vár rectoraként, tehát feudális hivatalban szerepel. A szelnicei Kevély-család pedig Heinzmann András besztercebányai bírótól származhatott, mert Szelnicén az utóbbi ivadékai kaptak királyi adományt. A 14. században a budai Chraczer kapitalista-család futott be hasonló utat. 1350-ben, Craterius a budaesztergomi kamara bérlője. 1357-ben Chraczer Rudolf azután, mint Zólyom megye főispánja és árvai várnagy szerepel.

Az olasz tőkéseknél hasonló pályafutással jóval ritkábban találkozunk. Ezek, mint a tőkés fejlődésben vezető Olaszország fiai, öntudatos kapitalisták voltak, öntudatos képviselői a kapitalista életformának, amelyet a feudálisnál magasabbrendűnek tartottak. Nemcsak, hogy a magyar feudálisokhoz nem hasonultak, de a feudális Magyarországon is csak átmenetileg tartózkodtak.

Ez azonban más tőkéseknél is gyakran előfordult. Ha magukat megszedték, az országból eltávoztak. Néha már üzleteik több országhoz kötötték őket. Teka birtokai Magyarország és Ausztria határvidékén feküdtek, s Ausztriában is tevékenykedett, mint például akkor, amikor 1225-ben VI. Lipót osztrák hercegért 2000 márka kártérítés erejéig, Jakab nyitrai püspökkel szemben kezességet vállalt.

A források az olasz tőkések egész soránál megemlítik, hogy ezek melyik olasz városból valók. Archinus és Pinguis Tamás Velencéből, Marsilii István Firenzéből származott. Biztos, hogy ezek az olaszok friss bevándoroltak voltak, mert ha családjuk nemzedékeken át Magyarországon él, nevük mellett nem emlegették volna származásuk helyét.

A 14. század elején szerepel Pozsonyban egy Hambacto nevű tőkés. A király kamarabérlője volt, lehet, hogy az esztergomi érsek jövedelmeit is bérelte. Emellett pápai adószedőként működött. A beszedett adót beszolgáltatta a pápai jövedelmeket bérlő olaszországi tőkéseknek, a Peruzzi- és a Spini-háznak, visszatartva magának „költségei fedezésére" a behajtott összeg 10%-át. A pilisi apáttól hűbérbirtokot kapott. Fiairól tudjuk, hogy magyarországi birtokaikat eladták s Bécsben nem jelen-

téktelen ingatlan vagyonnal rendelkeztek. Hambactónak és fiainak esete — az idegen kapitalista család tevékenysége Magyarországon, majd kivonulása az országból, csak egyik példája annak a folyamatnak, amely a 14. századi forrásokból a magyarországi német tőkésekkel kapcsolatban általánosan kimutatható. Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Buda meggazdagodott német tőkései egymásután Bécs városába telepedtek át.

Az olasz tőkések jöttek, a német tőkések mentek. A két részadat egybevetéséből az idegen vándorkapitalista alakja bontakozik ki, aki tőkéjét az országba hozza, itt meggyarapítja, azután eltávozik. A Magyarországon működő tőke nagyrészt külföldi volt és itteni akkumulációja a külföldet szolgálta. Magyarország a külföldi tőkének csupán átmenő állomása, a haszonszerzés átmeneti vadászterülete volt.

Ez a helyzet szükségszerűen alakult ki. Az árutermelés fejlődése a tőkefelhalmozás lehetőségeit Magyarországon ugyan kiterjesztette, de a tőke, amely e lehetőségeket kiaknázhatta volna, az országban legnagyobbrészt hiányzott. A tőkét — s a fejletlen viszonyok mellett, a tőkést is — külföldről kellett tehát importálni, aminek az ára az volt, hogy a belföldi tőkefelhalmozás elsősorban a külföldi tőke fejlődését szolgálta. Így a kapitalista kizsákmányolás korai formái lényegileg az ország nemzetközi kizsákmányolását közvetítették.

A külföldi tőke az ország kizsákmányolásának egyéb módszereit is kifejlesztette. A kereskedőtőke ebben az időben leggyorsabban a külkereskedelemben halmozódott fel, mert ez, a belkereskedelemmel szemben, különhasznot nyujtott. A különhasznot a magyar áruk kivitelénél már a belföldi árak alacsonyabb szintje biztosította. A kiviteli kereskedő az itteni alacsony árakon vásárolt s külföldön az ottani magas árakon adott el. A behozott áruknál pedig a különhaszon azon alapult, hogy Magyarországon a termelési költségek magasabbak voltak. A finom posztó gyapjúnyersanyagát például a messzi Angliából kellett volna importálni. A kész posztóáru szállítási költsége kisebb volt. A nyersanyag és a készáru szállításának költségkülönbözete a beviteli kereskedő különhasznává alakult át.

A külföldi piacokra ugyan magyarországi kereskedők is el-ellátogattak: Velencében vagy Kölnben nem egyszer találkozunk velük. De a külkereskedelem javarészt olasz és német kézben volt. A nagybani külkereskedéshez, a drága külföldi áruk megvételéhez, a hosszú szállítás költségeinek viseléséhez szükséges nagyobb tőkékkel a fejlettebb külföld rendelkezett.

Igy a magyar külkereskedelem haszna és különhaszna elsősorban külföldi tőkéseknek jutott.

Magyarország külkereskedelme attól függetlenül is a magyar munka elsajátításával járt. Ez az árszínvonal különböző voltából folyt. Ugyanaz a munkamennyiség az alacsonyabb árszínvonal következtében Magyarországon kisebb pénzmennyiségben fejeződött ki, mint nyugaton. Amikor tehát Magyarország áruit meghatározott árakon a nyugati árukkal kicserélte, több munkát adott, mint amennyit cserébe kapott. Igy a külföld a magyar munka egyrészét ellenérték nélkül elsajátította.

A külföldi tőke a magyar munkára kezét uzsorahaszon alakjában is rátette. A kölcsönök egész soráról tudunk, melyeket olasz kapitalisták magyar adósoknak nyujtottak. Az utóbbiak között főpapok és királyi személyek szerepelnek. „Személyi" és nem „üzleti" hitelről van tehát szó, ami a viszonyokat szintén jellemzi. Sienai tőkések 1253-ban az esztergomi érseknek, 1267-ben a zágrábi püspöknek adtak kölcsönöket, míg IV. László özvegye a firenzei Bardo-ház adósa lett. Az ilyen kapcsolatok a 14. század elején már annyira rendszeresek voltak, hogy a firenzei Spini-ház, Francisco Bochetti személyében, Magyarországon (1308-ban) külön képviselőt tartott.

A legnagyobbszabású hitelműveleteket azonban kétségtelenül Károly Róbert bonyolította le az olasz, a firenzei és velencei kapitalistákkal, mikor velük a magyar trón, illetve a magyar állami jövedelmek megszerzése céljából üzleti kapcsolatra lépett. A kapcsolat Károly és az olasz kapitalisták között később is fennmaradt. Az Anjou-kor nagy adóbérleteinek a haszna olasz kapitalistáknak jutott. Károly kamarabérlőiről, Frychkoról, Nicolaus de Zothmárról, Johannes de Agriaról tudjuk, hogy a firenzei Bardo-házzal és velencei tőkésekkel állottak összeköttetésben, azokkal az olasz kapitalistákkal tehát, akik Károly magyarországi vállalkozását finanszírozták. Valójában az utóbbiak ügynökei voltak és a kamarabérletbe megbízóik tőkéjét fektették be. Károly a kamarabérletek hasznával is azt a segítséget viszonozta, amelyet az olasz kapitalisták a magyar trón megszerzéséhez neki nyujtottak.

A tőkések minden haszna: a kereskedelmi haszon és különhaszon, az uzsorakamat, az adóbérletek nyeresége, a bányaipari haszon — végeredményben a magyarországi paraszt-, kézműves-, bányászmunka, a magyar termelőmunka elsajátításából keletkezett, ha ezt, a természeti gazdálkodás uralma mellett, korlátolt mértékben érintette is. S a magyar munkát az előbbi for-

mákban elsősorban a külföldi tőke sajátította el, akár közvetlenül, akár ügynökei vagy vándorképviselői útján. A tőkés formák fejlődése, a polgári fejlődés Magyarországon, így mindenekelőtt azt jelentette, hogy az ország a külföldi tőke, a külföldi polgárság adófizetőjévé vált. Az eredeti tőkefelhalmozás a munka rovására Magyarországon is megindult, de elsősorban nem a magyar, hanem a külföldi tőke felhalmozását, nem a magyar, hanem a külföldi polgári fejlődést szolgálta.

Ez is Magyarország nemzetközi helyzetéből folyt. A magyar társadalmi fejlődés a nyugateurópaival szemben késedelemben volt. A 10. században a magyarság félnomád pásztornép, amikor a nyugati népek települt parasztnépek. A 12. században, amikorra a magyarság települt parasztnép lesz, a nyugati népek a városi civilizáció korszakába lépnek. S a 13—14. században, amikor Magyarországon még a feudalizmus barbár formái uralkodnak, nyugaton a polgárosult feudalizmus virágzik. Magyarország nem elszigetelten élt, hanem a fejlettebb nyugattal kölcsönhatásban fejlődött. Igy a nyugat gazdasági fölénye szükségképpen érvényesült, s abban nyilvánult meg, hogy a magyar munka egyrészét elsajátította. Ennek következtében a magyar fejlődés ütemvesztesége, az ütemkülönbség még fokozódott. A fejlődés Magyarországon meglassult, később egyenesen eltorzult. Ezzel szemben a nyugati országokban, melyek más elmaradottabb országok erőforrásait is a maguk javára fordították, gyorsabban haladt előre. A magyar társadalmi fejlődés alaptényével állunk itt szemben, amely, más alárendeltebb tényezők mellett (földrajzi és természeti viszonyok, római kultúralap hiánya), különlegességének a nyugateurópai fejlődéssel szemben magyarázatát adja.

5. A természeti gazdálkodás uralma

A fémpénz, az ezüst- vagy aranypénz a természetileg gazdálkodó társadalomban akkor jut szerephez, amikor ez magasabbrendű társadalmakkal kapcsolatba lép. De kezdetben, minthogy áruforgalom, melynek lebonyolításánál felhasználhatnák, itt még alig van, inkább fényűzési tárgynak tekintik, melyet vagyonként, „kincsként" felhalmoznak. Rúd- vagy vertpénz alakja csak egyike e fokon a nagyszámú formának, amelyben a drágaság, az ékszer megjelenik. Birtokától rendszerint csak kényszerítő szükség esetében válnak meg, ha például kárt kell megtéríteni, amire értéke alkalmassá teszi. Az utóbbi lehe-

tőséget szem előtt tartva, tartalékeszközként is kezelik. A társadalomközti érintkezésben megszerzését vagy elvesztését túlnyomóan nem gazdasági, hanem politikai formák közvetítik. Hadisarc és adó fejében fizetik, vagy nyílt rablás útján szerzik. A fémpénznek ez a szerepe a természeti gazdálkodás alig megbontott rendjének felel meg.

A magyar társadalom pásztorkorszakában a fémpénz az előbbi szerepet töltötte be. A levédiai magyarok kincs-szeretetét a régészet és az írott források egyformán tanúsítják. Az idegen pénz, amelyet kincsként felhalmoztak, az arab ezüstdirhem és a bizánci arany volt. A 10. századból sok adat szól a magyarok kincsrabló hadjáratairól, idegen népek ezüstben lerótt sarcáról, adójáról, és Szent István törvényeiben a (bizánci) aranypénz mint kártérítő érték is megjelenik.

A fémpénz ekkor még nem értékmérő. Ezt a szerepet a magyar pásztorkorban a természeti pénz, a ló vagy a prém játszotta. Értékmérő funkciója csak fokozatosan, az árutermelés lassú előrehaladásával fejlődött ki. Szent István törvényeiben még az ökörrel együtt (ez a földmíves társadalom természeti pénze, mely a székely ököradóban a 14. században is fennmaradt) méri az értékeket. Általános értékmérővé csak Kálmán korában lett, kinek törvényeiből az ökörpénzt, mint értékmérőt kiszorította.

Mint forgalmi eszköz, sokkal lassabban foglalt teret. E szerepkörben a 11. században jelenik meg. De a természeti pénzek mellett a forgalomban ekkor még alárendelt szerepet játszott.

A fémpénz kincsfunkciója akkor is fennmaradt, amikor jelentősége a forgalomban megnövekedett. Az a 80 márka ezüst, melyet Bors ispán 1240 körül hátrahagyott, kincsfelhalmozásból eredt. De tartalékeszköz természete, az áruforgalom növekvésével, ehhez alkalmazkodott. I. Károly ezüst- és aranyrúdban, aranyforintban felhalmozott kincskészlete potenciális forgalmi eszköz volt. Már azért is tartalékolták, hogy szükség esetén felhasználják, pl. zsoldosok fogadására fordítsák.

A fémpénz Magyarországon a 13—14. században még nemcsak forgalmi eszköz, hanem kincs is volt. És ha általánosan értékmérő, anélkül az, hogy általános forgalmi eszköz volna. Forgalmi eszköz szerepét megosztja még a természeti pénzzel, és mint fémpénz is, nemcsak a vertpénz, hanem a természeti fémpénz (ezüstrúd) alakjában jelenik meg.

A 13—14. században a fémpénzben nyujtott kölcsön vissza-

fizetését gyakran természeti pénzben, például posztóban kötötték ki, vagy a természeti pénzben való visszafizetést legalábbis elfogadták. Az adás-vételi szerződések a vételárat rendesen ugyan fémpénz-értékben határozták meg, de lerovását a legtöbb esetben, egészben vagy részben, természeti pénzben, posztóban, lóban, ökörben kötötték ki. 1300-ban például egy birtok vételárát 1300 márka ezüstben, 10 vég yperni posztóban és 5 drb lóban állapították meg. A vámokat a 13. században vertpénzértékben szabták ki, s a kártérítést már a Váradi Regestrumban, a 13. század első felében, vertpénzértékben írták elő. De ugyanakkor a vámokat s a kártérítést igen gyakran természetben vagy természeti pénzben fizették s a vertpénzben előírt összeg csupán a szolgáltatandó termékek értékét szabta meg.

Az árutermelő társadalomban nem kincset, hanem tőkét halmoznak fel s a forgalmat természeti pénz nélkül, vertpénz, s ennél is magasabbrendű pénzformák segítségével bonyolítják le. A pénz az árutermelő társadalomban nemcsak általános értékmérő, hanem általános forgalmi eszköz is. A pénz előrehaladó, de még mindig kezdetleges szerepe a 13—14. században az árutermelés előrehaladó, de még mindig kezdetleges jellegét tükrözi tehát vissza, s így a természeti gazdálkodás még mindig fennálló uralmát juttatja kifejezésre.[24]

A pénz korlátolt szerepe mellett a többi gazdasági tény is a természeti gazdálkodás uralmára mutat. Egy sor ilyen ténnyel már találkoztunk. A mezőgazdasági termelés piaci hányada éppoly alacsony volt, mint az árukiviteli fejhányad. A kölcsönügylet legfontosabb formája, a zálogbirtokkölcsön, a természeti gazdálkodásra támaszkodott. A termelők rendszeres pénzkötelezettségei, ha ezek jelentősége a 13—14. században nőtt is, természetbeni kötelezettségeik mellett háttérbe szorultak. A nagybirtokosok gazdasága, a világiaké még inkább, mint az egyházié, a természeti gazdálkodáson nyugodott. S ennek megfelelően tisztviselőiket is túlnyomóan természetben díjaz-

[24] Ezzel szemben történeti irodalmunk rendszerint azt állapította meg, hogy Magyarországon a pénzgazdaság a 14. század közepére uralkodóvá vált. Ennek magyarázata elsősorban az, hogy a pénzgazdaság fogalmát vulgárisan értelmezte. A pénzgazdaságot nem összefüggéseiben szemlélte, tehát nem mint az árutermelés kifejezését fogta fel. Ellenkezőleg, a termelés formáitól elszigetelve vizsgálta, s így benne mindössze a csere meghatározott formáját látta.

ták. Még a tőke is a természeti gazdálkodás világába húzódott vissza, mikor szabályszerűen földvagyonná alakult át.

Az államháztartás ugyan az árutermelésre támaszkodott, de ez különleges természetéből folyt, s emellett az árutermelő szektor keskenységét intenzív kihasználásával volt kénytelen ellensúlyozni. De ami már az állami főtisztviselőket illeti, ezek díjazásában a természeti elemek legalább olyan fontos szerepet játszottak, mint a pénzbeliek. A főtisztviselők, bírói működésükből kifolyóan, elsősorban természeti díjazásban részesültek. A peres bírságokat maguknak jobbágytelkekben hajtották be, s ítéleti illeték fejében az elítélt vagyonának s a peres ingatlanoknak egy részét kapták. (Ez a nagybirtok növekedésének nem lényegtelen eszköze volt.) Az igazságszolgáltatás természeti jövedelme a 14. század megyésispánjainál is fontos szerepet játszott. Az erdélyi vajda és a horvát-szlavón bán pedig a területükön fekvő kir. birtokok termékjövedelmét élvezték.

Magyarországon a 14. század derekán a természeti gazdálkodás uralkodott. Csak ettől az időponttól számítható, ha nem is az árutermelés korszaka, de legalább annak a korszaknak a kezdete, amelyben az egyszerű árutermelés rendje fejlődésnek indul.

II.

A PARASZTSÁG

1. A vándormozgalom

A honfoglalás óta a magyar nép körében több, társadalmi alapjában eltérő jellegű vándormozgalom játszódott le. Az első a 10. század közepetáján kezdődhetett és a pásztortermelőmód válságán alapult. Az elvándorlás területe a Dunántúl és peremvidékei voltak, eredménye a Tiszántúl és az erdélyi folyóvölgyek egyrészének kelet felé gyérülő megszállásában mutatkozott. Ez a mozgalom a 10. század utolsó negyedében átment a másodikba, amely az osztályállam kialakulásával függött össze. A dolgozó tömegek vándorbotot vettek a kezükbe, hogy az állami rendtől szabaduljanak.

A vándormozgalmak e második szakaszára esik a székelyek vonulása délkelet felé. A székelyek kezdetben, a helynevek tanúsága szerint, az egész Dunántúlon és az északi Dunavidéken (a Kis-Alföldön), tehát a honfoglaló magyarság eredeti szállás-

területén széjjelszórva éltek. Hogy innen szökve távoztak, illetve, hogy a későbbi Székelyföldre szökve kerültek, Kézai tanusítja. S hogy szökésük az osztályállam kialakulásával állott összefüggésben, kitűnik a dunántúli és az erdélyi székely regősénekekből, illetve balladákból. Ezek megőrizték annak a küzdelemnek az emlékét, amelyet a székelyek az államalapító Szent István ellen folytattak. A regősénekben Szent István mint üldözőjük szerepel: „Ne siess, ne siess, uram, Szent István király az én halálomra", mondja az ének, amelynek egyik változatában a székelyek mint Szent István szökött szolgái jelennek meg. (Lásd Sebestyén Gyula: Regős énekek.)

Valószínű, hogy a székelyek menekülése már Géza fejedelem idejében megindult. Vonulásuk két irányban történt. Egyik águk a Temesközbe futott, — melyet Szent István csak nyugati részében vont be a megyei szervezetbe (Keve megye). A Temesközben való felbukkanásukról négy ottani helynév tanúskodik. Ennek az ágnak a későbbi időben nyomavész. A másik, fontosabb ág Géza elől, ugyancsak a helynevek tanúsága szerint, a későbbi Szabolcs és főleg Bihar megye területére, utóbbinak a Sebes-Kőrös öntözte részébe menekült. Amikor azután Szent István a megyei szervezetet és vele az állami rendet a Tiszántúlra és Észak-Erdélyre is kiterjesztette, a székelyek a Tiszántúlt kiürítették s Erdélynek a magyar államszervezetbe akkor még be nem vont déli részébe, a későbbi Hunyad, Szeben, Küküllő, Brassó megyék területére költöztek. Az a magyar lakosság, mely a szász beköltözés előtt ezen a vidéken élt, velük azonosítható.

De az osztályállam őket ide is nyomon követte. Hunyad, Szeben és Küküllő megyék valószínűleg a 12. században keletkeztek. S ebben az időben, tehát a 12. század folyamán vonultak át a székelyek mai lakóhelyeikre, Marosszék és Udvarhely, majd később Csík, Háromszék, Aranyosszék területére, ahol azután szabadságukat viszonylagosan, folytonos küzdelemben meg is tudták tartani.

Az első magyar telepeket a szepesi Hernádvölgyben, amelyek keletkezését a 11. század első felére teszik, szintén hasonló menekültek alapíthatták. E telepeseket a 12. század közepe körül utánuk ment gömörőrök, majd a 12. század végén létesült szepesi ispánság vetették az állami rend alá.

Ugyanilyeneknek tekinthetjük, osztályjellegüket illetően, mindazokat a vándorlásokat, amelyek eredményeként a 11. század végétől, illetve a 12. század folyamán az akkori királyi

Magyarország határain túl magyar telepek jelentek meg. Ide tartozik például Trencsén megye északi részében a nagyobb folyóvölgyek betelepítése, amely a 12. század folyamán játszódott le; továbbá a későbbi Turóc, Liptó, Sáros megyék magyar szórványokkal való behintése, ahol a szökevény magyarok szlovákok és lengyelek közé telepedtek, elterjesztve az utóbbiak nyelvében a magyar pásztorélet terminológiáját; ilyen terület Beszterce, ahol magyarok a szász betelepülés előtt szintén éltek; végül a Temesköz, ahová magyar népelemek a székelyvonulás után is betelepültek.

A 12. században az államszervezet a szökevényeket mindezeken a területeken utolérte. Ekkor keletkezett a zólyomi erdőispánság s a sárosi, temesi, krassói várispánság. Ekkor hatolt be a királyi uralom Beszterce területére, ahova ebben az időben már szászokat telepített. És ebben az időben terjesztette ki a trencséni várispánság hatalmát a megye északi részére.

A 12. századtól kezdve a vándormozgalomnak egy új, harmadik típusával találkozunk. Az elvándorlók itt már nem az osztályrendből keresik az utat a szabad élet felé, csupán az osztályrendből folyó terheiken akarnak könnyíteni akként, hogy „méltányosabb" földesúrhoz költözködnek. A vándormozgalomnak ez a formája az osztályrend megszilárdulásával együtt tünt fel s azáltal, hogy a megoldást az osztályrenden belül keresi, az abba való beletörődést fejezi ki. Az a vándormozgalom, amely a 12. században a székelyek kiürítette bihari síkvidék és az eredeti királyi Erdély, a későbbi Szilágy, Szolnok-Doboka, Torda, Kolozs és Fehér megyék intenzívebb magyar megszállására vezetett, ebbe a típusba tartozik. A 12. század végétől azután, amikor a megelőző forma már eltünt, a vándormozgalomnak ez az új típusa, a feudális kizsákmányolás növekvésével, tömegmozgalom alakját öltötte fel.

„Méltányosabb" az a földesúr volt, aki földbirtokához képest kevés jobbággyal rendelkezett. Az ilyen földesúr kész volt a birtokára települő jobbágyoknak — legalább átmenetileg — az általánosnál kedvezőbb munkafeltételeket biztosítani, hogy földbirtokát jövedelmezőbbé tegye. Ilyen földesúr az ország mindegyik részében akadt. A jobbágyok szökése, elhurcolása és elűzése a feudális belharcokban, elmenekülésük az országra törő külellenség elől, vagy kiirtásuk az utóbbi által és megritkulásuk járványok következtében, bárhol előfordulhatott. Az elvándorlás célpontjául tehát az ország bármelyik része szolgálhatott.

De ritkán népesült birtokok leginkább mégis az Észak-

nyugati és Északkeleti Felvidéken, valamint Erdélyben, s az ezekkel határos hegyes-dombos, részben sík vidéken találkoztak, azokon a vidékeken, amelyek a mezőgazdaságilag hasznosítható területet nézve, ritkábban voltak benépesülve, mint az ország egyéb részei. Ezért az elvándorlás célpontjaivá a 13—14. században különösen ezek a vidékek váltak, amivel szemben az elvándorlás kiindulópontjai elsősorban a sűrűbben lakott országrészekben feküdtek. Így a vándormozgalom a népsűrűség kiegyenlítése irányában hatott.

A vándormozgalomban a magyar és más nemzetiségű dolgozók egyaránt résztvettek. S a belső vándormozgalmat a külföldi bevándorlás egészítette ki.

A magyar dolgozók Zemplén, Ung és Bereg megyéket a hegyek lábáig, nemkülönben Ugocsa sík vidékét a 12. század végén telepítették be. A 13. század első felében egyes rajok újból eljutottak Turóc és Liptó területére. A század második felére esik Nyitra északi részének és Trencsénnek, Abaújnak, Tornának, Kishontnak tömegesebb és Mármarosnak kezdődő magyar betelepülése. Nógrád középső részének, Gömörnek, Szepesnek és Szatmár erdővidékének a benépesítése az egész 13. század folyamán előrehaladt. A 14. század első felében tovább folyt Mármaros betelepülése, s ekkor nyomultak előre a magyar dolgozók Bihar hegyvidékére. Szilágy, Szolnok-Doboka és Kolozs megye benépesítése pedig a 13—14. század folyamán állandóan tartott.

Ezzel egyidejűen a 12. század elejétől a 14. század végéig szakadatlanul folyt a szlovákok áramlása a Felvidék nyugati és délnyugati részéből északi és keleti irányban. Mozgásban voltak a románok és ukránok is, kiknek sorait a 13. század elejétől, legtömegesebben a 14. század első felében, erőteljes külföldi bevándorlás gyarapította.

Ezenfelül a 13. század derekára esik a jászkun bevándorlás. És a németek is főleg 1150 és 1250 között jöttek be, ha beköltözésük 1250 és 1350 közt is tartott.

A harmadik típusú vándormozgalom tetőpontját a 13. században érte el, s visszahatása az osztályharcra, mint látni fogjuk, ugyancsak a 13. században volt a legerőteljesebb.[25] A népsűrűséget kiegyenlítő hatásai a 15. század végén mutathatók ki. A népsűrűség korábbi nagy ellentétei, különösen, ha a

[25] A vándormozgalom a 15. században is folyt. De az osztályharc menetét se ekkor, se a 14 században lényegesen már nem befolyásolta.

mezőgazdasági területre számított népsűrűséget tekintjük, erre az időre már eltüntek. Csak a pásztorkodó Alföld és a zord peremvidékek, mint a legészakibb megyék és Mármaros népsűrűsége maradt lényegesen az átlagos alatt.

2. A jobbágyrend kialakulása

A 12 század vége óta a források viszonylag bő anyagot szolgáltatnak arról az éles osztályharcról, amely a faluban folyt. Ez nemcsak annak a következménye, hogy az írásbeliség terjedésével a források beszédesebbé válnak. A társadalmi fejlődés következtében maga a falusi osztályharc öltött élesebb formákat. Támadásban látjuk az urak, de a parasztok frontjait is.

Az urak a jobbágyterhek emelésére törekedtek. Be akarták vezetni, a szolgáltatások új neme gyanánt a pénzben való adózást, növelni igyekeztek a gabonaadót és a robotot, s korlátozni a parasztok földhasználatát.

Néha pénzszolgáltatássá olyan termékszolgáltatást alakítottak át, amely korábban is fennállott. A tihanyi apát például gamási szabad jobbágyaival 1267-ben olyan egyességet kötött, hogy ezek ezentúl, természrész adása helyett, 6—8 pondust fizetnek, míg lovasjobbágyaival a nevükben meghatározott szolgálatot évi 5 pondussal váltatta meg. De emellett a megváltott termékszolgáltatásra is igényt tartottak. A pannonhalmi apát vágsellyei halászai halszolgáltatásukat, házanként évi 12 ponduson, már korábban megváltották. Az apát ennek ellenére 1233-ban a halat is követelte.

Máskor a pénzadó leplezetlenül, mint új, többletteher jelent meg. A garamszentbenedeki apát kisszelepcsényi lovasszolgáitól, addigi szolgáltatásaikon felül, 1247 óta házanként 2 pondust szedett. S a pannonhalmi apát 1233-ban, szentséghordozóitól évi 2 márka fizetését követelte.

Megtörtént, hogy a földesúr parasztjait kölcsön címén kényszerítette pénzfizetésre, így a pannonhalmi apát, aki himódi lovasszolgáitól 1233-ban, 22 márka ezüstöt zsarolt ki.

Ami a gabonaadót illeti, azt látjuk például, hogy a topuszkói ciszterci apát a volt gorai várnépektől, 1214-től kezdve, a régi nyestbőradón kívül, amelyet pénzben fizettek, telkenként egy köböl gabonát is szedett. A pannonhalmi apát vágsellyei lovasjobbágyai pedig 1233-ban amiatt panaszkodtak, hogy az apát gabonaadót követel tőlük, mintha vendégek volnának. (A

követelt gabonamennyiség kb. a termés kilencedének felelt meg.)

A robot növeléséről a pannonhalmi forrásanyag (1226, 1233, 1240.) bőven tanúskodik. Az apát himődi lovasszolgáitól az évi 3 nap szénagyüjtő robotot nem házanként, mint addig, hanem fejenként követelte. Somogyi falvait és a vágsellyei lovasjobbágyokat arra kényszerítette, hogy székhelyére az addiginál több bort fuvarozzanak, más lovasjobbágyait, hogy ugyanoda gabonát szállítsanak; véneki halászait arra kötelezte, hogy a Dunán, élelemszállító hajókkal az országhatárig menjenek; a vágsellyei halászokat, hogy ökröt és juhot hajtsanak és így tovább.

Arra is a pannonhalmi forrásanyagban találunk példát, hogy a földesúr a parasztoktól szántóföldjüket elvette, mint 1239-ben a kajári szabadosoktól, vagy legalább elvenni igyekezett, mint 1233-ban a vágsellyei lovasjobbágyoktól. Más esetekben a földesurak a falusi közerdők, legelők és rétek egyrészét kisajátították, s ezek használatáért ellenértéket, leginkább pénzbért követeltek.

A földesurak a jobbágyok hagyományos munkakörét, teheremelési törekvésükben, figyelmen kívül hagyták. A pannonhalmi apát a gabonaadót megkövetelte az eredetileg fuvarozásra és híradószolgálatra kötelezett lovasjobbágyoktól, a háziszolgálatra kötelezett udvarnokoktól, s a disznópásztorkodással foglalkozó zselici kanászoktól; a fuvarozást viszont a alsóki vincellérektől és a zselici kanászoktól; a háziszolgálatot az utóbbiaktól; s válogatás nélkül igényelt mindenféle szolgálatot a himődi lovasszolgáktól és szakácsoktól. Ennek következtében a jobbágyok régi csoportkülönbségei, ami szolgáltatásaik nemét illeti, fokozatosan elmosódtak (a pannonhalmi apát alsóki vincellérjei a 13. század első felében már mindenféle szolgálatot teljesítettek, csak a nevükben kifejezett szolgálat nem terhelte őket), s a jobbágyszolgáltatások egységesebb rendszere kezdett kialakulni.

Pénzre az uraknak azért volt szükségük, hogy zsoldosaikat fizethessék és a fényűzés tárgyait beszerezhessék. Mindkét szükséglet az áruforgalom növekvésével, illetve a pénzgazdaság terjedésével függött össze. A pénz előteremtésére, normális gazdálkodásuk keretében két lehetőség nyílott. Az egyik abban állott, hogy megterhelik pénzadóval jobbágyaikat. A másik abban, hogy a termékeket, amelyeket saját gazdaságukban előállítottak, vagy jobbágyaiktól adóban elsajátítottak, a piacon értékesítik. Mindkét lehetőség alapja a piac fejlődése volt, az

elsőé is, mert a jobbágyok azt a pénzt, amelyet az urak követeltek, termékeik piaci eladása útján szerezhették meg.

Az urak mindkét lehetőséggel éltek, s ez vezetett teheremelési törekvéseikre. Azok az áruk, amelyeket értékesíteni a legkönnyebben lehetett, az állati termékek és a bor voltak. Állattenyésztéssel az úri gazdaságok maguk is foglalkoztak. Ezt most kiterjesztették s több állatot adtak el, mint korábban. Ezzel kapcsolatban több takarmányra és állathajcsárra volt szükségük, ami maga után vonta a szénagyüjtő és az állathajtó robot növelését. A bor nagyrészét, adóban, a jobbágygazdaságok szolgáltatták. Itt a főprobléma, a birtokoknak a széjjelszórtsága mellett, amelyek az úrigazdasághoz tartoztak, a bor eladásra való összegyüjtése volt. Ez meg a borszállító robot emelésére vezetett.

A piaci értékesítés valamilyen szerepet a gabonaadó emelésénél is játszhatott. A pannonhalmi apát élelemszállító hajói piaci értékesítésre vihettek gabonát. De itt más tényezővel kell elsősorban számolni. A fényűzés növekedése együtt járt az úri szolga- és egyéb személyzet növelésével, s ezzel összefüggésben az úri háztartás gabonaszükséglete emelkedett. Több gabonára volt szükség és többet kellett a földesúr székhelyére befuvarozni. Ez az ok a borszállító robot növelésénél is figyelembe jött.

A szállítási robot emelésénél egy másik körülménynek is volt még szerepe. A földesúri háztartás lassan helyhez kötődött. Azelőtt a földesúr bejárta birtokait s az ételt-italt, amelyet a jobbágyok szolgáltattak, kíséretével együtt a helyszínen fogyasztotta el. Most székhelyén maradt s ezért az adó-élelmiszert ide kellett szállítani.

A teheremelési törekvésekkel szemben a parasztok ellentámadásba mentek át.

Az urak, amikor a terhek emeléséről volt szó, az örökös- és a szabad-jobbágy között nem tettek különbséget. Az esztergomi káptalan Szebeléb német vendégközség népét nyomban, mihelyt a falut 1222-ben megszerezte, új szolgálatokkal akarta megterhelni. 1232-ben a falu fellázadt, mire a király a népet telkeiről fegyveres erővel elűzette. (1233-ban a falu és a földesúr kiegyezett.) Az urak azt is megkísérelték, hogy a szabad-jobbágyokat az örökös-jobbágyok közé süllyesszék. (Var. Reg. 148: várjobbágyok szabadot a várnép közé szorítanak; u. o. 307: Farkas, Ima ispán fia szabadot szabadossá akar tenni.) Az úri nyomás tehát a szabad-jobbágyokat is harcba kényszerítette. S

a harcot a parasztság csoportjai közül offenzíven, a legelőnyösebb állásokból éppen a szabad-jobbágyok vívhatták meg, mert legkedvezőbb az ő jogi helyzetük volt.

Már a 13. század elejétől azt látjuk, hogy a szabadok korábbi költözési korlátjai megszűnnek, s urukat minden feltétel nélkül szabadon cserélhetik. Ezt tanusítják például a Váradi Regestrum 100., 103. és 269. esetei. 1211-ben egy szabaddal kapcsolatban, Horvátországban a szabad költözés jogi formulája is feltűnik: „amikor akar, szabadon távozhat". Ugyanezzel a formulával találkozunk magyar vidéken 1252-ben: „szabadon távozhatnak arról a földről összes vagyonukkal, amikor akarják". A 13. század második felében a szabadok korlátlan költözési jogát már általánosan elismerték. Amikor IV. Béla és István ifj. király 1266-ban szerződést kötött, abban a parasztság — nyilvánvalóan a szabad-jobbágyság — költözési jogát, egyikük területéről a másikéra, feltétel nélkül biztosították.

A szabadok harcának másik eredménye falvaik önkormányzatának elismerése volt. Ennek értelmében belső ügyeiket, meghatározott korlátok között, önállóan intézhették. Bírót választottak, aki kisebb vitás ügyeikben ítélkezett, míg a főbenjáró ügyekben a földesúr bírósága döntött. Ezeket a jogokat magyar, illetve belföldi — nem külföldről betelepült — parasztok részére a fentmaradt forrásanyag szerint legelőbb, 1217-ben, a garamszentbenedeki apát biztosította. Az idetartozó kiváltságlevelek rendszerint a szabadok már korábban fennállott vagyoni (végrendelkezési) jogait is megerősítették.

Az örökös jobbágyok harcának egyik célja terheik csökkentése és szabatos meghatározása volt. A harc, amely a pannonhalmi forrásanyag szerint néha eredményre is vezetett, itt elsősorban a robot körül folyt. 1226-ban a somogyi falvak és a vágsellyei lovasjobbágyok borfuvarozási terhét, 1233-ban a lovasjobbágyok fuvarterhét és a véneki halászok hajósrobotját, 1240-ben az udvarnokok mezőgazdasági, házi-mindenes és fuvarozási robotját csökkentették és úgy-ahogy körülírták.

Elérték itt-ott a földesúri megszállási jog (descensus) leszállítását és meghatározását, néha megszüntetését is. A szállásjog igen súlyos teher volt. A földesúr nagyszámú kíséretével kiszállott a faluba és ezt a szó szoros értelmében felélte. A teher súlyossága kitűnik különböző egyházi rendelkezésekből. 1250-ben IV. Ince pápa eltiltotta a magyar főurakat attól, hogy megszállással az egyház népeit tönkretegyék. 1279-ben pedig a budai zsinat megállapította (16. p.), hogy a püspökök, ha me-

gyéjüket bejárják, a népet súlyos és elviselhetetlen teherrel zaklatják. IV. Orbán pápa 1263-ban az esztergomi érseknek már meghagyta, hogy megyéje falvaiba legfeljebb 16 lovasemberrel és más 25 kísérővel szálljon ki. A földesúr megszállási jogát Pannonhalmán, 1226-ban, az udvarnokoknál korlátozták és meghatározták, 1241-ben pedig a sellyei lovasjobbágyokkal szemben teljesen megszüntették. Az utóbbiak ekkor azt is kiharcolták, hogy pénzben fizethető gabonaadójukat 12 pondusról 10 pondusra leszállítsák.

Végül harc folyt az egyházi tized korlátozásáért. Az egyház tizedelési joga eredileg a paraszt minden termékére kiterjedt. A pannonhalmi udvarnokok kivívták 1226-ban, a bor-, bárány- és méhtized, 1233-ban átmenetileg a tized teljes eltörlését, s ugyanekkor a zselici kanászok elérték a bárány- és gidatized megszüntetését.

Az a harc, amelyet az örökös jobbágyok a kizsákmányolás csökkentéséért vívtak, látni fogjuk, csak átmeneti eredményeket ért el. A földesurak a királyi bíróságok ítéleteit sem tartották tiszteletben. A zselici kanászok terheit például a királyi bíróság 1233-ban mérsékelte. Az 1237—40. évi pannonhalmi összeírásban mégis az összes teher szerepel, amely alól az ítélet őket felmentette. Az a küzdelem ellenben, amelyet az örökös-jobbágyok jogi helyzetük megjavításáért folytattak, eredményekre vezetett.

Leggyorsabban az a küzdelem vezetett sikerre, amely a terhek szabatos meghatározásáért folyt. 1239-ben feljegyezték a királyi várnépek és udvarnokok terheit. S a pannonhalmi összeírás, amely a szolgáló népek terheit 1237—40-ben ugyancsak megállapította, jelzi, hogy a folyamat a magánföldesúri birtokokon is előrehaladóban volt. Azokat a jobbágyokat, kiknek terheit meghatározták, a 13. század közepétől kezdve condicionáriusoknak vagy condicionáleseknek nevezték, mert meghatározott condiciók, feltételek mellett teljesítettek szolgálatot. Az elnevezés a 13. század század második felében általánosan elterjedt, ami azt mutatja, hogy az örökös jobbágyok széles tömegei kerültek a condicionárius jogi helyzetébe. Kézai 1280 körül már arról írt, hogy Magyarország tele van „udvarnokokkal, várnépekkel és egyéb condicionáriusokkal, szabadosokkal és rabszolgákkal". Ha ezt a szövegezést, a condicionárius és nem-condicionárius rétegek szembeállítását pontosnak tekinthetjük, úgy ebben az időben az örökös jobbágyok nagy többsége már a condicionáriusok közé tartozott, és meg nem határozott szolgála-

tok már inkább csak a szabadosokat — a felszabadított rabszolgákat — és a rabszolgákat terhelték. A szabad-jobbágyok terhei viszont — amennyiben nem az örökös-jobbágyok valamelyik csoportjában dolgoztak — általában már eredetileg határozottak voltak. Igy a 13. század végén a parasztság túlnyomó többsége urának jogilag már csak meghatározott szolgálatokkal tartozott.

Az örökös-jobbágyok másik harci célja vagyoni jogaik kiterjesztése volt. Itt is aránylag hamar, már a 13. század közepén, eredményeket értek el. Megszerezték földjük öröklési jogát, előbb egyénileg (1238: a tótdörögdi egyház Szereda nevű szolgája; 1255: esztergomi johannita kolostor Simon nevű szolgája), majd csoportosan (1287: a király János pozsonyi ispán bizonyos várnépeit „örökletes földjeikkel együtt" az ispán hatósága alól kiveszi és nemességre emeli.) Elismerték jogukat úri tehertől mentes földtulajdon szerzésére (1240: Csuda várszolga 3 ekealja földje.) Községeiket — kezdetben ugyan ritkábban, mint a szabad-községeket — önkormányzattal ruházták fel, így 1240-ben a győraljai és 1264-ben a berényi várnépeknél. S ilyenkor, ha a szabadokat megillető végrendelkezési jog birtokába nem is jutottak, annyit legalább elértek, hogy a rokonság öröklési jogát az ingó vagyon tekintetében kiterjesztették.

A föld örökjogának megszerzése maga után vonta az örökös-jobbágyok földhöztapadását. A földhöztapadó jobbágyság jogi intézménye csak ekkor jelent meg — hogy hamarosan újra eltűnjék. 1274-ben az esztergomi káptalan jenői birtokát, a dunaszigeti apácákra földhöztapadó szabadosokkal együtt (libertini glebae adherentes) ruházta át. S hasonlóan Benedek veszprémi püspök, az esztergomi érsek és a csuti premontrei prépost birtokcseréjében, 1290 körül, röghözkötött szolganép szerepel. (De azért még 1274-ben is előfordult, hogy amikor a király földet adományozott, a szolgáló népet onnan eltelepítette. Földet adott, de embert hozzá nem. Az áttelepítettek nem tapadtak a földhöz, hozzá tehát örökjoguk sem volt.)

Legnehezebb és leghosszabb az a harc volt, amelyet az örökös jobbágyok a személyhez tapadás rendszere ellen, a szabad költözési jog elnyeréséért folytattak. A legmakacsabb úri ellenállással itt találkoztak, mert a költözési szabadság azzal járhatott, hogy a földesurak szolganépüket elveszítik.

Az örökös-jobbágyok szabadságkövetelésüket, a hagyományokon alapuló feudális jogrendszer szellemében, nem újításként, „reformként", hanem ősinek feltüntetett jogaik alapján

érvényesítették. Ennek két formájával találkozunk. Rendszerint azt állították, hogy ők szabad-jobbágyok, tehát joguk van elköltözni, vagy legalább bizonyos szolgálatokkal nem terhelhetők. Néha azonban tovább mentek s a teljes szabadságra törekedve, arra hivatkoztak, hogy földjüket mindennemű úri hatalomtól szabadon bírják, tehát úriszolgálattal egyáltalában nem tartoznak.

A 13. század közepéig a hasonló kísérletek nemcsak kudarcba fulladtak, de szigorú úri megtorlást is vontak maguk után. A királyi bíróságok a jobbágyokat lázadóknak minősítették, s mint hűtlen szolgákat örökös rabszolgaságra ítélték. Ennek külső jele a lázadók megkopasztása volt. Ilyen lázadók voltak: 1218-ban a pannonhalmi apát zselici „gyüsznóovjai", 1219-ben szerenkei kanászai (ezeknek a nádor orrukat is levágatta); 1221-ben bizonyos várnépek (II. Endre rendeletéből kitűnően); 1237-ben a pannonhalmi apát sági népei; 1238-ban a garamszentbenedeki apát udvardi népei; 1246-ban a bakonybéli apát endrédi udvarnokai; és 1250-ben Roland nádor csallóközi udvarnokai.

Hasonló esetekkel 1250 után is találkozunk. 1255-ben az esztergomi érsek „jobbágyai" és condicionáriusai „formálták magukat az ország nemes szabadságaihoz", 1263-ban a zalavári apát roholyáni és radai népei állították, hogy ők szabadok; 1272-ben újra az esztergomi érsek panaszolta, hogy fegyverforgató jobbágyai és condicionáriusai „szabadon és féktelenül kószálni akarnak", s azon mesterkednek, hogy az ország nemesei közé jussanak. A királyi bíróság „a rendet" ekkor is helyreállította, de a súlyos büntetés, a rabszolgának való lefokozás, ebben az időben már elmaradt, jeléül annak, hogy az úri ellenállás gyöngülőben volt.

Ezzel egyidőben az úri táboron fejetlenség vett erőt. Az örökös-jobbágyoknak engedményeket tettek, hogy azután a szabad-jobbágyok költözési jogát is elkobozzák. A király és az úri osztály közt pedig érdekellentétek nyilvánultak meg.

A király egyik községének, Beregszásznak, már 1247-ben oly kiváltságot adott, hogy itt „bármely állapotú és nyelvű embereknek egy a szabadsága". Ezzel a községi szabadságokat bármely állapotú embereknek, tehát az örökös-jobbágyoknak is biztosította, ha ezek, urukat elhagyva, a községben megtelepedtek. Ez az intézkedés az urak érdekébe ütközött, s 1261—62-ben Sátoraljaujhely és Nagyszőllős kir. kiváltságlevelei az örökös-jobbágyok befogadását már eltiltották.

Azután azt látjuk, hogy a király meglazítja saját örökös-jobbágyai költözési tilalmát, egyes esetekben ezt hatályon kívül is helyezi. IV. Béla 1257-ben királyi népeket telepített Liptó megyébe, s „hogy megmaradjanak", megadta nékik a jogot, hogy vagyonukkal az ugyanazon ispán alá tartozó Turócba és Zólyomba szabadon elmehessenek. Ennek előzménye az volt, hogy II. Endre Liptóba az 1230-as években királyi népeket telepített, de ezek innen megszöktek, minthogy a költözési és vagyoni jogokat tőlük megtagadták. 1264-ben pedig Berény királyi várnépe korlátlan költözési jogot kapott.

A költözési jog gyakorlása azonban a királyi népek megfogyatkozását vonta maga után, mint ez a királyi adománylevelekből kitűnik. Ezért a király az 1267. decretum 2. pontjában elrendelte, hogy „az összes vár- vagy udvarnokföld, melyre nevünkben vagy a királyné nevében népek telepíttettek, a várnak és az udvarnokoknak visszaadassanak és maguk a (telepes-) falvak ne élvezhessék a szabad vendégek kiváltságos nevét." Ez annyit jelent, hogy a király a vár- vagy udvarnokföldre települt szabad vendégeket a várnép és az udvarnokok, tehát az örökös-jobbágyok közé akarta süllyeszteni, vagyis költözési jogukat meg akarta vonni. S V. István Epel falu condicionáriusainak sem engedte meg, hogy elköltözzenek, amikor a falut 1270-ben, az esztergomi káptalannak adományozta.

Kísérletekkel a jobbágyság megkötésére, illetve kötöttségének fenntartására, még ezután is találkozunk, mint pl. 1292-ben, amikor III. Endre, ki magát az ország összes román lakosai földesurának tekintette, székesi uradalmába az onnan elköltözött románokat visszaparancsolta. De ezek a törekvések eredményre már nem vezettek. A költözési jogért vívott harc, az 1270-es évekkel kezdődő időszakaszban a jobbágyok javára eldőlt. Amikor III. Endre, 1291-ben, két Nándor nevű falvát az esztergomi székesegyháznak adományozta már engedélyezni kényszerült, hogy ottani condicionáriusai szabadon elköltözhessenek. S hasonlóan Pozsony 1291-ben kelt királyi kiváltságlevele kötelezi a falvak urait arra, hogy ne akadályozzák azokat, akik a városba akarnak költözni. Az örökös-jobbágyok széles rétegei költözési jogukat földesuraikkal ekkor már elismertették, vagyis a jogi kötöttség állapotából a szabad-jobbágyok sorába küzdötték fel magukat. S ez a folyamat a következő évtizedekben is előrehaladt, kiterjeszkedve az örökös-jobbágyság túlnyomó többségére.

Mi segítette a költözési jog ügyét s egyáltalában a jobbá-

gyok jogi törekvéseit győzelemre? Alapul a vándormozgalom szolgált. A kizsákmányolás növelésére a parasztok azzal válaszoltak, hogy az őket sanyargató földesurat „méltányosabb" földesúrral cserélték fel. Tömeges szökéseiket a feudális közigazgatás, mely a szökött jobbágyot befogadó nagybirtokos érdekével is szemben találta magát, megakadályozni nem tudta. S az új földesúrral, akihez szabad akaratukból jöttek, elismertették, anyagi kedvezmények biztosítása mellett, különböző jogi igényeiket. Végül a vándormozgalom által fenyegetett földesurak is arra kényszerültek, hogy anyagi engedményeket tegyenek és jobbágyaik jogi helyzetét megjavítsák. Példa erre IV. Béla 1258. évi liptói telepítése, vagy a tihanyi apát kedvezményei veszprémszöllősi népének, melyeket 1270-ben azzal az indokolással adott, hogy a nép száma a legutóbbi időben igen megcsappant.

A vándormozgalom 13. századeleji fellendülésének első haszonélvezői a szabad-jobbágyok voltak, akik kivívták feltétlen költözési jogukat és falusi önkormányzatuk, valamint vagyonjogaik elismerését. A következő fontos állomást, népességritkító és szétszóró következményeivel, a tatárjárás jelentette. Ennek nyoma IV. Béla 1255. évi intézkedése a váci megyegyűlésen, melyben azokról a parasztokról beszél, akik uraikat a zavarok idejében elhagyták. A tatárjárás hatása mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy győzelemre vitte az örökös-jobbágyok küzdelmét munkafeltételeik szabatos meghatározásáért. A 13. század közepétől kezdve az örökös-jobbágyok mint condicionáriusok jelennek meg. Másik eredménye az örökös-jobbágyok vagyoni jogainak a kiterjesztésében állott.

A vándormozgalom csúcspontjára a 13. század közepén lépett s e legmagasabb színvonalon mozgott a század végéig, illetve a 14. század elejéig. Ebben az időben a királyi adománylevelekben egyre több olyan telep szerepel, melyet lakói elhagytak, s a települési tömegmozgalomról IV. Béla és István ifj. király 1266. évi szerződése is tanúskodik. Az urak ellenállásának a gyengülését, a körükben keletkezett fejetlenséget, 1250 és 1270 között a vándormozgalom megerősödése okozta.

A döntő szakasz azonban a 70-es években vette kezdetét. Az ekkor kezdődő korszakban a feudális anarchia kiélesedett, s a központi államszervezet a nagybirtokosok pártharcaiban ténylegesen összeomlott. A nagybirtokosok parasztfosztogató hadviselése a parasztság menekülő elvándorlásának újabb lökést adott. De a döntő körülmény az volt, hogy a központi

államszervezet összeomlásával az osztályharc területéről eltünt a feudális uralkodó osztály központi hatalmi szervezete, amely addig az elnyomott parasztságra nehezedett. Igy átszakadtak azok a gátak, amelyek a parasztmozgalmat addig szűkebb korlátok közé szorították.

Ez a korszak 50 évig, az 1270-es évek elejétől az 1320-as évek elejéig tartott, amikor az uralkodó osztály a központi államszervezetet helyreállította. A parasztok, felhasználva az államszervezet összeomlását, abbahagyták az adózást, mint például a királyné verőcei és lipovai népei, melyek 1280 körül az egyházi tized fizetését beszüntették; vagy a budai káptalan ewremi szöllőművesei, akik 1302-ben mindennemű szolgálatot megtagadtak. Másutt úriföldeket egyszerűen birtokba vettek, mint ezt egyébként már a 60-as években megtették, amikor a királyi népeket decretum kötelezte (az 1267. évi decr. 5. pontja), hogy visszaadják a nemesektől elfoglalt földeket. Ezeken túlmenően a kialakuló megyei autonómiába is behatoltak. 1272-ben Zalában, 1282-ben Ugocsában a megyei gyűlésen a megye minden rendű lakosa összejött, és 1322-ben, a pozsonyi megyegyűlésen, a szolgabirákat a megye nemes, nem-nemes és mindenféle lakosai együttesen választották. Sőt benyomultak a közhivatalokba, mint az 1291. évi decretum 4. pontjából következik. Ebben olyan nemtelen személyekről van szó, kiket az országos főtisztviselők helyettesnek vagy megyei bírának kineveztek.

A költözési jog kivívása erre a korszakra esik. Elementáris, szervetlen tömegmozgalom eredménye volt ez, mely támaszt talált azokban a nagybirtokosokban, kik birtokaikat be akarták népesíteni. Az ilyenekre kiemelkedő példa Kán László Erdélyben (1299—1317) és különösen Csák Máté, az Északnyugati Felvidéken (1301—1320). A jobbágyokat birtokaikra ugyan gyakran erőszakkal hurcolták, de kedvezmények nyujtásával igyekeztek őket megtartani. Csák Máté a jobbágyokat ú. n. lehotákban (szabad falvakban) telepítette le, melyek messzemenő önkormányzattal rendelkeztek s jogaikat, terheiket csehnémet mintára állapította meg, a szabad költözés jogát is elismerve.

Csák Mátét a feudálisok egyenesen a parasztság szövetségesének, osztályuk árulójának tekintették. Amikor Gentilis pápai legátus Csák Mátét kiközösítette (lásd 1311 júl. 6-án kelt oklevelét: Monum. Vat. C. 11. l.), ezt azzal indokolta, hogy Máté az alattvalókról le akarja venni a hatalmasok terhes igá-

ját. Gentilis szerint Csák Máté azt szerette volna, hogy a szabadság fiai felkeljenek és minden rend, minden néposztály visszakapja régi jogait.[26]

Az örökös-jobbágyság társadalmi úton szűnt meg, hasonlóan a rabszolgasághoz, melynek megszűnése lényegileg ugyanerre a korra esik. Az állami törvényhozás egyik intézményt sem törölte el. Az örökös-jobbágyokat éppoly kevéssé ruházta fel a költözés jogával, amint a rabszolgákat nem szabadította fel. Mindkét intézmény kiveszett a társadalomból, anélkül, hogy az államnak ebben bármi része lett volna. A telkes-rabszolgák a gazdasági viszonyok erejénél fogva az örökös-jobbágyok közé emelkedtek, s azután már ezek sorsában osztoztak. Az örökös jobbágyok pedig felküzdötték magukat a szabadjobbágyok közé, s ezzel elnyerték ezek jogait.

Az örökös-jobbágyok itt-ott nem tudták szabadságukat kivívni. Udvarnokfalvakkal és várnépekkel még a 14. század közepén is találkozunk. De a rabszolgák közül erre az időre már csak a házirabszolgák maradtak meg. A 15. században pedig az örökös-jobbágyság és a rabszolgaság a társadalom belső életéből teljesen eltünt. Csak a rabszolgaság maradt fenn annyiban, hogy a külháborúban ejtett hadifoglyokat továbbra is eladták rabszolgának.

Az állam a költözés kérdésével csak akkor kezdett foglalkozni, amikor már széles jobbágytömegek az elismert költözési jog birtokában voltak. S mint a földesurak osztályállama, a kérdéssel azért foglalkozott, hogy a jobbágyok kiharcolt költözési jogát korlátozza. Az 1298. évi decretum 70. cikke, az első idevágó törvényes intézkedés, nem a szabadok költözési jogát mondja ki, ezek érdekében, és nem a parasztok költözési jogát vezeti be, az utóbbiak érdekében. A parasztok költözési szabadságát korlátozza a földesurak érdekében, amikor az elköltözést a földesúr engedélyéhez és a földbér lefizetéséhez köti. A földesúr az engedélyt, ha a földbért lefizették, ugyan kiadni tartozott (lásd 1445. évi decr. 22. c.), de ha kiadását törvényelle-

[26] Csák Máté nem gondolt persze a jobbágyság megszüntetésére. Sőt a jobbágyok költözési jogát se vehette valami komolyan, hiszen erőszakkal telepítette ezeket birtokaira, s bizonyára eszeágában sem volt őket elbocsátani. De tudta, hogy a jobbágyokat puszta erőszakkal visszatartani nem lehet. S hogy megnyerje őket magának, a parasztságra nehezedő nyomást és kizsákmányolást enyhítette. Ezzel megszerezte a parasztság szeretetét, viszont magára vonta a feudálisok gyűlöletét. Petőfi nem ok nélkül tervezte egy éposz megírását, melynek a hőse Csák Máté lett volna.

nesen megtagadta, a paraszt addig nem költözhetett el, míg a hatóság a földesurat az engedély kiadására nem kényszerítette. S a parasztnak semmi eszköze nem volt arra, hogy a hatóságot kényszer alkalmazására bírja. A parasztellenes irányzat itt éppúgy kifejezésre jut, mint az 1291. évi decretum fentebb említett 4. pontjában, amely a nemteleneket a közhivatalokból kitiltotta.

A költözési szabadság mellett a parasztok egyéb jogokat is kiharcoltak. A 14—15. században a törvény tiltotta, hogy a parasztot, kivételes eseteket nem tekintve, úrbéri telkéből kimozdítsák. A telket legalább gyermekei, ingó és szerzett ingatlanvagyonát pedig, gyermek nemlétében, távolabbi rokonai is örökölték, s rokonság nemlétében, legalább az utóbbi vagyonnal szabadon végrendelkezhetett. Úri tehertől mentes földtulajdont is szerezhetett, s a parasztság a bíróválasztással kapcsolatos falusi önkormányzatot általánosan elnyerte.

Nyilvánvaló mindebből, hogy a nemességnek döntő érdekei fűződtek a központi államszervezet helyreállításához. Az előretörő parasztságot csak a központi államszervezet segítségével állíthatta meg és szoríthatta vissza. A központi államszervezet összeomlása a feudális osztályrendet létében fenyegette. S a nemesség ezt teljes mértékben felismerte. Anjou Károly Róbert a nagybirtokos tartományurakkal vívott harcaiban azért aratott győzelmet, mert célja, a feudális úri állam helyreállítása a parasztvédő tartományuraságok romjain, megfelelt a nemesség alapvető osztályérdekének, s ezért a nemesség a harcban őt támogatta.

Mihelyt a központi államszervezet megszilárdult, a parasztság jogi korlátozása nyomban kezdetét vette. A parasztok a megyei szervezetből fokozatosan kiszorultak, s az úri osztály a megszilárdult államhatalmat már 1351-ben arra használta, hogy a kilenced kötelezővé tételével a parasztság kizsákmányolását fokozza. Lehetséges, hogy az 1298. évi decr. 70. cikkében foglalt intézkedés is valójában későbbi, a központi államszervezet megszilárdulása utáni időből származik, abból az időből, amikor a nemesség a megszilárdult központi államhatalmat újból a parasztság ellen fordíthatta.

S mindenesetre ebben az időben kezdődött meg a jobbágyok ama jogának az elkobzása, hogy saját földesuraik ellen a királyi bírósághoz fordulhattak. Ez a jog a 13. században legalább az egyház jobbágyait kétségtelenül megillette. Nyomai még a 14—15. században is fellelhetők, de a Hármaskönyv III.

részének 31. címe már kereken kijelenti: „A parasztok időszerint való uraiknak annyira alá vannak vetve, hogy a nemesekkel saját személyükben semminemű dologra nézve sem folytathatnak pert." A parasztoknak lehettek tehát szerződésileg megállapított jogaik és kötelezettségeik uraikkal szemben, de nem volt, vagy mindkevésbbé volt bíróság, amely ezeket biztosította volna. A feudális bíróságoktól sok jót persze amúgy sem várhattak. Azokat a pereket, amelyeket a pannonhalmi jobbágyok földesuruk ellen a 14. század első felében a kir. bíróságnál (az országbíró előtt) megindítottak, sorra elveszítették. De teljessé váló jogi kiszolgáltatottságuk méginkább arra vitte őket, hogy a harcban, amelyet jogaik megvédéséért vagy kiterjesztéséért folytattak, „a közvetlen akció" eszközeit alkalmazzák.

A parasztság csak folytonos harcban biztosíthatta vagyoni jogai gyakorlását. Ha a harcokban a földesúr bizonyult erősebbnek, a távolabbi rokonság, vagy a végrendeletben kijelölt személy öröklését meghiúsította. (Az 1437. évi kolozsmonostori egyességből például azt látjuk, hogy a gyermek nélkül elhalt parasztok ingó-hagyatékát a földesúr egészben vagy részben lefoglalta.) Ha viszont a parasztság volt az erősebb, jogait a harcban ki is tágította. Igy például a telek tekintetében is biztosította, a régebbi szabad-jobbágyság jogállapotának megfelelően, a távolabbi rokonság öröklési jogát vagy, gyermek nemlétében, a teljes vagyonnal való végrendelkezés jogát.

A költözés is elsősorban hatalmi és nem jogi kérdés volt. A jobbágyok nem kérték ki uruk engedélyét, amelyet nehezen kaptak volna meg és nem fizették le a földbért, hanem egyszerűen elszöktek — ha tudtak. A földesurak viszont többnyire akkor sem engedték el őket, ha a földbért lefizették, feltéve, hogy módjuk volt visszatartásukra. A jogrend igényeinek ilyenkor legfeljebb azzal „tettek eleget", hogy a költözni akaró jobbágygyal szemben jóvá nem tett bűncselekményeire hivatkoztak. (1351. évi decr. 18. pont.) A földesurak és a városok befogadták, s ha volt erejük hozzá, nem adták ki a szökött jobbágyokat. És a kellő erővel rendelkező nagybirtokosok erőszakkal magukhoz költöztették más jobbágyait. (Erre az 1351. évi decr. 16. pontja utal.) A költözést szabályozó törvények valójában nem is a jobbágyok költözési, hanem a földesurak elköltöztetési jogát biztosították. A nagybirtokos, akinek volt hatalma ahhoz, hogy más jobbágyát, ennek akaratával vagy akarata ellenére, magához költöztesse, a visszakövetelési igénnyel szemben a jobbágy törvényben megállapított költözési szabadságára hivatkozott.

Csák Máté a nyitrai püspöknek, aki elhurcolt jobbágyait visszakövetelte, kijelentette: „aki nem barátod, ha nem akar nálad maradni, bizony nem tukmálom rád; éljen szabadságával".

A törvényekben tényleg nincs nyoma annak, hogy a jobbágy a költözési jogán esett sérelem miatt a hatósághoz fordulhatott volna. Urát bíróság elé költözési ügyekben sem állíthatta. A hatósághoz panasszal ilyen ügyekben is csak a földesúr fordulhatott, például a másik földesúr ellen, aki jobbágyát a költözésre vonatkozó törvények sérelmével elvitette (lásd 1471: 16, 1486:39). A jobbágy panaszjogát költözési kérdésekben csak később, a röghözkötés korszakában ismerték el, mikor a költözés már csak kivétel-számba ment. (1548:42, 1550:37, 1553:17).

A jobbágyok költözése egyébként a nagybirtokosok s nem a kisebb földesurak érdekében állott. Benépesíthető földterülettel a nagybirtokosok rendelkeztek, kik, anyagi erejüknél fogva, a hozzájuk települő jobbágyoknak kedvezményeket is tudtak nyujtani. A kis földesúr, aki kevés jobbágya munkaerejét minél jobban kihasználni igyekezett, a költözés szabadságával csak veszíthetett. A költözés szabadsága ebből a szempontból a nagybirtokoshoz való költözés, és a kis földesúrtól való elköltözés szabadságát jelentette. Az 1298:70. t. c. értelmét ez az összefüggés is megvilágítja. A rendelkezés nemcsak a költöző jobbágyok, hanem a telepítő nagybirtokosok ellen is irányult. A röghöz kötés későbbi korszakában a kisebb nemesség világosan kifejezésre is juttatta, hogy a költözés kérdésében érdekei a nagybirtokosok érdekeivel ellentétesek. Az 1546:39. t. c. szerint „a nemesek az érintett költözési szabadság esetében alattvalóikat rövid idő alatt teljesen elveszítenék", mert a hatalmasok kényszerítenék a jobbágyokat a hozzájuk költözésre.

A jogi korlátokat, amelyek közé az 1298:70. t. c. a költözési szabadságot szorította, magánmegállapodások és esetenként kibocsátott királyi rendeletek már a 14. században szűkebbre vonták. Kont Miklós nádor és testvére lendvai urbáriuma, 1358-ban, a távozást az engedélyen és a szokásos 12 dénárnyi földbéren felül további természetbeni szolgáltatásokhoz és a magánadósságok rendezéséhez kötötte s még ezen túl is csak akkor engedte meg, ha „más törvényes ok" a távozásnak útjában nem áll. Az adósságok kiegyenlítése, mint az elköltözés további feltétele, abban a királyi rendeletben is szerepel, amelyet Nagy Lajos bocsátott ki 1362-ben a jászói prépost kérelmére, aki telepíteni akart. S hogy a jogrend a költözés területén is milyen gyenge lábon állott, mutatja a savniki ciszterci apát esete, aki

1320-ban telepített. A telepítőszerződés kimondja, hogy a telepesek a (pénz-) úrbér 1/4-ét azoknak a földesuraknak fizessék, akiknek a birtokáról átköltöztek. A savniki apát tehát arra kényszerült, hogy a jobbágyok költözési „jogát" megvásárolja.

A további jogfejlődést a nagybirtokosok és a kisebb nemesek érdekharca határozta meg. A költözési jog a 15. században fennmaradt, mert ez megfelelt az uralkodó nagybirtokosok és a király érdekeinek, akinek a városai elnéptelenednek, ha a parasztokat röghöz kötik. De fokozatosan sorvadt, abban a mértékben, amelyben a kisebb nemesség politikai befolyáshoz jutott.

A költözésnek azok az akadályai, amelyeket a földesurak a 14. században, hatalmukkal jogellenesen visszaélve, vagy egyszerűen hatalmukkal élve felállítottak, s azok, amelyek alkalmi királyi rendeletekben előbukkannak, a 15. században a költözés újabb jogi korlátai gyanánt jelennek meg. Az 1351. évi decr. 18. cikke még kereken eltiltotta, hogy a földesúr a költözni akaró jobbágyot régi tetteiért visszatartsa. Az 1405. évi decretumok ezt már megengedik, csak időben korlátozzák, amennyiben a bírság behajtására 30 napot írnak elő, melynek letelte után a jobbágy elköltözhetik. Ugyane decretumok, az elköltözés további feltételeként, a földbéren túlmenő tartozások lefizetését is megkövetelik. Erdélyt és Szlavóniát pedig a költözést biztosító köztörvény hatálya alól kivették. (1405. I. 6., 1445:22.)

Amikor a kisebb nemesség az országgyűlésre bevonult, a költözés további jogi korlátozását is keresztülvitte. Mátyás alatt a költözést, egy-egy évre, háromízben is felfüggesztették. (1459, 1463, 1474). 1495-ben eltiltották, hogy a költöző jobbágy házát, egyéb épületeit, kerítését, fáit magával vihesse (1491:22), és 1498-ban, hogy a jobbágyok jász, kun vagy rutén területre költözzenek (1498:47). És az 1514. évi parasztforradalmát a kisebb nemesség arra használta fel, hogy a röghözkötöttség jogi rendszerét, a költözés szabadságának teljes eltörlésével, újból visszaállítsa.

Az örökös-jobbágyok osztályharcában az ipari munkára köteles jobbágyok különleges szerepet játszottak. Törekvéseik egyrésze egybeesett ugyan az általános jobbágyi törekvésekkel. Kivívták, hogy a nyersanyagot munkájukhoz a földesúr adja (pannonhalmi kovácsok, 1226); hogy egyáltalában a földesúr költségén dolgozzanak (pannonhalmi szűcsök 1240); hogy munkaterhüket szabatosan megállapítsák (bakonybéli apát Akol-falubeli ácsai 1254). Ezen túlmenően azonban arra töre-

kedtek, hogy úri szolgálatukat az ipari munkára korlátozzák. A pannonhalmi apát tímárjai ezt már 1240-ben elérték. A bakonybéli apát esztergályosainak pedig sikerült, Akol faluban 1254-ben ipari szolgálatukat az évnek mindössze három napjára leszorítani. A kézműves-szolgák, az egyéb úriszolgálattól mentesítve, az ipari munkára több időt fordíthattak. És ipari szolgálatuk csökkentése után több idejük maradt ahhoz, hogy megrendelőknek, illetve a piacnak dolgozhassanak. Ezen az úton kisebbségük parasztból mindinkább kézművessé alakult át, részben városba is költözött, míg többségük, a kézműves úriszolgálattól teljesen mentesülve, eltünt a parasztok tömegében.

A kézműves-szolgákat szaktudásuk a többi paraszt közül kiemelte. A falusi osztályharc vezetői közé tartoztak (példa: a zalavári apát roholyáni és radai népeinek harca 1263-ban); éppúgy, mint a szabadjobbágyok, kiket a jobbágyság élére kedvezőbb anyagi helyzetük állított (erre példa a pannonhalmi népek küzdelme 1233-ban); s a falusi papok, kiket a néphez nyomorult anyagi helyzetük és paraszti származásuk fűzött (a kajári szabadosokat 1234-ben például egy Póka nevű pap vezette).

A forrásanyagban nincs nyoma annak, hogy a falusi osztályharcot a vallási ideológia jegyében vívták volna meg. Azt látjuk, hogy a parasztok ősi szabadságukra hivatkoznak, amikor követeléseket támasztanak. Az eretnek népi mozgalmak, amelyek az ország területén felbukkantak — az antifeudális bogomilizmus a déli részekben, a 12. század végétől, s a flagelláns (önostorozó) mozgalom az 1260-as évek elején — az osztályharc eseményeiben nyomokat nem hagytak hátra, bár kétségtelen, hogy a falusi osztályharccal összefüggöttek. A feudális magyar állam egyébként, hogy a bogomilizmus szociális tűzfészkét a szomszédságban kiirtsa, Bosznia ellen, 1237-ben, „keresztes" hadjáratot indított. Ami pedig a flagelláns-mozgalmat illeti, annyi legalább feltehető, hogy a legrégibb fentmaradt magyarnyelvű költeményt, a Mária-siralmat, ez inspirálta.[27]

[27] A falusi osztályharc egyik fontos fejezete, Franciaországban, a 13. században, egy eretnek magyar szerzetes, Jakab vezetése alatt játszódott le. IX. Lajos francia király egyiptomi fogságából, amelybe a kereszteshadjárat során jutott, 1251-ben hazájához fordult segítségért. A feudálisok nem mozdultak, ellenben megmozdultak az elnyomott paraszttömegek, amelyeknek Magyarországi Jakab azt prédikálta, hogy Isten akaratából nem a gőgös nagyokra, hanem a megvetett szegénységre várakozik a király kiszabadításának és Jeruzsálem felszabadításának a feladata.

Jakabról annyit tudunk, hogy eredetileg ciszterci szerzetes volt. Toledóban tanult, ahol megismerkedett a görög filozófia arab-zsidó változatával. A krónikások szerint „arab és kald" betűkkel írt pergamentet találtak

A falusi osztályharc a 13. században, két, egymásba persze átmenő területen folyt: gazdasági téren, a kizsákmányolás csökkentésének a céljával és jogi téren, a parasztság jogi helyzetének a megjavításáért. A jog területén a harc eredményekre vezetett. De ezek, minthogy a politikai hatalmat és a jogi szervezetet az úriosztály birtokában megtartotta, bizonytalanok voltak, s az úriosztály csakhamar hozzálátott visszafejlesztésükhöz.

Gazdasági téren pedig, az értéktöbblet körül folyó küzdelemben, a parasztság, látni fogjuk, vereséget szenvedett. Az úri osztálynak sikerült a kizsákmányolást fokozni. S a parasztság, amely a 12. században jogilag tagolt, de gazdaságilag egységes, egységesen önálló volt, a 14. századtól kezdve rálépett a megnőtt kizsákmányolás súlya alatt, a gazdasági széttagolódás útjára. A parasztság, a 14. századtól kezdve, a polgári fejlődés árjába került. Megindult a telkes-jobbágyság tömegeiről a gazdagparasztság keskeny és a zsellérség folyton szélesedő rétegének a leválása. Az utóbbiak gazdasági önállóságukat elveszítették, s amellett, hogy a feudális kizsákmányolásnak továbbra is tárgyai maradtak, mint a gazdag parasztok bérmunkásai, a polgári kizsákmányolás terhét is viselni kényszerültek.

A gazdasági széttagolódás azonban a jogilag egységessé vált parasztság keretében játszódott le. A parasztosztály a 14. századtól, a költözési szabadság jogi birtokában, egységesen mint szabad jobbágyság jelenik meg. A telkes-rabszolgák és az örökös-jobbágyok különböző jogállású csoportjai, az utóbbiak csekély maradványait nem tekintve, eltüntek s az egész parasztosztály, egységesen, a szabad jogállású jobbágyságba emelkedett. A parasztosztály, jogi helyzetét nézve, egységessé vált: most már mint jobbágyrend került az ugyancsak — nemesi — renddé formálódott úri osztállyal szembe.[28]

---

nála. Jól tudott franciául, németül és latinul. Eretneksége, úgylátszik, a valdens-ideológiához állott közel. Élesen szembefordult a hivatalos egyházzal, a papokkal és a barátokkal.

A mozgalom Flandriából indult ki, és majdnem egész Franciaországra kiterjeszkedett. Jakab szavára hatalmas tömegek vették fel a keresztet. De, mint 1514-ben Magyarországon, a nép csakhamar belső ellenségei, a gazdagok, a papok és szerzetesek ellen fordult, rátörve a kastélyokra és kolostorokra. A mozgalom egy évig tartott. Erejét jellemzi, hogy Kasztíliai Blanka francia királyné kénytelen volt Jakabbal tárgyalásokba bocsátkozni. Végülis a feudálisok és a városi polgárság a parasztokat együttesen leverték. Az uralkodó osztály győzelmét tömeges megtorlás követte, amelynek során Jakabot is kivégezték, valahol Bourges környékén.

[28] A felkelő erdélyi parasztok 1437-ben, magukat a jobbágyság „egyetem"-ének — universitas — nevezték.

III.

AZ URAK

1. A kisebb nemesség harca a nagybirtokosokkal

A 13. század elejétől kezdve a kisebb nemesség harca a nagybirtokosok ellen, párhuzamosan a falusi osztályharccal, szintén kiélesedett. Az urak jövedelmeiket nemcsak akképpen növelték, hogy saját jobbágyaik terhét fokozták, hanem úgy is, hogy mások jobbágyait, földjét, állatait elrabolták. S a nagybirtokos itt legkönnyebben a kisebb nemesekkel szemben érhetett célt, kiket gyengeségük hathatós ellenállásra képtelenné tett. Emellett a nagybirtokosok a kisebb nemeseket arra kényszerítették, hogy szolgálatukba lépjenek, ami által hatalmuk gyarapodott.

A kisebb nemesség a 13. század elején két alaprétegre tagozódott. Az elsőbe a királyi serviensek tartoztak, kik a királytól személyükben közvetlenül függöttek. A második réteg a várjobbágyokból állott, kiknek a királytól való függését a megyésispán-nagybirtokos közvetítette. A várjobbágyok, vagy legalább felső csoportjuk, a 13. század folyamán várföldjeik közös birtoklását megszűntették s ezeket örökletes magánbirtokká változtatták át. Igy, birtokhelyzetüket illetően, a királyi serviensekhez közeledtek. Ezzel párhuzamosan a király mind több várjobbágyot a királyi serviensek rangjára emelt. Végülis a két réteg, a 13. század végére, nagyjából egybeolvadt.

A nagybirtokosok erőszakoskodása és nyomása a kisebb nemességet csakhamar, már 1222-ben, országos akcióra indította, aminek eredménye az ú. n. Aranybulla kiadása lett. Az Aranybullát tömegmozgalom kényszerítette ki. A forrás „nagyszámú sokaságról" beszél. A királyi serviensek mellett részt vettek benne a várjobbágyok, sőt valószínűleg a szabadjobbágyok (vendégek) és a várnépek, egyáltalában a föld népe (a „szegénység") is, mert az Aranybulla valamennyi felsorolt réteg javára intézkedik. A mozgalom derékhadát a királyi serviensek alkották, kiknek jogait az Aranybulla első helyen biztosítja. Élére egy nagybirtokos-frakció állott, az, amely Imre király idejében a hatalmat birtokolta s ezt II. Endre alatt elveszítette.

A mozgalom az egész fennálló politikai rendszer, az elnyomó nagybirtokosi hatalom ellen irányult, s így a király, a világi és

az egyházi nagybirtokosok hatalmi helyzetét egyaránt fenyegette. Elsősorban azonban azon nagybirtokosi párt ellen éleződött ki, amely a kormányhatalmat éppen a kezében tartotta. A tömeg a kormányzó „főemberek" és „nemesek" (köztük Bánk bán) elmozdítását és javaik felosztását követelte. Ezen túlmenően korlátozni akarta a király és nagybirtokos-főtisztviselői, a nádorispán, az országbíró és a megyésispánok hatalmát, meg akarta akadályozni a tisztséghalmozás és a tisztségek, megyék örökbirtokba-adásának az eltiltásával a hatalom koncentrációját egyes nagybirtokosok kezében, és egyáltalában elejét akarta venni a nagybirtokosok visszaéléseinek. Az egyházi nagybirtokosok ellen irányult az a követelés, hogy a tizedet pénzben ne igényelhessék. S a király és az egész nagybirtokosság ellen az, hogy a királyi serviensek a jogok vagy kiváltságok egész sorát elnyerjék, amelyek addig csak a nagybirtokosokat illették meg. Ide tartoznak: népeik és maguk mentessége a kir. adók és megszállás, földjeik mentessége a királyi használat alól; népeik mentessége — bizonyos esetek kivételével — a megyés ispán bírói hatósága alól, vagyis saját bírói hatóságuk elismerése népeiken; külföldi katonáskodásuknak zsoldfizetéshez való kötése; végül bírói eljárásokban személyes szabadságuknak, főbenjáró pereikben pedig a király bevonásának a biztosítása.

A mozgalom az élén álló nagybirtokos frakciót pár hónapra kormányra segítette, de azután összeomlott. A tömegerőkkel és az Imre-párttal szemben a másik két nagybirtokosi párt, II. Endre és Béla ifj. király pártjai, melyek addig a hatalomért versengtek, összefogtak. Az egyház is fellépett és kiközösítéssel fenyegette azokat, akik „a király vagy annak koronája s a főurak személye s javai ellen" támadnának. A király, a világi és az egyházi nagybirtokosok egyesült frontja erősebb volt, mint az kisded Imre-frakció és a tömegek szövetsége.

Az országos akció bukása után a kisebb nemesség helyi keretekben kísérelte meg, hogy a nagybirtokosoknak szervezetten ellenálljon. Ez a kísérlet vezetett a nemesi vármegye kialakulására. A nemesség a parasztтömegekkel, melyek mozgalmába benyomultak, kezdetben, akarva-nemakarva, itt is együttműködött. A mozgalom kezdeményezői és vezetői a kir. serviensek voltak s ezek közül is, úgylátszik a tehetősebbek, a középbirtokosok. (A megyék első nemesi bírái között ismert úri nemzetségek tagjai, sőt volt kir. lovászmester szerepelnek.) A várjobbágyok később csatlakoztak. Ezt a mozgalmat már a király is támogatta, mert a nemesség megyei szervezeteiben

olyan erőt látott, amelyet a nagybirtokosokkal szemben felhasználhatott.

A megyei szervezkedés célja már az első idetartozó adatból, Zala megye 1232. évi oklevéléből világosan kitűnik. Ebben a serviensek a bírói hatalom gyakorlását azzal indokolják, hogy „a hatalmasok sokat igaztalanul elnyomtak". De ez az első lépés az új nemesi szervezet gyengeségét is bemutatja. A serviensek nagybirtokosok közti ügyben akartak ítélkezni. S ítéletüket az erősebb nagybirtokossal szemben nem tudták végrehajtani.

A 13. század végére a nemesi megye, négy választott és igazságot szolgáltató szolgabírájával, országosan kialakult. De ugyanerre az időre a kisebb nemesség, megyei szervezeteivel együtt, országosan a nagybirtokosok hatalma alá került. Szolgabíráknak azokat választották, akiket a megyében uralkodó nagybirtokos kijelölt. A megye jogait tényleg a nagybirtokosok gyakorolták, akiknek a megyegyűléseken döntő szavuk volt. Ha egy birtok megszakadás folytán megürült, azt a nagybirtokos most már nem hatalmaskodva, hanem „jogszerűen", megyei megbízás alapján, mint „hagyatéki gondnok" foglalta el. Az országgyűléseken (a Zsigmond-koriakon) a megye képviseletében nagybirtokosok jelentek meg. Ha az elnyomott nemesség jogai védelmére a megyegyűlés összehívását sürgette, ennek összeülését a nagybirtokosok megakadályozták. Ha a megyegyűlés mégis összeült, a nagybirtokosok a nemesi ellenzéket fenyegetésekkel némították el (lásd ezeket az állapotokat Zsigmond 1427. évi rendeletében és az 1435. évi II. decretumban). Igy a megye, amely a nemesi ellenállás szervének indult a nagybirtokosokkal szemben, egyelőre a nagybirtokosok elnyomó szervévé változott át a nemességgel szemben.

A király és a kisebb nemesség szövetséges együttműködése abban a mértékben fejlődött, amelyben a nagybirtokosok hatalma a királyi hatalom rovására nőtt. A királyok a 13. század második felében parasztok (várnépek stb.) tömeges nemesítésével igyekeztek a kisnemességet számbelileg erősíteni. IV. Béla támogatta a nemesség megyei szervezkedését. Kun László a nagybirtokosokkal szemben már többé-kevésbbé határozottan a középbirtokosokban és a nemesi megyékben keresett támaszt. Alatta a székesfehérvári törvénykező napok országgyűléssé alakulnak át, melyekre a nemességet is meghívják (1279, 1286.). Udvari papjának, Kézainak „közösségi" elmélete a király és a kisebb nemesség szövetségét fejezi ki a nagybirtokosok ellen.

S a szövetség, III. Endre alatt, az 1291. és 1298. évi decretumok rendelkezései által alkotmányjogi intézkedésekben is kifejezésre jutott.

Az 1291. évi decretum szentesítette mindenekelőtt a nemesek megyei bíráskodását és megállapította adómentességüket. Kimondotta továbbá, hogy a nemesség bevonásával minden évben országgyűlés tartandó, melynek feladata megvizsgálni, hogyan viselik magukat a főurak és mikép járnak el tisztjökben. Végül elrendelte, hogy az ország főtisztviselői közül a nádor, a tárnokmester, az alkancellár és az országbíró az ország összes nemeseinek a tanácsából neveztessenek ki. Az 1298. évi decretum pedig a királyi tanácsot mindezeken felül kéthavonként váltakozó két-két püspökkel és nemessel egészítette ki, akik közül az utóbbiakat az országgyűlés választja. A király fontosabb adományozásainak és kinevezéseinek az érvényességét a nemesi tanácsurak hozzájárulásához kötötték.

A király és a kisebb nemesség szövetsége nemcsak a nagybirtokosok ellen irányult. Céljai közé tartozott az osztályrend megszilárdítása, a parasztság visszaszorítása is. Az 1291. évi decr. 4. és az 1298. évi decr. 70. cikke, amelyek a parasztokat a közhivatalokból kizárják és költözési jogukat korlátozzák, ezt világosan tanusítják.

Némelyek szerint Károly Róbert nemcsak a kisebb, illetve a középnemességre támaszkodott, hanem egyenesen ennek érdekeit képviselte, amikor a nagybirtokosok tartományúri hatalmát megtörte. A tények azonban mást mondanak. Károly Róbert párthívei ugyan többnyire a közép- és kisnemességből kerültek ki, de ennek törekvéseit éppoly kevéssé képviselték, mint maga Károly Róbert. Szerencselovagok voltak csupán, akik, amint királyjelöltjük a magyar trónra, a maguk részéről a vezető nagybirtokos arisztokráciába akartak emelkedni. (Olyanféle csoportosulás volt ez, mint azoké a sokfelől jött kalandoroké, akik Hódító Vilmost Angliába követték, hogy ott az új angol arisztokráciát megalapítsák.) Károly Róbert pártja ugyan azt hirdette, hogy a nemességet akarja a nagybirtokosok uralma alól felszabadítani. (1307: a köznemeseknek, kiket méltatlan szolgaságba nyomtak, vissza kell adni természetes szabadságukat. 1308: a király megígéri, hogy a nemeseket kiragadja a zsarnokok elnyomása alól.) De ezek az ígéretek, ha a kisebb nemességre hatottak is, csak propaganda-szólamok voltak. Amikor Károly Róbert pártja hatalomra került, a nagybirtokosok uralmát a kisebb nemeseken újra felállította és az 1291. és

1298. évi decretumok intézkedéseit, melyek a nagybirtokosok hatalmát korlátozták volna (a nemesi megye formaivá vált intézményének a kivételével), eszeágában sem volt fenntartani. Károly Róbert az osztályerők szempontjából nem a kisebb nemességet képviselte a nagybirtokosokkal szemben, hanem az egész nemességet a parasztsággal szemben. A kisebb nemesség előretörése, amely az egész 13. század történetét jellemzi, a 14. században, éppen az Anjou-korszakban végetért, s csak a 14. század végén, Zsigmond alatt indult meg újra.

A király és a kisebb nemesség szövetsége a 13. században átmeneti jelenség volt. A király és a nagybirtokosok ellentétjének a kiélesedése hozta létre. Mihelyt ezek érdekközössége a 14. században helyreállott, a szövetség felbomlott.

A szövetség a jogi fejlődésre mégis ráütötte bélyegét. E szövetség jegyében forrtak a kir. serviensek és a várjobbágyok egyetlen köznemesi testületbe össze. A király, hogy a várjobbágyokat magának megnyerje, jogi emelkedésüket elismerte s őket a serviensek sorába emelte. (A 14. század derekáig lényegileg a nemesség határszéli részei, így az erdélyi és szlavóniai nemesek is elnyerték a kir. serviensek jogállását.) S a királyt a szövetséghez fűződő érdekei továbbmenően arra indították, hogy a servienseket meg a nagybirtokosok jogi státusába emelje. A kir. servienseket már a 13. század második felében „nemeseknek" nevezték, mint a század elején a nagybirtokosokat. (A nagybirtokosok ettől kezdve magukat bárónak címeztették.) S a fejlődést az Anjou-ház is kénytelen volt elismerni. Az 1351. évi decretum az Aranybullát megerősítette és 11. pontjában kifejezetten is kimondotta, hogy az ország összes nemesei egyazon szabadságot (una et eadem libertas) élveznek.

A nemesek ebben az időben gyakorlatilag birtokában voltak már azoknak a jogoknak, melyeket a kir. serviensek az Aranybulla-mozgalomkor maguknak igényeltek. De azért a nagybirtokosokkal teljes jogegyenlőségre nem jutottak. A központi hatalom jogi birtokosai a király s a nagybirtokosok maradtak, akik a királyi tanácsból az országot kormányozták. A nemesek a személyi adómentességet ugyan elnyerték, de népeik megadóztatása a királyi tanácstól, tehát a nagybirtokosoktól függött. Elnyerték népeiken a bírói hatóságot, de pallosjogot, mint a nagybirtokosok, nem gyakoroltak. Nagyobb ügyeikben a nagybirtokos „országos főbírák" ítélkeztek felettük, a királyi tanácsban ülő nagybirtokosokkal együtt.

De az előbbi politikai jogokat nem tekintve, az úri osztály,

jogi helyzetét nézve, az egyazon szabadság elve alapján, vagyoni különbségre való tekintet nélkül mégis egységessé vált, vagyis felöltötte a nemesi rend (universitas nobilium) jogi alakját. S minthogy ugyanakkor a parasztosztály is jogilag egységes jobbágyrenddé alakult át, a társadalom két alaposztálya, a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak, mint társadalmi rendek kerültek egymással szembe. A feudális osztálytársadalom felvette a rendi társadalom jogi alakját.

A rendi társadalom képe teljessé akkor válik, ha a világiakon kívül a társadalom egyházi elemeit is figyelembe vesszük. Az egyháziak, különleges jogi helyzetük alapján, külön rendet alkottak. Igy az uralkodó osztály két rend között oszlott meg: a nemesi és (az egyházi földesurakból álló) egyházi rend között. Az uralkodó osztályon mindkét rend túlterjedt. A nemesi rend a parasztnemesek révén lenyúlt a parasztságba. Az egyházi rend pedig, az alsóbb papság és a szerzetesek révén, a feudális középosztályba eresztette gyökerét.

Bár a jobbágyság jogi egysége élesedő anyagi ellentéteket takart, jogi fikciónál mégis több volt. Az úri osztállyal szemben az egész jobbágyság egyazon szolgaságban élt. De a nemesi rend egyazon szabadsága jogi fikciónál nem volt egyéb. A vagyoni ellentétek a kisebbek szabadságát a nemesi renden belül megsemmisítették és ezeket a nagyobbak szolgaságába kényszerítették. Mialatt a kisebb nemesség formai egyenjogúságát a nagybirtokosokkal kivívta, ténylegesen ezektől függő helyzetbe került. Az 1200-tól 1350-ig tartó korszakban nemcsak a rendi társadalom alakult ki, hanem egyúttal — s az alapvető folyamat ez volt — az úri osztály is feudalizálódott.

A folyamat a 13. század elején indult meg s a század második felében bontakozott ki, amikor a királyi serviensek jelentős része és a várjobbágyok nagy része a nagybirtokosok hatalma alá került. (1292-ben pl. a mosoni várjobbágyokat már a Kőszegiek szolgálatában találjuk.) A várjobbágyoknál siettette a fejlődést az a körülmény, hogy a király egész vármegyéket nagybirtokosoknak adományozott, amikor azután a megyével együtt a várjobbágyok is a nagybirtokosok hatalma alá jutottak.

A 13. század végére a nemesi rend belső szerkezete már teljesen megváltozott. 1307—8-ban a nemesekről általánosságban megállapítják, hogy szolgaságban, a zsarnok nagybirtokosoktól elnyomva élnek. Sőt az, hogy a nemesek a nagybirtokosoknak szolgálnak, természetes állapotnak, a nemesek természetes szabadsága tartozékának tűnik fel (1307. évi rákosi gyűlés).

Tiltakozás csak a zsoldnélküli szolgálat (1291. decr. 10. c.) és a szolgálatra kényszerítés (1298. decr. 33. c.) ellen hangzik el.

Kétségtelen, hogy a nyílt erőszak a nemesek alávetésénél jelentős szerepet játszott. Az imént idézett forráshelyek ezt eléggé tanusítják. De az esetek nagy részében közvetlen kényszerre sem volt szükség. A feudális anarchia világában a nemes a nagybirtokos olcsó prédája volt. A királyi hatalomtól, ennek gyengülésével, azt a védelmet sem várhatta, amelyet a 11—12. században még valamennyire megkapott. Ha nem akarta magát annak kitenni, hogy földjét elvegyék, jobbágyait, jószágát elhajtsák, valamelyik nagybirtokos védelme alá kellett magát adnia. Ennek ára azonban a nagybirtokos felsőbbségének elismerése, hadban és egyébként való szolgálása volt. Igy általánosult a nagybirtokosok és a kisebb nemesek között a személyi függésnek az a viszonya, melyet a szolgáló nemes szempontjából a 13—14. században serviensi, a 15. századtól kezdve pedig mindinkább familiárisi viszonynak neveztek.

A személyi függőség láncolat alakjában jelent meg.[29] A feudális láncolattal már a király-nagybirtokos-kisnemes vonalon találkozunk. De ez a vonal gyakran kibővült. A kisebb nagybirtokos a hatalmasabb szolgálatába lépett, hogy ennek védelmét elnyerje, maga viszont nemeseket fogadott szolgálatába.

Az esetek egyrészében a szolgáló nemes birtokjogai is csorbát szenvedtek. A nagybirtokosok a nemeseket néha arra kényszerítették, hogy földbirtokukat a védelem fejében reájuk átruházzák. Többnyire egyházi nagybirtokosok jártak így el, s az átruházás ilyenkor a nyugati hűbériség commendatiós ügyleti formájában ment végbe. A nemes birtokát az egyháznak ajándékozta vagy hagyta, s azt mint „praedialis" birtokos, szolgálatvállalás ellenében, használatra kapta vissza maga és ivadékai számára. IV. Béla 1262-ben a nemeseknek kifejezetten megengedte, hogy birtokaikat az esztergomi egyháznak ajándékozhassák és hagyhassák, és magukat az egyháznak alávethessék. (Ilyen commendatio volt például az az 1292. évi eset, amidőn István zágrábi várjobbágy Casua földet a zágrábi káptalanra hagyta, azzal, hogy fia és örökösei a föld után a káptalannak mint praediálisok fognak szolgálni.)

A 13. században az úri osztály ugyanúgy feudalizálódott, mint a 11—12. században a dolgozó osztály. S az előidéző ok is

[29] Ez korábban sem volt teljesen ismeretlen. A király-megyésispán-várjobbágy vonal ilyen láncolatot képviselt

ugyanaz volt: a feudális anarchia. Amint a szabad magyar dolgozók a 11—12. században, a feudális vagy prefeudális anarchia világában arra kényszerültek, hogy védelem ellenében úri-szolgálatba szegődjenek, úgy kényszerültek a kisebb nemesek a 13. században, a királyi hatalom gyengülésével arra, hogy a nagybirtokosok szolgálatába lépjenek.

Történészeink szerették a multban a familiaritás viszonyát valamiféle családias, bensőséges, meghitt kapcsolatnak feltüntetni, s a nagybirtokos familiát néha a nomádkor patriarkális nagycsaládjából vezették le. A nagybirtokosi familia, valóban emlékeztet formai szerkezetében a nomád főnök patriarkális nagycsaládjára. De nem ebből eredt, hanem a viszonyok kényszeréből vagy egyenesen a nyílt erőszakból, s a nomád nagycsaládtól csupán formáit kölcsönözte. A kisebb nemesség küzdött a familiárisi függőség ellen, amíg lehetett. Amikor persze ez szilárd intézménnyé vált, elhelyezkedett keretei között s igyekezett azt saját javára is kihasználni. A társadalmi viszonyok megváltozásához alkalmazkodnia kellett. A királyi földbirtok nagyrésze a nagybirtokosok kezébe ment át. A királyi serviensek: a „királyi szolgák", és a várjobbágyok, a király katonái, mint „nemesek", a nagybirtokosok katonáskodó servienseivé, szolgáivá változtak át. Kénytelenek voltak tehát boldogulásukat az új keretek között keresni.

Néha ez sikerült. A familiárisi viszony nemegyszer a társadalmi emelkedés eszközévé vált. A birtokos familiárist nagybirtokos ura, ha nádor, erdélyi vajda, vagy megyésispán lett, megtette alnádornak, alvajdának, alispánnak. A familiáris ezen a réven jövedelemhez jutott, akár meg is gazdagodhatott. A szegényebb nemes familiáris pedig, aki urát tartás fejében szolgálta, jutalmul esetleg birtokot kapott, mellyel szabadon rendelkezhetett. Néha a birtokot a nagybirtokos, a nyugati hűbérrendszer formáival egyezően, örök haszonélvezetre adta, aminek ellenében a familiáris és ivadékai az adományozó és leszármazói mellett katonai szolgálatot teljesítettek. A vazallust ilyenkor praedialis nemesnek hívták, amint az egyháznak szolgáló nemest egyházi praedialistának.

De az ilyen esetek kivételek voltak. A kisebb nemesség a familiárisi viszonyt, amely gyakran élethossziglan, sőt nemzedékeken át fennállott, annak érezte, ami volt: nem családias idillnek, aminek a mult történetírás feltüntette, hanem szolgaságnak, az egyazon nemesi szabadság lábbal tiprásának. S arról, hogy ennek érezze, a jogrend is gondoskodott.

A familiáris személyi függősége jogi lefokozásával járt együtt, legalábbis, ha az úr birtokán szolgálatot teljesített. Az ilyen familiáris személyes szabadságát elvesztette. Szolgálati idejére éppúgy urához volt kötve, mint a röghözkötött jobbágy. Ha megszökött, ura, mint a szökött jobbágyot, letartóztathatta (1475. évi decr. 2.). Ha másnak kárt okozott, ezt ugyan ura megtérítette (1298:61), de ez a károsszeg behajtására familiárisa ingó vagyonát elvehette, birtokát elfoglalhatta, s ha ezek fedezetet nem nyujtottak, a familiárist mindaddig fogságban tarthatta, míg kára meg nem térült (1435. évi II. decr. 6. p.) Ugyanígy járhatott el az úr akkor is, ha familiárisa néki okozott kárt (1486:33). Ezenkívül a familiárisok egymásközti vitájában nem a rendes nemesi bíróság, hanem nagybirtokos uruk ítélkezett, s nem kizárt, hogy főbenjáró ítéletet is hozhatott, vagyis familiárisát akár halálra is ítélhette.

A kisebb nemesség feudális alávetése a 13. század végén vált általánossá. Nem tudni, hogy a tartományúri hatalom megtörése ezen változtatott-e. Az új Anjou-arisztokrácia a régitől hatalmi törekvéseiben mindenesetre nem különbözött. Ha a familiaritás láncai mégis lazultak volna, ez nem az új arisztokrácia önmegtartóztatásából, hanem a királyi hatalom megerősödéséből következhetett. De a 15. században a nemesség nagy többsége kétségtelenül a familiaritás függő viszonyában élt. A 16. század elején Császár Mihály azt állította, hogy egy-egy megyében alig van több, mint 2—3 olyan nemes, aki a nagybirtoktól független. S néhány év mulva az esztergomi érsek jelentette ki, hogy a nemesség a főpapoktól és a főuraktól függ, s azt teszi, amit ezek parancsolnak.

A nemesi egyenjogúság a nagybirtokosok vagyoni és hatalmi túlsúlya mellett éppúgy formális intézmény volt, amint a kapitalizmusban is csak formális demokrácia lehetséges. A nemesi egyenjogúságon alapuló rendiség a társadalom szemeötlő külszíne volt, mely a közjogászokat és a jogtörténészeket sokáig megtévesztette. De a társadalom felszíne lényegét fejetetejére állítva, fordítva tükrözte vissza. A lényeg, az egykönnyen fel nem ismerhető szerkezet, a nemesség feudális tagozódása volt, a familiárisi függés alakjában. Azonban a személyi függés hierarchikus rendszere a felszínen ellentéte, a nemesi egyenjogúság alakjában jelent meg.[30]

[30] Polgári történészeink egyik iránya szerint a magyar társadalmi fejlődés nem haladt át a feudalizmus fokán, hanem a 13. században közvet-

2. A király és a nagybirtokosok

A prefeudális korban és a barbár feudalizmus korában Magyarországon a nagybirtokosok közt állandó pártharcok folytak. Az egyik párt kezében tartotta az államhatalmat s élvezte ennek minden anyagi előnyét: húzta az állami tisztségek hatalmas jövedelmeit s földbirtokát királyi adományokból mindegyre gyarapította. A másik pártba azok tartoztak, akik a hatalomból s ennek anyagi előnyeiből kiszorultak; céljuk a hatalom megragadása volt. Azonban ezek az érdekellentétek összeestek azokkal az ellentétekkel, amelyek a királyi család tagjai között a trón birtoka, vagy a királyi hatalom megosztása kérdésében felmerültek. Ezért a szembenálló pártok, mint a király és a trónkövetelő, vagy a király és a herceg, a 13. században, mint a király és az ifjabb király pártjai jelentek meg.

A harcokban a királyok és a hercegek, vagy ifjabb királyok a királyi vagyonból tett birtokadományok segítségével tartották meg híveiket, vagy növelték ezek sorait. Igy a pártharcok a királyi vagyont állandóan apasztották. Ezt a 11—12. században ellensúlyozta még a történeti Magyarország fokozatos bevonása a magyar államszervezetbe, aminek következtében a királyi vagyon is növekedett. A 13. századra azonban az utóbbi folyamat befejeződött, ugyanakkor, amikor a pártharcok a

---

lenül a rendi társadalom kialakulására vezetett. A másik irány szerint viszont a 13. századi átalakulás feudális társadalmat hozott létre, melyből azután a 15. században rendi társadalom fejlődött. Mindkét felfogás megegyezik azonban abban, hogy a feudális és a rendi társadalmat egymást kizáró ellentéteknek, tehát oly társadalmi formáknak tekinti, amelyek egymással nem fonódhatnak össze. Ez a nézet az ellentétek merev, anti-dialektikus felfogásán alapul. Egyes marxista történészek viszont arra hajlanak, hogy a feudális és a rendi társadalomban egyáltalában ne lássanak ellentéteket. Szerintük a rendi társadalom a feudális társadalom szükségszerű megjelenési formája, amennyiben a feudalizmusban az egyes társadalmi csoportokat mindig különleges jogi helyzet jellemzi. Eszerint például a 12. századvégi főembereket, kir. servienseket, várjobbágyokat, szabad-, meg örökös-jobbágyokat, valamint rabszolgákat megannyi külön rendnek kellene tekinteni. Azonban e felfogás mellett elmosódik annak a társadalmi átalakulásnak a jelentősége, amely a 13. században az egyes társadalmi osztályok jogi összeforrására vezetett. Ezért célszerűbb a rendet osztálykategóriának tekinteni, mint ezt Engels és Lenin is tették és ennek megfelelően rendi társadalomról attól az időponttól kezdve beszélni, amikor a feudális társadalom osztályai mint egységes jogi alakulatok jelennek meg. Ezen az alapon azután a rendi társadalom a feudális társadalom egyik formájává minősül, amely a feudalizmusnak csupán meghatározott történelmi szakaszát jellemzi.

királyi vagyon rovására tovább tartottak. Igy a királyi vagyon ebben a korban szükségképpen összezsugorodott s ezzel a királyi hatalom is lehanyatlott.

A 13. század első háromnegyed részében egymásután zajlanak le Imre és Endre herceg, majd II. Endre és Béla ifj. király, végül IV. Béla és István ifj. király pártharcai. Ezekben a királyi vagyon nagyrésze elenyészett. A fejlődést véletlenek is gyorsították; így II. Endre tékozló bőkezűsége és az, hogy az országtól, kereszteshadjárata alatt távol volt. Béla kísérletei a királyi vagyon helyreállítására végeredményben hatástalanok maradtak. A királyi vármegye, a királyi vagyon legfontosabb szervezete, a század 4. negyedében lényegileg már nem létezett, átadhatta helyét a fejlődő nemesi vármegyének.

A királyi vagyon csökkenését a királyi hatalom gyengülése kísérte. IV. Béla, IV. László és III. Endre a kisebb nemesség és az országba telepített kunok szövetségével próbálták ezt ellensúlyozni. Ez a kísérlet se vezetett eredményre. A királyi vagyon a nagybirtokosok kezébe ment át s a királyi hatalom csökkenése a nagybirtokosok hatalmának növekvésében jutott kifejezésre. Rogerius már 1235-re vonatkozóan azt írta, hogy az urak annyira meggazdagodtak, hogy a királyt semmibe se veszik, hanem „felosztották egymás között Magyarországot s a saját uradalmaikban a király helyett maguk akarnak uralkodni". A nagybirtokosok a haditechnika fejlődéséből is hasznot húztak. 1242 után kővárakat építettek, s ezekkel a háborúban a védelem a támadással szemben fölénybe jutott. A nagybirtokosok birtokaikat, melyek kővárakat uraltak, a központi hatalommal szemben most már sokkal könnyebben meg tudták védelmezni.

A politikai élet színterén oly nagybirtokos dinasztiák jelentek most meg, melyek vagyonban és hatalomban a király mellé mindjobban felnyomultak. E dinasztiák megszerezték és tartósan birtokukban tartották az állami főtisztségeket s állami fizetésük, bírói jövedelmük felhasználásával éppúgy vagyonukat gyarapították, mint a királytól vagy versenytársától kieszközölt birtokadományokkal.

Többnyire új családok voltak ezek, melyek közszereplése a 12. század derekánál nem nyúlik messzebb vissza. Ekkor tűntek fel a Csákok, ekkor költözött az országba Karinthiából a Kőszegiek elődje, Heidrich (Héder), s a Kán-nemzetség első ismert tagja, Péter spalatói érsek, III. Béla idejében tűnik fel.

A 13. században e családokat — s néhány más családot, mint az Abákat — állandóan az élen látjuk. A Csákok hatal-

mát, úgylátszik, egyházi főtisztségek birtoka, illetve az ezekből származó jövedelem és befolyás alapozta meg. Csák Ugrin 1204-ben esztergomi érsek egy másik Csák Ugrin 1241-ben kalocsai érsek, egy harmadik 1244-ben spalatói érsek volt. (Az utóbbi a párizsi egyetemen 12 évet töltött.) Trencséni Csák Máté nagyapja, Máté, IV. Béla alatt, 1235 és 1270 között állandóan főtisztviselő, hol asztalnokmester, hol tárnokmester, s mint pozsonyi ispán, megveti az Északnyugati Felvidéken a családi hatalom alapját. Ennek fiai, Máté és Péter, mint nádorok és egyéb főtisztviselők (Máté tartósan erdélyi vajda volt), az egyik feudális párt élén állottak, amely Kun László idejében, a király háttérbeszorításával, a hatalomért küzdött. (Ez a Csák Péter égette fel és rabolta ki 1275-ben, mint nádorispán a veszprémi egyházat.) Péter fia volt azután trencséni Csák Máté, kivel mint tartományúrral fogunk mindjárt találkozni.

A Kőszegiek is IV. Béla alatt kerültek a politikai élet előterébe. Kőszegi Henrik 1244 és 1274 között országbíró, majd szlavón bán, s hol vasi, hol somogyi ispán volt. Fiai, egyéb tisztségek időleges viselése mellett, a szlavón bánságot Kun László alatt majdnem állandóan kezükben tartották. Birtokaik a nyugati Dunántúlon és a Drávántúlon feküdtek. A Csákokkal szemben ők vezették a másik feudális pártot. A Csák-párt megjátszotta ellenük a magyar-német ellentétet. Kőszegi Henrik valóban német nevelésben részesült, felesége német asszony volt s a család német zsoldosokat tartott. De mindez nem akadályozta meg őket abban, hogy Habsburg Albert osztrák herceggel háborúskodjanak. (1289-ben a herceget le is győzték.) Vérbeli feudálisok voltak, kiknek politikájában a nemzeti érzés szerepet nem játszott.

A Kánok 1208 óta állandóan vezető politikai szerepet vittek. Kán Gyula II. Endre alatt volt többször nádor, László fia IV. Béla alatt hol nádor, hol más tisztviselő. Kun László idejében a Csák-párthoz tartoztak. Végül is egy másik Kán László, mint vajda, Erdélyt 1299-ben tartósan hatalmába kerítette.

Igy emelkedtek e családok mindaddig, míg az ország egyes részeiben fejedelmi hatalmat nem alapítottak. Csák Máté hatalma az Északnyugati Felvidéken 1313-ban 12 megyére terjedt ki, a Kőszegieké 1307-ben Dunántúl és Szlavóniában 9 megyére, az Abáké északkeleten, a Borsáké Tiszántúl 5—5 megyére, míg Kán László Erdélyt tartotta birtokában. E területi hatalmak általában nem tiszta magyar, hanem más népek által is lakott vidékeken keletkeztek, ami különleges népi jelleget kölcsönzött

nekik. Szervezetük nagyjából ugyanaz volt. Legrészletesebben még Csák Máté tartományi szervezetét ismerjük.

Csák Máté magyar-szlovák tartománya északtól délnek Trencsén, Turóc, Liptó és Zólyom megyétől a Dunáig, nyugatról keletnek Pozsony megye délkeleti részétől Nógrád, Heves, Gömör nyugati részéig terjedt. Bár Csák Máté a magyar király formai fensőbbségét nem tagadta meg s a királyoktól címeket és persze birtokadományt elfogadott, tartománya a királyi hatalomtól teljesen független életet élt. Csák Máté, tartománya területén a királyi vagyont és jövedelmeket, nemkülönben az egyházi nagybirtokot (az esztergomi érsek, a nyitrai püspök, a pannonhalmi apát birtokait) kisajátította. Hívei fejedelemnek címezték, fényes udvart tartott s tartománya központi igazgatása élére nádorispánt, tárnokmestert, kancellárt állított. Leányát egy cseh úrhoz adta nőül, állandó zsoldos hadserege nagyrészt csehekből állott. 1304-ben hadat viselt János cseh király ellen, Szép Fülöp osztrák herceggel szövetségben s ez alkalommal 8000 főnyi haderőt állított ki.

A nagybirtokosokkal szemben az úri osztályban a kisebb nemességre támaszkodott (középnemesi hívei közé tartozott pl. Zách Felicián), kiket a familiaritás szálaival kapcsolt magához s a nagybirtokosok elfoglalt földjéből elégített ki. Kormányzó apparátusa ezekből, sőt jobbágy-familiárisokból került ki. Politikáját alattvalóival szemben könyörtelen eréllyel vitte keresztül. Az egyházi nagybirtokosokkal ellentétben, akikkel harcban állott, az alsó papság támogatta. A jobbágyokat, akiknek helyzetén egyébként is könnyített, az egyházi tized fizetése alól felmentette.[31] A törvénykezési eljárásban a rendi különbségeket figyelmen kívül hagyta: nemes és jobbágy ügyeiben ugyanaz a bíróság járt el.

E szervezet alapja a feudális nagybirtok-részállam szervezete volt, familiárisi igazgatásával és katonáival. De a szervezet itt egész tartomány szervezetévé tágult ki. És a tartományi szervezetben a decentralizáló erőkkel szemben centralizáló erők érvényesültek. Csák Máté a nagybirtokot tartománya területén megsemmisítette vagy háttérbeszorította, a kisebb nemességet pedig magának alárendelte. A centralizálás vonalán haladt a bírói szervezet egységesítése is. Az egyházi vagyon, ha nem

[31] Ezzel az intézkedéssel nemcsak egyházi ellenfeleivel szemben gyakorolt megtorlást, hanem a nép terheit is mérsékelte. A tizedet nem magának hajtotta be, mint pl. a kir. adót azok az urak, kiknek népét a király az adó alól felmentette, hanem eltörölte.

is elvi, de tényleges szekularizálása pedig a feudális erőkre további csapást jelentett.

Ugyanakkor tehát, amikor Csák Máté a hatalmi decentralizációt, az egész ország szempontjából, a feudális végletig fejlesztette, saját tartományában a hatalom centralizálása felé haladt. Amit az utolsó Árpádok országos méretben nem voltak képesek megvalósítani, a központi hatalom megszilárdítását, ő, tartományi keretben el tudta érni, sőt a centralizáció irányában tovább is fejlesztette. És az Árpádokkal szemben, kiknek politikájában a jobbágyvédelmet hiába keressük, a jobbágyság helyzetét megjavította. A kisebb nemesség, az alsópapság és a jobbágyság támogatását, akiket a nagybirtokosi erőszak és önkény alól felszabadított, rendszere haladó vonásainak köszönhette.

A tartományi centralizáció nyugaton, így Franciaországban, történetileg szükségszerű előfoka, előkészítése volt a centralizáció országos méretben való keresztülvitelének és tartós, életképes politikai alakulatokra vezetett. Csák Máté és társai, a Kán Lászlók, Kőszegiek hasonló kísérlete azonban elbukott. El kellett buknia, mert a nyugattal szemben Magyarországon a tartományi centralizáció gazdasági előfeltételei hiányoztak. Hiányzott az erőteljes városi iparos és kereskedő polgárság, melynek tevékenysége a tartomány politikai kereteit az egységes piac gazdasági tartalmával tölthette volna ki. És hiányzott, illetve fejletlen volt az úri és a paraszti árutermelés, mely az urakat és parasztokat a tartomány, mint gazdasági egység fenntartásában érdekeltté tehette volna.

A magyar tartományok csupán átmeneti politikai alakulatok voltak. A politikai feltételek időleges kedvezése létrehozta őket, de tartós fennmaradásuk politikai feltételei hiányoztak. Az uralkodó osztály tartós érdekei a központi államhatalomnak, az osztályuralom központi szervének a helyreállítását kívánták meg. Ezekkel az érdekekkel szemben a tartományok nem tarthatták magukat. A nemesek nem akarták, a parasztok nem tudták őket megvédeni s egymásután összeomlottak.

Az országos központi hatalmat, a tartományuraságok megsemmisítésével, Anjou Károly Róbert állította helyre. Az eszközök, melyeket e célra felhasznált (vagy az erők, melyeknek eszköze volt), a következők voltak. Először az olasz kapitalisták, kik vállalkozását finanszírozták. Másodszor a pápa, ki Károly támogatására az országba legátust küldött. A pápa nyomására a magyar egyház Károly mellé állott. S az egyház támogatása

fegyveres segítséget is jelentett. A rozgonyi csatát Károly javára a johannita és templomos lovagok döntötték el, kik a pápa parancsának engedelmeskedtek. Harmadszor a közép- és kisnemesi szerencselovagoknak az a csoportja, mely Károly csillagában bízva, hozzászegődött, nemkülönben azok a nemesek, kiket a tartományurak (különösen Csák Máté) birtokaiktól megfosztottak. Végül Károlyt a harc egyes szakaszaiban városi vagy városias elemek is segítették, mint Kassa polgárai és a szepesi szászok, kiknek gazdasági érdekei a központi hatalom megerősödését kívánták. Megkönnyítette Károly sikerét az a körülmény is, hogy a tartományurak nem egységesen védekeztek s így megosztott erőikkel külön-külön leszámolhatott.

A döntő harc 1312-ben indult meg. Károly Rozgonynál megverte Csák Máté és az Abák egyesült csapatait. Máté elveszítette Zólyom, Liptó és Turóc megyéket, az Abák hatalma összeomlott. A győztesek a zsákmányon nyomban osztozkodtak. Károly hívei közül Domokos fia Dancs, mint ispán, megkapta a Mátétól elvett megyéket, Drugeth Fülöp pedig, francia-olasz származású kalandor, mint négy megye ispánja, majdnem az egész Aba-birodalmat. A Drugethek ettől kezdve Károly haláláig, 1342-ig, családi birtokukban tartották a nádorispáni tisztet is, minden jövedelmével együtt.

1317-ben a Borsákra került a sor, kikkel Kán László és az újra felkelt Abák szövetkeztek. Leverésük után, mikor az Abákkal együtt a színről végleg letűnnek, elkobzott birtokaikon, lényegileg a Tiszántúlon, a Drugetheken kívül a (Gutkeled-nemből származó) Báthory-család megalapítói (akik ekkor építették fel az ecsedi várat), a Kállayak (az azóta is fennmaradt család, mely Kun László középnemesi híveként tűnt fel) és Debreceni Dózsa osztozkodtak.

1318-ban Kán László következett. Vele és fiaival a harc 1329-ig elhúzódott. Örökébe Tamás, a Széchenyi-család megalapítója lépett, aki az erdélyi vajdaságot 1320-tól ugyancsak Károly haláláig, 1342-ig kezében tartotta.

A Kőszegiekkel a harc 1319-ben indult meg, s végleg csak 1337-ben hódoltak. Csák Máté viszont haláláig, 1321-ig tartotta magát, amikor azután tartománya a királyi csapatok előtt ellenállás nélkül kapitulált.

Igy állott helyre a központi hatalom és így jött létre a zsákmány megosztása alapján (a tartományurak leverése során Károly a korábbi királyi birtok egy részét visszaszerezte) az Anjou-királyság és az új nagybirtokos arisztokrácia, melyen

Károly király, mint magát kifejezte, „szerencsésen elnökölt". A központi hatalom egyidőre viszonylag megszilárdult, mert a királynak a nagybirtokosokkal és a nagybirtokosoknak egymással össze kellett fogniok. hogy a veszélyeztetett osztályrendet és a frissen szerzett hatalmat biztosítsák. A magyar feudalizmus egyidőre olyan szakaszba lépett, melyben a decentralizáló erők a centralizálóknak bizonyos tért engedtek.

Az olasz kapitalisták visszakapták, búsásan megtetézve, kölcsönpénzeiket. S az egyház békében élvezhette — amennyire a feudalizmus és a belbéke fogalmai összeegyeztethetők — azokat a birtokokat, amelyek az anarchia 1270—1320 közti korszaka után még kezén maradtak. (A közrend teljes felbomlásától legtöbbet az egyházi birtok szenvedett, melynek tetemes részét a világi urak magukhoz ragadták. A pécsváradi apátság például alapításakor 1117 jobbágycsaládot kapott, de 1438-ban már csak 699 jobbágycsaláddal rendelkezett.)

A világi nagybirtok koncentrációja azonban előrehaladt. A 14. század elején a hat leggazdagabb úri nemzetség birtokában 1149 helység volt, egy nemzetségre tehát átlagban 192 helység esett. A század vége felé az egyetlen Lackfi-család (mielőtt ellenségei vagyonát egymásközt szét nem osztották), mintegy 500.000 kat. holdra tehető területen 260 helységgel rendelkezett. Ugyanekkor a királyi birtok, 3350 helységgel, az összes helységek számának még mindig 15.3%-át tette ki. Ezzel szemben az egyház birtokállománya a helységek 12.1%-ára csökkent. Viszont a nagyobb világi birtok — azok a birtokok, melyek legalább négy helységből állottak — az összes helységeknek már 33.3%-át mondhatta magáénak. (A fentmaradó 39.3% a kisebb nemesség kezében aprózódott el. — Hóman számításai.)

A világi nagybirtok anyagi ereje a prefeudális korhoz képest, a királyi hatalom helyreállítása mellett is, megnövekedett. Az anyagi alap, melyre a király a nagybirtokkal szemben támaszkodhatott, a megfogyott koronabirtok és elismert pénzügyi felségjogai voltak. Ez elegendő hátvédet nem nyujtott. A király mindkevésbbé képviselt a nagybirtokosokkal szemben önálló erőt, mindinkább ezek eszközévé vált. Károly fiát, Nagy Lajost, régebbi történetírásunk szerette hatalmas királynak feltüntetni. De a régiek nagyon jól tudták, mit tartsanak egy feudális király hatalmáról. A lengyel Dlugosz szerint Magyarország ügyeinek az ártott, hogy az urak nem engedték Lajost a maga esze szerint eljárni.

Az ősiség elismerése éppen Lajos uralma alatt szembetű-

nően tanusítja a királyi hatalom meghátrálását. Az árpádházi királyok igényt tartottak az ősi birtokra, ha ennek tulajdonosa fiúivadék hátrahagyása nélkül húnyt el. Nagy Lajos 1351-ben erről az igényről lemondott, s elismerte a nemzetség öröklési jogát. Másszóval lemondott arról, hogy az eladományozott királyi birtokot megszakadás esetében visszaszerezze s elismerte, hogy ez átment a nagybirtokos-nemzetség tulajdonába.

A harcok kimenetelében, melyek a központi hatalom helyreállítására vezettek, a döntő szerepet, a felszínen lejátszódó események mögött, a társadalom alapvető ellentéte, az urak és a parasztok osztályellentéte játszotta. Abban a korszakban, melyben a központi hatalom ténylegesen megszűnt, a parasztok a személyi kötöttségből jogilag felszabadultak és benyomultak az állam politikai szervezetébe, a megyékbe és közhivatalokba. S az anarchiából kiemelkedő tartományurak kifejezetten parasztvédő politikát folytattak. Az úri osztálynak, mint egésznek döntő érdekében állott, hogy a központi hatalom megszilárduljon, a parasztok osztályharcos előnyomulását visszaverje, és a parasztvédő politika helyébe újra az úrvédő politikát állítsa.

Az urak ezt fel is ismerték. A tartományurak elleni harcokban a Báthoryak és a Kállayak a Borsa-táborból, a Bánffyak és a Héder-nembeli Héderváryak ősei a Kőszegi-táborból — és a többiek — egymásután a királyhoz pártoltak, mert osztályérdekük a központi hatalom megszilárdulását kívánta. A különleges pártérdekekkel szemben az általános osztályérdek érvényesült s a feudális osztályállam központi szervezete helyreállott.

3. Az állam

A prefeudális államnak nem volt önálló szervezete. A hatalom politikai szervezete, az állam, egybeesett a királyi magánhatalom, illetve alapja, a királyi magánvagyon szervezetével. Az állam főtisztviselői, a nádorispán, királyi udvarispán, erdélyi vajda, szlavón bán és a megyés ispánok azonosak voltak a királyi magánuradalom tisztviselőivel. Az állam fenntartásának anyagi eszközeit a királyi magánuradalom szolgáltatta. Az állam polgárait csupán a király személyéhez fűzték kötelékek, s ezek a személyi hűség, a személyi függőség magánjogi kötelékei voltok. És tagozódásukat a személyi kapcsolatok, nem területi elhelyezkedésük határozta meg. Az állam tehát „patrimoniális" alakban jelent meg.

A prefeudális állam azonban a patrimoniális forma mellett

is osztályállam volt, a nagybirtokosok hatalmi szervezete osztályuralmuk fenntartására. A nagybirtokosok, akiket formailag csak a királyhoz fűztek kapcsolatok, mint osztály tömörültek, s a patrimoniális államszervezetet a saját szolgálatukba állították. A királyi tanácsot, mely formailag a király támogatására létesült, saját osztályakaratuk politikai szervévé alakították át. S a királyi magánuradalom tisztségeit saját hatalmi állásaikká építették ki.

Ennek megfelelően a forrásokban az államfogalom két értelmével találkozunk. Az államot magyarul országnak, latinul regnum-nak nevezték. Az ország (= uraság) nemcsak a király úr-tartozékát, vagyonát, magánuradalmát (a patrimoniális államot) jelentette, hanem, királyi kíséret értelmében, a nagybirtokosok osztályát is (s ebben az értelmében az állam osztályjellegére utalt).

A barbár feudalizmus korában a fejlődés innen haladt tovább. Mozgatóerői egyrészt a király és a nagybirtokosok, másrészt az utóbbiak és a kisebb nemesség ellentétei voltak. A király és a nagybirtokosság surlódásában elenyészett a királyi magánuradalom döntő része, az, amely a vármegyékben volt megszervezve. Ezzel megsemmisült a patrimoniális állam anyagi substrátuma. És a nagybirtokosság és a kisebb nemesség harcában létrejött a nemesi megyerendszer. A kisebb nemesség területileg szervezkedett, és a királyi vármegye helyén, amely személyeknek területi elhelyezkedésüktől független kapcsolata volt, megteremtette a nemesi vármegyét, mely már területi alakulatot képvisel. A nemesi vármegye, mint területi alakulat, a 14. század végére megszilárdult.

Az állam alapegységei így a királyi vármegyék helyett a nemesi vármegyék lettek. S ezzel egyidejűen a királyi vármegyeispánok, akik addig a királyi magánuradalom tisztviselői voltak, a nemesi vármegyék királyi elöljáróivá alakultak át.

A nemesi vármegyék közgyűléseik, választott tisztviselőik: a szolgabírák és a királyi közeg: a megyésispán s ennek familiáris-tisztviselői, az alispán és a jegyző útján, a királyi vármegye magánfeladatai helyett már csak közfeladatokat láttak el. Közreműködtek a pénzbeváltásnál, az adófizetésnél — és behajtásnál, az egyházi tized beszedésénél és a közbiztonság fenntartásában. És törvényszékeik ítélkeztek a nemesek kisebb ügyeiben, nemkülönben a kisebb nemesek úriszékétől hozzájuk fellebbezett ügyekben.

A prefeudális állam alapegységei, a királyi vármegyék

mellett, a nagybirtok-részállamok voltak, melyekben a nagybirtokosok, fegyveres erejükre támaszkodva, a katonai, közigazgatási és bírói hatalmat tisztviselőik útján maguk gyakorolták. A 14. század végére a nagybirtok is nagyjában összefüggő területi egységgé formálódott, ha egy-egy nagybirtokos több, az ország területén szétszórt birtokkal is rendelkezett. S az állami felségjogok, amelyeket a nagybirtokos gyakorolt megnőtt anyagi hatalma alapján, a prefeudális korhoz képest, kiterjedtek.

Megnőtt mindenekelőtt a nagybirtokos katonai hatalma. A királyi vármegyék megszűnésével, a várjobbágyok és a királyi serviensek nagybirtokosi familiárissá való átalakulásával, a királyi vármegyei zászlóaljak és a serviens-csapatok elenyésztek. Viszont a nagybirtokosi csapatok, melyeket most bandériumoknak neveztek, a nemesi familiárisokkal megnövekedtek. Az országos haderő most lényegileg a bandériumokból állott s a király saját csapata, a királyi bandérium, csak kiegészítette a nagybirtokosok banderiális haderejét.

Kiterjedt a nagybirtokos közigazgatási és bírói hatalma is. Ezt többé királyi közegek nem korlátozták. A nagybirtokos saját népein pallosjoga birtokában, korlátlanul bíráskodott. Királyi adószedő lábát birtokára nem tehette, az állami adót itt ő szedette be. S politikai hatalmát, mellyel a prefeudális korban csak ténylegesen rendelkezett, a király most kifejezetten is elismerte. A nagybirtokosok a királytól, a 13. századtól kezdve, ú. n. immunitási kiváltságokat kaptak, melyek immunitásukat, vagyis mentességüket a központi államhatalom beavatkozásától kifejezetten elismerték. Az állam így részállamokra szakításához kifejezetten is hozzájárult.

Azzal szemben, hogy a nemesi vármegyék csak közfeladatokat teljesítettek, a nagybirtok-részállamok patrimoniális jellegüket megtartották. Ezekben a nagybirtok politikai szervezete gazdasági szervezetével továbbra is egybeesett. De a nemesi vármegyék és a nagybirtok-részállamok, a feudális állam alapegységei, egyaránt területi alakulatokká fejlődtek, ha az utóbbiak az előbbiek területi folytonosságát meg is szakították. Ennek megfelelően a személyi függőségek hierarchikus rendszere, amely a társadalomban kialakult, területi megalapozást nyert. Az egyes uraktól függő jobbágyok falvakban s ezek mégint területileg összefüggő birtoktestekben csoportosultak. A familiáris láncolat, amely a kisebb nemeseket a nagybirtokosokhoz fűzte, a megyék területi keretében alakult ki. S a nagy-

birtokosok, kiket a személyi hűség köteléke a királyhoz kapcsolt, az állam területébe területileg egységes részállamaikat iktatták be.

Az állam központi szervezetében hasonló változások mentek végbe, mint a megyeszervezetben. A királyi magánuradalom összezsugorodásával a nádorispán és a királyi udvarispán vagy udvarbíró (a későbbi országbíró) kivált az előbbi szervezetéből és mint a nemesek főbírája, köztisztviselővé változott át. Köztisztviselők voltak a 13. században keletkezett udvari főtisztségek viselői, a pohárnok-, lovász-, asztalnok-, ajtónállómesterek is, mert bár formailag az udvari igazgatás egyes ágainak az élén állottak, hivataluk lényege az volt, hogy résztvettek az országos ügyek legfőbb intézésében. S a köztisztviselőkhöz kell számítani a tárnokmestert is, kivel szintén a 13. századtól kezdve találkozunk, mert nemcsak a királyi magángazdaságot irányította, hanem az összes állami jövedelmeket kezelte, melyekben a királyi magángazdaságból eredő bevételek már csak alárendelt szerepet játszottak. Végül köztisztviselőknek kell tekinteni a területi főtisztviselőket, az erdélyi vajdát és a bánokat is, kiknek hivatali működésében a közfunkciók voltak a lényegesek s nem a területükön lévő királyi vagyon kezelése.

E főtisztviselők alkották a többi vezető nagybirtokossal együtt a királyi tanácsot, mely az országos ügyintézés központi kollektív szerve volt. A királyi tanács határozott többek között az adókivetésről, s tagjai a nemesi főbírák bírótársai voltak.

A felsorolt főtisztviselők és a királyi tanács a központi kormányzat feudális elemeit képviselték, melyeken át a nagybirtokosság politikai akarata közvetlenül érvényesült. Velük szemben a királyi kancellária, mely, közvetlenül a királynak alárendelve, a központi kormányzatot kiegészítette, képzett papiisztviselőivel hivatalnoki közszervezetnek tekinthető. A kancellária az írásos ügyintézés szerve volt. A kisebb ügyeket önállóan intézte, a nagyobbakat a királyi tanács elé terjesztette. A kancellári címet valamelyik egyházi főméltóság viselte, míg a hivatal tényleges vezetője az alkancellár volt, aki alatt főjegyző, jegyzők és írnokok dolgoztak. A kancellária vezetője, az egyházi főméltóságokhoz hasonlóan, a királyi tanács tagja volt.

A központi kormányzat egyedüli vidéki közegei — a vajdát és bánokat nem számítva — a megyésispánok voltak. Az állami jövedelmek behajtása külön szervezetet nem igényelt. Ezek nagyrészét: a kamarajövedelmet, a sómonopóliumot és a harmincadot tőkéseknek adták bérbe, kik a behajtásról magán-

alkalmazottjaik útján gondoskodtak. A rendkívüli adó beszedésére pedig a nádorispán vagy a tárnokmester, esetleg a megyésispánok kaptak megbízást, kik az adót azután familiárisaik útján behajtották. Végül azokat a jövedelmeket, melyek a királyi magángazdaságból származtak, begyüjtötték maguk a királyi magángazdaság tisztviselői, a tárnokmesternek alárendelt várnagyok és erdő- vagy mezőgazdasági ispánok.

A központi kormányzat költségeit: a királyi udvartartás kiadásait, a tisztviselők fizetését, a hadügyi költségeket a királyi birtokok, tehát a király magánhatalma alatt álló személyek szolgáltatásai, a királyi magánuradalom összezsugorodása után, csak alárendelt mértékben fedezték. Az államháztartás e költségek fedezetét nagyrészt oly szolgáltatásokból merítette, amelyek a kötelezetteket arra való tekintet nélkül terhelték, hogy a király magánhatalma alatt állanak-e vagy sem. A portális adó, a bányaadó, a nemesérc-pénzverési, sómonopólium, a harmincad, a rendkívüli adó, mind ilyen természetűek voltak. Az államháztartást tehát elsősorban közszolgáltatásokból tartották fenn. De e közbevételeket a királyi magángazdaság bevételeivel együttesen kezelték, mint oly jövedelmeket, amelyek a királyt megkülönböztetés nélkül megilletik. Valójában azonban az állami jövedelmekkel, még azokkal is, amelyek a kir. magángazdaságból eredtek, közvetlenül a tárnokmester rendelkezett.

Az állami szervezet mindezzel lényegbevágóan átalakult. A patrimoniális állam egységes szervezetéből, amelyben a közhatalmi szervezet a király magánhatalmi szervezetével egybeesett, kivált a közhatalmi szervezet s egyben két szembenálló szervezetre hasadt szét. Az egyik központi szerve az udvari főtisztviselők és a királyi tanács, vidéki szervei a területi főtisztviselők (erdélyi vajda stb.), a megyésispánok és a nemesi vármegyék voltak, amelyek (a tárnokmester egyedüli kivételével), valamennyien a királyi magánuradalomtól független, közfeladatokat láttak el. Az udvari és területi főtisztviselőket, valamint a megyésispánokat ugyan a király nevezte ki, de őket a nagybirtokosok közül és a nagybirtokosok, illetve az uralkodó nagybirtokosi párt akaratával egyezően jelölte ki. E tisztségek tehát a nagybirtokosok birtokállományába tartoztak, amint a királyi tanács is a nagybirtokosok szerve volt. A nemesi vármegyék viszont a kisebb nemesség szervezeteit alkották, de ugyanakkor a nagybirtokosok irányítása alatt állottak. Ez a közhatalmi szervezet tehát a nemesi rend államszervezete volt. amelyben a hatalmat a nagybirtokosok gyakorolták s amelynek

fegyveres ereje a nagybirtokosok csapataiból állott. Ezt a szervezetet rendi államszervezetnek nevezhetjük.

A másik közhatalmi szervezet tisztviselői szerve a királyi kancellária hivatalnoki szervezete volt, mely ugyancsak a királyi magánuradalomtól független, közfeladatokat látott el. A fegyveres erőt itt a király csapatai szolgáltatták. Ezt a szervezetet, a rendi államszervezettel szemben, királyi államszervezetnek nevezhetjük. A királyi államszervezet közigazgatási apparátusa, mely egyedül a királyi kancelláriából állott, még csak embrionális állapotban létezett.

A rendi és a királyi államszervezet a feudális állam egységébe szervezetileg a király személyében forrott össze, aki mindkét államszervezet élén állott. S a király személyében, a patrimoniális államszervezet maradványaként, annyiban a feudális közhatalmi szervezet, illetve a rendi államszervezet is összeforrott még a királyi magángazdasággal, hogy háztartásuk közös volt. A királyi magángazdaság bevételei és a közszolgáltatások közös pénztárba folytak s a királyi magángazdaság céljaira és közcélokra eredetükre való tekintet nélkül felhasználhatók voltak. Egyébként azonban a királyi magángazdaság az állami szervezettől elkülönült. A királyi magángazdaság tisztviselői — a tárnokmestert nem számítva — a királyi magánhatalmon kívül álló személyekkel szemben, közhatalmi funkciókat nem gyakoroltak. Viszont a király a királyi birtokokon, magángazdasági tisztviselői útján, az állami felségjogokat éppúgy gyakorolta, mint birtokain a többi nagybirtokos. (A király szabad falvait és várait a megyei bíráskodás alól már az 1290. évi decr. kivette.)

A feudális állam, ahogy a 13—14. században kialakult, a rendi és a királyi államszervezet egysége volt. Egységesen szolgálta az uralkodó osztály: a királyi nagybirtokos, a többi nagybirtokos és az egész nemesi rend közös célját, a feudális osztályrend fenntartását a jobbágysággal szemben. De két elkülönült részében, a királyi és a rendi államszervezetben, a királyi hatalom és a nagybirtokosok ellentétes törekvéseit képviselte, abban a harcban, amely a feudális államhatalom megosztásáért a király és a nagybirtokosok között folyt.[32]

---

[32] Történészeink az állam e megkettőződését a „rendi dualizmus" fogalma alá vonják. De kritériumát többnyire a hatalommegoszlás jogi szabályozásában látják. Eszerint Magyarországon rendi dualizmusról csak attól az időponttól kezdve lehetne beszélni, amikor az országgyűlések, mint jogilag elismert rendi intézmények állandósultak, vagy amikor a

A királynak sikerült ebben a harcban az állami jövedelmeket, 1340 körül a rendi államszervezet, illetve a tárnokmester kezéről a maga kezére átjátszani. Ekkor a tárnokmester ügyköréből az állami jövedelmek kezelése kiesett s a tárnokmester ezután már csak a királyi városok főbírája maradt. A jövedelmeket ezentúl új tisztviselő: a kincstartó kezelte. Ez nem rendi, hanem királyi közeg volt, aki állását a király bizalmából töltötte be. Magyar Pál, az első kincstartó, nem a feudális bárók közül került ki, hanem üzletes nemesember volt.

A feudális állam, a patrimoniális prefeudális állammal szemben, mely a lakosságot nem területi elhelyezkedése alapján csoportosította, a nemesi vármegyék és a nagybirtok-részállamok alapján területileg tagozódott. És a patrimoniális állammal szemben, melynek háztartása a királyi magánuradalmon nyugodott, jövedelmeit elsősorban közszolgáltatásokból merítette. A feudális állam tehát, a rendi és a királyi államszervezetet egységbe foglalva, mint önállósult, területileg tagolt és közszolgáltatásokból fenntartott közhatalmi szervezet jelent meg.

Ez az államszervezet szolgáltatta most már a keretet, amelyben a nagybirtokosi pártharcok lejátszódtak. I. Károly alatt az osztályrend és az Anjou-rendszer megszilárdulásának az érdekei, majd Nagy Lajos uralkodásának első részében a folytonos külföldi hadjáratok a pártharcokra mérséklően hatottak. De mihelyt ezek hatása megszűnt, a harcok újra fellobbantak.

A rendi államszervezetet a 14. században, illetve az Anjou-korban néhány nagybirtokos-család folyamatosan a kezében tartotta. Az egyik ilyen család alapítója — Lack — 16 évig volt székely ispán, fia, Lackfi István (Lajos király fővezére a nápolyi hadjáraton, majd nápolyi helytartója) 1326-tól 1343-ig a lovászmesteri tisztet töltötte be, 1344-től 1350-ig pedig az erdélyi vajdaságot bírta. Úgy a lovászmesteri, mint az erdélyi vajdai tisztet utána fiai örökölték, s ezeket megtartották egész 1376 illetve 1386-ig, egyidejűen a székely ispánságot, a besztercei

---

nádorispán választott rendi tisztviselővé alakult át. Nyilvánvaló azonban, hogy a „rendi dualizmus" kérdése alapjában nem jogi kérdés, hanem a hatalom tényleges megszervezésének a kérdése. Ennélfogva rendi dualizmusról, vagy helyesebben az államszervezet megkettőzéséről kell beszélnünk már attól fogva, amikor a hatalom kettős szervezete ténylegesen megjelenik, tekintet nélkül a hatalmi szervezet jogi szabályozására. Az ú. n. udvari főtisztviselőket, a nádorispánt és társait a 14. században a király nevezte ki. Ennek ellenére ezek ténylegesen a nemesi rend hatalmi szervezetének a közegei voltak a király hatalmi szervezetével szemben.

szász ispánságot és néhány északkeleti vármegye ispánságát is birtokolva.

Hasonló szerepet játszott a Garai-család. A családalapító — Pál —, aki némelyek szerint délszláv eredetű volt, Nekcsei Dömötörnek, I. Károly örökös tárnokmesterének a veje volt. A család birtokai Délmagyarországon, Baranya, Pozsega, Valkó és Szerém megyékben, az ország leggazdagabb, legsűrűbben lakott részében feküdtek, ahol a Garai-család volt a legnagyobb birtokos. Garai Pál, majd Miklós unokaöccse, aki 1375-ben nádorispán lett, a birtokaikkal szomszédos macsói bánságot tartották kezükben, nemkülönben az említett megyék, valamint Bács, Bodrog és Torontál ugyancsak szomszédos megyék ispánságait.

A Lackfiak és a Garai-család, az új Anjou-arisztokrácia e kiemelkedő képviselői, nemkülönben más vezető nagybirtokos családok, ugyanolyan territoriális hatalommal rendelkeztek, mint korábban Kán László vagy Csák Máté, azzal a különbséggel, hogy hatalmukat egyelőre alárendelték a királynak. Nagy Lajos élete vége felé az előbbi két család állott a szembekerülő nagybirtokosi pártok élére. A harc 1397-ben a Lackfi-párt bukásával és a Lackfi-család kiirtásával fejeződött be.

A 14. században az egyházi főtisztségek is, az állami főtisztségekhez hasonlóan, tartósan egy-egy nagybirtokos család kezébe kerültek. Telegdi Csanádot az esztergomi érseki székben unokaöccse, Vásári Miklós, majd második unokaöccse, Telegdi Tamás, végül harmadik unokaöccse, Kaplai Dömötör követte.[33]

Ha a központi hatalom megszilárdulása nem tudta a nagybirtokosi pártharcok kiújulását megakadályozni, még kevésbbé tudta a feudális élet mindennapi anarchiájának elejét venni. A feudális anarchiát a 13. században már gazdag forrásanyag szemlélteti. A Hahót-nembeli Panyit ispán 30 évig, 1240-től 1270-ig garázdálkodott-hatalmaskodott, ellenfeleit megölette, nyelvüket kitépette. E 30 év alatt a bíróságok háromszor is jószágvesztésre ítélték, de ellenfeleivel mindig kiegyezett s a garázdálkodást tovább folytatta. (A feudális bíróságok igen könnyen kimondották a fej- és jószágvesztést, de az ítélet végrehajtására a legritkább esetben került sor.) Az ugyanazon

[33] Az egyházi főtisztségek családi kisajátításával a 13. században is találkozunk, amikor a három Csák Ugrin egymásután foglalta el az esztergomi, a kalocsai és a spalatói érseki széket.

nemzetségbe tartozó Arnold fia Miklos 1270 korul Póloske várába németeket fogadott be és a vár visszafoglalására kiküldött zalai ispánt és testvérét megölette. A király erre birtokát elkobozta és másnak adományozta. A megadományozott azonban, Miklóstól való félelmében, a birtokot visszaadta. A főpapság 1279-ben már azt állapította meg, hogy az urak várai zsiványok tanyáivá lettek s rablók védelmére szolgálnak, kik messze föld biztonságát zavarják, az utasokat zsarolják és kifosztják. Egy ilyen esetet a számtalan közül 1295-ben jegyeztek fel, mikor a Huntpázmán-nembeli Kázmér fiai kifosztották a budai gyűlésre igyekvők szekereit. Csák Péter, mint nádorispán, tehát mint a jogrend legfőbb őre, égette és dúlta fel 1275-ben a veszprémi egyházat. És 1260—1330 között, az anarchia kiélesedésének a korszakában, 49 olyan erőszakoskodásról, erőszakos birtokfoglalásról és hasonlóról tudunk, amelyet állami főméltóságok követtek el, az esetek egyrészében anélkül, hogy az állami megtorlásra kísérlet is történt volna.

Az Anjou-kori konszolidáció az anarchiát nem szüntette meg, csak normális keretek közé szorította. A jogrend megsértésében példával a király járt elől. Károly 1323-ban elvette Vörös Ábrahámtól, az Apponyi-család ősétől Sempte és On birtokokat, „mert azokat királyi nagyságára nézve alkalmasoknak és hasznosoknak" ítélte. A Nagy Lajos korából fennmaradt peres iratanyag pedig bőségesen tanusítja, hogy a hatalmaskodás, birtokok fegyveres kézzel való elfoglalása, jobbágyok erőszakos elhurcolása ebben az időben is napirenden volt.

A feudális urak magatartását továbbra is a feudális társadalom alapszerkezete határozta meg. Ideológiájukban azonban visszatükröződött a feudális társadalom rendi átalakulása.

A nagybirtokosok a patrimoniális korban is tudatában voltak annak, hogy az érdekek közössége által összefűzött osztályt alkotnak, s a királyi tanácsban osztályszervezetet is létesítettek. Osztályközösségüket, mint láttuk, az ország (regnum) szóval jelölték. De ez a szó ugyanakkor, a patrimoniális viszonyoknak megfelelően, amelyek mellett a nagybirtokos osztály, mintegy személyi függelékként, a király tartozékát alkotta, az utóbbi, vagyis a királyi magánuradalom megjelölésére is szolgált; s ebben az értelmében fejezte ki egyúttal az állam fogalmát. A patrimoniális kor nagybirtokosai osztályhelyzetük ideológiai tisztázásáig nem jutottak el. Amikor magukat, mint országot, a királlyal szembeállították, ugyanakkor magukat, mint országot

a szó másik értelmében, a király személyi tartozékának tekintették.

A társadalom kibontakozása a patrimoniális viszonyokból két irányban haladt. A kisebb nemesség, közös érdekeinek tudatára ébredve, a 13. században közös szervezetet létesített (Aranybulla-mozgalom, nemesi vármegye s a századvégi országgyűlések), kivívta jogegyenlőségének elismerését a nagybirtokosokkal, s ezen az alapon kialakította az egyazon szabadságú — a nagybirtokosokat és a kisebb nemeseket egyaránt magába foglaló — nemesi rendet. Másrészt pedig a patrimoniális államszervezet összeomlott, s romjain létrejött az önállósult feudális államszervezet és ennek keretében a rendi államszervezet.

Az ideológia e két folyamatot híven visszatükrözte. A nemesi rend a maga osztályközösségét eszmeileg is kifejezésre juttatta, éspedig a natio-nemzet fogalmának a kidolgozásával.

A natio szó a patrimoniális, prefeudális korban, az osztálytársadalom kialakulásának a korában még népet, vagyis etnikai közösséget jelentett. Az osztálytársadalom kialakulásával azonban értelme összeszűkült. A magyar náció azelőtt az egész magyar nép volt. Most már csak az uralkodó nemesi osztályt jelentette, amely, a magyar dolgozókat szolgaságba taszítva, őket a magyarság közösségéből mintegy kirekesztette. Kálmán király II. decretumának 1. cikkében „bármilyen nyelvű vagy natiójú szolgáról" van szó. Amikor azonban IV. Béla, 1264. évi oklevelében, Lőrincről úgy beszél, mint aki „a mi és nemzetünk (natio) becsületének előharcosa", vagy amikor III. Endre egy oklevélben másvalakiről megállapítja, hogy „dicsőséget és hírnevet szerzett nekünk és az egész magyar nemzetnek (natio)", — itt a magyar nemzet már csak a nemesi rend osztályközösségét jelenti. A parasztnak nem volt becsülete, se dicsősége és hírneve, ezek csak a katonai nemességet illették meg.

A „natio" új értelme Nagy Lajos 1342. évi okleveléből is kitűnik, amelyben „a magyar nemzet államáról" (hungaricae nationis regnum) van szó. Az állam nem a parasztságé, hanem a nemességé volt. Hasonlóképpen a magyar „nemzet" szó is a nemesek közösségét jelentette, mint ez már a latin natioval való egyértelműségéből következik. A nemzet szó a nem (nemzetség) szóból ered, nemzetségek közösségét jelenti, de csak az úri nemzetségek közösségét. A paraszt a „nemessel" szemben „nemtelen" volt, mert az úri nemzetségeken kívül állott.

A renddé szervezkedett nemesség már teljes ideológiai

tisztasággal állította magát a királlyal szembe. Az imént idézett első két oklevélben a nemesség a királlyal, mint nemzet, mint a király személyi függelékétől világosan megkülönböztetett, önálló kollektív egyéniség lép fel.

A nemzet eszméjével egyidejűen keletkezett a haza-patria eszméje. Szt. László III. decretumának 4. cikkében a patria még csak lakóhelyet jelent (mint ez a II. decr. 1. c. 3. §-ából való összevetésből kitűnik). Amikor azonban az oklevelekben, a 13. század utolsó harmadában, „a haza védelméről", „a haza szabadságáról", „a hazáért való hadakozásról", „a szülőhaza édességéről" hallunk, akkor már a haza mai értelmével találkozunk, azzal a különbséggel, hogy itt az úri nemzet, az urak hazájáról van szó. A hazának ez a korlátozott értelme már a nemzet korlátozott fogalmából következik. A nemzetből kizárt parasztoknak nincs hazájuk. Nemhogy hazájuk volna, de az ország lakosainak sem ismerik el őket. Az 1351. évi decr. 6. pontja szerint az országlakosok (regnicolae): a bárók, nemesek, főpapok és a (jobbágyos) egyházi férfiak. Az egész feudális kornak el kellett múlnia, hogy a nemzet és a haza fogalmai tágabbá váljanak.

Az államszervezet átalakulása az ideológiában az ország fogalmának a fejlődésében jutott kifejezésre. Az 1298. évi decretum az ország (regnum) szóban az államot már nem a király patrimoniális tartozéka gyanánt fogja fel, hanem ezzel a szóval a királlyal szemben önállósult feudális államot jelöli. A decretum kötelezi a királyt, hogy az országtól elidegenített területeket szerezze vissza. E területeket tehát már nem a király tulajdonának tekinti, hanem az ország, vagyis az állam birtokállománya gyanánt fogja fel, amellyel (az állammal) szemben a királyt kötelességek terhelik. A terület itt az önállósult állam tartozékává, a király pedig az állam funkcionáriusává válik.

Egy 1299. évi királyi oklevélben pedig a nemesek, akik korábban a királytól személyükben függve, ennek szolgái (servientes) voltak, mint Magyarország vagy a magyar állam nemesei (nobiles regni Hungariae) jelennek meg. A nemesek feudális függését a királytól, a személyi hűség kötelezettségét a királlyal szemben továbbra is elismerték. A nemesek a királynak továbbra is „szolgálnak". De amíg a patrimoniális korban egyedül a királyhoz fűzte őket kapcsolat, éspedig a feudális személyi függés köteléke, most ehhez az a kapcsolat járult, amely őket

az önállósult államhoz köti. Most már nemcsak a király szolgái, hanem egyúttal az állam nemesei, vagyis az „állam polgárai", állampolgárok. A feudális függés magánjogi kötelékét kiegészíti az államtól függés, az állampolgárság közjogi köteléke. Ennek megfelelően most már nemcsak a királynak, hanem az államnak is szolgálnak. Míg az oklevelekben azelőtt a királynak tett szolgálatokról volt szó, most az előbbiek „a király és az ország (állam)" javára tett szolgálatokról beszélnek.

A már idézett 1342. évi oklevélben azután az állam, mint „a magyar nemzet állama" (hungaricae nationis regnum) jelenik meg. Az állam itt a magyar nemzet, vagyis a magyar nemesség állama. Az imént az állam nemeseiről volt szó, most a viszony megfordul és a nemesek államáról beszélnek. Az ország itt már nem általában a feudális államot, hanem közelebbről a rendi államot, a nemesség államszervezetét jelöli. Ha az 1298. évi decretumban a király még az államnak alárendelt funkcionárius gyanánt jelenik meg, most az állam fogalmából a király eltűnik, illetve a király szembekerül az állammal, amely egyedül a nemesség hatalmi szervezete. Ez a felfogás, amely a királyt és a rendi államszervezetet egymással szembeállítja, valójában a feudális állam megkettőzését fejezi ki.

Az új ideológiát nem általában a nemesség, hanem a kisebb nemesség dolgozta ki, a nagybirtokosokkal és a királlyal szemben és az új ideológia ennek a nézeteit fejezte ki. Az a felfogás, hogy a nemzetet az összes nemesek, nemcsak a bárók alkotják, a kisebb nemességnek azon az igényén alapult, hogy egyenjogúságát a nagybirtokosokkal elismertesse. S az a tétel, hogy az állam a magyar nemzet állama, azt hangsúlyozza, hogy az államhatalom birtoklására a kisebb nemeseknek ugyanolyan joguk van, mint a királynak és a nagybirtokosoknak.

Kézai Simon, a kisnemesi ideológus azután „a nemesi demokráciának" ezt az elméletét történetileg is igazolni törekedett, amidőn, talán a katonai demokrácia halvány emlékeire támaszkodva, azt állította, hogy a multban a politikai hatalom birtokosa az egész közösség (communitas) volt, mely vezetőit maga választotta és le is tette. Kézai történeti elmélete azonban nemcsak a kisebb nemesség frakció-ideológiáját képviseli a királlyal és a nagybirtokosokkal szemben, hanem egyúttal az osztályrendet is igazolja, az egész nemesség, az egész uralkodó osztály érdekében, az elnyomott osztállyal, a parasztsággal szemben. A parasztság a szolgasággal szerinte elődei vétkeiért

bűnhődik, akiket a közösségből bűneik miatt kitaszítottak. Ez a magyar uralkodó osztályok első történeti elmélete az osztálytársadalom keletkezéséről, amelynek a későbbiekkel szemben az az előnye mindenesetre megvan, hogy az osztályok kialakulásánál, legalább az erőszak szerepére utal.

MÁSODIK RÉSZ

ÁTMENET A FEUDÁLIS CIVILIZÁCIÓ KORSZAKÁBA

(1350—1526)

I.

A VÁROSI GAZDASÁG

1. Az ipar fejlődése

Az ipari termelőerők fejlődése Magyarországon a 14. század közepétől kezdve meggyorsult. A fejlődés eredményei a 15. században bontakoztak ki. A század második felében már ipari céhekkel is nagyobb számban találkozunk.

Az ipari munkamegosztás előrehaladt. Az iparok száma, melyeket külön foglalkozásként űztek, megnőtt. A 13. század végén Esztergomban, az akkor legnagyobb iparú magyar városban, még csak 17 külön iparágat lehet összeszámolni. A 14. század második felében az erdélyi Szászföldön önállóan már legalább 30 iparágat űztek. S a 15. század közepén Kolozsváron több mint 40, Budán pedig legalább 60 külön ipari mesterséggel találkozunk.

Az iparágak szaporodásának az oka elsősorban az volt, hogy a régebbi iparok elkülönült ágakra szakadtak, melyek mindegyike külön-külön állított elő oly termékeket, amelyeket az anyaiparág korábban egyformán termelt. Sőt némely iparban a munkamegosztás ennél is tovább haladt. Ezeknél az elkülönült iparágak nem fogyasztásra kész terméket állítottak elő, hanem a termék előállításának a munkáját egymás között megosztották, ami a megelőző korszakban csak kivételesen és jóval korlátoltabb mértékben történt meg.

A 13. század végén az esztergomi textilipar még csak a vásznat lenből előállító takácsok, és a gyapjút feldolgozó posztócsapók mesterségére tagozódott, amelyekhez a posztót súlykoló és vízzel öntöző kallósok, nemkülönben a szabók foglalkozása járult. A 15. század első felében Budán, a vászoniparban, a vászonszövők mellett gyolcsszövő takácsokkal (a gyolcs a vászonnak egyik fajtája), vászonnyírókkal és vászonfehérítőkkel találkozunk. A posztóipar pedig a következő iparágakra hasadt: kár-

tolás (az összetapadt gyapjú széttépése), fonás-szövés (a csapó munkája), kallatás, posztónyírás, kelmefestés. A szabó kezébe a ruhaanyag megvarrásra csak azután került, hogy a vászoniparban három, a posztóiparban öt kézen keresztülment. Emellett a posztóipar az előállított posztó neme szerint is tagozódott. A szűr- vagy abaposztót készítő csapókhoz gubaposztót előállító csapók járultak, például Debrecenben, ahol 1395-ben már céhet is alkottak. (A gubaposztó a szűrposztótól abban különbözött, hogy a fonalak közé szövés közben gyapjúfürtöket iktattak.)

Hasonló képet nyujt a fém- vagy a bőripar fejlődése is. A korábbi vaskovács és réz- (üstkészítő) kovács mellé önöntő vagy önműves kézműves lépett, aki önedényeket készített. A rezet feldolgozó kézműiparban az üstkészítő mellett megjelent a harangöntő és az ágyúöntő. A vasiparban a hajdani kovács helyén, az ipari központokban, patkolókováccsal, lakatossal, kaszakováccsal, szegkováccsal, késessel, tűcsinálóval, dróthúzóval és sarkantyússal találkozunk. A bőriparban pedig, a termékelőállító és megjavító munkafolyamat széttagolásával, a varga mellé a foltozóvarga, a talpbőrkészítő és a sarúszíjas, a szűcs mellé az irhás, a szíjgyártó, és a kesztyűs mellé a tarsolyos, az erszényes, az övkészítő és a paszományos lépett.

A hadiipar is tagozottan jelent meg. Itt íj- és nyílgyártók, tegezkészítők, buzogányosok, kardcsiszárok, s egymástól függetlenül, páncél-, sisak- és pajzskészítők szerepelnek. S a hadiiparban új önálló munkakörökkel is találkozunk, melyeket a haditechnika fejlődése hozott létre. Ilyen új iparágak voltak, a már említett ágyúöntés mellett, a puskaműves, a vas-, ólom-, kőgolyókészítő és a lőporgyártás mesterségei.

A másik tényező, amely az önállóan űzött iparágak számát megszaporította, új iparok keletkezése volt. Ilyen, a technika fejlődése által megteremtett új iparág volt, a fenti hadiiparokon kívül, a vasöntés (a vasöntők öntés útján készítettek vastárgyakat), az üvegkészítés, az óragyártás, mellyel kezdetben a lakatosok foglalkoztak, de hamar külön mesterséggé vált, és valószínűleg a papírgyártás. Olyan új iparággal is találkozunk, amely külföldről beszerzett nyersanyagot dolgozott fel. Ilyen a barchentszövés, melynek nyersanyaga a pamut volt.

A technika a régi iparágakban egyébként is fejlődött. A vízi gabonaőrlő malom általánosan elterjedt. S a víz hajtóerejét más ipari célokra is felhasználták. Míg a posztóiparban a kallatást korábban emberi erővel végezték, most ez a munka a

kallómalmokra hárult. A bőriparban pedig tímármalmok, a faiparban fűrészmalmok jelentek meg.

Az ipar fejlődésével párhuzamosan a kézművesek száma megnőtt. Sopronban 1425 körül 130—140 kézműves mester élt, köztük 14 varga, 13 szabó, 11—11 tímár, takács és szűcs és 10 kádár. A kézművesmesterek száma itt nem egészen 50 év alatt, 1379 óta, több mint kétésfélszeresére emelkedett. Szegeden 1522-ben, a személynevek után ítélve, vagy 280 kézműves dolgozott, többek között 49 szabó, 33 varga, 25 szűcs és 21 kovács. Budán pedig a kézművesmesterek számát már 1420 körül mintegy 600-ra lehet becsülni. Különösen megnőtt, az úri fényűzés következtében, a fényűzési iparokban dolgozó kézművesek száma. A városi iratokból a 15. század folyamán és a 16. század elején majdnem 2000 luxusipari mester nevét lehet összeszedni.

Nemcsak a városi kézművesek száma emelkedett, hanem egyik-másik háziiparos-paraszt a falvakban is áttért az ipari foglalkozásra. Kolozs és a szomszédos megyék falvaiban a 15. századból 52 olyan jobbágynevet lehet összegyűjteni, amely valamilyen ipari foglalkozást jelent. A legtöbb itt is a szabó, a varga és a kovács. A falusi kézműiparra példa lehet Páncélcseh erdélyi falu, ahol 1473-ban 7 kézműves: 3 szabó és 1—1 varga, kovács, molnár és fazekas dolgozott.

Másutt a falusi csoportipar helyébe, amelyet korábban mellékes háziipar alakjában űztek, csoportosan folytatott kézműipar lépett. Dencsen (Somogy megye) például, 1513-ban, 12 fazekasművessel találkozunk, akiknek egy feudális erőszakoskodás alkalmával több mint 5000 kész fazekát törték össze.

A kézművesek nagyrésze, még a városokban is, nemcsak iparával, hanem, mint azelőtt, mezőgazdasággal is foglalkozott Sopronban, az ottani földközösség keretében (1379-ben), a kézműveseknek is osztottak fejenként 3 hold szántót és egy káposztáskertet, Szegeden pedig (1522-ben) legalább ugyanannyi szántót kaptak. Az első városban emellett a legtöbb kézművesnek szőlője is volt, s ugyanez volt a helyzet Pozsonyban és más városokban.

Ezen az alapon néha azt állítják, hogy a kézművesek főfoglalkozása ebben az időben még az őstermelés volt, s az ipart csak mellékesen, inkább télen, a mezei munka szüneteiben űzték. De ez csak a falu paraszt-háziiparosaira áll s talán a falusi kézművesek egyrészére. A városi kézművesek nagyrésze — s a jobbmódú réteg kivétel nélkül — földjét, különösen pedig szőlőjét fogadott munkásokkal műveltette. Ott, ahol a szőlők a

várostól messze estek, mint Székesfehérváron, Szegeden, Kassán, Bártfán, Lőcsén és Eperjesen, szőlőművelésük másként nem is folyhatott.

A 15. században már céltudatos állami iparpolitikáról beszélhetünk, mely a belföldi ipar fejlesztésére irányult. Ez az iparpolitika nem Mátyás, hanem Zsigmond király nevéhez fűződik, s azt bizonyára a firenzei Scolari Fülöp (Ozorai Pipo), Zsigmond gazdasági és pénzügyi tanácsosa irányította. (Mátyásról Bonfini annyit említ, hogy az olaszok mesterségeit meg akarta Magyarországon honosítani s ezért az iparosok százait hozta be.) Zsigmond nagy számban telepített be az országba külföldi, olasz, német, francia kézműveseket, hogy bizonyos iparágakat meghonosítson. Itt az uralkodó osztály fényűzési igényeit és az állam katonai érdekeit tartotta szem előtt. Az iparok, amelyeket meghonosítani kívánt, a fényűzési és a hadiipar körébe tartoztak. Igy Párizsból szőnyegszövőket, Olaszországból hajóácsokat hozatott, máshonnan meg aranyverőket, hímzőket és építőmestereket.

A belföldi ipar megerősödését célozta az az intézkedése, amellyel Kassa és Bártfa vászonfehérítő kézműveseit országos monopóliummal ruházta fel, nemkülönben azok a rendelkezései, amelyekkel az ország összes barchent-szövőjét Kassán kívánta összegyüjteni, és a barchent-ipar védelmében a külföldi barchent behozatalát s a barchent készítésénél használt fonalak kivitelét eltiltotta. A brassói viaszipar fellendülését azzal mozdította elő, hogy a román országokból behozott viaszra a brassóiaknak elővásárlási jogot biztosított. (A brassói ipart Hunyadi János is támogatta, aki 1444-ben a város tanácsát arra utasította, hogy nyujtson a posztógyártóknak segítséget.)

Úgylátszik azonban, hogy Zsigmond iparpolitikája csak kivételesen tudott eredményeket felmutatni. Az a kísérlete, hogy, flandriai kézművesek betelepítésével, a finomposztó-ipart meghonosítsa, egyáltalában nem sikerült, mert az ország az angol gyapjú beszerzéséhez nem rendelkezett elég tőkeerővel. A szőnyegszövők, legalább részben, visszaköltöztek Franciaországba. S a vászonfehérítéssel, rendelete ellenére, Kassán és Bártfán kívül, más városok is foglalkoztak. A szilárdan megalapozott brassói viasziparnak intézkedései ugyan hasznára válhattak, de politikájának egyébként legfeljebb a fényűzési iparok fejlődésében maradhattak némi nyomai.

Magyarországi kézművesekkel, mint megbecsült szakmunkásokkal, külföldön már a 14. század második felétől kezdve

találkozunk, így szabókkal Olasz- és Lengyelországban, asztalosokkal meg Rómában. Ismeretes, hogy III. Iván orosz cár Mátyás királytól kért 1488-ban ágyúöntőket, építőket és ötvösöket (valamint nemesfémbányászokat és kohászokat). A magyar bőripar cikkei a 14. század második felében Angliába is eljutottak, s 1526-ban a bázeli bőriparosok kérnek védelmet a magyar áruk (övek és egyéb bőrcikkek) versenye ellen. Egy könnyű fedett utazókocsifajta, amelyet Magyarországon gyártottak, nevével (coche, Kutsche) együtt egész Nyugat-Európában elterjedt. A magyarországi arany- és ezüstművesség pedig, amely a sodronyzománcozás olasz eredetű technikáját továbbfejlesztette, a 15. századtól kezdve európai hírnévre tett szert. Az ötvösipar nemcsak terméket, hanem munkaerőt is exportált. Rómában például a 15. század végén 3 magyarországi ötvössel is találkozunk.

Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a magyarországi ipar a nyugateurópai színvonalat általánosan is elérte. Egy-egy kitűnően képzett kézműves, aki helyét nyugati viszonylatban is megállotta, bármelyik iparágban akadhatott. Egy-egy iparágban olyan technikai újításokra is rájöhettek, melyek Nyugat-Európában ismeretlenek voltak. De a nyugati mértéket általánosságban megütő, vagy azt esetleg meg is haladó színvonalon csak az az egy-két iparág állott, amely különleges fejlettségét az ország bizonyos nyersanyagokban való gazdagságának köszönhette. Ilyen volt a bőripar, amely a még mindig külterjes, de nagyméretű állattenyésztésre támaszkodott, és az arany-ezüstművesség, mely erejét az ország nemesfémgazdagságából merítette.

Egyébként azonban a magyar kézműipar termékei a nyugat termelvényeinek minőségben alatta maradtak, s az ország szükségleteit mennyiségileg sem tudták kielégíteni. A magyar posztóipar, már nyersanyagának, a hazai racka-juh gyapjának silány minősége miatt is, csak a durva szűr- vagy abaposztót (Loden) tudta előállítani. A jóminőségű posztóárut nyugatról kellett behozni. A hadiipar termelése elégtelen volt. Mátyás király, 1465-ben, még a kezdetlegesebb fegyverek, a nyilak és kopják egyrészét is Bajorországból hozatta. Nürnberg pedig, 1522-ben, II. Lajosnak táborozáshoz való sátrakat és lókarámokat szállított. S ha luxusépítkezésről volt szó, a királyok, Zsigmond és Mátyás egyaránt, nyugati iparosokhoz fordultak.

Kelet felé azonban más volt a helyzet. Ebben a viszonylatban a magyarországi építő- vagy ágyúöntőipar is kiemelkedhetett. S Moldva és Havasalföld, vagy az elmaradott tatár terüle-

tek irányában Magyarország, illetve az országnak az előbbi területekkel szomszédos délkeleti része, az erdélyi Szászföld, egyenesen mint iparvidék jelent meg.

A középkorban Magyarország iparilag legfejlettebb része az erdélyi Szászföld volt. Ezt megállapították az egykorúak is, mint 1500 körül például a nápolyi követ. A Szászföld ipari fejlettségét annak köszönhette, hogy a szomszédos országok, dél és kelet felől, egy gazdasági lépcsőfokkal Magyarország alatt állottak. Magasabbrendű ipari szükségleteiket behozatallal kellett kielégíteniök, s a magyarországi ipari termelőerők ahhoz elég fejlettek voltak, hogy e szükségleteknek eleget tegyenek.

A magyarországi kiviteli ipar azután szomszédjukban keletkezett, ahonnan a szállítási költség a kivitelt a legkisebb mértékben terhelte. Az utóbbi körülmény a Szászföld ipari termelésének a nyugati ipar versenyével szemben is bizonyos védelmet nyujtott. Igy teremtette meg a Szászföld iparát a szomszédos országok piaci szükséglete.

Amikor a szászok, a 12. század derekán, Erdélybe költöztek, túlnyomó többségük még földműveléssel foglalkozott. De iparuk, a szomszéd piactól sarkalva, korán fejlődésnek indult. Roger szerzetes, a pápához intézett jelentésében, már az 1220-as években Erdély ügyes és szorgos kézműveseiről beszél. A 14. század második felében pedig a Szászföld kézműipara kialakultan, céhekbe szervezve áll előttünk. A céhszervezet az egész országban itt virult fel a legelőbb.

A szászföldi kiviteli ipar központja elsősorban Brassó és mellette Szeben volt. Első helyen, úgylátszik a textilipar állott, mely posztót és vásznat egyformán termelt, de fejlett volt a vasipar is, mely a termelés céljaira kést, kaszát állított elő. Jelentékeny volt a hadiipar, melynek szállításait Mátyás király hadserege számára állandóan igénybevette: a kardgyártás, az ágyúöntés, stb. Az ötvösipar is virágzott. Egyes kisebb helyek pedig meghatározott iparágakra, így kasza- vagy sarlógyártásra, önöntésre, vagy posztókészítésre rendezkedtek be.

Minőségi szempontból azonban az általános magyarországi színvonalat a szászföldi ipar se sokkal haladta meg. Finomabb posztóval és vászonnal, vagy jobb minőségű késekkel a Szászföldet is a nyugateurópai kézműipar — késsel elsősorban a stíriai vasipar — látta el. Magyarország az ipari ország képét csak délkelet felé öltötte fel. Nyugat felé, egy-két kivételt nem tekintve, élelmiszer- és nyersanyagtermelő ország maradt.

2. A céhek

Az állami iparpolitikánál sokkal hatékonyabb volt az az iparpolitika, amelyet a céhek, illetve az ezeket ellenőrző városok folytattak. A céhek Magyarországon a 14. században kezdtek megalakulni. Megjelenésük szintén az ipar fejlődését fejezi ki, mert céh csak ott jön létre, ahol egy helyen és ugyanabban az iparágban nagyobbszámú kézműves dolgozik. 1376-ban az erdélyi Szászföldön, négy városban: Szebenben, Segesváron, Szászvárosban és Szászsebesen tizenkilenc céh állott fenn. Kassán 1557-ben huszonhét céhet lehet kimutatni és Gyulán, tehát egy kisebb mezővárosban, már 1514-ben tizenkettőt. S a Budán működő céhek száma már 1420 felé negyven körül járt A céhek folyton szaporodtak. A 15. század második felében Kovachich Máté, a „Formulae solemnes styli"-ben már mintacéhszabályzatot adott ki, amelyet az alakuló céhek alapul vehettek. De azért a céhszervezet a 16. század elején még távolról sem terjedt ki az egész városi kézműiparra.

A céhek az ugyanazon ipart űző kézművesmesterek helyi egyesületei voltak. Szabályzatukat rendszerint a városi hatóság adta ki, illetve erősítette meg. A kolozsvári szűcsök 1369. évi céhszabálya szerint a városi hatóság képviselői „gondoskodni kívántak arról, hogy a kolozsvári szűcsök kenyerüket jobban megkereshessék, gazdagodhassanak s közszolgálatokra alkalmasabbá tétessenek".

A céhek az egyszerű árutermelés rendjében gyökereztek, amely a városi és falusi közvetlen termelő árucseréjén alapult. Céljuk ennek megfelelően a természeti gazdálkodás felbontása volt. Arra törekedtek, hogy a parasztok ipari szükségleteiket ne saját háziiparukkal, hanem a városi kézműipar áruival elégítsék ki. Ezért küzdelmet folytattak a falusi háziipar, illetve ennek piaci termelése ellen. Másrészt meg akarták akadályozni, hogy az egyszerű árutermelés tőkés árutermeléssé fejlődjék. Ezért harcoltak az ellen, hogy a tőke a városi kézműipart magának alávesse.

Törekvéseiket monopolisztikus formában érvényesítették. Városuk és környékük piacát más városok kézműveseivel és a falusi háziiparosokkal és kézművesekkel szemben, kizárólagosan maguknak akarták biztosítani. A kolozsvári szűcs-céh 1479-ben ezt azzal indokolta, hogy „illő és a józan ésszel megegyezik, hogy ugyanazon város polgárai a maguk lakhelyén más odajövő idegen vendégekkel szemben különösebb előnyök-

kel bírjanak és éljenek". S a kizárólagossági igényt a céhbe nem tartozó városi kézművesekkel: a „kontárokkal" s más céhbeli mesterekkel szemben is érvényesítették, amint a közvetítő kereskedőkkel szemben meg az eladás hasznára tartottak igényt.

Már a kassai szűcsök 1307. évi céhszabálya, az első ismert magyar céhlevél, kitiltja az idegen szűcsöket a város falai közül és a városi piacról. S amikor ezt a céhlevelet 1448-ban megújították, azt is eltiltották, hogy bárki, a helyi szűcsmestereken kívül, a városban szűcsáruval kicsiben kereskedhessék. Más céhszabályok, mint a kolozsvári szűcsök 1369. és 1479. évi szabályzata, kifejezetten eltiltották, hogy bárki, aki a céhbe nem tartozik, a megfelelő mesterséget folytathassa, s a többi céhhel szemben a más mesterségbe vágó munka tilalmát már az 1376. évi szász céhszabályzat tartalmazza. A kolozsvári szűcsök előbbi céhlevele azt is eltiltja, hogy a legény a saját hasznára, a pozsonyi szabók 1411. évi céhlevele pedig, hogy a legény másnak, mint saját mesterének dolgozhassék. Az eladási, illetve munkamonopóliumot szolgálta a nyersanyagvásárlási monopólium is. A kolozsvári szűcsök említett céhszabálya például kimondotta, hogy juh- és báránybőrt, vagy más állatbőrt százon aluli mennyiségben csak a helybeli céhtagok vásárolhatnak.

Azok a céhrendszabályok, amelyek a falusi háziipar ellen irányultak, bizonyos eredményeket kétségtelenül elértek. Ezt a városi kézművesek számának emelkedése bizonyítja, amely részben a falusi háziiparosok rovására játszódott le. A városi piacokról kitiltott háziiparos-paraszt háziiparával felhagyott, s a többi paraszt a megfelelő árut ezentúl a városi kézművestől vásárolta. Ez a folyamat játszódott le például a viaszipar területén, Brassó, Szeben és a környező falvak viszonyában. A parasztok felhagytak a viaszáru előállításával, s az általuk termelt viaszt a két városnak adták el, amelyek a viaszárut, mint a gyertyát, a nyersanyagból maguk állították elő.

Ez ugyan még nem a természeti gazdálkodás bomlását, csupán a város és falu közti munkamegosztás fejlődését jelentette. A paraszt az árut nem háziiparos társától, hanem a városi kézművestől vásárolta. De abban, hogy a városi kézművesek száma növekedett, a természeti gazdálkodás bomlása is kifejezésre jutott. A parasztok, akiket a mezőgazdasági munka növekvő intenzitásával jobban igénybevett, lemondottak egyes iparcikkek házi előállításáról, s ezeket a városi kézművesektől szerezték be.

A tőke elleni rendszabályok a 15. század második felében tünnek fel, annak jeléül, hogy a tőke ekkor kezdte a céhmesterek önállóságát komolyabban veszélyeztetni. Az 1376. évi szász céhszabályzat szerint még minden mester annyi legényt és inast tarthatott, annyi nyersanyagot vásárolhatott és otthon vagy a piacon annyi árut árulhatott, amennyit csak akart. A 15. század második felében a céhszabályok az alkalmazottak számát már korlátozzák. Ezzel a rendszabállyal különösen Kolozsváron találkozunk, ahol, úgylátszik, leginkább fenyegetett az a veszély, hogy egyes mesterek, munkásaik számának a növelésével a többi közül kiemelkedve, dolgozó kispolgárból dolgoztató tőkéssé alakulnak át és a piacról szaktársaikat kiszorítják, vagy maguknak alá is vetik.

A kolozsvári ötvösök és lakatosok 1472—73-ban, majd az odavaló kötélverők 1486-ban, egymásután kimondották, hogy a mesterek két alkalmazottnál, legénynél vagy inasnál többet nem tarthatnak. Az ötvösök azt is megtiltották, hogy egyik mester a másik termékeit megvásárolja, s ezen az úton a másikat a piactól elzárva, ezt függő helyzetbe süllyessze. Ugyanitt a szűcsök 1481-ben eltiltották a nem céhbeli mesterrel, vagyis a tőkésekkel való társulást, hogy a tőkének az iparba való behatolását megakadályozzák. A lőcsei posztócsapócéh 1518. évi szabályzata pedig a nyersanyagvásárlást is nyilvános ellenőrzés alá helyezte, amikor kimondotta, hogy gyapjút vásár idején csak a nagytéren, a rendes piaci árusítás helyén szabad venni.

Ezek a rendszabályok a tőke behatolását a kézműiparba általában meg is akadályozták. Céljukat annál könnyebben elérték, mert a tőke Magyarországon ebben az időben még fejletlen volt. De azért a mesterek vagyoni differenciálódása előrehaladt. Ezt maga a céhszervezet segítette elő, mely monopolisztikus hasznával egyes céhmestereket, vagy egész céheket meggazdagított.

A kolozsvári fazekasok 1512. évi céhszabálya szembeállítja a gazdag és a szegény mestereket. S olyan esetről is tudunk, amikor egy meggazdagodott céh tagjai mint tőkések alávetették maguknak egy más céh tagjait. Ez történt Pozsonyban a posztónyírőmesterek és a posztómesterek viszonyában. A posztónyírők egyúttal kereskedők voltak; a kész posztóárut ők hozták forgalomba. A kereskedői haszonból meggazdagodtak, s a versenyt egymásközött kizárva, társaságot alakítottak, amelyben tőkéjüket egyesítették. A társaság azután a posztószövők-

kel szemben monopolisztikusan lépett fel, amit lehetővé tett az, hogy ezek a megszőtt posztót, mint féligkész gyártmányt, végleges kialakítás végett csak a társaságnak adhatták el. Leszorította a posztó átvételi árát, majd a nyersanyagot is ő szolgáltatta, úgyhogy a szövőknek tulajdonképpen munkabért fizetett. Ez már a tőkés háziipar kezdete volt.

A tőkétől való függés másik esetével a 15. század második felében, a bártfai gyolcsszövő iparban találkozunk. Itt az elkészült terméket a kézművesektől értékesítésés végett a város vette át. De az esetek egyrészében a termelő kézműves és az értékesítő város közé beiktatódott a kereskedő tőke, mely a terméket a kézművesektől átvette és a városhoz továbbította. Itt tehát a kézműves átengedte az áruérték egyrészét a kereskedőnek, nyilván nem jószántából, hanem mert erre kényszerítve volt. A nyersanyagot ezekben az esetekben a kézműveseknek bizonyára a kereskedő szolgáltatta, aki a kész terméket átvéve, az előbbieket a tőkés háziipar keretében foglalkoztatta. Sőt a tőkés ipari üzem befejezett alakja is előfordul. Hanus Poll pozsonyi tőkés, akinek vasbányája volt, az itt nyert vasat, az 1360-as években, a műhelyében alkalmazott, bérmunkássá süllyesztett kézművesekkel dolgoztatta fel. S hasonló módon mészárszékeket is üzemben tartott. De a tőke befolyásának az esetei csak kivételképpen fordultak elő.

A céhek a termelőerőkre annyiban fejlesztőleg hatottak, hogy a tanoncok és a legények szakszerű kiképzéséről gondoskodtak. Ennek egyik eszköze a vándorlás előírása volt, amelynek révén a vándorlegények megismerkedhettek a külföld fejlettebb technikai eljárásaival. Később a céhbe való felvételt is a szaktudás igazolásától tették függővé. Ugyanakkor azonban a termelőerők fejlődését gátolták is. Ezzel a hatással járt már az a törekvésük, hogy a tőkét a termeléstől távoltartsák. És különösen ebben az irányban hatott a hagyományos munkaeljárásokhoz való ragaszkodásuk, aminek következtében a technikai újítások elől gyakran elzárkóztak.

A céhek küzdelme az ellen, hogy egyes mesterek, tőkéssé változva, a többiek fölé emelkedjenek, demokratikus testületi szellemüket fejezte ki. A céhmesterek között az egyenlőség szelleme jobban érvényesült, mint a falu földközösségi szervezetében, amelyben az állatok magántulajdona döntő szerepet játszott. S a céhek ugyanakkor, a faluközösségekhez hasonlóan, a társadalmi együttműködés szervezetei voltak. A nyersanyagot gyakran a céh vásárolta tagjai részére, vagy ez legalább

kötelezte tagjait arra, hogy ha nyersanyagot vásárolnak, ebben társaikat részesítsék. (Ilyen intézkedés található például a liptómegyei németlipcsei vargacéh 1471. évi szabályzatában.) Néha a céh, tagjai részére, közös termelőberendezést tartott fenn, mint például a posztócsapó céhek kallómalmokat. Gondoskodtak, termelési kölcsönök nyujtásával, a szegényebb mesterek támogatásáról is. Igy a kolozsvári fazekascéh 1512. évi szabályzata elrendelte, hogy a céh a szegény mesternek mázvételre kölcsönt adjon.

Ha azonban a céhek tagjaikkal szemben az együttműködés szellemében működtek, kifelé, monopolisztikus igényeikkel, harci szervként léptek fel. S a magyar céhekben kezdettől fogva felütötte fejét az a törekvés is, hogy a céhszervezet monopóliumát a céhmesterek családi monopóliumává építsék ki. A céhbe való felvételt feltételekhez kötötték, úgy azonban, hogy ezeket teljes szigorukban csak idegenekkel szemben érvényesítették, míg a céhmesterek családtagjainak kedvezményeket nyujtottak. Igy az idegeneknek a céhbe való bejutást a családtagokkal szemben megnehezítették.

Besztercén, 1367-ben, hangsúlyozták ugyan, hogy a városban minden idegen mester letelepedhetik, de a céhbe való felvételt díj fizetésétől tették függővé. S hasonlóan az 1376. évi szász céhszabályzat is kimondotta, hogy a jövevények a céhekbe szabadon beléphetnek, sőt azt is elrendelte, hogy ezeket két héten belül a céhbe büntetés terhe mellett fel kell venni, de ugyanakkor 10 aranyforintig terjedő felvételi díjat írt elő, melyhez még bor- és viaszszolgáltatás járult, s ezenkívül a felvételre jelentkezőt a mesterek megvendégelésére, ú. n. mesterlakoma adására kötelezte. (10 forint akkor 2 pár ökör ára volt.) Ugyanígy a kassai szűcsök már 1307-ben, a pozsonyi pékek pedig 1376-ban előfeltételként szabták a városi polgárjog elnyerését, sőt az utóbbiak a céhtagok számát 16-ra korlátozták. S a mesterlakoma a 14. század második felében Debrecenben is feltételként szerepel.

E máris súlyos feltételek a 15. század folyamán tovább súlyosodtak. A felvételi díj, a mesterlakoma megkövetelése általánossá vált, s mestervizsga címén költséges „remekmű" elkészítését kívánták meg. A kolozsvári szíjgyártó céh attól, aki mesterként a céhbe akart lépni, 1514-ben már 12 aranyforintot és 8 font viaszt követelt, s kimondották, mint a kolozsvári kovácscéh 1467-ben, hogy a szegénység a felvételi díj alól nem mentesít. Azután már a beszegődő legénytől és az

inastól is felvételi díjat és áldomást követeltek. például a kolozsvári szíjgyártó céh az inastól 4 forintot és 4 font viaszt, a tanoncidőt a minimális 3 évről gyakran meghosszabbították, néha 8 esztendőre is, s a legényektől 3—4 évi vándorlást kívántak. Igy végeredményben ahhoz, hogy valaki mester lehessen, az egyéb feltételek teljesítése mellett 10—12 éves tanidő kitöltése kellett.

Ezek a feltételek azonban a céhmesterek családtagjaira rendesen nem vonatkoztak. Az 1376. évi szász céhszabályzat a mesterek fiait, leányait és özvegyeit a felvételi díj fizetése alól épp úgy felmentette, mint a kolozsvári szíjgyártók 1514. évi szabályzata. A kolozsvári szekérkészítők 1515. évi céhszabályzata elengedte az elhalt mester fiának a tanulási időt (ha bizonyos minimális gyakorlati tudásról tett tanuságot). Az esztergomi vargák 1473. évi szabályzata pedig mentesítette a mesterlakoma kötelezettsége alól azt a legényt, aki egy mester özvegyét nőül vette. A polgárjog végül a családtagokat már eleve megillette.

Ez a szabályozás a felvételek súlyosbításával oda vezetett, hogy a céhek kapui a legények folyton növekvő része előtt bezárultak. Mindjobban nőtt azoknak a legényeknek a száma, akik a felvétel költséges feltételeinek nem tudtak eleget tenni. Kezdetben a legény helyzete többé-kevésbbé átmeneti állapot volt. Annak az időnek az eltelte után, amely a teljes szakmai kiképzéshez szükséges volt, a legényből rendszerint mester lehetett. A viszonynak, amely a legényt a mesterhez fűzte, lényeges tartalma nem a bérmunkában foglalt kizsákmányolási viszony, hanem a tanviszony volt, amely az oktató mestert az oktatott legényhez fűzte.

Most a helyzet megváltozott. Mind több legénynek kellett lemondania arról, hogy valaha is mester lehessen, mind több legénynek kellett a mester mellett bérmunkásként dolgoznia akkor is, amikor a szakmai tudást már régen elsajátította. Igy a mester és a legény viszonyában a tanviszony helyett a kizsákmányolási viszony vált irányadóvá. A legények mind nagyobb része kizsákmányolt bérmunkássá, mestereik pedig idegen munkaerőt kizsákmányoló kistőkéssé változtak át. A tőkeellenes céhszervezet így termelte ki magából monopolisztikus tendenciáival az eljövendő kapitalizmus számára a fel-feltünedező nagyobb kapitalisták mellett a kistőkés-mestereket és a proletár-legényeket.

A legényeket osztályhelyzetük megváltozása osztályszervezetek létesítésére indította. Az első legényegyesületek már a 15. század első felében felbukkannak: 1429-ben Kassán a takácslegények, 1433-ban Pozsonyban a péklegények egylete. A céhmesterek a legényegyleteket szigorú felügyelet alá fogták, hogy osztályharcos működésüknek elejét vegyék. A legények gyűlést csak a céhmesterek engedélyével tarthattak (pozsonyi cipészlegények 1516. évi szabályzata), a kassai takácslegények esetében az egyik elnököt is a céhmesterek jelölték ki. Az utóbbiak szabályzata előírta, hogy a legényeknek a mesterek iránt, büntetés terhe alatt, feltétlen engedelmességgel és tisztelettel kell viseltetniök. Ha a legény előírt kötelezettségeit megsértette, a mesterekből álló céhbíróság járt el ellene. A büntetés a kolozsvári ötvöscéhnél (1473), ha a legény a saját számlájára dolgozott, abban állott, hogy többi legénytársával megvesszőztették, s ha valamelyik legény a büntetés végrehajtásában résztvenni vonakodott, fekete listára került. Az inasokat viszont arra kötelezték, hogy mindent besúgjanak, amit a legények a mesterről beszélnek.[1]

A mestereknek sikerült is ezeknek az eszközöknek az alkalmazásával a legényegyleteket az első időben kezükben tartani. Ez annál könnyebben ment, mert a legények helyzetük összes következményeit proletarizálódásuk e kezdő fokán még le sem vonhatták. A legényegyletek működése ebben a korban lényegileg segélyek nyujtására szorítkozott, és komolyabb megmozdulásra csak ritkán került a sor. Ilyen eset volt az, amikor a szebeni szabólegények 1442-ben sztrájkbaléptek, vagy amikor 1516-ban a pozsonyi cipészlegények egylete, úgylátszik, sikeres sztrájkot folytatott azért, hogy a foltozó vargákat, kik őket károsították, a városból eltávolítsák.

A legények kevesebben lehettek, mint a mesterek, s egyrészük saját apjánál dolgozott. Munkaidejük, csupán étkezési szünettől megszakítva, napkeltétől napnyugtáig tartott, nyáron tehát a napi 16 órát is elérte. Mint az inasok, mesterüknél laktak, s az éjjelt kötelesek voltak otthon tölteni. Hosszú munkaidejük lehetővé tette munkaerejük alapos kizsákmányolását. A hosszú tanoncidő mellett egyébként a tanonc is gyakran

[1] A kolozsvári aranyműves céh 1473. évi szabályzata a mestereket kifejezetten feljogosította arra, hogy inasaikat a szükséghez képest, ha őket pl. játékon érik, megvesszőzzék. Az inas szociális helyzetét egyébként neve is jellemzi. In a régi magyar nyelvben rabszolgát jelentett

értéktöbbletet termelt, mert egyedül az ellátás fejében dolgozott, s akkor is tanonc maradt, amikor már teljesértékű munkát végzett.

A nemzetközi céhtörténet első, többszázéves korszakát az jellemzi, hogy a céhek kapui kívülállók számára nyitva állottak. Ezzel szemben a magyarországi céhek az elzárkózásra kezdettől fogva hajlottak, s az erre irányuló politikát igen korán kifejlesztették. Ennek oka az, hogy Magyarországon a céhek fejlődése, Nyugat-Európával ellentétben, arra a történeti korszakra esett, amelyben a parasztság, bomlásnak indulva, fokozatosan elszegényedett. Ezért a kézműves-áruk piacának a kiterjedése nem tartott lépést a kézműves-ipar termelésével, illetve a kézművesek számának növekvésével, s az utóbbiak közt a verseny kiélesedett.

Ennek nyomát megtaláljuk pl. a kolozsvári szabók 1475. évi céhszabályában, amely büntetni rendeli azokat a mestereket, kik a másik művét gyalázzák, vagy a másnak adott munkát magukhoz kerítik. A magyar céheket a verseny kiélesedése indította a felvételi feltételek megnehezítésére, az a törekvés, hogy a kézműáruk termelését egyensúlyba hozzák, a kézművesek számának a korlátozása útján, a viszonylag zsugorodó agrárpiac terjedelmével!

3. A városok

A magyar városok történetében hiányoznak azok a forradalmak, amelyek az olasz, német, francia és a flandriai várostörténetet jellemzik.[2] Ezekben az országokban a polgárok fegyveresen harcoltak a feudális városúr ellen, majd a kézművesek a kereskedő patriciátus ellen. A magyar városokban csak apró csete-patékkal találkozunk, amelyek nem vezethettek se „szuverén városok" keletkezésére, se a városokban a kézművesek hatalmának a felállítására.

Ilyen kisszerű küzdelem volt például az, amelyet az esztergomi polgárok az ottani káptalan vámjoga ellen folytattak. A harc törpe méreteit mutatja, hogy jelentéktelen tárgya, évi

[2] Ebben a fejezetben csak azokról a városokról lesz szó, amelyekben a 14—15 században számottevő iparos-elem élt.

20—25 márka vámteher körül, évszázadokon át (13—15. sz.) civakodtak. Erélyes eszközökhöz csak a kassai polgárok nyúltak, akik agyonverték Amadé nádort, az Aba-tartomány fejét, aki erőszakoskodott velük (1311). De a kassaiak egyrésze még ebben a harcban is a feudális Abákat támogatta. Komoly eredményeket csak az erdélyi szász polgárok értek el, akik a magyarországi polgárság más rétegeinél szilárdabb anyagi alapra támaszkodhattak.

A szász nép a maga egészében és teljes öntudatossággal vette fel a küzdelmet a feudalizmus erőivel szemben. A magyar nemességgel úgyszólván állandó guerilla-harcban élt. Éles harcot vívott, a 13. század utolsó és a 14. század első évtizedeiben, az egyházi feudalizmus, az erdélyi püspök dézsmajoga ellen. A szászok ennek során megrohanták és kifosztották Gyulafehérvárt, a püspök székhelyét, a püspöki birtokokat pedig feldúlták (1277). Többször felkeltek a feudális államhatalom ellen is, amely őket adóival kizsákmányolta, így 1324-ben, majd 1343-ban, végül 1467-ben.

Belső életükre a 14. században elsősorban az a harc ütötte rá bélyegét, amelyet a közülük kiemelkedett feudális vezetőréteg, a gerébek, (örökletes községi és székbírák) ellen folytattak, akiknek hatalmát a 15. században sikerült megtörniök. A vereség után a gerébek egyrésze beolvadt a magyar nemességbe, másrésze azonban, jellemzően a városias szász fejlődés erejére, a szász polgári patriciátusba szívódott fel. (Szász feudális családból származott például, nőágon, Mátyás király rokona, vingárti Geréb Péter, aki a 16. század elején nádorispán volt.)

A gerébek ellen a szász nép, a polgárság és a parasztság, még együttesen, de már a megerősödött polgárság vezetése alatt harcolt, amely a 15. században a szászság irányítását azután végleg kezébe vette. A kápolnai uniót, az erdélyi „három nemzet": a magyar nemesek, a székelyek és szászok szövetségét az erdélyi magyar és román parasztság ellen, a szászok nevében 1437-ben már a szász polgárság és nem a szász parasztság kötötte meg. Kolozsvárnál, a magyar nemesség csapataival szövetségben, a felkelt parasztok ellen ostromágyúival a szász polgárság harcolt. S ágyúival ez támogatta 1508-ban a királyi csapatokat, amikor ezek az adókizsákmányolás miatt fellázadt székelyek ellen indultak.

1486-ra a szász polgárság kiküzdötte az egész erdélyi szász nép egyetlen politikai testületben, a „szász egyetem"-ben való

egyesítését, mely a szászság összes gazdasági, közigazgatási, bíráskodási és kulturális ügyeit, a polgárság vezetése alatt, legfelsőbb fokon maga intézte. A szász városok a falvakon már a 14. század végétől kezdve bírói hatalmat gyakoroltak. A szász egyetemben uralkodó polgárság azután a szász parasztságot végleg alávetette, s vele szemben a feudális kizsákmányolásnak ugyanazokat a módszereit alkalmazta, amelyekkel korábban a gerébek kísérleteztek.

A 16. század elején a szász köznép polgári kizsákmányolása ellen már mozgolódni kezdett. 1513-ban néhány székben, Székely János vezetésével, előljáróit elkergette. 1514-ben pedig, a nagy parasztforradalom évében, a parasztok megölték egy összecsapás alkalmával Polner Antalt, a segesvári polgármestert és királybírót.

A szász polgárság uralmát magyar parasztfalvak sem kerülték ki. II. Ulászló 1510-ben 10 barcasági magyar falut adózás és katonáskodás szempontjából Brassóhoz csatolt. Brassó ezekkel szemben mint földesúr lépett fel, erdőségeiket kisajátította, s földesúri igényeivel a népet nyomorba taszította. A parasztforradalomban a szász uralom ellen ezek a falvak is felkeltek.

A középkori Magyarországon a szász egyetem volt a legerőteljesebb polgári alakulat. Mintegy 10.000 km²-nyi területre terjedt ki (ami több mint kétszerese volt a jászkun területnek és megközelítette a székely terület nagyságát). Ezen a területen a 16. század elején, körülbelül 200 helységben, Fr. Scheller számítása szerint 70.000 szász élt, akik közül mintegy 20.000 a városokban lakhatott; s a szász népességet 20—30.000 főre tehető román lakosság egészítette ki. Az erdélyi tartománygyűléseken, majd a későbbi országgyűléseken, a szász egyetem küldöttjei, akik ott mint a „szász nemzet" megbízottjai jelentek meg, lényegileg a szász polgárság rendi képviseletének szerepét töltötték be. A szász polgárságnak, és egyedül a szász polgárságnak sikerült Magyarországon olyan politikai alakulatot teremtenie, mely széles mezőgazdasági hátterület és több város összefoglalásaként, megközelítette vagy el is érte a nyugati „szuverén városok" jogállását.

Autonómiája ugyan a többi magyarországi városnak is volt. A város ügyeit választott bírája és tanácsa, a 12 esküdt intézte, akik a város területén a bírói hatalmat gyakorolták. De ezek a városok szorosan függöttek városuruktól, ki az esetek túlnyomó részében maga a király volt, s ezen túl is a feudális

társadalmi erőktől. (A kevés magánföldesúri város közül Debrecen emelkedik ki.) Bírói ítéleteiket (polgári ügyekben) a király, feudális bíróságai, a tárnokmesteri vagy a személynöki szék útján, a fellebbezési eljárás során felülvizsgálta.[3] Nemcsak a rendes királyi adókat fizették, hanem a király rendkívüli adókkal is rendszeresen megterhelte őket, amelyek összegét önkényesen állapította meg. Máskor arra kényszerültek, hogy a királynak kölcsönt nyujtsanak vagy adósságait kifizessék. S a király, ha nagyon megszorult, városait elzálogosította, néha pedig el is ajándékozta, mint Nagy Lajos Bártfát. A városok ennek következtében nagybirtokosok hatalma alá kerültek, és az önállóságnak azt a látszatát is elveszítették, amelyet az állam képviselőjétől, a királytól való közvetlen függés mellett még megőrizhettek.[4]

A városok gazdasági szerkezete különböző volt, különösen a mezőgazdasághoz való viszonyuk szempontjából. A gabonatermelés többnyire nem játszott nagyobb szerepet. Sopronban, a város harmadik negyedében, az egyik évből fennmaradt adat szerint, gabonatermése után mindössze nyolc polgár fizetett tizedet, ugyanakkor, amikor azoknak a polgároknak a száma, kik bortermésük után dézsmát adtak, hetvenkettőre rúgott. Az előbbiek tizedben 24 kepét adtak, átlagban tehát legfeljebb 10 m. hold vetésföldjük lehetett. Volt olyan város, mint pl. Kassa, amelynek polgárairól már 1347-ben megállapították, hogy szántóföldjeik egyáltalában nincsenek. Pozsonyban, ahol a szántóföld szintén kevés volt, ezt fejlettebb kertészet pótolta, amely egyes termékeit, mint a komlót, külföldre exportálta. Pest határában is fejlett kertészettel találkozunk.

A legtöbb városban fontos volt azonban az állattenyésztés, amelyet a városi közlegelőn űztek. Az erdélyi szász városok-

[3] 1417-ben Bebek János tárnokmester az ítélőszékénél ülnökként megjelenő polgárokkal nem volt hajlandó egy asztalhoz ülni, szakállukat megcibálta és barmoknak nevezte őket. A tárnokmesteri ítélőszék csak a 15. század közepe óta alakult át olyképpen, hogy a tárnokmester korábbi feudális bírótársai, a bárók és főpapok helyébe, polgári ülnökök léptek. A későbbi személynöki városok ügyei ugyan már a 14. század második felében egy hivatalnokjogász, a kancellár bírósága elé tartoztak, de úgy ez, mint a kir. személynök, aki 1464-től kezdve helyébe lépett, feudális bírótársakkal, polgári ülnökök bevonása nélkül ítélkezett.

[4] Az öntudatos szász Beszterce fegyvert fogott, amikor a király, 1453-ban, örökös grófságul Hunyadi Jánosnak adta. S Mátyás alatt magát ebből a függőségből fel is szabadította. A nem szász városok legfeljebb pénzt gyüjtöttek polgáraiktól, arra a célra, hogy a zálogösszeg megfizetésével magukat a nagybirtokos hatalmából kiváltsák.

ban, a lakosság iparosodásával párhuzamosan, az állattenyésztés jelentősége még nőtt is. Debrecen termelése pedig az Alföldön, egyenesen az állattenyésztésen alapult. (Az ismert adat szerint Bíró Gáspár debreceni polgárnak 1536-ban állítólag 10.000 drb marhája volt.)

Különleges helyet foglalt el Szeged városa termelésének sokrétűségével. A szegediek, a Duna—Tisza-köz pusztaságain, hatalmas külterjes állattenyésztést folytattak. 1522-ben 121 juhosgazdát írtak itt össze, s a törökök 1526-ban 70.000 drb juhot zsákmányolhattak. (Kasáló viszont, amelyen belterjesebb állattenyésztés alapulhatott volna, a város területén 1522-ben mindössze 195 hold volt.) Ugyanakkor a földművelés annyira fejlett volt, hogy, mint Zsigmond 1436. évi oklevelében elmondja, a szegediek gabonájukkal és élelmiszereikkel az ország minden részében szakadatlanul űzérkedtek. Szulejmán szultán pedig 1526-ban azt jegyezte fel, hogy a török sereg Szegeden „lisztben, búzában, árpában és egyéb élésben teljességgel elmerült". A szegedieknek ezenkívül a Szerémségben szőlőik voltak — az 1522. évi összeírásban 77 szőlőtulajdonos szerepel — s végezetül nagy halászatot is folytattak. Brocquière 1432-ben megemlíti, hogy a Tisza rendkívül sok halat szolgáltat nekik. (A halászat más városokban is fontos volt, így pl. Pozsonyban, vagy Brassóban, ahol 1440—50 között egyedül a város 40 mesterséges halastavat tartott fenn.)

Szőlőműveléssel — s az ezzel kapcsolatos gyümölcstermeléssel — minden város nagy méretekben foglalkozott, ha természeti okok ennek útját nem állották. A szőlőtermelés nagyságáról képet alkothatunk Pozsony viszonyai alapján, ahol a szőlőbirtok a polgári háztulajdonnak szinte tartozéka volt. Itt 1439-ben, csak a város határában, 113 dülőben 2003 szőlőskertet műveltek, melyek termése 1439—40-ben 15.000 hl körül volt. Ezekből az adatokból kiindulva, s tudva azt, hogy Pozsonyban 1434-ben boradót 456 polgár fizetett, egy-egy polgár szőlőbirtokát átlagban 4 m. holdra tehetnénk, amiből az következik, hogy a pozsonyi polgárság széles rétegeinek főfoglalkozása a szőlőművelés — vagy műveltetés volt. Azok a városok pedig, melyeknek határa a szőlőtermelésre nem volt alkalmas, távolabbeső vidéken folytattak szőlőgazdaságot, mint Szeged a Szerémségben és Kassa a Hegyalján.

A legnagyobb város kétségtelenül Buda, az ország fővárosa volt. Itt 1437-ben 4379 lakóhelyiséget írtak össze, ami kb. 8000 lakosnak felel meg. Hozzávéve Pestet és Óbudát, melyek

akkor külön városok voltak, az egész későbbi Budapest akkori lakossága elérhette a 12.000 főt. (A velencei követ 1360-ban azt írta, hogy Buda városában a pestisben 16.000 ember halt el. Ez biztosan túlzás, de annyit igazol, hogy Budát már a 14. század közepén nagyvárosnak tekintették.)

A vidéki „nagyvárosok" lakossága 3500—4000 fő körül járt. (Sopron 1424—27: 822 adófizető; Pozsony 1452: 1042 adófizető; Kolozsvár 1453: 550 magyar polgár + 2000 szász; Debrecen 1552: 1016 porta.) Szegedről (1522: 1549 családfő), Szebenről és Brassóról meg lehet állapítani, hogy lakosságuk a 16. század elején az 5—6000 főt is elérte. A kisebb várostípust az adatokban, 2500—3000 lakossal, Bártfa képviseli (1437: 640 adófizető).[5]

A városok egymáshoz viszonyított gazdasági erejét azokból az összegekből ítélhetjük meg, amelyeket rendes, de néha rendkívülinek nevezett kir. adó (census, collecta, taxa) fejében fizettek. Ezen az alapon a következő rangsort kapjuk:

Buda (1494)	2.800 Ft
Brassó (1506—19. évi átlag) ..	2.100 „
Pest, Szeged (1494) ..	2.000—2.000 „
Debrecen földesurának (1495)	2.000 „
Kassa (1484)	1.500 „
Kolozsvár (1495)	1.000 „
Pozsony (1495)	750 „
Székesfehérvár (1494)	400 „
Esztergom, Sopron, Bártfa, Eperjes, Lőcse (1494 v. 1495)	300—350 „[6]

A bányavárosok a fenti összeállításban nem szerepelnek. Ezek adóterhe magasabb volt. Körmöcbánya 1487-ben 4600, Besztercebánya 3600 Ft-ot fizetett. Az 1542-ben kirótt vagyonadó alapján beiktathatjuk még a rangsorba Nagyszombatot, közvetlenül Pozsony után és a bányavárosok élére Selmecbá-

[5] Az angol városok a 13. században érték el azt a népszámot, amelyet a magyarországiak a 15.-ben.

[6] Azok az összegek, amelyeket a tulajdonképpeni rendkívüli adó fejében fizettek, jóval magasabbak voltak. Sopron rendes évi adója a 15. században a 436 forintot nem haladta meg. Rendkívüli adóban azonban gyakran 1000—2000 forintot fizetett. És Brassó rendkívüli adója 1471-ben 5250 forintot tett ki. Ezenkívül a városok a királynak ajándékot adtak és boradót fizettek. Sopron ajándéka, három vég louvaini posztó, 1415-ben 81 Ft értéket képviselt, és a város boradó fejében 1423-ban 570 Ft-ot, sőt 1422-ben 1500 a. Ft-ot fizetett.

nyát. Brassónál figyelembe kell venni, hogy a szász polgárság, mely a szász egyetem területén az adót felosztotta, ennek jórészét a parasztságra hárította. Brassó, lakosságához viszonyítva, még így is többet fizetett, mint Buda, amint valószínűleg iparosodottabb is lehetett. Pozsony és Sopron alacsonyabb adótételei arra mutatnak, hogy e két város teherbíróképessége és valószínűleg iparosodási foka nem felelt meg nagyságuknak. Bártfánál a helyzet fordított volt. Esztergom és Székesfehérvár, a hajdan vezető városok, a sor aljára kerültek, ami hanyatlásukat jelzi (bár Burgio, 1526 előtt, azt állította, hogy Buda és Esztergom együttesen az ország vagyonának 1/10 részét kezükben tartják).

Ha a fenti adóösszegeket egy-egy adófizető polgárra, ahol ez lehetséges, átszámítjuk, kiderül, hogy míg az adó-fejátlag az élenálló városokban, Budától Debrecenig kb. 1 1/3 Ft, addig Kolozsvárnál már csak 1 Ft, Pozsonynál ennek is alája száll és tovább csökken a sor alján álló városokig, ahol Bártfánál már csak 1/2 Ft körül jár. Ugyanakkor azonban a parasztok az államnak, hadiadó címén, évente és telkenként már rendszeresen 1 Ft adót fizettek, amelyből egy-egy adófizető parasztra, átlagos családi teleknagyságnak a féltelket tekintve, 1/2 Ft esik. Így a parasztok hadiadóban, vagyis a rendes állami adóban, fejenként kb. ugyanannyit, vagy nem sokkal kevesebbet fizettek, mint Esztergom, Sopron, Bártfa, Eperjes, Lőcse náluk sokkal jobbmódú polgárai, és vagyonukhoz, jövedelmükhöz képest bizonyára többet, mint az előbbieknél ugyan jobban terhelt, de gazdagabb városok polgárai. Kitűnik tehát, hogy nemcsak a szász polgárság hárította át adójának egyrészét a parasztságra, hanem a helyzet általában is ez volt a polgárság és a parasztság viszonyában. A parasztság vagyonához és jövedelméhez képest jóval nagyobb állami adóterhet viselt, mint a polgárság.

Hogyan festett a városok háztartása? Példának vehetjük Pozsony, tehát egy közepes gazdagságú város költségvetési előirányzatát az 1440. évre. A bevételek összesen 11.990 a. Ft-ot tettek ki.[7] Levonva ebből a kölcsönök címén előirányzott rend-

[7] Ez, az állami bevételekhez viszonyítva, igen jelentékeny összeg volt. Az állam jövedelmeit 1456-ban, a kir. birtokból származókat nem számítva, 171.000 Ft-ra tették. Ez ugyan tiszta jövedelem, nem nyers, mint Pozsony 11.990 Ft bevétele. De a két szám különbségét még így is 10-es szorzószám fejezi ki, holott Pozsony és az ország lakosságának a nagyságkülönbségét 1000-es szorzószám méri. A nagy eltérés megmutatja, hogy

kívüli bevételt, mely 1530 Ft volt, a rendes bevételek összege 10.460 Ft. Ebből a városi gazdaság jövedelmeire és különböző illetékekre esett 1660 Ft (16%), a vagyont és a jövedelmet terhelő adókra 2740 Ft (26%), az italmérésből (a város által termelt, vett és a tizedbérletből befolyt bor kiméréséből származó bevételre) 6060 Ft (58%). A városi terhek súlyát tehát nem a vagyon, hanem a fogyasztás, nem a gazdagok, hanem a széles néprétegek viselték.

A bevételekből 968 Ft-ot zsoldoskatonák fizetésére fordítottak.[8] Állami adó a polgárokat közvetlenül nem terhelte, mert ezt a városi bevételekből fedezték. Ha a rendes bevételek teljes összegét az 1434-ben kimutatott 819 adófizető polgár között egyenlően felosztjuk, egy-egy polgárra 12.77 a. Ft esik, amelyből 3.35 Ft jut a vagyoni és jövedelmi adókra, 7.40 Ft az elfogyasztott városi bor ellenértékére.[9]

---

az állam központi szervezete milyen felületesen illeszkedett rá a társadalom testére, amivel szemben a városi közszervezet a városi társadalom életét keresztül-kasul átjárta. Ez az ország feudális széttagoltságából következett, aminek folytán a közfunkciók javarészét a helyi szervek végezték.

[8] Minthogy a zsoldosok átlagos évi fizetése 38 Ft volt, a fenti összeg 25 zsoldoskatona tartását fedezte.

[9] Ezek is felette magas összegek. A vagyon- és jövedelmiadó adófizetőnként számított 3.35 Ft-os átlaga 1927-es vásárlóerőben kereken 240 P-nek felel meg. 4000 lakos mellett a fejhányad 48 P. 1927—28-ban az állami egyenesadókból 1 főre csak 22 P esett. A középkori város, annak ellenére, hogy adópolitikáját szintén kiváltságos kisebbség irányította, kiadásainak nagyobb részét fedezte a vagyon és a jövedelem megterhelésével, mint a kapitalista állam. 1927—28-ban a magyar állam összes bevétele, a kölcsönök leszámításával, 1418 millió P volt. Ebből csak 190 millió, 13% esett, a pozsonyi megfelelő 26%-os arányszámmal szemben, az egyenes adókra, a többi bevétel a tömegeket terhelő fogyasztási és forgalmi adókból, a jövedékekből és az állami üzemekből származott. Az elfogyasztott városi bor ellenértékének fejhányadosa — pedig Pozsonyban nemcsak városi bort fogyasztottak — 1.48 a. Ft. Ez akkor Pozsonyban 49 liter bor kimérési ára volt, ami a magas borfogyasztást mutatja. 1926—30-ban a fejenkénti teljes borfogyasztás Magyarországon fele annyit, 24 litert tett ki. A város összes rendes bevételéből 1 főre 2.55 a. Ft, 1927-es vásárlóerőben 185 P esett. Ezzel szemben 1927—28-ban a magyar állam összes bevételéből, amely a fentiek szerint 1418 millió P volt, egy főre csak 165 P jutott. Ebből meg az látszik, hogy a középkori városi szervezet fenntartása rendkívül költséges volt, márcsak azért is, mert az adminisztráció terhét kisszámú lakosságnak kellett viselnie. S minthogy a termelőerők a középkorban sokkal fejletlenebbek voltak, az is kiderül, hogy a közterhek a nemzeti jövedelem analógiájára felfogott városi jövedelemnek jóval nagyobb hányadát nyelték el, mint a kapitalizmus korában az állami közterhek a nemzeti jövedelemnek. A szegény középkori város tehát drágább apparátust tartott fenn, mint a „gazdag" kapitalista ország.

A városok kiterjedt gazdasági tevékenységet űztek. A polgárok jószágainak és faszükségletének biztosítására közlegelőket és erdőket tartottak fenn. Néhol, így Sopronban, Szegeden, Debrecenben, a szántóföldi és kerti termelés is, legalább részben, a város irányította földközösség keretében folyt. Ahol a határ a szükséges gabonát nem termette meg, ott a kenyérszükségletet a város tulajdonában lévő falvak, vagy az általa bérelt birtokok gabonaadója biztosította. Voltak olyan városok is, amelyek a szántóföldet bérbeadás útján hasznosították (Brassó), s olyanok, amelyek saját számlájukra szőlőművelést folytattak (Pozsony).

Szebenben a gabonaőrlést városi malmok végezték, Kolozsvárott a városnak három lisztőrlő malma mellett két tímármalma és egy posztóványoló malma volt (1405), s Brassó a város halszükségletéről halastavak fenntartásával gondoskodott.

A városok az iparpolitikára saját területükön a céhszabályzatok útján irányadó befolyást gyakoroltak. Sőt Bártfa városa, amelynek legfontosabb iparága a gyolcstermelés volt, a kisüzemekben folyó termelést és az értékesítést központilag irányította.

Megszabta a gyártás módját, előírta a termelés mennyiségét és minőségét, kiosztotta a munkát a polgárok között és gondoskodott a készáru értékesítéséről, valószínűleg a nyersanyag beszerzéséről is. (Ez a „kollektív háziipar", mint láttuk, nem zárta ki a háziipar kapitalista formáját sem.) Brassó és Szeben viszont viaszfeldolgozó üzemeket létesített, melyek termékeit az ottani kereskedők vitték piacra. Bártfával és Pozsonnyal kapcsolatban arra is van példa, hogy a város a polgárokat ellátta iparcikkekkel: kereskedelmi úton posztót szerzett be, s ezt a polgárok között kicsiben kiárusította.

A városok jövedelemszerzés céljából is foglalkoztak kereskedéssel. Bártfa például borral kereskedett: összevásárolt Magyarországon borokat s ezeket Lengyelországba exportálta. Pozsony pedig bort vásárolt, hogy ezt a polgárok közt kicsiben kimérje. S azoknak az élelmiszereknek és iparcikkeknek az árát, amelyek a város piacán forgalomba kerültek, a városi fogyasztók érdekében egészen általánosan megszabták.

Végül, hogy jövedelmüket növeljék, a kereskedésen kívül mindenféle más üzlettel is foglalkoztak. Pozsony a 15. század közepén az esztergomi érsek tizedjövedelmét és a helyi harmincadot (a külkereskedelmi vámot), majd az ország összes

harmincadját bérbevette. Bártfa pedig, a 15. század elejétől kezdve, az egri püspök tizedeit bérelte.

Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy az iparos elem a városi lakosságnak hányadrészét alkotta, a kézművesmesterek arányszámát vehetjük alapul. Sopronban 1424—27-ben 822 adófizető polgárt írtak össze, akik közül mintegy 140 folytatott kézművesmesterséget. Az arányszám 17%, (1/6-rész). Pozsonyban 1434-ben 819 adófizető polgár volt, s ugyanakkor kb. 30 önálló iparágat lehetett kimutatni. Egy-egy iparágra átlagosan 5 mestert számítva, 150 kézművesmestert kapunk, ami 18%-os arányszámnak felel meg. Szegeden 1522-ben 1549 személy fizetett tizedet és „kereszténypénzt", akik közül 279 volt, neve után ítélve, önálló iparos. Az arányszám itt is 18%. A három arányszám egyezése alapján megállapítható, hogy az iparilag kevésbbé fejlett városokban — ezek a városok többségét képviselték — az iparoselem a város lakosságának 17—18%-át, kereken 1/6 részét tette ki.[10]

A kisebbszámú fejlettebb ipari várost illetően Buda adatai nyujtanak némi tájékoztatást. Itt 1437-ben, mint láttuk, kb. 8000 lakossal számolhatunk, s ugyanakkor a városban legalább 60 önálló iparág működött. Budán, az ipari fejlődés magasabb fokára való tekintettel, iparáganként 10 mestert is számíthatunk, ami összesen 600 kézművesmesternek, s az iparosnépességet illetően, a családot 4 személlyel számítva, 2400 embernek felel meg.[11] Itt az arányszám 30%, több mint másfélszerese a fejletlenebb városokban talált arányszámnak. Ezen az alapon feltehetjük, hogy az ipari népesség a fejlettebb városokban az egész lakosság 25—30%-ra rúgott, s a legfejlettebb városokban, Brassóban, Szebenben, talán Bártfán, s esetleg a nagy bányavárosok némelyikében, mint Besztercebányán, kivételképpen a 33—35%-ot, tehát az 1/3 részt is elérte.

Az arányszámok mindenesetre lényegesen megnőnek, sok helyütt kétszeresre is emelkednek, ha az iparosok számát a „polgári" exisztenciák számához viszonyítjuk. A városokban ugyanis nagyszámú olyan vagyontalan réteg élt, amely, bár a

---

[10] Ez az arányszám is egyezik a 13. századbeli angol városok megfelelő arányszámával.

[11] Gerlach István, Ungnad német követ udvari papja, Budáról 1573-ban mint a „hajdan tekintélyes iparvárosról" beszélt. S az 1437. évben itt 742 fedett udvari helyiséget írtak össze, melyekben üzlethelyiségeket gyaníthatunk. Ezek egyrésze kereskedők birtokában volt, de legalább 4/5 része ipari célokat szolgálhatott. A 4/5 rész 600 helyiségnek felel meg.

városi közterhekhez fejadó fizetése útján hozzájárult, a polgárjogokban nem részesedett. A városi zsellérség ez, mely Esztergomban már egy 1201-ből keltezett oklevélben feltűnik. Az oklevél szerint Imre király az esztergomi vásárteret, az ott lakó vendégekkel és zsellérekkel együtt, az esztergomi káptalannak ajándékozza.[12] Az itteni zsellérekkel később is találkozunk, így 1311-ben, amikor az esztergomi érsek az ellen tiltakozott, hogy a polgárok a káptalan házaiban lakó zselléreket, kik hatóságuk alá nem tartoznak, jogtalan adókkal zaklatják.

A zselléreket Sopronban 1430-ban összeírták. Számuk 380-at tett ki. Ez a 822 adófizető polgárnak 46%-át képviseli. Pozsonyban 1447—48-ban az alkalmazott munkásemberek számát 400-ra teszik. Itt az adófizető polgárok létszáma 1434. és 1452. között 819 és 1042 közt változott, a középszám tehát 930. A zsellérnép arányszáma ennek megfelelően, s a soproni viszonyokkal majdnem teljesen egyezően, 43% volt. Rendelkezésre állanak még a szegedi adatok. Itt, 1522-ben, a kereszténypénzt fizető zsellérek száma 1196-ra rúgott. Ebből le kell vonni a 279 önálló kézművest, akiket itt a zsellérek között írtak össze, s ezenfelül a 77 szőlőtulajdonost. Marad 840 tulajdonképpeni zsellér, ami az 1549 család 54%-ának felel meg. A városi zsellérség arányszáma tehát e példákban 40—50% körül mozog.

Honnan származott és mivel foglalkozott ez a zsellérnép, a városi lakosság plebejus rétege? Ide tartoznak mindenekelőtt a kézműveslegények, akiknek családi támasz nélkül mind kevesebb esélyük volt ahhoz, hogy a mesterek sorába bejussanak. De ezek kevesen voltak. Valamivel szélesebb réteget alkothattak az őstermelő polgárság, parasztok, szőlőművesek tönkrement, lesüllyedt elemei. A zöm azonban faluról származott. A falusi jövevények között voltak kézművesek, vagy kézműveskedő parasztok, kiknek egyrésze szerencsés esetben előbb-utóbb a céhpolgárságba juthatott. A többi részben „kontárkodott", vagyis jogtalan iparűzésből élt. De a bevándorlók nagyrésze a falusi szegénységből, a falusi zsellérségből sorozódott. Ezeket a több munkaalkalom, a jobb megélhetés reménye és a nagyobb szabadság vágya vitte a városokba.

Közülük kerültek ki azok a vincellérek, fuvarosok, csészök, kocsisok, böllérek, napszámosok, favágók, majorosok,

[12] Az oklevélben „seldenariusok" szerepelnek. A seldenarius a német Seldner szó latinos formája. Innen származik a magyar „zsellér" szó.

kertészek, borfejtők, kapások, akikkel a soproni 1424—27-es összeírásban, s azok a vízhordók, teherhordók, pásztorok, cselédek, akikkel a „Budai Jogkönyvben" (1420 körül) találkozunk. E dolgozó réteget pauperizált elemek: fenntartó nélkül maradt nők, munkaképtelen nyomorékok és mindenféle gyülevész-proletariátus, csavargók és koldusok egészítették ki.

Az utóbbi pauper-elemek korai feltűnését mutatja, hogy Szebenben már a 13. században szegényházat állítottak fel. Lőcsén a 15. század elején találkozunk egy egyesülettel, az „Elende Bruderschaft"-tal, melynek célja a nyomorgók segélyezése volt. A szegénykérdés ugyanebben az időben Debrecenben is felmerült. Később pedig arról hallunk, hogy a szegények közt Bártfán kenyeret, Nagyszombaton ruhát osztogatnak.

A plebejusréteg annál számosabb lehetett, minél nagyobb szerepet játszott a város termelésében a mezőgazdaság. Legnagyobbszámú a szőlőművelő városokban volt, mert a szőlőművelés a maga nagy munkaigényével sok munkaerőt kívánt. A zsellérség jelentékeny része tehát mezőgazdasági munkásokból: cselédekből, napszámosokból, vincellérekből, pásztorokból állott. Ahol földközösség uralkodott, ott a zsellérek a földbirtokból sem voltak teljesen kizárva. De ott is akadhattak köztük törpebirtokosok, ahol az örökbirtok-rendszer állott fenn.

Igy a plebejusréteg nagy száma a város elmaradottságát fejezi ki. A középkori magyar városban azért élt sok zsellér, mert ez a mezővárosi típushoz állott még közel, mert iparosodása szerény keretek között maradt. De a zsellérség elszaporodása egy előrehaladó folyamatot is kifejezett, amennyiben a feudális társadalom bomlásának a tünete volt. A plebejusréteg a „hivatalos társadalmon kívül állott: nem tartozott sem a hűbéri, sem a polgári kötelékhez". Bérmunkára utalva „ők voltak a hűbéri és céhpolgári társadalom feloszlásának első tünete s egyúttal a modern polgári társadalom első előfutárjai". (Engels: Német parasztforradalom.)

A város már mezővárosi típusánál a társadalmi termelés előrehaladó irányát képviseli. A mezőváros a mezőgazdaságot a külterjesen dolgozó, természetileg gazdálkodó társadalomban belterjes, árutermelő, szakszerű formában űzte. Ezen a fokon pedig, iparosodásával párhuzamosan, elsőnek fejlesztette ki nagy méretekben a bérmunkát, a munkának azt a társadalmi formáját, mely feudális formáinak a kiküszöbölésére volt hivatva.

Kik alkalmazták a mezőgazdasági bérmunkásokat? A föld-

művelő üzemek nagyobb része parasztgazdák s a szőlőgazdaságok egyrésze szőlősgazdák és kézművesmesterek kezében lehetett, akik földjüket, illetőleg szőlőjüket lényegileg maguk művelték.

Ezek alkották, amennyiben nem törpeparasztok vagy törpevincellérek voltak, a kézművesmesterek nagyrészével együtt a városi lakosság középrétegét s egyúttal zömét is. De a földművelő üzemek egyrésze s a szőlőgazdaságoknak talán nagyobbrésze nagygazdák, gazdag kézművesmesterek, többszörös ház- és telektulajdonosok, kereskedők birtokában volt. A mezőgazdasági bérmunkásokat ők s az állattenyésztő városok nagy ló-, marha- és juhtenyésztői alkalmazták. Ugyanezek alkották a városi lakosság felső, patriciusi rétegét, mely földbirtokkal és más vagyonnal a város határán kívül is rendelkezhetett.[13]

A patriciátus a zsellérséget nemcsak a bérmunkaviszony alakjában zsákmányolta ki. A meggazdagodott tőkés a városban házakat és telkeket vett, s ezeket zselléreknek adta bérbe. Ezt tették például a Ventur-ok Pozsonyban, kik a belvárosban egy egész utcát, a külvárosban pedig nagyszámú házat és telket bírtak, s a második nemzedékben az üzlettől visszavonulva, mint járadéktőkések, a 15. század elején háztőkéjük telekjáradékát és másutt vásárolt birtokaik földjáradékát fogyasztották.

A városok lakossága eszerint a szegény zsellérnépre, a gazdag patriciátusra, s közöttük a kispolgári középrétegre tagozódott. A tagozódás az osztályviszonyon alapult. A zsellérek bérmunkások, a patriciusok tőkés polgárok vagy földbirtokosok, a középréteg tagjai kispolgárok, illetve kisbirtokosok voltak.

A kizsákmányolható munkásréteg nem fedezte a szükségletet, illetve nem volt elég számos ahhoz, hogy alacsony munkabérszínvonalat biztosítson. Sopron városa például, melynek határában a bécsujhelyieknek is voltak szőlőik, a zselléreknek 1433 és 1465 közt többízben megtiltotta, hogy az előbbieknek dolgozzanak, mert azok munkaerőkereslete béremelkedést idézett elő. A királyok a jobbágyok szabad költözési

[13] Egy 1524. évi soproni közgyűlési jegyzőkönyv megerősíti a soproni kézműveseknek, vargáknak, asztalosoknak azt a jogát, hogy Ausztriába harmincadmentesen szállíthassanak gabonát. Ezek bizonyára olyan jómódú kézművesmesterek voltak, akik nagyobb földbirtokkal rendelkeztek. A földközösségben osztott 3 hold terméséből exportfeleslegre nem futhatta.

jogának a biztosításával igyekeztek városaik, illetve a városi polgárság munkaerőszükségletét kielégíteni. A jobbágyok szabad költözését teljes világossággal az 1405. évi I. decretum mondotta ki, mely a kir. városok (és falvak) tanácskozásából született meg. Ez a decretum nem a kézművesek beköltözését akarta előmozdítani, kik elől a céhek mindinkább elzárkóztak, hanem a falusi zsellérek bevándorlását kívánta elősegíteni.

A vagyoni különbségek a városi adóstatiszikákban is megnyilvánulnak, ha nem is teljes élességükben, mert a városi adópolitika a vagyonosokat kímélte. Sopronban 1437-ben 726 személy fizetett adót. Ezek közül 365-re, 50%-ra, nagyjából a zsellérnépre, fejenként 1 Ft-nál kevesebb adó esett. A fentmaradó 361 személy közül viszont néhánynak az adótétele 20—40 Ft között változott. Itt tehát a maximum a minimumnak több mint negyvenszerese volt. A pozsonyi adórendszer a lakosságot még szélesebben rétegezte. Itt a városi zsoldoskatonaság fenntartásával 1440-ben csak a polgárság felső rétegét terhelték meg, s e célból összesen 197 személyre, az adófizetők 1/4 részére vetettek ki rendkívüli adót. A 197 személy közül 110-en fizettek 1—3 Ft közti összeget (illetve 4-en 1 Ft-nál is kevesebbet), 87-en 3 Ft-nál többet, úgy azonban, hogy a legmagasabb adótétel a 60 Ft-ot is meghaladta. Itt tehát a maximum a minimumnak csak a polgárság felső rétegében több mint 60-szorosát tette ki.

A városokban a hatalmat, nemcsak a politikai jogokból kizárt zsellérnéppel, de a kispolgári középréteggel szemben is, a 15. századra többé-kevésbbé mindenütt a patriciusok szerezték meg. Ez nem ment harc nélkül. 1317-ben a király a patriciusok törekvéseivel szemben Sopronnak még meghagyta, hogy a bírót és az esküdteket a város közössége „egyenlő szavazattal és közös akarattal" válassza. S itt a városi földek kiosztása még 1379-ben is „a szegények és gazdagok közös tanácsából" történt. De a 15. században a patriciusok hatalmát a városi alkotmányok már majdnem mindenütt biztosították.

A tárnoki városokban száztagú nagytanács létesült (tagjait „konzulok"-nak nevezték), melynek elhalálozás vagy távozás következtében kiesett tagjait minden választás alkalmával a bíró és a tizenkét esküdt pótolta, kik a város élén állottak. A nagytanács választott azután új bírót, és tízet az új esküdtek közül, míg két esküdtet az új bíró jelölt ki, akár a régi esküdtek, akár a konzulok közül. Eszerint a város vezetősége jelölte

ki a nagytanács tagjait, s ez a városi vezetőség tagjait. A hatalom így állandóan ugyanazon csoport, a patriciusok kezében maradt. Csekély eltérésekkel ugyanezt a rendszert alkalmazták a személynöki városokban, mint Szegeden, ahol a nagytanács önmagát egészítette ki, és a bányavárosokban, mint Selmecen, ahol a bírót a nagytanács a régi esküdtekkel együtt választotta, s az új esküdteket azután a bíró jelölte ki. A bíró és az esküdtek egyrésze, emellett a rendszer mellett, többnyire a gazdag kereskedők közül került ki. Néha azonban a bírák közt gazdag kézművesek, ötvösök, mészárosok is szerepelnek.

Folytak harcok az uralkodó patriciusi csoporton belül is, így Kolozsváron, ahol a 14. század második felében a hatalomért néhány család versengett. De a politikai élet központjában az a harc állott, amelyet a kispolgári középréteg s főleg ennek szervezett része, az ipari céhmesterek folytattak a patriciusok uralma, különösen ezek kizsákmányoló adópolitikája ellen. Néhány ilyen küzdelem emléke fennmaradt. 1414-ben a besztercei polgárság panasszal fordult a királyhoz amiatt, hogy a városban egy kis, de hatalmas párt állít bírót a község tudta nélkül és akarata ellenére. Sopronban pedig a polgárság, a patriciusi városvezetőséget megbuktatva, 1426-ban új tanácsot választott. Az állam azonban közbelépett, s a patriciusok hatalmát helyreállította. A tárnokmester a város közönségét fej- és jószágvesztésre ítélte, mire a polgárság, amely a városi tanácsot hűtlen pénzkezeléssel vádolta, az utóbbival egyezségre lépni kényszerült.

A céhek csak az iparilag legfejlettebb városokban, Budán, Kolozsváron és az erdélyi szász városokban tudtak valamelyes eredményt elérni. Budán, a 15. század második felében, a lelépő bíró és esküdtek a nagytanácsot úgy tartoztak összeállítani, hogy abban a városi kerületeken kívül minden céh 3—4 taggal legyen képviselve. Hasonló eljárást vezettek be 1486-ban Kolozsvárott is. De a városvezetőséget ez az eljárás sem demokratizálta, csupán tágabbra nyitotta a kaput, amelyen a városvezetőségbe a meggazdagodott kézművesmesterek behatolhattak. A céhképviselőket a nagytanácsba a „gazdag és tekintélyes" polgárok közül kellett kiválasztani.

A szász céhpolgároknak valamivel többet sikerült kiküzdeniök. A patriciátus a városvezetést ugyan itt is megtartotta. De itt a céhpolgárság a 15. század első évtizedeitől kezdve elég erős volt már ahhoz, hogy magának bizonyos közéleti szerepet, s ezzel, a városigazgatással szemben, valamilyen ellenőrzési

lehetőséget biztosítson. Ettől az időtől kezdve a céhpolgárok az adóösszeírók és beszedők, a közmunkafelügyelők, sőt a városok követei között is szerepelnek. Amikor pedig a szász városokban, a 15. század végén, a nagytanács intézményét bevezették, a céhpolgárok elérték, hogy a nagytanácsot a polgárság összessége válassza. Igy a városvezetőségre alkotmányos úton is bizonyos befolyást gyakorolhattak. A tekintélyesebb, tehát a jómódú kézművesmestereket ezenkívül a fontosabb ügyek megtárgyalásába is rendszeresen bevonták, még ha a városi tanácsnak vagy nagytanácsnak nem is voltak választott tagjai.

A patriciusi városvezetőség, hatalmának biztosítására, ellenzéke, de különösen a közjogokból kizárt plebejus elemek ellen terrorisztikus eszközöket alkalmazott. Ezt megkönnyítette az a körülmény, hogy a büntetőítéleteket, a város pallósjogát gyakorolva, fellebbezés kizárása mellett hozta, tehát ezeket nyomban végrehajthatta. Pozsonyban annak, aki a hatóságnak ellenszegült, vagy ezt megsértette, nyelvét kitépték.

A vagyont a legszigorúbb büntetőszabályokkal védelmezték. A lopásért legalább orr-, fül- és kézlevágás, de többnyire halálbüntetés járt. A tömegakciókat „a közrend megzavarásának" minősítették s kézlevágással vagy halállal büntették. Az ilyen akcióknak igyekeztek szervezkedési tilalommal is elejét venni. Budán, 1403-ban, szigorú büntetéssel fenyegették azokat, kik a tereken, kocsmákban, vagy titkos helyeken tilos ügyekről titokban tanácskoznak. A városi tanács legfeljebb vallási jellegű egyesületeket engedélyezett, amelyek gazdag polgárok vezetése, a városvezetőség ellenőrzése és az egyház ideológiai befolyása alatt állottak.

Az osztálymozgalmakat nem lehetett persze a megfélemlítés eszközeivel megakadályozni. A plebejusok minden akcióhoz csatlakoztak, mely a patriciusi városvezetőség ellen irányult. Az 1438. évi, budai magyar-német összecsapásnál a magyar polgárság mögött és a nemesség mellett „a külváros" is felsorakozott.

Ekkor, a hozzájuk csatlakozó gyülevészproletárelemek társaságában, kifosztották nemcsak a német polgárok házait, hanem a gazdag olaszok házaira, majd a kir. kincstár ostromára is sor került.

Feljegyeztek egy esetet, amelynél a plebejusok politikai törekvései, úgylátszik, valamiféle tirannusi kísérlet alapjául szolgáltak. Pozsonyban a bírót, Ulrich Rauchenwetter posztókereskedőt az 1410-es években azzal vádolták, hogy a keres-

kedők és a tanács ellen fordulva, „a becsületes embereket" önkényesen fizetésekre kényszerítette, a közpénzeket, vagy 13.000 Ft összegben, széjjelosztogatta, s a köznép körében zendülést szított. Az esetről bővebb részletek nem maradtak fenn, csak annyi bizonyos, hogy Ulrich Rauchenwetter börtönben halt meg.

4. A belső piac

a) A belső piac fejlődése

A 11—12. században a természeti gazdálkodás Magyarországon még az egész vonalon uralkodott. A csekély belső áruforgalom elsősorban azon alapult, hogy az ország egyes vidékei eltérő természeti feltételek mellett termeltek, s ezért termelésük iránya eltérő volt. Sót csak Kelet-Magyarország bányászott, de erre az egész országnak szüksége volt. Az erdőtlen Alföld nem lehetett meg a Felvidék fája nélkül, s a Felvidéknek a bort, legalább a jóminőségűt, a Délvidékről kellett beszereznie. Az így keletkező áruforgalom tárgyai túlnyomóan nyerstermékek voltak. A nyersanyagok területi eloszlásának az egyenlőtlensége ipari árucserére kevéssé vezetett (házi csoportipar). A munkamegosztásnak az a formája, amely nem a természeti viszonyokon alapul, a mezővárosokban ugyan már feltűnt, de a mezővárosi kézművesek, akik a kézműves életmódra a paraszti háziiparról tértek át, túlnyomóan a helyi piac szükségleteit elégítették ki, és a környék falvait áruikkal csak mellékesen keresték fel. S a tanult kézművesek, így például az ötvösök száma, kik szélesebb piacnak dolgoztak, még egészen jelentéktelen volt.

A 13. században és a 14. század első felében a belső áruforgalom szerkezetében alapvető változás nem állott be, de egyes, a fejlődés irányát jelző tendenciák megmutatkoztak. A borforgalom egyrészét a termelőhelyek és a fogyasztópiacok között Pest, úgylátszik, követíteni kezdte. A mezővárosok piackörzete lassacskán tágult: környékükön már több iparcikket helyeztek el, s ez a mezővárosnak élelmiszert és nyersanyagot szállítva, kezdte az előbbivel szemben a mezőgazdasági hátterület szerepét játszani. Ilyen piackörzet alakulását látjuk Pozsony körül, melynek polgárai 1291-ben Pozsony megye területére vámmentességet kaptak; vagy Kassával kapcsolatban, amely 1319-ben Abauj és Zemplén megyék területére kapott vámmentességet. Egyes mezővárosi iparok pedig, mint

Esztergom fonó-szövőipara, piacukat helyi körzetükön túl is kiterjesztették.

Lényeges változás a 14. század második felétől s különösen és folyton előrehaladó mértékben, a 15. század folyamán állott be. A piac ebben az időben mind a parasztoknál, mind az uraknál, a szükségletkielégítés fontos eszközévé vált. A 15. század oklevél anyagában gyakran olvasunk parasztokról, akik vásárra mennek. S az 1486. évi decr. 29. cikke a kereskedőkön kívül azokról a szegényekről beszél, „akiknek a megélhetésre szükséges dolgok beszerzése végett" kell az országban ide-oda utazniok. Az 1498. évi decr. 35. cikke pedig a nemesek vámmentességét azokról a dolgokról, melyeket háziszükségleteik számára vesznek, kiterjeszti arra az esetre is, „ha eladó áruikkal valami kereskedést űznének".

A piac fontossá válását azok az állami intézkedések is tanusítják, melyek az áruforgalom akadályait kiküszöbölni igyekeztek. A városok egész sora árui szállításánál országos vámmentességet kapott. Egymást követték a rendelkezések, melyek az önkényesen felállított vámok eltörlését (1351, 1397, 1435, 1445, 1464 és 1500. évi decretumok) s a vámok leszállítását (1435, 1486 és 1500. évi decretumok) célozták. (Az 1435. évi decr. a birtokosokat arra is kötelezte, hogy a hidakat és kompokat jókarban tartsák.) A vámjogot gyakorló földesurak ugyan a vámmentességeket nemigen respektálták, s a jogtalan vámhelyek sem nagyon szüntették be működésüket. Sőt a földesurak azt is kimondatták, hogy a király további vámmentességeket nem adományozhat (1397. évi decr.). Végül pedig a feltétlen vámmentesség jogát a nyolc sz. kir. városra korlátozták. (1500. évi decr. 41. c.) Mégis a folyton visszatérő intézkedések s a köröttük dúló harcok azt mutatják, hogy a vámkérdés s vele az áruforgalom a gazdasági életben a korábbinál jóval fontosabbá vált.

Az áruforgalom fontosságára s egyben országossá szélesedő kereteire vallanak az 1405. évi I. decr. rendelkezései is. Ezek országosan egységes súly- és ürmértéket írtak elő — egyébként eredmény nélkül. (Az 1504. évi decr. ezt az intézkedést megismételte.) Buda ármegállító jogát pedig, mely a kereskedőknek az országban való szabad mozgását gátolta, a belföldi kereskedőkkel szemben eltörölték.

A természetileg meghatározott árucserét ebben a korban már részletes adatok szemléltetik, melyek a belső csere összekapcsolódását a külforgalommal is megmutatják. Ami a minő-

ségi borokat illeti, a szerémségi bort előbb Szegedre vitték, ahonnan a Duna-Tiszaköz déli részét, a Tiszántúlt és Erdélyt látták el vele; majd részben Pestre szállították, ahonnan a nagy fogyasztási központ, Pest, Buda, Óbuda és vidékük szükségletét fedezte, vagy az északi exportpiacokra jutott. A somogy-baranyai bort viszont részben Székesfehérvárra szállították, ahonnan ennek vidékére s a nyugati, külföldi piacokra került. A szerémségi bor más része egyenesen Kassára ment, ahonnan a Felvidékre s Lengyelországba szállították. A Felvidékre ugyanakkor pozsonyi bor is került. A somogy-baranyai bor másrészét pedig Erdélybe vitték, ahol többek között sóval cserélték be. A Délvidék borai tényleg az egész országban piacra találtak. Zsigmond már említett 1436. évi oklevelében a szegediek borairól is beszél, melyet ezek az ország minden részébe szakadatlanul fuvaroznak.

A fát a Felvidékről a Dunán, Tiszán és mellékfolyóikon tutajozták le. A Felvidék nemcsak nyersfát szállított, hanem faipari termékeket is, így lécet és zsindelyt, melyet a sárosi vlachok termeltek. A Dunán szállított fa Pestre érkezett, ahonnan a Duna-Tisza közére került, többek között a kunokhoz, kikről Oláh Miklós elmondja, hogy fájukat messziről hozzák. Debrecent fával a Tiszáról látták el. A Tiszán és mellékfolyóin szállították délnek Gömör bánya- és ipari termékeit, a rezet, ólmot, vasat és különböző vasgyártmányokat.

Az állattenyésztő Alföld ló- és marhavásárait Debrecenben, Szegeden és főleg Pesten tartották, ahol az erdélyi lovak is piacra kerültek. Dunántúl a legnagyobb állatvásár Székesfehérváron volt. Az ezeken megvett jószág jelentős része a nyugati exportpiacokra jutott. Ebben az irányban a határszéli piacok Pozsony és Sopron voltak. Egy adat végül a halforgalomról számol be. Eszerint soproniak Pesten, nyugati posztó ellenében, halat vásároltak.

A városi kézművesek egyrésze most is főleg a helyi piacot látta el, különösen a pék-, molnár- és mészárosipar, melyeket már természetük a helyi piacra utalt. De az iparosabb városok körül mezőgazdasági piackörzetük most már határozott körvonalakban kibontakozott. A környékbeli parasztok és urak a várost élelmiszerrel: gabonával, állattal és állati termékekkel, nemkülönben nyersanyaggal: bőrrel, gyapjúval, lennel, kenderrel, viasszal, továbbá fával látták el. A parasztok a városi piacon vasszerszámokat (kés, fejsze, bárd, vasalkatrészekkel ellátott eke, ásó), textilipari termékeket (suba, pokróc), cserép-

edényt, esetleg faipari cikkeket (tányér, kanál) s más egyebet vásároltak. Az urak beszerzései másra irányultak. Náluk főleg a finom posztó- és vászonnemű, a prémes ruhák, a fegyverek és az ötvösművek játszottak szerepet.

A városok mezőgazdasági hátterületüket és ipari piacukat rendszerint úgy biztosították, hogy a környékbeli falvakat zálogba vagy örök tulajdonba megszerezték. 1494/95-ben Szebennek 384½, Pozsonynak 362, Kassának 351½ és Brassónak 203½ jobbágytelke volt. Zsigmond az élelmiszerforgalmat a város és a falvak között a királyi vámok alól mentesítette. A városok a falvakkal szemben, földesúri hatalmuk felhasználásával, kényszert alkalmaztak, hogy ezek termékeit a város polgárainak biztosítsák. Sopron (ez 1430-ban 39.000 kat. hold területen hét faluval rendelkezett) 1524. évi statutuma például kimondotta, hogy a város hatósága alá tartozó falvak termékeiket csak a város piacán adhatják el. A falusi ipart pedig, ha megsemmisíteni nem sikerült, a városi fogyasztók érdekeinek rendelték alá. Így Brassó a barcasági falvak iparosait arra kötelezte, hogy termékeiket a brassaiaknak megszabott olcsó áron engedjék át.

Az ilyen kényszerintézkedések, de már a szállítás nehézségei is, melyek a környék falvait a város piacára utalták, a falu termékeiben itt túlkínálatot idéztek elő, s így a polgárok számára biztosították a mező- és erdőgazdasági termékek alacsony, értékük alá szorított árszínvonalát. Oláh Miklós a fáról meg is jegyzi, hogy a parasztok ezt a szomszéd városokban olcsó áron árusítják. Ugyanakkor pedig a céhek a parasztoknak iparcikkeiket magas, értékük feletti monopolárakon adták el.

Hozzájárult ehhez, hogy a paraszt a városi fogyasztási és egyéb adókat és illetékeket, termékei túlkínálata mellett, a városi vevőre áthárítani nem tudta, s ezek viselésével a városnak, illetve a polgárságnak külön adót fizetett. S mindezt kiegészítették a városi kereskedők csalásai, meg az uzsorás hitelek, melyeket a városi tőkések a megszorult parasztoknak nyujtottak, s az, hogy a városok az állami adóteher egy részét is a falvakra hárították át. Így a város a falut a legkülönbözőbb nódokon kizsákmányolta, s azok az értékek, amelyeket a falvakból kiszivattyúzott, a városi tőkefelhalmozás legfontosabb alapjává lettek.[14]

[14] A maguk piaci körzetét — ugyancsak kényszereszközökkel — a városokhoz hasonlóan a nagybirtokosok is megteremtették. Kilenced vagy tized fejében szedett boraikat parasztjaiknak mérték ki, kik kötelesek voltak ezt a bort fogyasztani.

Voltak iparágak, melyeknek piaca túlterjedt városi székhelyük közvetlen körzetén és egész országrészeket felölelt. Pozsony ellátta szekereivel Debrecen, Nyugat-, Kelet-Magyarország nagyrészét. Kelet-Magyarország egyáltalában bizonyos mértékig önálló ipari körzetté alakult, amelyen belül az Északkeleti Felvidék, a Tiszántúl és Erdély egyes iparcikkeiket egymással rendszeresen kicserélték.

A csere központja, fekvésénél fogva, Debrecen volt, melyet az áruforgalom gyorsan fellendített. A debreceni vásárokon egyformán megfordultak a bártfai és nagydisznódi (erdélyi Szászföld) posztócsapók, kik szöveteiket a Tiszántúl szabóinak adták el. A kassai kereskedők meg az itteni szűcsöktől subát vettek. Debrecen, a körzet központjában, egyúttal a külföldi importáruk elosztóhelye lett. Kassa ide hozta a lengyel posztót, Brassó a keleti fűszert, Buda a nyugati árut.

A keletmagyarországi ipari körzet, melynek központja Debrecen volt, a felvidéki ipari körzettel fonódott össze. Ennek központja, Kassa, a Debrecenben vásárolt árukat az egész Felvidéken széjjelosztotta.

Volt végül néhány iparág, amely már nemcsak egy vagy több országrész szükségletére, hanem az egész ország piacára termelt.

Ilyen volt, adatszerűleg kimutathatóan, az erdélyi szász, brassói és szebeni hadiipar, mely Mátyás hadseregének a török és nyugati hadjáratokra puskát, lőport és golyót szállított. Ilyen volt a szász viaszipar is, melynek termékei a Dunántúlra már a 14. század második felében eljutottak. Ide tartozik továbbá a brassói és a bártfai posztóipar, de különösen a bártfai gyolcsvászon-ipar. Az utóbbi méreteit mutatja, hogy az egyik kassai vásárra 1424-ben kereken 500.000 méter (23.700 vég) gyolcsot szállított. (Magyarország évi posztóbevitele a 15. század vége felé 2 millió méter körül járt.) S ide sorozható legvégül egyes városok, mint Kassa és Brassó ötvösipara, melyek gyártmányait a feudálisok és a gazdag polgárok országszerte vásárolták.

A nyerstermékek cseréje, ha csak néhány szállal is, egyes országrészeket a piac szempontjából már régóta egymáshoz kapcsolt, sőt néha (só, minőségi bor) az egész országra kiterjedő piacot létesített. Ehhez most az ipari munkamegosztás szálai járultak, amely egyes városok között kifejlődött. Az iparcikkek cseréje egyes vonalakon az országrészeket, néha több ország-

részt is, és nem egyszer az egész országot egyetlen piac egységébe foglalta össze.[15]

A belső piac fejlesztéséhez a külkereskedelem is hozzájárult, mely már régóta ebben az irányban hatott. Az állattenyésztés szempontjából Debrecen az Alföld északi részének, Szeged az Alföld déli részének, Székesfehérvár a Dunántúl nagyrészének, s felettük Pest az egész országnak piaci központjaivá lettek export-állatvásáraikkal. Pest és Székesfehérvár a borexport szempontjából is hasonló szerepet játszott. Az importáruk piaca szempontjából pedig Debrecen, mint elosztásuk helye egész Kelet-Magyarországot és Buda, mint a nyugati áruk elosztásának főhelye, az egész országot egységesítette.[16]

Azokat a nyerstermékeket és iparcikkeket, melyek szélesebbkörű forgalom tárgyai voltak, az egyes városok piacán, ha az előbbiek a termelőhelytől nem túl messze estek, közvetlenül termelőik árusították, ellenkező esetben pedig a városi piacra kereskedők szállították. A külföldi iparcikkeket vagy gyarmatárukat az elosztó helyekről a városi piacokra ugyancsak kereskedők közvetítették.

A város tehát a körzetében élő fogyasztóknak nemcsak saját iparcikkeit árusította, hanem más városok és a külföld ipari és egyéb cikkeit is. Nem „zárt városgazdaság" ipari központja volt, hanem az ipari és egyéb cikkek kifelé nyitott piaci központja, ha piacra elsősorban saját ipari termékeit is vetette. Ennek megfelelően nemcsak városi piackörzetek keletkeztek, hanem megerősödött az egyes országrészek, az ezeket összefoglaló nagyobb területek és az egész ország belső, piaci összefüggése is.

S a belső piac megerősödése nemcsak a falut és a várost kapcsolta szorosabban össze, hanem a városok között is kapcsolatot létesített. Az ipari munkamegosztás a városokat egymáshoz fűzte. A székesfehérvári polgár Brassóban mártott gyertyát használt, a soproni Bártfán készült gyolcsot. És ehhez azok a kapcsolatok járultak, melyek a nyerstermékek cseréjén és a külkereskedelmen alapultak. A debreceni polgár a lengyel posztót Kassától kapta, a kassai a szerémségi bort Szegedtől.

[15] Az ipari munkamegosztásnak ez a formája is részben a természeti viszonyok eltérésein alapult. A debreceni szűcsipar az alföldi állattenyésztésen, a bártfai gyolcsipar a felvidéki lentermelésen nyugodott.

[16] Budáról Oláh Miklós azt írja, hogy „híres az olasz, német, lengyel..... kalmároknak ott, mint egész Magyarország piacán, összeségéről". Pestről pedig Jovius mondja 1541-ben, hogy Magyarországon „a kereskedés főpiaca és középpontja".

b) A polgári rend kialakulása

A gazdasági érdekközösség, mely a városok között kialakult, a polgárság körében új szervezeti és ideológiai formákat hozott létre. A városokat a polgári verseny egymástól szükségképpen elválasztotta, s a gazdasági ellentétek közöttük harcra vezettek. Lőcse és Késmárk az árumegállító jogért küzdöttek, Pozsony megakadályozta a soproni bor kivitelét. De ugyanakkor a gazdasági érdekközösség, a polgárság közös életfeltételei és a feudálisokkal szemben fennálló közös ellentétek alapján, közös polgári öntudat kialakulására és közös szervezkedésre vezetett.

A polgári osztályöntudat, az összetartozás érzése már azokban a szövetségekben is megnyilvánult, melyeket a városok egymással kötöttek. Ilyen volt Kassa, Bártfa, Lőcse, Eperjes és Kisszeben szövetsége, mely a 15. század második felében létesült, továbbá az ú. n. alsómagyarországi bányavárosok Selmec, Körmöc, Besztercebánya és más négy bányaváros szövetsége, mely a 15. század derekára már kialakult, s amelyet a század végén a felsőmagyarországi bányavárosok — Gölnic, Szomolnok, Jászó, Rozsnyó s más három város — szövetsége követett. E szövetségek azonban csak területi jelleggel bírtak, s alapcéljuk a szomszéd feudálisok elleni védekezésben állott.

Már az erdélyi szász egyetem, amelyben a szász városok magukat Erdély polgári rendjévé szervezték, országos, pontosabban tartományi jellegű volt. S az előbbivel analóg folyamat a szűkebb értelemben vett Magyarországon is lejátszódott. Itt a polgári egység, a 15. század közepén, a városok fellebbezési hatósága, a tárnokmesteri ítélőszék körül jegecesedett ki.

A polgárság közös küzdelme a tárnoki szék átszervezéséért, amely már osztályöntudatra való ébredését fejezte ki, a 14. század utolsó évtizedeiben indult meg. A cél az volt, hogy a városokból fellebbezett perekben, tehát a polgárság ügyeiben ne feudális bárók és főpapok, hanem maguk a polgárok ítélkezzenek. A polgárság a küzdelemben a 15. század derekán győzelmet aratott. Ettől kezdve e perekben, s a 15. század végétől kezdve más városok pereiben is, ha a felek a tárnoki ítélőszékhez fordultak, a tárnokmester vagy megbízottjának elnöklete alatt a nyolc sz. kir. város képviselői ítélkeztek. Az ítélőszéken összegyűlt városi képviselők itt a polgárság közös kér-

déseit is megtárgyalhatták s így a bírósági üléseket politikai gyűlésekkel kapcsolhatták össze.

Az egységbe forrt polgári osztály országos politikai erővé vált. A nemesség, illetve a királyi hatalom ennek következményeit levonta, s meghívta a 15. század közepétől intézményessé váló rendi országgyűlésekre (először 1445-ben) a városokat is, elsősorban a szabad királyi vagy tárnoki városokat. Ez egyenlő volt azzal, hogy a polgárságot önálló, kiváltságos rendnek elismerte. (Egyes városok az országos gyűléseken, 1305-től kezdve, már azelőtt is résztvettek, de jelenlétük ezeken, amint egyébként az országos gyűlések összehívása is, csak alkalmi jellegű volt.)[17]

A 12. század mezővárosaiban éltek ugyan egyes polgárok, tanult kézművesek és kereskedők, de ezek a városok nem polgári, hanem agráralakulatok voltak. A városok, mint polgári alakulatok, mint oly tömörülések, melyekre az ipar és a kereskedelem üti rá bélyegét, a 14—15. században indultak fejlődésnek. A városi polgárság azután osztályként szervezkedett, s elérte önálló, kiváltságos rendként való elismertetését, amit azután Werbőczy Hármaskönyve (III. r. 8. c.) kodifikált.

Ezzel a korábbi kiváltságos rendekhez, a nemességhez és az egyháziakhoz „harmadik rend"-ként a polgári osztály csatlakozott. S a magyar rendi társadalom most már, a kiváltságokból kizárt jobbágyrend hozzászámításával, négyes tagozódásban jelent meg.

A polgárság rendi egysége azonban, melynek osztályalapja a kispolgári helyzet volt, kezdődő osztályellentéteket takart. A kézművesmesterek, mint kizsákmányoló tőkések és a kézműveslegények, mint kizsákmányolt munkások osztályellentéte egyrészt, a kézművesmesterek, mint kizsákmányoló tőkéskereskedők és a kézműveslegények, mint kizsákmányolt munkások osztályellentéte másrészt, kialakulóban vagy csírázóban volt.

---

[17] Az 1405. évi országos tanácskozás, melynek eredményeként az ezévi I. decretumot kibocsátották, nem országgyulés volt. Azon a rendek nem vettek részt. S nem volt ez polgári értekezlet sem, mert a városokon kívül a király mezővárosai és falvai is megjelentek. A gyűlést nem a polgárság kezdeményezte, hanem az államhatalom, s nem fejezte ki a polgárság mint rend elismerését sem, mert azon a királyi városok és falvak képviselői egyuttesen szerepeltek. A polgárság osztályfejlődése szempontjából tehát nincs jelentősége, ellentétben azzal a harccal, amely a tárnoki szék összetétele korul folyt, s az 1445. évi országgyűlessel szemben, amel a polgárságnak, mint rendnek az elismerését jelentette

c) *Természeti gazdálkodás és egyszerű árutermelés*

A város és a falu közti árucsere kialakulásával a gazdasági élet új rendje veszi kezdetét. Az egyszerű árutermelés rendje ez, melyben a város közvetlen ipari termelői és a falu közvetlen mezőgazdasági termelői, kik egyaránt a termelőeszközök birtokában vannak, termékeiket a piacon kicserélve, árutermelők gyanánt lépnek egymással kapcsolatba. A város ezen a fokon az ipari népesség súlya által meghatározott ipari városként jelenik meg, s a társadalom, melyben az íráshasználaton alapuló művelődés elterjed, a barbárságból a civilizáció magasabb szintjére emelkedik.

Ugyanakkor azonban a falu közvetlen termelői, a termelők túlnyomó többsége továbbra is feudális függésben él. S a városi termelést ugyancsak feudális formák, a céhmonopólium és a mesterek-legények-inasok hierarchikus tagozódása jellemzik. Az egyszerű árutermelés rendje tehát, a feudalizmus barbár korszakával szemben, melyben a természeti gazdálkodás uralkodik, már a civilizáció nagy korszakába tartozik, de ezen belül még mindig csak a feudális civilizáció korszakával esik egybe.[18]

A kérdés az, hogy a magyar társadalom, a 14. század második felétől kezdve, vagy a 15. században, belépett-e a feudális civilizáció korszakába? Másszóval és a lényeget nézve; a városok ipari fejlődése s ezzel kapcsolatban a város és a falu árucseréje elérte-e azt a fokot, amelyen az egyszerű árutermelésről, mint a társadalmi termelés uralkodó formájáról beszélhetünk?

---

[18] Az árucsere alapja itt a városi és a falusi közvetlen termelők, a kézművesek és a parasztok termelése. De a feudális kizsákmányolás következtében a paraszti termékek egyrészét, esetleg nagyrészét is, az urak vetik áruként piacra, s az innen eredő vásárlóerővel ők lépnek fel vevőként a kézművesekkel szemben. Az utóbbi körülmény azonban lényegtelen, mert az egyszerű árutermelés rendje, mint gazdaságtörténeti kategória, az árutermelőket és nem az árucserélőket tartja szem előtt. Éppúgy az is lényegtelen, hogy tőkés árutermelők, a városban és a falun egyaránt, az árutermelők között már ezen a fokon akadnak. Az egyszerű árutermelés a középkorban is „szüntelenül, minden nap, minden órában, magától szüli a kapitalizmust és a burzsoáziát". (Lenin: „Baloldaliság" — a kommunizmus gyermekbetegsége, l. Lenin: Válogatott művei, Szikra, Budapest, 1949. II. 681.), de még nem „tömegméretben", mint a kapitalizmus korában, mert a természeti gazdálkodás jelentős maradványai ennek itt útját állják. A tömegjelenség a középkorban az egyszerű árutermelő marad.

A kérdés nem azon fordul meg, hogy az árutermelés a természeti gazdálkodást teljesen kiszorította-e? A természeti gazdálkodást teljesen, vagy helyesebben, többé-kevésbbé teljesen, csak az árutermelés tőkés formája szorítja ki. Az egyszerű árutermelés rendjében a természeti gazdálkodás jelentős maradványaival találkozunk. A kérdés azon fordul meg, hogy a szükségletkielégítés rendszerében az árutermelés, vagy a természeti gazdálkodás súlya volt-e nagyobb? Az első esetben az egyszerű árutermelést a társadalmi termelés uralkodó formájának tekinthetjük, míg a második esetben erről nem beszélhetünk.[19]

A kérdés eldöntéséhez közvetlen adatokkal alig rendelkezünk. A közvetett adatoknál is a külföldi gazdaságtörténetből kell kiindulni. Francia- és Németországban az egyszerű árutermelés rendje a 13—15. századra esik. Ennek a rendnek a kézműipari fejlődés meghatározott foka felel meg, amely megnyilvánul az ipari munkamegosztásban, továbbá abban a súlyban, melyet az ipari népesség a városi lakosságban képvisel. Mit mondanak az ezekre vonatkozó adatok?

Párizsban már 1300 körül 448 iparágat mutatnak ki. De nem beszélve Párizsról, amely akkor Európa legnagyobb városa volt, 1440-ben a Majna melletti Frankfurtban is 229 foglalkozást, éspedig nagyrészt ipari munkaágat írtak össze. Nürnbergben pedig, egyedül a fémiparnak, 1363-ban 29, 1400 körül 40 önálló ága volt.

Áttérve az ipari népességre, Nürnbergben 1363-ban a polgárok 43%-a, a Majna melletti Frankfurtban 1387-ben, ezek 47%-a volt önálló céhmester. S a 13—14. században az általános becslések szerint a nyugatnémet városok lakosságának több mint a fele iparral foglalkozott.

Ha ezeket az adatokat a megfelelő magyarországi adatokkal szembeállítjuk, éles eltérés mutatkozik. Az iparágak száma az egyes városokban Magyarországon legfeljebb 60 körül járt.

---

[19] A kérdést természetesen nem szabad mechanikusan felfogni. Nem arról van szó, még ha megállapítható volna is, hogy a paraszt termelésének 49 vagy 51%-át vetette-e közvetlenül, vagy az úr közvetítésével piacra. Az árutermelés a társadalom életét a termelés, mondjuk, 35 vagy 40%-os piaci kvótájának az elérésével is lényegbevágó módon megváltoztathatja. Arról van szó, hogy az árutermelés, egyszerű alakjában, kifejlődött-e korban olyan mértékben, hogy, mint a termelés uralkodó formája, a társadalom életében alapvető változásokra vezethetett, illetve olyan mértékben, hogy a társadalom életében bekövetkezett alapvető változásokat megmagyarázhatja.

A fémiparban legfeljebb 12 és nem 40 önálló ággal találkozunk. S az önálló kézművesek száma a városi lakossághoz viszonyítva, nemhogy az 50%-ot meghaladta volna, de általában 20% alatt maradt, s a 30%-ot is csak kivételképpen érte el.

A magyarországi városok a 15. században nem voltak tehát ipari városok, olyan értelemben, mint a németországiak. Az ipari lakosság a magyarországi városokban viszonylag jóval kisebbszámú, az ipari munkamegosztás a városokon belül jóval fejletlenebb volt. De ennek megfelelően a város és a falu közti munkamegosztás is jóval fejletlenebb maradt, ami egyet jelent azzal, hogy a város és a falu közti árucsere jóval fejletlenebb volt. Ha ez Németországban azon a színvonalon mozgott, amelyen a természeti gazdálkodás már háttérbe szorul, magyarországi méretei a természeti gazdálkodás uralmát még nem dönthették meg. Az árutermelés Magyarországon lényegesen előnyomult, a szükségletkielégítés rendszerében fontossá vált, de az uralkodó helyet a termelésben még nem foglalta el.

Emellett előretörése távolról sem volt egyenletes az ország egész területén. Az iparosodó város a természeti gazdálkodást elsősorban saját közelében bontotta fel, azon a kisebb területen, amelyen a szállítási költségek az áruforgalmat lényegesen nem terhelték. De ilyen iparosodó város a 15. századi Magyarországon aligha volt több húsz-huszonötnél, s az ország területén ezek is egyenlőtlenül oszlottak el. A Felvidékre és Erdélyre aránylag sok, a Dunántúlra kevesebb, az Alföldre még kevesebb esett. Következőleg az előrehaladó árutermelés szektorait a túlnyomó természeti gazdálkodás sávjai választották el egymástól, s az utóbbi sávok helyenként hatalmas foltokká szélesedtek. A nyugatról jött külföldieknek fel is tűnt, hogy az országban kevés a város, s hogy ezek is erősen falusias jellegűek. Amikor Oláh Miklós Magyarországot leírja, nem a városias életet emeli ki és még csak nem is a terjedő földművelést, hanem az ország természeti, az emberi tevékenység által kevéssé átalakított állapotára utalva, arról beszél, hogy az országban sok a méh, méz, erdő és vadállat.

Az az idő tehát, amely a 14. század közepétől a 16. század elejéig terjed, Magyarországon még nem a feudális civilizáció korszaka. De az árutermelés erre a korra ráüti már annyira a bélyegét, hogy átmenetnek tekinthessük a temészeti gazdálkodás és az egyszerű árutermelés rendje, a barbár feudalizmus és a feudális civilizáció korszaka között. Francia- és Né-

metország ezen az átmeneti fokon nagyjában a 12. században állhatott.[20]

A kor átmeneti jellege, az a körülmény, hogy az árutermelés nem kerekedett még felül, jut kifejezésre azoknak a szálaknak a ritkaságában és vékonyságában is, amelyek az egyes országrészeket, az ezeket összefoglaló nagyobb területeket, s különösen az egész országot egységes piacba fűzték. A városi körzeteken túlnövő piacok, sőt a nemzeti piac kialakulása folyamatban volt, de a folyamat még kezdeti szakaszában mozgott.

A nemzeti piac gyengesége nyilvánult meg abban, hogy egyes határszéli országrészeket erősebb piaci kötelékek fűztek a külföldhöz, mint a belföldhöz. Ez volt a helyzet mindenekelőtt az erdélyi Szászfölddel kapcsolatban, amely iparcikkeit elsősorban Havasalföld és Moldva piacára termelte, s a szükséges élelmiszerek és nyersanyagok jórészét innen szerezte be.[21] Hasonló kapcsolat fűzte Ausztriához a nyugati határszél városait, Pozsonyt és Sopront. E városok boraikat, melyek értékesítése gazdasági életükben alapvetően fontos volt, főleg Ausztriában, vagy Ausztrián át vetették piacra, Sopron környéke gabonafeleslegét is, s a fejlettebb ipar termékeit ugyancsak Ausztriától vagy Ausztrián át kapták. Pozsonyban a kapitalisták jórészt bécsi tőkével dolgoztak, s a lakosság osztrák pénznemben, a bécsi fontban számolt. Sőt e városok Ausztriával még lakosságukat is kicserélték. 1513-ban a pozsonyi ingatlanbirtokos-családok között egyetlen egy sem szerepelt azok közül, amelyeket itt 1439-ben összeírtak. A családok nagyrésze Ausztriába költözött, s helyükbe innen más családok jöttek.

A sóellátás szempontjából pedig az ország olyan piaci körzetekre oszlott, melyek a szomszédos külföldi területekkel forrottak össze. Az északi megyéket Lengyelország, a nyugatiakat Ausztria, a szávántúli területet Dalmácia látta el sóval,

---

[20] Az egyszerű árutermelés rendje maga is átmenet a természeti gazdálkodás és a tőkés árutermelés rendje között. A fejlődést, amely a természeti gazdálkodástól a tőkés árutermelés felé halad, a természeti gazdálkodás folytonos visszaszorulása s az árutermelés folytonos előrehaladása jellemzi úgy, hogy az árutermelés, csírájában, a természeti gazdálkodás rendjében is fellelhető, viszont a természeti gazdálkodás maradványaiban a tőkés árutermelés rendjében sem hiányzik.

[21] Az erdélyi Szászföld piaci egységét a román területekkel az állami vámpolitika is előmozdította. Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás kormányzata azokat az árucikkeket, amelyeket a brassói és szebeni kereskedők a román területekről hoztak be, a behozatali vám alól mentesítette.

míg Erdély a közeli balkáni területek sóellátásáról gondoskodott. A szállítási költség tényezője a gazdasági körzeteket az országhatároktól függetlenül alakította ki.

A nemzeti piac fejletlensége mellett a polgári osztálykötelék sem lehetett erős. A polgár elsősorban városa polgárának s nem a városok felett álló polgári osztály tagjának érezte magát. S még kevésbbé érezhette magát egy kialakuló nemzeti kötelék tagjának, minthogy a magyar társadalomban etnikailag idegen volt.

d) A polgárság etnikai jellege

Az egyszerű árutermelés legfőbb hordozója, a polgárság, nagy többségében német nemzetiségű volt. A pápai követ 1463-ban azt jelentette, hogy az iparosok Magyarországon elsősorban németek, mert a magyarok az ipar dolgában nemigen válnak ki. A németek, folytatja, annyira kitünnek iparban, kereskedésben és bányászatban, hogy egyenesen azt lehetne mondani, hogy ők bírják az ország javát. Hozzáfűzi még, hogy a németek legnagyobb része kulcsos városokban lakik, falun csak kevesen élnek közülök.

Kétségtelen, hogy az iparosodó városok többségében a német elem uralkodott. A városok képviselői Mátyás királynak német nyelven tettek hűségesküt. A kereskedők a nagyobb városokban, nemcsak az osztrák határszélen, Pozsonyban és Sopronban, vagy a Szászföldön, de Budán, Kassán, Kolozsvárott is a 16. század elején német nevűek voltak. Az iparos céhpolgárság nagyrésze német volt. A városok a multhoz, a 12. század viszonyaihoz képest, még el is németesedtek. Iparosodásuk németesedésüket jelentette, amit a 13. századi német bevándorlás közvetített. Kassa és Kolozsvár, mint mezővárosok, magyarok voltak. A 14. század második felében a német elem uralkodik bennük.

Ennek megfelelően túlnyomóan német jellegű volt a városi talajból kiserkent polgári műveltség is A városok, abban a mértékben, ahogy iparosodásuk előrehaladt, a területükön fennálló egyházi iskolákat felügyeletük alá helyezték, majd világi iskolákat állítottak fel. Ezekben kezdetben papok tanítottak, később azonban az oktatást is világi tanítók vették át. A 13. században az egész országban 2, a 14.-ben 21, a 15.-ben már 142 iskoláról van tudomásunk, amelyekhez 1500 és 1540 között újabb 102 iskola járul. (Az első városi iskola 1238-ban Pesten

tűnik elő.) Ez összesen 267 iskola, melyek egyrésze azonban falun működött. A 267 iskolának majdnem fele, 127 Erdélyre, s főleg a Szászterületre esik. (A Barcaságban és a medgyesi székben 1510-ben már majdnem minden faluban volt iskola.) További több mint 1/3 rész, 92 jut a Felvidékre, túlnyomóan ennek német nyelvterületére (itt a közeli falvakban Besztercebánya tartott fenn iskolákat), csak 28 a Dunántúlra, 11 a Dráván-túlra és 9 a Tiszavidékre. A nagyobb városokban több iskola is működött. Sok diák tanult ezenfelül a magyarországi német városokból külföldi egyetemeken is. A bécsi egyetemen, a 15. században, 265 erdélyi szász diák szerzett baccalaureusi címet.

Az iskolázás eredménye az volt, hogy a kézművesmesterek megtanultak írni-olvasni, különösen a Szászföldön, de másutt is. Sőt a céhek a 15. század végétől kezdve az új tagoktól az írni-olvasni tudást meg is kívánták. A nagyobb városok iskoláit nem ritkán már külföldi egyetemet végzett tanítók vezették, mint például 1446-ban a szebenieket. Főiskolát végzett személyek gyakran a városi tanács tagjai közt is akadtak, s a városi tisztviselőktől megkívánták a latin nyelv ismeretét. A tanítókból, városi jegyzőkből és írnokokból, orvosokból és gyógyszerészekből azután világi értelmiség jött létre. S ezzel a fejlődéssel párhuzamosan a városi hatóságok és a céhek jegyzőkönyveiben és okleveleiben, melyek a 14. század második felében jelennek meg, a latin helyett mindinkább a német nyelv használatára tértek át.

De a városokban csak a polgárság volt túlnyomóan német. A zsellérség, amely főleg a környékről származott, az utóbbi nemzetiségi jellegének megfelelően, nagyrészben magyarokból, szlovákokból vagy románokból állott. A 16. század első felében az erdélyi szász városokban a legtöbb fuvaros magyar volt, s a 15. században Pozsonyban, Budán, Kolozsvárott, Brassóban a magyarok külön városrészben éltek. Eperjesen a 15. század elején Magyar-utcával, a 16. század elején Tót-utcával találkozunk, s Tót-utcát Bártfán már 1435-ben említenek.

Az ország közepén a polgárság is vegyes jellegű volt. Sőt a magyarok az itteni városokban, a 15. században, legalább politikailag, Buda kivételével, úgylátszik túlsúlyra jutottak. Ilyen volt Esztergom (melynek nagyszámú olasz lakosságát Mátyás király említi), Pest (melynek magyar és német lakóiról Oláh Miklós beszél) és Székesfehérvár. S volt az Alföldön néhány város, amely eredeti magyar településből közvetlenül fejlődött ki és túlnyomóan magyarnak tekinthető. Ilyen volt

Szeged és Debrecen, ahol a 16. század elején, nevükből ítélve, a kereskedők is magyarok voltak. (Az idegen elemet ezekben a városokban német kézművesek képviselték.) És a magyarság a 15. században azokban a városokban is előretört, amelyekben addig a német polgárság vitatlanul uralkodott.

E városokban a faluról jött kézművesek egyrésze és a zsellérség emelkedő elemei benyomultak lassan az iparoscéhekbe. A 15. században a pozsonyi, kassai, kolozsvári, budai céhek tagjai között mind gyakrabban találkozunk magyarnevű kézművesmesterekkel. Kassán az 57 személy közül, aki 1492—93-ban polgárjogot nyert, 14 már magyar volt. S a polgárjog megszerzése után harcot indítottak ott, ahol a céhekben jelentős súlyra tettek szert, hogy a városvezetésbe is bejussanak. Ez a harc egybefolyt az iparoscéhek küzdelmével, melyek a patriciátustól a városvezetésben részt követeltek. Sikere összefonódott az utóbbi küzdelem eredményeivel, sőt ezeket még túl is haladta.

A magyarok Kolozsváron 1468-ban elérték, hogy a nagytanács tagjai és az esküdtek felerészben közülök kerüljenek ki, s hogy a város bírája is minden második évben magyar legyen. (De azért Brodarics Kolozsvárt, a 16. század elején, még német városnak tekintette.) Budán a harc nehezebb volt. Itt a németek Ötvös Jánost, a magyarok egyik vezetőjét (aki neve után ítélve ötvösmester lehetett) 1438-ban agyonkínozták, majd, a nyakára követ kötve, a Dunába hajították. A magyarság erre felzendült, s kivívta vagy elismertette azt a gyakorlatot, hogy a város bírói tisztjében magyarok és németek váltakozzanak, s hogy az esküdtek felerésze is magyar legyen.

A magyarság mezővárosai, mint Debrecen és Szeged iparosodásával és azzal, hogy a kézművescéhekbe a német városokban is benyomult, a magasabbrendű ipari technika útjára lépett. Ha azokat a szabókat és asztalosokat, akik külföldön, a 14. század második felében, a magyarországi iparnak jó hírnevet szereztek, általában még németeknek kell tartani, a nagyhírű magyarországi ötvösipart Európában, a 15. század végén, már magyarok is képviselték. A három magyarországi ötvös közül, aki ebben az időben Rómában dolgozott, kettő, Fazekas Balázs és Szegedi János, nevéről ítélve magyar volt. S a magyarság biztosan nagy szerepet játszott egy másik exportiparban, a bőriparban is, amelyben ősi hagyományokra támaszkodhatott.

Mint a legtöbb középkori országban, amely az ipari fejlődés útjára elkésve lépett, az iparos s egyáltalában a városi polgárság kezdetben Magyarországon is idegen volt. De ez a helyzet tartósan nem maradhatott fenn. A városi fejlődés a magyar társadalomban is megindult. Az olyan városok, mint Debrecen vagy Szeged, ennek a fejlődésnek az eredményei voltak. S az idegen városi szigetek, megfelelő külföldi utánpótlás hiányában, úgy növekedtek, sőt népességi állományukat is csak úgy tarthatták meg, hogy a környék lakosságát magukhoz szívták, ami etnikai jellegüket fokozatosan megváltoztatta. Pozsony, ahol a magyarság csak a zsellérségben volt képviselve, Buda vagy Kolozsvár, ahol a polgárságba is benyomult, végül Pest vagy Esztergom, ahol vezető szerephez jutott, ennek a folyamatnak a különböző fokozatait képviselik. A fejlődés még nem messze tartott, de iránya határozottan kibontakozott. Arra irányult, hogy az idegen városi szigetek a magyar nyelvterületen eltűnjenek, s az idegen polgárságot magyar polgárság váltsa fel.

Saját nyelvterületükön a románok és a szlovákok is előretörtek. Brassóban 1530-ban a helybeli kereskedők majdnem 2/3-a román volt, még ha a tőkeerős kereskedők továbbra is a szászok közül kerültek is ki. (1/8 rész volt magyar, s itt magyar, illetve székely kézművesek, például ácsok is éltek); és Szebenben, 1500-ban, a kisebb kereskedők már majdnem kivétel nélkül a románokból sorozódtak. Szászvároson pedig a bírót a szászok, magyarok, románok 1466-ban együttesen választották, s itt nemsokára választott román királybíróval (Oláh Miklós esztergomi érsek apjával) találkozunk.

A szlovákok a felvidéki német városokban, mint például Selmecen, a 14. század második felében kezdtek polgárjogot szerezni. Ez sem ment harc nélkül. Vilhelmovics Szaniszló szlovák tőkést, aki Körmöcbányán a 15. század közepén házat vett, a város elhagyására kényszerítették, s csak V. László király közbelépésére térhetett vissza. Akkor azután adózaklatásokkal s kereskedése korlátozásával igyekeztek kedvét a letelepedéstől elvenni. De a folyamat mégis előrehaladt. A szlovákok a zsolnai polgárok között már a 14. század végén többségre jutottak, s a 15. század második felében kezükbe vették a város vezetését. Hasonló volt a fejlődés Trencsén városában, ahol a város könyveit is szlovák nyelven vezették. 1508-ban pedig a szlovák csizmadialegények szervezték meg Liptószent-

miklóson egyesületüket, melynek szabályzata szlováknyelvű volt.

A feudális civilizáció korszaka Magyarországon, az ipari város s a megfelelő művelődési forma megjelenésével, a 16—17. században bontakozott ki. Az iparban, a céhekben, a városokban ekkor már a magyarságnak is jelentős súlya volt. De nálunk a fejlődés ekkor már más irányt vett, mint a középkori Nyugat-Európában. Magyarországon a feudális civilizáció nemcsak az egyszerű árutermelésen alapult, hanem az utóbbi rendjébe beékelődött az árutermelő nagybirtok intézménye. A feudális civilizáció így megalapozott korszaka és a megelőző átmeneti korszak között a határvonalat az 1526. év képviseli. Azok a döntő súlyú politikai változások, melyeket az előbbi évszám jelez, a gazdasági formákat mélyrehatóan befolyásolták, s az 1526 utáni évekre esik a reformáció, amely a fejlődő gazdasági alapokon a művelődési formákat alakította át mélyrehatóan.

5. A kereskedő- és uzsoratőke

Az áruforgalom és a kereskedelem, utóbbit a kereskedők által lebonyolított áruforgalom értelmében véve, a 14—15. században távolról sem estek egybe. Ellenkezőleg, az áruforgalom nagyobb része kereskedők közbejötte nélkül játszódott le. A parasztok, illetve urak és a kézművesek, s a kézművesek egymásközt, a város piacán és a vásárokon nagyrészt közvetlenül adtak-vettek. A kereskedők, a külföldi vagy külföldre menő áruk mellett, csak azokat a cikkeket közvetítették, amelyeknél ezt a termelő- és a fogyasztóhely távolsága szükségessé tette.

A nagykereskedő, aki árukat nagyban adott és vett, a termelővel és a fogyasztóval még mindig közvetlenül is érintkezett, vagyis kiskereskedést is folytatott. Ugyanakkor a legkülönfélébb árukkal kereskedett. Ha e korban bor-, fa-, ló- vagy posztókereskedőkről hallunk, ez úgy értendő, hogy az illetők kereskedelmi tevékenységében a megjelölt áruk másoknál nagyobb szerepet játszottak. De, ha a tőkeerőt és az életszínvonalat nézzük, a nagykereskedőt a kiskereskedőtől már nagy különbség választotta el. Sok kiskereskedő egyenesen „proletár-exisztencia" volt. A budai halárusok, „halkofák" egyrésze például, életszínvonalát tekintve, a plebejus-elemektől alig különbözhetett.

A nagykereskedők néhány alkalmazottat, „szolgát" tartottak. Azt, hogy kereskedelmi üzletükbe milyen nagyságú tőkéket fektettek, pontosan megállapítani nem lehet. De néhány adat tájékoztat egy-egy, a forgalomban szerepelt nagyobb árutételről, vagy ennek áráról. A pozsonyi Jakus, a 14. század harmadik negyedében, az esztergomi érsektől 1230 aranyforintért vett bort, amely, az árból következtetve, kb. 600 hl lehetett. (A bor árával ugyan adós maradt.)[22] Wolker Simon, akit Sopronból dél felé menet, 1392-ben az országúton kiraboltak és meggyilkoltak, 40 vég kölni és 70 vég lengyel posztót, összesen 2300 méter posztót vitt magával, melynek értéke, a 15. század közepén fennállott árakban számítva, kb. 600 a. Ft volt. Székely András lőcsei polgártól és társaitól, 1415-ben, panaszuk szerint már 6500 a. Ft. értékű árut raboltak el, s egy-egy erdélyi szász kereskedő, a 15. század vége felé, magyarországi útjára gyakran 3—4000 a. Ft értékű árut is szállított. 4000 a. Ft-ért akkor vagy 20.000 méter közönséges posztót lehetett vásárolni, amelynek az ára 1927-ben kb. 325.000 aranypengő volt.

A tőketársulás is előfordult. 1502-ben a gazdag Kassán 12 jómódú kereskedő, egyenként 100—500 a. Ft betéttel, tehát nyilvánvalóan nem egész tőkéjével, társaságot alakított, melyhez 1500 a. Ft-tal a város is csatlakozott. Igy a társaság tőkéje mintegy 4500 a. Ft lehetett. A társaság a nagyváradi vásáron 800 a. Ft értékű árut, főleg lengyel posztót adott el, és egy év alatt 20 1/2% nyereséget mutatott ki. Ezzel szemben Albert Geislan pozsonyi társasága, az 1457—58. pénzügyi évben, nyugatról kb. 40.000 a. Ft értékű árut hozott be, igaz, minden valószínűség szerint úgy, hogy az áru legnagyobb részét hitelbe vásárolta. Két brassói kereskedőtársaság pedig (kereskedőtársulatot Brassóban már 1444-ben alakítottak) — az egyik neve „Nagy-társaság" volt — 1503-ban keletre több mint egymillió drb kést exportált, illetve nagyrészt reexportált.

A kassai kereskedő társaság 20 1/2%-os haszonrátája abnormisan alacsony volt. A pozsonyi kereskedők kölcsöneik után a zsidó tőkéseknek 1440 körül 99% évi kamatot fizettek, s az üzletre mégsem fizettek rá. (Az adósok 93%-a a tartozást

[22] A magyar aranyforint, aranyértékben, a 15. század második feléig 14.56 aranypengőnek, ettől kezdve pedig 12.92 aranypengőnek felel meg. Ami az arany vásárlóerejét illeti, ez 1450 tájt 1930 körüli vásárlóerejének kb. 5-szöröse volt.

kamatostul megtérítette.) Évi haszonrátájuk tehát a 100%-ot nyilván tetemesen meghaladta. (K. Lamprecht számítása szerint Németországban 1438 körül, a kereskedelemben forgó tőke évi normális haszna 430—450% volt.)[23]

A kereskedők is céhekben szervezkedtek. Céhjeik a kézművescéhektől patriciusi gőggel elkülönültek. A kassai kereskedőcéhnek, mely 1446-ban alakult, olyanok, akik kézimunkát is végeztek, tagjai nem lehettek. S a kereskedők is monopóliumra törekedtek. Idegeneknek például tilos volt a városokban textilárut nagyban árusítani.

Azoknál a kölcsönöknél, amelyeket polgárok nyujtottak polgároknak, Pozsonyban és Sopronban, a 14. század derekától kezdve, évi 10%, majd 1460 után 5%-os kamatlábakkal találkozunk. Ezt a kamatlábat nem lehet országos érvényűnek tekinteni. Pozsonyban és Sopronban a kamatláb azért volt ilyen alacsony, mert ezek a városok a tőkepiac szempontjából is Németországhoz kapcsolódtak, s a kamatláb számításánál, ennek megfelelően, a német tőkepiac viszonyaihoz alkalmazkodtak. A Magyarországon élő olasz kapitalisták, a „lombardok", vagy ahogyan őket nálunk hívták, a „gallicusok", kézizálog-kölcsöneik után rendszerint évi 40—50% kamatot szedtek. Még magasabb kamatot követeltek a zsidó kölcsöntőkések, akik a magas kamatlábban tőkekihelyezéseik nagy kockázatát, súlyos adóterheiket s egyáltalában exisztenciájuk bizonytalanságát számították le. Zsigmond király kézizálog-kölcsöneik kamatlábát, 1436-ban, évi 104%-ban állapította meg. Általában azonban ennél alacsonyabb kamatot szedtek, s kölcsöneik kamatlába a tőkepiac általános helyzetéhez alkalmazkodott. Pozsonyban 1439—75 között a zsidó kölcsönök átlagban évi 66½%-ot kamatoztak, úgy azonban, hogy míg az átlagos kamatláb 1439—45 közt 99% volt, 1470—75 között ez 34%-ra esett.

Azoknál a kölcsönöknél, amelyeket nemesi ingatlan zálogbirtoka ellenében nyujtottak, a kamatláb a multhoz képest, úgylátszik, süllyedt. Az ilyen kölcsönt már nem a birtokérték 1/5—1/8 része erejéig folyósították, mint a 13. században. ha-

[23] Az ú. n. kereskedői tisztesség igen gyenge lábon állott. A kereskedő üzletfelét minden skrupulus nélkul megkárosította. Nem azért, mert — mint egyik gazdaságtörténészünk véli — „reneszánsz-szellem" töltötte el — a kereskedőket a reneszánsz előtt, alatt és után a haszonhajhászás szelleme toltötte el — hanem azért, mert a kereskedő haszonhajhászó szellemét, semmi sem tartotta vissza a fejletlen társadalmi viszonyok mellett attól, hogy üzletfeleit kifossza.

nem a kölcsönösszeg megállapításánál az előbbi 1/3 részét vették alapul. Igy a kamatláb a korábbi 50—80%-ról 30%-ra csökkent. 10%-os kamatláb nemesekkel szemben rendszerint csak atyafiak között fordult elő. (Az 1440. évi decr. szerint olyankor, amikor a rokon egy birtokra elővásárlási joggal élt, a vételárat a birtokjövedelem 10%-os tőkésítésével kellett megállapítani.)

Az egyházi személyek a kölcsönnyujtók között továbbra is szerepeltek. Tőkéikkel, úgylátszik, a polgári kereskedést és uzsoráskodást rendszeresen finanszírozták. 1439—1513 között a pozsonyi telekkönyvben több mint 1500 olyan kölcsönt jegyeztek be, melyet a polgároknak egyházi személyek nyujtottak.

A kereskedő- és az uzsoratőke még mindig összeforrott. A tőkések kereskedéssel és uzsorás kölcsönüzlettel egyformán foglalkoztak. A nagyobbak bérbevették ezenkívül az állami jövedelmeket, néha több állami jövedelmet is egyszerre. A 14. század második felében gyakran előfordult, hogy ugyanaz a tőkés bérelte a kamarajövedelmet (a pénzverő- és bányakamarát), a sómonopóliumot és a harmincadot. Végül az államnak kölcsönöket nyujtottak. (Az államkölcsön-rendszer különösen Zsigmond király alatt fejlődött ki, kinek ismert kölcsönei az egymillió forintot jóval meghaladták.)

Az államnak való kölcsönzés nem kevés kockázattal járt.[24] Niklas Gutgesell pozsonyi tőkés özvegye és fia Zsigmond királynak, 1436-ban, 3200 a. Ft-ot kölcsönzött s a király törlesztésre lekötötte Sopron város évi 400 Ft adóját. Sopron azonban nem fizetett és egyelőre nem is fizethetett, mert a király az adót 1430-ban 10 évre, tehát 1440-ig, előre felvette. 1440 után pedig az adót Zsigmond utódai hajtották be, úgyhogy a hitelezők a törlesztés megkezdését még 1446-ban is eredménytelenül sürgették. Egy másik esetben Mátyás király elzálogosította Bártfa városát, a lengyel Baliczky Andrásnak, 5000 Ft kölcsön ellenében, de a várost rövidesen visszavette, anélkül, hogy a zálogösszeget megtérítette volna. S az államkölcsön nemcsak a hitelezőkre, hanem a kölcsönüzletben nem érdekelt polgárokra is súlyos következményekkel járhatott. Albert király felhatalmazta hitelezőjét, a lengyel Stibor Miklóst (1439), aki-

[24] Azok a nagy firenzei társaságok, a Bardo-, a Peruzzi-cég, amelyek Anjou Károly magyarországi vállalkozását finanszírozták, ha ezen jól kerestek is, egyéb állami kölcsönuzleteiken tönkrementek, mert a királyok a kölcsönöket nem fizették vissza.

nek 7000 Ft-tal tartozott, hogyha adósságát bizonyos határidőn belül vissza nem fizeti, az országba büntetlenül betörhet s a lakosságot tetszése szerint fosztogathatja.

Az államhitelezők külön csoportjába tartoztak a városok, amelyeket az állam vagy az állami szervek egyszerűen kényszerítettek arra, hogy kölcsönt folyósítsanak. Kassa követelése, Giskránák nyujtott kölcsönök címén 1454-ben már 33.000 forintot tett ki. Pozsony és Sopron pedig gyakran kényszerültek arra, hogy a királyoknak 4—5000 Ft-os kölcsönöket nyujtsanak. Máskor az állam a városokat olyan helyzetbe hozta, hogy ezek az állam tartozását kénytelenek voltak kifizetni. Sopront például Mátyás 1471-ben 10.000 Ft-on elzálogosította. A város, hogy a zálogbirtokos zsarolásaitól meneküljön, a zálogösszeget 1473-ban inkább maga kifizette.

Ami a tőke különböző műveleteiből kibontakozik, az a forgatott tőkeértékek növekedése a multhoz képest és az egész korszak folyamán, másszóval az előrehaladó tőkefelhalmozás. A 13. században és a 14. század első felében a legmagasabb tőkeösszeg, mely polgárok által nyujtott államkölcsönöknél vagy mint bérösszeg, kamarabérleteknél szerepel, 800 márka ezüst = 80 márka arany = 5000—6000 aranyforint körül járt. A 14. század második felében és különösen a 15. században már jóval nagyobb tőkeértékekkel találkozunk. A 15. század közepéig a nagytőke, amint egyáltalán a tőke is, amely Magyarországon értékesítést keresett, rendszerint külföldön halmozódott fel és képviselői idegenek voltak. Ettől az időtől kezdve azonban a magyarországi tőke, sőt nagytőke képviselői is nagyobb szerepet kezdenek játszani.

Magyarországon a tőkehatalmat a 14. században elsősorban az olasz nagytőke képviselte, megfelelően annak, hogy itt az Anjou-uralmat megalapozni segített. Az olasz tőkések a század második felében Budán egész kolóniát alkottak. Többnyire Firenzéből jöttek. Uzoráskodtak s a magyar urakhoz a firenzei luxusipar termékeit közvetítették. Ők bérelték az állami jövedelmeket is, s az államnak kölcsönöket nyujtottak. Ilyen firenzei kapitalista volt például Zenobio Massimi, 1376-ban Nagy Lajos udvari szállítója. Mint pénzügyi szakemberek, az ország politikai életében is szerephez jutottak, így Filippo Scolari, vagy Francisco Bernardi, aki 1422-ben altárnokmester volt és a firenzei nagykapitalista Bardoktól származó Lorenzo Noffri, akinek családja az 1430-as években a Felvidéken már Bajmóc várát s a hozzátartozó nagy uradalmat birtokolta.

Az olasz üzletemberek többnyire nem önálló vállalkozók voltak, hanem az olasz nagytőke, túlnyomóan a nagy firenzei társaságok megbízásából, ezek képviseletében s tőkéjét forgatva tevékenykedtek. Paolo Marucci például, a 14. század végén, a firenzei Medici és de Sanctis házat képviselte A Magyarországon szerzett kereskedelmi, uzsora- és egyéb haszonnal tehát az olasz nagytőke további felhalmozódásához járultak hozzá.[25]

A 15. század első évtizedeiben a firenzei nagytőke kiemelkedő szerepe Magyarországon véget ért. Az olasz nagytőkét az országban ezentúl már elsősorban a velenceiek képviselték. (Saleresi Ambrus például, aki az 1514. évi parasztforradalomban szerepel, velencei tőkések ügynöke volt.) A 15. század elején az államhitelezők és az adóbérlők között németek jelennek meg s a tőkehegemónia az 1430-as évektől kezdve német kézbe ment át. A német nagytőke útját Magyarországra azok a politikai kapcsolatok egyengették, amelyek az ország és Németország között Zsigmond óta kifejlődtek. De az előretörés anyagi alapját Németország tőkés felemelkedése teremtette meg.

A 15. században Németországban a gazdag nagykereskedők — néhol a kézművesmesterek egy-egy csoportja — egy sor városban és iparágban alávetették maguknak a tőkés háziipar keretében a kézműveseket és tömeges termelésre rendezkedtek be, melynek cikkei jórészt külföldi piacokra kerültek. Ez történt például a nürnbergi fémiparban és az alsórajnai posztóiparban. A tőkés háziiparban felhalmozódott hatalmas profitot azután befektették a bányatermelésbe és árfelhajtó kereskedelmi monopóliumok szervezésére használták fel. Igy végeredményben a kor viszonyaihoz képest óriási tőkevagyonok keletkeztek, melynek tulajdonosai a Welserek, a Fuggerek a 16. század elején már messzemenő politikai befolyással rendelkeztek. V. Károlyt a Fuggerek pénzén választották 1525-ben német császárrá és ezek 1526-ban, mint örökös birodalmi grófok, birtokaikon az összes fejedelmi felségjogokat gyakorolták. Amikor Fugger Antal 1560-ban meghalt, csak készpénzben és

[25] A Medici-ház a 15. század kozepére Európa legnagyobb tőkehatalmává emelkedett s működését egész Európára kiterjesztette. 1429-ben egyedul Giovanni Medici részesedése a társaság kereskedelmi tőkéjében (a bank- és egyéb üzletbe fektetett tőkét nem számítva), 140.000 a. Ft-ra rúgott; és Cosimo, valamint egy másik Medici vagyonát 1440 körül 3 millió aranyforintra tették.

követelésekben, a fekvőségeket nem számítva, 6 millió aranyforintot hagyott hátra.

Magyarország ezzel az előtörésben lévő német tőkével került a 15. század elejétől szembe. S a német tőke már az első lendülettel alávetette magának Budát s vele a pesti piacot, a magyar külkereskedelem legfontosabb központjait. Az 1430-as évektől kezdve a budai kereskedők függő helyzetbe kerülnek a nürnbergi és bécsi tőkésekkel szemben, az ezek által nyujtott áru- és pénzhitelek révén. Önállóságuk külső formává válik, s valójában a német tőkések, mint például a bécsi Eslarn Simon (Erzsébet királyné udvari szállítója) ügynökeivé változnak át. A 15. század végétől azután a legtöbb nagy délnémet cég letelepszik Budán, ahol fiókirodát nyit, közvetlenül innen irányítva magyarországi üzleteit. Itt működnek most az augsburgi Fuggerek, Welserek és Holzerek mellett a nürnbergi Seldner, Eppel és Ebner családok irodái. (Az utóbbi cég magyarországi működését 1350 óta 1526-ig ki lehet mutatni.)

Budáról közvetlen kapcsolatba lépnek a vidéki magyar kereskedőkkel, a királyi udvarral és a nagybirtokosokkal. Az utóbbiaknak kölcsönöket nyujtanak, szállítják nekik a külföldi luxusárukat, az ékszereket, drága szöveteket és bort, nyersbőrt, rezet és más ércet vásárolnak tőlük. S a vidéki kereskedőnek eladják a külföldi posztót közvetlenül; a magyar bort vagy marhát megveszik tőlük közvetlenül.

A magyar külkereskedelem s az abból származó nagy haszon már a 13. században nagyrészt idegen tőkések kezére jutott. A magyar árut külföldre, a külföldi árut Magyarországra nem magyar, hanem idegen kereskedők közvetítették. A magyar kereskedők tevékenysége abban állott, hogy összegyüjtötték az országban az exportárut, melyet a külföldi kereskedő szállított tovább, és széjjelosztották az importárut, melyet a külföldi kereskedőtől vettek át. Amikor a 14. század első felében az olaszországi tőkések, a 15. század első felében a németországi tőkések, a budai kereskedőket saját ügynökeikké tették, megfosztották ezeket, s egyúttal a szomszéd Pest kereskedőit, annak a haszonnak az egyrészétől is, amelyet a külkereskedelmi áruk összegyüjtésénél és elosztásánál elértek. S amikor az olaszok a 14. század második felében, a németek a 15. század végétől Budán saját irodáikat felállították, a budai és a pesti kereskedőktől azt a hasznot, mely a külkereskedelmi áruk összegyüjtéséből és széjjelosztásából származott, most már egészében elsajátították.

Itt azonban nem állottak meg. A német cégek kereskedőügynökei üzletkötés céljából felkeresték a vidéki piaci központokat és a vásárokat, sőt közvetlenül a vidéki termelőkhöz is ellátogattak. Igy azután a német tőke arra a haszonra is rátette a kezét, amely a külkereskedelmi áruk helyi összegyüjtéséből és széjjelosztásából eredt.

A magyarországi kereskedők küzdöttek a német tőke terjeszkedése ellen. Ezt egész sor állami rendszabály tanusítja. Az 1405. évi I. decr. 16. cikke és az 1498. évi decr. 32. cikke meg akarta akadályozni, hogy a belföldi kereskedők bizományi megbízás vagy társulás formájában külföldieknek ügynökösködjenek — „amint ezt eddigelé némelyek ravaszkodásból tenni szokták". Zsigmond király 1435 május 27-i rendelete eltiltotta, hogy külföldi kereskedők az országban lakhassanak, hacsak végképpen le nem telepednek. Az 1439:9., 1492:84. és az 1498:31. törvénycikkek abból a célból, hogy a külkereskedelmi áruk központi és helyi összegyüjtésének és elosztásának a hasznát a belföldi kereskedőknek biztosítsák, megtiltották, hogy a külföldi kereskedők adásvétel végett az országot bejárják és az utóbbiak működését a határszéli harmincadhelyekre igyekeztek korlátozni. Szükebb körben ugyanezt célozta az 1405. évi I. decr. 16. cikke, mely a külföldi posztókereskedőket a kicsinybeli eladás jogából kizárta. 1501-ben a budai kereskedők azt is kieszközölték, hogy a nürnbergieket az ottan való kereskedéstől eltiltsák.[26]

A rendelkezéseket, melyek egyébként eredményre nem vezettek, kezdetben, Zsigmond idejében, a közvetlen polgári érdek mellett az államnak az az érdeke sugallta, amely a magyarországi kereskedőtőke megerősödéséhez fűződött. Zsigmond után pedig kiadásuknál a középnemesség szempontjai érvényesültek, mely a Magyarországon hatalomhoz jutott német feudálisok (Cilleiek, Brandenburgi György) s egyáltalában a német befolyás ellen küzdve, a németországi tőkében, nem alaptalanul, a német feudálisok szövetségesét, s egyáltalában a német politikai befolyás gazdasági úttörőjét látta. Ugyanez a szempont érvényesült azokban a megismételt intézkedésekben,

[26] E rendelkezések kiadói Luxemburgi Zsigmond, Habsburg Albert és Jagello Ulászló. Az idegen királyok között Hunyadi Mátyás csak annyiban szerepel, hogy első 1458. évi decretuma megújítja azt a korábbi intézkedést, amely a külföldi kereskedők tevékenységét a határszéli harmincadhelyekre korlátozta. De a kiskorú Mátyásnak e decretum összeállításában alig lehetett még szerepe.

amelyek eltiltották. hogy külföldiek állami jövedelmet béreljenek. (1439., 1458., 1498. évi decretumok, 1525. évi országgyűlés.)

A magyarországi tőke az olasz, majd német gazdasági nyomás ellenére mégis megerősödött. Az árutermelés Magyarországon fejlődött. S a külföldi tőke az ezzel kapcsolatos helyzeti előnyöktől a belföldit nem foszthatta meg teljesen.

A belföldi tőkefelhalmozásban a zsidóságnak csekély szerep jutott. A városi polgárság, mely a 14. században fejlődésnek indult, versenytársat találva benne, háttérbe szorította, amihez a vallási ellentét alkalmas eszközöket nyujtott. (A Budai Jogkönyv a „makacs, büdös, istenáruló" zsidókról beszél, és Pozsonyban a zsidókat „a gonosz zsidók lajtsromában" írták össze.) Sopron városa a zsidókat már a 14. században eltiltotta attól, hogy szabóipart űzzenek, s hogy jobbminőségű posztóval, új ruhával, aprójószággal, gabonával, liszttel kereskedjenek. Tőkéstevékénységük köre így összeszűkült s mindinkább az uzsoráskodásra szorítkozott.[27]

Az uzsora önmagában magas tőkehasznot eredményezhetett volna. De az állam az uzsorahaszon nagy részét a zsidó tőkésektől adók és kölcsönök alakjában elsajátította. A zsidók rendes adója a 15. században, 10—20.000 Ft-tal, Mátyás alatt érte el maximumát, aki az adóprést általánosan megszorította Ezenkívül a királyi védelmet minden trónvaltozás alkalmával újra megvásárolták, és sűrűn fizettek nagyösszegű rendkívüli adókat. 1405-ben például a néhány soproni zsidóra 3000 aranyforint és 500 kamatforint adót vetettek ki, olyan összeget, amilyent a leggazdagabb városok polgársága együttesen sem fizetett. Ha pedig a rendes és a rendkívüli adókat már behajtották, de a királynak megint pénzre volt szüksége, a zsidókat kölcsön nyujtására szólította fel s ha ezek vonakodtak, egyszerűen bebörtönöztette őket, míg nem fizettek, mintahogy II. Ulászló a pozsonyi zsidókkal szemben eljárt. Mindez az állami bevételek gyarapításának igen kényelmes módszere volt. A zsidóuzsora hasznát az állam látta, mely ezt nagyrészt elsajátította, a népszerűtlenséget az uzsoráért viszont a zsidó tőke, illetve a zsidóság viselte.

---

[27] Magyarországon a középkorban legfeljebb nehány ezer zsidó lakott. Számuk a 10.000-et biztosan nem érte el. Nyugat-Magyarországon koncentrálódtak a Pest-Buda vonalig. A nagy többség valószínűleg mint kézműves vagy szatócs kereste szegényes kenyerét. Uzsorával csak a keskeny felső réteg foglalkozott.

A polgárság erősödésével azután az uzsorahaszon is korlátozódott. A királyok inkább a gyarapodó polgári tőkére támaszkodtak, mint a fejlődésképtelen zsidó tőkére, s ezért a polgárságnak az utóbbi rovására előnyöket nyujtottak. Divatba hozták a „levélölést". Ez abban állott, hogy elengedték a polgároknak zsidókkal szemben fennálló kamattartozásukat (országosan II. Ulászló 1503-ban), néha tőketartozásukat is (például 1426-ban Pozsonyban).[28]

Zsidókézen ilyen körülmények között nagyobb tőke nem halmozódhatott fel. 2000 a. Ft-ot meghaladó zsidókölcsönről nem olvasunk, s az utóbbit is a soproni zsidók együttesen adták Zsigmond királynak össze. Ahhoz, hogy a zsidó tőkés tőkéjét felnövelhesse, ki kellett keresztelkednie, mert a tőke értékesítési lehetőségei csak így tárultak fel szabadon előtte. Ilyen kikeresztelkedett zsidó tőkés volt talán Ernuszt János és mindenesetre Szerencsés Imre, II. Lajos alkincstárnoka.[29]

Az erősödő belföldi tőke képviselői a városi polgárságból kerültek ki. Az utóbbi összetételének megfelelően többnyire németek voltak. A 15. század közepétől kezdve majdnem egyszerre jelennek meg a tőketevékenység valamennyi területén.

---

[28] Mátyás 1488-ban elengedte a zsidókamatokat azoknak a nagyszombati polgároknak, akik ezek felhalmozódása miatt a városból megszökni és más helyre költözni voltak kénytelenek. Nagyszombaton az uzsoráskodás megszülte a vérvád meséjét, s e vád következtében 1494-ben 14 zsidót máglyán megégettek.

[29] Szerencsés Imrével kapcsolatban az antiszemitizmus, mely addig a polgárság helyi vagy osztályideológiája volt, az országos politika eszközévé vált. Szerencsés Imre a bárók pártját szolgálta, s Werbőczy, a középnemesi párt vezetője, hogy a bárói pártot kompromittálja, uszítani kezdett a kikeresztelkedett zsidó Szerencsés Imre ellen. Az uszítás eredménye az 1525. évi budai pogrom lett. Az első magyarországi pogromot az a Werbőczy szervezte, aki a parasztságot az 1514. évi forradalom után jogilag leigázta, s 1526-ban Besztercebányán elsőnek akasztatott Magyarországon munkásokat. De amikor Szerencsés Imre átment a középnemesi párt táborába, ott Werbőczy és társai, kikeresztelkedett zsidó létére is, tárt karokkal fogadták, bányabérlettel jutalmazták, sőt a királyi jószágok igazgatójává akarták megtenni.

A budai nép, a plebejus réteg, az 1525. évi pogromban résztvett ugyan, de sokkal inkább tőkeellenesség vezette, mint zsidóellenesség. A plebejusok minden alkalmat felhasználtak arra, hogy a nyerészkedő tőke ellen gyűlöletüknek kifejezést adjanak s olasz, német vagy zsidó tőkés között nem különböztettek. A budai nép Kis Károly meggyilkolásakor 1386-ban az olasz kapitalisták házait éppúgy megrohanta, mint az 1438. évi magyar-német összecsapáskor, s 1496-ban is egyformán megtámadta az olasz és a zsidó tőkések házait, sőt egynéhány fényűző főpap palotáját is.

Az államhitelezők közt 1454-ben tűnt fel Thurzó György lőcsei polgár, aki Giskra kapitányának 2530 a. Ft-ot kölcsönzött s ennek ellenében zálogba kapta, bizonyos birtokrészek mellett, öt város, köztük Kassa harmincadát.[30] Ebben az időben egy budai — úgylátszik magyar — polgárral, Farkas Lászlóval is találkozunk, aki polgártársával, Stadler Mihállyal együtt Erzsébet királynénak nyujtott kölcsönt s ennek ellenében 1445-ben a pozsonyi harmincad zálogbirtokosa lett. 1451-ben pedig a besztercebányai Jung Péter veszi bérve évi 3450 a. Ft-ért Flokel Péter körmöci bíróval együtt a körmöci kamarajövedelmet.

Az állami jövedelmek bérlésénél ezzel majdnem egyidejűleg, a városok is szerephez jutottak. Pozsony az ottani pénzverőkamarát, a pénzváltási joggal együtt, már 1430-ban bérbevette, s ezt 30 évig kezében tartotta. 1453-ban pedig évi 10.000 a. Ft-ért két évre bérbevette az ország összes harmincadját. A huszadot, az erdélyi külkereskedelmi vámot viszont, a 15. század végén és a 16. század elején Brassó, Szeben és Beszterce birtokában találjuk, melyek évi 7000 a. Ft bért fizettek.

Ezekben az esetekben még kisebb tőkeösszegek szerepelnek, párezerforintos tételek, melyek a városoknál is legfeljebb 10.000 forintig emelkednek. De valódi nagytőkésekkel is találkozunk, akik hatalmas tőkeösszegeket forgatnak. Egy-kettő közülök talán még külföldi jövevény, de tőkéjét akkor is Magyarországon halmozta fel, s mint tőkés, az országban gyökeret vert.

Az egyik legjelentékenyebb Modrár Pál, aki körmöci pol-

---

[30] A Thurzó-család 1397-ben tűnik fel Mártonnal, aki a szepesi lándzsások kapitánya volt. Az utóbbiak a 13. században a várjobbágyokkal egyenrangú katonai nemesek voltak, úgylátszik azonban, hogy birtokaikon aranybányákat is műveltek. A Thurzó-családnak eszerint (magyar nevük bányavállalkozót jelent) a bányászattal régi kapcsolatai lehettek. Az a Thurzó György, akiről itt szó van, az 1452. évi országgyűlésen Lőcse városát képviselte. A család, vagy egyik ága, tehát Lőcsére költözött s lehet, hogy itt el is németesedett. Thurzó János viszont, aki a család hatalmát megalapította, mint kereskedő 1475 és 1493 között Krakkóban élt. A Thurzókat a 16. század elején, amikor nagy hatalomhoz és befolyáshoz jutottak és a német Fuggerekkel összeházasodtak, mindenesetre csak fenntartással tekinthetjük magyaroknak. A későbbi időben cseh és szilézíai püspököket találunk közöttük, a dinasztiát megalapító Thurzó János György nevű fia pedig 1516 körül Augsburgba költözött. A családban ebben az időben már inkább nemzetközi kapitalistákat láthatunk, akiknek egyik ága a 16. században, mint feudális nagybirtokos Magyarországon élt tovább.

gár volt. (Egy adat szerint Nürnbergből származott.) Hogy hatalmas vagyonát hogyan szerezte, részleteiben nem ismeretes. Annyit látni csupán, hogy állami jövedelmeket bérelt, így 1451-ben másodmagával 5000 Ft-ért a kassai pénzverő kamarát. Amikor előbukkan, már 54.400 forint kölcsönkövetelése van Giskrával, illetve az állammal szemben. Azt a kapitalistatípust képviseli, amely a feudális hatalmak közé emelkedik. Az előbbi kölcsönkövetelését földbirtokzáloggal biztosította, s 1454—56-ban feudális ízű hatalmaskodással és birtokfoglalással vádolták. 1456-ban, Hunyadi László kivégzésekor, a Hunyadipárt vezetői között került fogságba. Katalin leányát Perényi János tárnokmesternek, az ország egyik leghatalmasabb bárójának János nevű fia vette nőül. A házasság története az, hogy az a zálogbirtok, amelyet Modrár Pál Giskrától kapott, a nagyidai uradalom, Perényi-tulajdon volt, melyet Giskránál az idősebb Perényi János zálogosított el. Ez a birtokot vissza akarta szerezni, s így szánta rá magát arra, hogy fiát a polgárlánnyal összeházasítsa.

A besztercebányai származású Vilhelmovics Szaniszló, Modrár Pál kortársa, szlovák volt. Főleg posztó- és fakereskedéssel és uzsoráskodással foglalkozott. Kölcsönügyleteivel megszerezte átmenetileg az 1460-as években a besztercebányai Sandberg rézbánya zálogbirtokát. Mátyás királytól Körmöcön, 1459-ben egy 8 kőre járó, érczúzó-malmot kapott. A királyok, kiknek számos anyagi szívességet tehetett, pártfogolták. Körmöc városával vívott harcában V. László sietett segítségére. Az utóbbitól 1457-ben azt a kedvezményt is megkapta, hogy a breznóbányai kir. erdőségekből a fát, amellyel kereskedett, ingyen termelhesse ki. Jung Egyed besztercebányai kapitalista özvegyét (ennek fia volt az a Jung Péter, kivel az előbb mint körmöci kamarabérlővel találkoztunk) nőül vette s ezen a réven a besztercebányai határban 300 hold föld birtokába jutott. Ezenfelül, 1470-ben, 360 holdas földbirtokot Garamszentkereszten vásárolt, amelyet Vitéz János esztergomi érsek ez alkalommal mindennemű földesúri tehertől mentesített.

Az említett Jung Egyed, aki 1460—65 között halt el, szintén hatalmas vagyont halmozott össze. Hagyatékát, melyben ház, földbirtok és különböző ingóságok mellett 20.000 a. Ft készpénz szerepelt, 50.000 a. Ft-ra becsülték.

Mint Jung Egyed, egy másik nagytőkés, a kassai Szatmári Ferenc (Szatmári György esztergomi érsek nagybátyja) is német származású volt. Többek között borral kereskedett és

Besztercebányán ezüst- és rézbányát műveltetett. Kassán több háza, a Hegyalján nagy szőlőbirtokai voltak. 1477-ben, mint Kassa első adófizető polgárát, a város bírájává választották. Egész vagyonát Szatmári Györgyre hagyta.

Nagy üzleti-politikai karriert futott be Ernuszt János is, aki vagy bécsi német, vagy zsidó származású volt. Kereskedőcsaládból származott s ő maga is mint kereskedő tünt fel 1457-ben. Mátyás királynak kölcsönöket nyujtott. 1466-ban, mint budai polgár és a király udvari katonája 6.200 a. Ft-ért megvette a már ismert Jung-család egyik tagjától, Istvántól, ennek besztercebányai rézbányáit, melyek kiaknázásához a királytól különféle kedvezményeket kapott. 1470-ben már királyi kincstartó és Turóc megye örökös főispánja. De a bányákat Mátyás király 1472-ben lefoglalta, azon károk (sikkasztások) megtérítése fejében, amelyeket kincstartói működésében okozott, s a bányákat csak fiai, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök és János testvére kapták 1494-ben vissza. Ezek azután a bányákat Thurzó Jánosnak adták bérbe, aki így vetette meg a Thurzó-Fugger bányavállalat alapját. Ernuszt János apjától hatalmas birtokokat örökölt. 1494—95-ben az ország legnagyobb birtokosai közé tartozott, s később horvát bán lett. Zsigmond testvére II. Ulászló kincstartója volt, s mint kincstartó, az állami pénzeket elsikkasztotta. Ezért 1496-ban bebörtönözték, s a fogságból csak úgy szabadult, hogy kártérítés és bírság fejében magát 400.000 Ft-nyi roppant összeg megfizetésére kötelezte.

Ebben az időben, a 15. század második felében, a céhekben egy kistőkés réteg volt már kialakulóban, mely a termelésben a legények és a tanoncok munkáját kizsákmányolta. Velük szemben az előbbi nagytőkések a kereskedő- és uzsoratőke képviselői, kik profitjaikat nem a termelő munkaerő közvetlen kizsákmányolásával halmozták fel. Legalább közvetve azonban minden profit a termelőmunka elsajátításából ered. A magyar nagytőke főleg a bányamunka elsajátításából keletkezett, amelyre a kis bányakapitalisták kizsákmányolásával tette rá a kezét. A kis bányakapitalizmus ebbe belepusztult. Helyébe a bányatermelésben a kereskedő- és uzsoratőke lépett, mely itt termelő nagytőkévé alakult át.

6. A bányakapitalizmus

A 14. század közepe felé a bányászat fellendült. Körmöcön és Nagybányán új, nagyhozamú aranybányákat tártak fel, Besztercebányán pedig rézbányákat, melyek melléktermék gyanánt ezüstöt is előállítottak. Az ezüstbányászat hozama nőtt. Az ipar fejlődésével kapcsolatban pedig fejlődésnek indult a vasbányászat, melynek egyik központjává Gömörmegyében Gölnicbánya vált.

1350—1450-ig az aranybányászat átlagos évi hozama 1500—2000 kg színarany között járhatott, s ezzel a magyar aranytermelés az akkori „világtermelésben", minimális 42%-os részesedéssel, vezető helyre emelkedett. Az ezüstbányászat átlagos évi termelése megközelíthette a 10.000 kg-ot, ami nem sokkal maradt a „világtermelés" 30%-a alatt. A 15. század második felében a magyar nemesfémbányászat ugyan visszaesett, jórészt az állam pénzügyi politikája következtében. De az ezüsttermelés az évi 8000 kg-os átlagot, s ezzel a „világtermelésnek" mintegy 15%-át még ebben az időben is elérhette, s túl jelentős az aranybányászat csökkenése sem volt.[31]

A bányák mellett termékeiket közvetlenül feldolgozó üzemek működtek: vizierővel hajtott malmok, melyek a kibányászott ércet összezúzták, és kohók, melyek a nyersércből az aranyat, ezüstöt, rezet, vasat stb. kiválasztották. A gölnici vasbánya-üzemet, a malmok és kohók mellett, ugyancsak vizierővel hajtott hámorok egészítették ki, melyek a kohóban nyert izzó vasat rúdalakba kalapálták. Gölnicen emellett a vizierő felhasználásával drótot is készítettek, s a gölnici vasipar termékei, a 15. században, a szomszéd Lengyelország piacára is eljutottak. (Erdélyben Torockó volt hasonló vasipari központ.)

A magyar rézkohászat azonban a 15. század végéig nem volt képes a rezet ipari feldolgozásra teljesen kész állapotban előállítani. A kibányászott nyersrézből (feketeréz) csupán másodrendű vörösrezet és ú. n. finomrezet választott ki, mely a rezet az ezüsttel még együtt tartalmazta. Az ezüstöt a réztől külföldön, többek között Lengyelországban, Krakkóban, választották el és így az elsőrendű tiszta rezet importálni kellett.

---

[31] 1495 és 1525 között egyedul a Fugger-Thurzó rézvállalat melléktermék gyanánt évi átlagban 2200 kg színezustöt termelt, és Selmecbánya évi átlagos ezusttermelése a 15. század végén 2000 kg korul járt. Az aranytermelés viszont 1500 körul, Paulinyi Oszkár számításai szerint, évi átlagban 1500—1600 kg körül mozgott.

A bányák és a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó iparágak termelése ebben az időben már adatszerűen kimutathatóan a bérmunkán alapult. Körmöcön 1415-ben a bányabirtokosok és a munkások együttesen kérték a királyt, hogy emelje fel az arany beváltási árát, s az ugyanitt készült bányarendtartásban (1492—1512) a bányabirtokosok és kohótulajdonosok mellett hetibéres munkások szerepelnek (25. p.). Besztercebányán 1525-ben a bányabirtokosok vájárjaival s a kohótulajdonosok munkásaival és szénégetőivel találkozunk. (Utóbbiak a kohászathoz szükséges faszenet készítették.) A felsőmagyarországi hét bányaváros szabályzata 1487-ben bérmunkásokról beszél (8. p.), Gölnicbánya bányajoga (1500) az urakkal a bérmunkásokat állítja szembe (14. p.) és 1435-ben a mármarosi kir. sóbányák munkásai tünnek elő. Magyarul a bányabirtokos tőkésvállalkozót „turzó"-nak, a bányamunkást „míves"-nek nevezték (felsőbányai rendtartás a 16. századból).

A termelést a 14. században még apró, kistőkés-vállalatok tartották a kezükben. Körmöcön 1469-ben is 29 zúzómalom-üzem és ugyanannyi, vagy majdnem ugyanannyi zúzómalom-vállalat működött. Selmecen pedig 1509-ben, amikor a vállalati koncentráció viszonylag már előrehaladott volt, még mindíg akadtak olyan vállalatok, melyek csak 2—3 munkást foglalkoztattak.

A bányabirtok- vagy tulajdon az apró vállalatokon belül is szétforgácsolódott. A vállalatok több bányatulajdonos társvállalkozásai voltak. Ennek főoka az volt, hogy a tőkés bányavállalat munkásszövetkezetből fejlődött, s így már eredetileg társasvállalat formájában működött. A tulajdon szétforgácsolásához azután az is hozzájárult, hogy ez öröklés útján megoszlott.

A kistőke értékesítési viszonyai az ércbányászatban, különösen a nemesfémbányászatban, önmagukban minden jel szerint kedvezőek voltak. A középkori Magyarország európaszerte ismert ércgazdagsága alapján valószínűséggel fel lehet tenni, hogy a bányamunka Magyarországon az európai átlagnál produktívabb volt. Lényegesebb ennél, hogy az arany- és ezüstbányászatnak külön kiváltságot biztosított az a körülmény, hogy a pénzárut, illetve ennek nyersanyagát állította elő. A pénzforgalom a középkorban nem volt képes a növekvő áruforgalom igényeit kielégíteni s ezért az arany és ezüst piaci ára mindjobban (munka-) értékük fölé emelkedett. Ez a 14—15. században az árak általános emelkedésében jutott kifejezésre,

aminek az arany-ezüst vásárlóerejének a növekvése felelt meg.

Ezekből az okokból a kizsákmányolási ráta, különösen a nemesfémbányászatban, magas lehetett. A magyar munkás az arany- és ezüstbányákban, egyenlő technikai feltételek mellett, az európai átlagnál többet termelt s a termékek piaci ára értéküket meghaladta. Ennek következtében a magyar bányakapitalista a munkás szükséges élelmiszereinek a költségét az előállított termékek kisebb hányadával fedezhette, mintha tőkéjét más termelési ágba, vagy akár a külföldi bányatermelésbe fektette volna s profitként a termékek nagyobb hányadát tarthatta meg.

Igy a magas kizsákmányolási rátának magas profitrátát és gyors tőkefalhalmozást kellett volna eredményeznie. Ez azonban elmaradt, mert az állam az arany- és ezüstbányászat tőkésprofitjának tetemes részét, a nemesérc-beváltási haszon és a bányaadó segítségével, ellenérték nélkül elsajátította. 1437—39-ben, Albert király idejében, az állam, egyedül beváltási haszon címén, a beváltott ezüst 22%-ára rátette a kezét. Ekkor 1 márka finom ezüstért, vagyis 220 g. színezüstért, melynek egyenértéke 22 g arany volt, ezüstdénárokban, névértékük szerint, 4 1/2 Ft-ot fizetett, vagyis csupán 17 g arany ellenértékét térítette meg. Hasonló volt a helyzet Zsigmond idejében is. Utóbbi egy utasításban, melyet Kolozsvárhoz 1426-ban intézett, elrendelte, hogy egy márka tiszta ezüstből 7 a. Ft névértékű dénárt verjenek, de 1 márka tiszta ezüstöt 5 1/2 a. Ft névértékű dénáron váltsanak be. A beváltási haszon itt is 20% volt.

Amikor az ezüstdénárokat a forgalomban magasabb névértékük szerint elfogadták, a vállalkozók vesztesége a bányaadót és az állam beváltási hasznát nem haladta meg. De ha a dénárok ezüsttartalma névértéküknek lényegesen alatta maradt, s ennek következtében nem névértékükben, hanem ezüsttartalmuk értékében forogtak, a rossz pénz értékvesztesége is a vállalkozókat terhelte.

Mátyás király „kamarapolitikáját" részleteiben ma még áttekinteni nem lehet, de ismeretes, hogy pénzügyi politikája a gyeplőket végsőkig megfeszítette. Annyi bizonyos, hogy 1466. évi rendeletével visszaállította az Albert-kori állapotot, amely szerint egy márka finom ezüstöt 4 1/2 a. Ft-on kellett beváltani. Valószínű azonban, hogy az aranyforint színsúlyát 3.831 grammról 3.400 grammra csökkentette, úgyhogy a 4 1/2 a. Ft-nak már nem 17, hanem csak 15.3 g arany ellenértéke felelt meg,

vagyis beváltási haszon fejében a beváltott ezüstmennyiségnek nem 22, hanem 30%-át tartotta vissza. Időnkint rossz pénzt is veretett, aminek következményei szintén a bányavállalkozókra hárultak. Végül Mátyás alatt az állami ellenőrzés az addiginál szigorúbbá vált, aminek következtében a tőkés bányavállalkozók a termelt aranyat és ezüstöt a beváltás elől nehezebben tudták elvonni.[32]

A 10—12½%-os bányaadó és a fentmaradó mennyiségből levont 30%-os beváltási haszon a vállalkozótól a termelt fémmennyiség 38%-át elvonta. Ehhez az a veszteség járult, amely a rossz pénzzel való fizetés következtében állott elő. Igy feltehetjük, hogy a vállalkozók vesztesége, Mátyás idejében, átlagosan a termelt fémmennyiség 40—45%-a körül járt.[33]

Az állam ezekkel az eszközökkel, különösen Mátyás idejében, a tőkeprofitot radikálisan lecsapolta, s a tőkefelhalmozás lehetőségeit a nemesfémbányászatban messzemenően korlátozta. S ez éppen akkor történt, amikor a bányatermelésben nagy tőkeszükséglet jelentkezett. A bányamunka a föld-felszínhez közelfekvő ércterek kiaknázása után oly mélységekbe hatolt, melyekben az addigi munkaproduktivitást csak nagyobbszabású vízelvezető művek létesítése és fenntartása árán lehetett biztosítani. A tőkeszükséglet nagyságáról fogalmat alkothatunk Thurzó János egyik vállalkozása alapján. Thurzó elvállalta 1475-ben egy krakkói tőkéstársaság nevében, hogy a hét alsó-

[32] Az a körülmény, hogy Mátyás a forint-dénár viszonlatot 1468-tól kezdve állandósította, vagyis hogy ettől kezdve egy aranyforintnak törvényesen változatlanul 100 dénár felelt meg, nem jelenti azt, hogy a forgalomban 100 dénárt egy a. Ft értékben mindíg elfogadtak. Az állandó pénzláb csupán állandó névérték-viszonylatot jelent. Emellett Mátyás rossz pénzt is kibocsáthatott, melynek ezüsttartalma lényegesen névértéke alatt maradt. Ebben az esetben pedig a pénz nem névértékén, hanem ezüstértékén forgott, s a különbözetet, veszteségként, a kis bányakapitalista viselte. És ez az eset gyakran előfordulhatott, mert nem látszik különösebben valószínűnek, hogy Mátyás a pénzrontásban rejlő jövedelemforrásról elvileg lemondott volna. Igy például 1481-ben rossz pénz forghatott, mert ekkor az országgyűlés, a dézsma megváltást szabályozva, kimondotta, hogy egy aranyforint fejében csak 100 dénárt szabad követelni (3. c.). Az a lehetőség, hogy 100 dénárnál többet fognak követelni, azért állott fenn, mert a dénár nem névértékén, hanem ezüstértékén forgott, vagyis olyan rossz pénz volt, amelynek ezüsttartalma lényegesen névértéke alatt maradt.

[33] Az állam haszna a bányatermelésből több volt, mert a bányaadóhoz és a beváltási haszonhoz a pénzverési nyereség járult, mely akkor sem maradt el, amikor az állam jó pénzben fizetett. Nem járhatunk a valóságtól messze, ha Mátyás idejében az állam nyershasznát az előbbi címeken, a termelt arany- és ezüstmennyiségnek mintegy 50%-ára tesszük.

magyarországi bányaváros területén fekvő bányákban a víztelenítő munkákat folyamatosan elvégzi. Ellenérték fejében minden vízemelő gép után évi 52 a. Ft-ot, továbbá a termelt érc 1/6 részét kötötte ki. Thurzó persze a bányapolgárok szorult helyzetével visszaélt és uzsorás feltételeket szabott. De a kikötött ellenérték még így sem a szükséges tőkét, csak a társaság hasznát képviselte. A beruházási tőkeösszeg megközelíthette az évi termelés teljes értékét, s a kistőkés bányavállalkozó, aki, az államtól kizsákmányolva napról napra élt, ezt a tőkét saját eszközeivel semmiképp sem teremthette elő.

Ez a helyzet az apró bányavállalatokat arra kényszerítette, hogy a szükséges tőkéért pénztőkésekhez forduljanak. A rézbányászatban, amely az állami kizsákmányolástól ugyan kevésbbé szenvedett, de viszont a nemesfémbányászat árelőnyeit sem élvezte, ez a folyamat a 14. század végén indult meg. Itt a kölcsönt rendszerint a rézkereskedők folyósították, akik ennek ellenében a kitermelendő rezet, a vállalkozókra hátrányos feltételek mellett, maguknak lekötötték, s a kölcsön biztosítására esetleg a bányatulajdont is zálogba vették.[34] Így a kereskedők a vállalkozókat a tőkés háziipar alakjában máris alávetették. De a kis vállalatok, termelésük és bányatulajdonuk jelentéktelensége mellett, olyan összegű kölcsönt nem igen kaphattak, mely tőkeszükségletüket kielégítette volna. A szükséges tőkeberuházás hiányában pedig termelésük visszaesett, s a csökkent termelést most ráadásul a kölcsön uzsorakamata s az alacsony eladási ár is terhelte. Így azután elkerülhetetlenül tönkre kellett menniök.

A kisvállalatok csődje következtében az üzemek egyrésze működését végleg beszüntette. Körmöcön a 30 évvel korábbi 29 zúzómalom helyett 1499-ben már csak 16 működött s a körmöci aranytermelés 1520-ra korábbi jelentőségét elveszítette. (Ebben az is szerepet játszott, hogy az ércerek Körmöcön kimerülőben voltak.)

Azok a pénztőkések viszont, akik a megszorult bányavállalkozóknak kölcsönöket folyósítottak, ezek segítségével meggazdagodtak. Anélkül, hogy a bányavállalkozás kockázatát viselték volna, ennek profitját, illetve azt, amit az állam abból

[34] A folyamat konkrét részleteit illetően lásd: Paulinyi Oszkár: „A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége", Károlyi-Emlékkönyv. A fejlődésbe a külföldi nagytőke is bekapcsolódott. 1385-ben a magyar réztermelés nagyrésze Veride Medicinek és tőkéstársainak volt lekötve

meghagyott, uzsorakamatok és uzsorás áruszállítási feltételek segítségével elsajátították, ami tőkéjük gyors felhalmozódását vonta maga után.

Azok a belföldi nagytőkések, akik 1450 körül feltűnnek, mint Modrár Pál, Jung Egyed, Vilhelmovics Szaniszló, Szatmári Ferenc és a Thurzók, a bányavállalkozással kivétel nélkül kapcsolatban állottak, de tőkéjüket közvetlenül a bányaművelésbe legfeljebb átmenetileg vagy mellékesen fektették be. Modrár Pál a pusztuló Körmöc polgára volt, s uzsorakölcsöneivel a bányaváros elpusztításából részét bizonyára kivette. Jung Egyed Besztercebányán élt, de hagyatékához bányavagyon nem tartozott. Vilhelmovics Szaniszló egyideig egy bányát zálogban bírt, ami bizonyítja, hogy bányavállalkozóknak kölcsönöket nyujtott. Szatmári Ferenc az ilyen kölcsönökkel bányatulajdont is szerzett s bányáit maga műveltette, de a bányaművelés nagyobb szerepet üzleti tevékenységében nem játszott. A Thurzók közül György annak a Lőcsének a polgára volt, melynek kereskedői a besztercebányai rézbányavállalkozóknak rendszeresen folyósítottak kölcsönöket. Thurzó Jánosról pedig az imént láttuk, hogy a bányavárosi polgárok profitjára uzsorás szerződéssel tette rá a kezét.

Néhány kisebb pénztőkés, miután kölcsöneivel a megszorult vállalatokat tönkretette, a csődbejutott üzemeket összevásárolta, s ezeket nagyobb vállalatba egyesítve, hozzáfogott a bányamunka közvetlen tőkés kizsákmányolásához. Ez az üzemi és vállalati koncentráció útja volt. A besztercebányai rézbányászatban így egyesítette Jung István az 1440-es években, egyetlen vállalatba a Neustollen és Erbstollen nevű bányaműveket, s Kolman János, ugyancsak Besztercebányán, az 1480-as években a sandbergi rézbányákat. De a tőkeszükséglettel, amely az idő előrehaladásával még növekedett, ők sem tudtak megbírkózni. Jung István eladta bányáit 1466-ban Ernuszt Jánosnak. Kolman János pedig, illetve örökösei, rákényszerültek a tönkretett kis bányakapitalisták útjára.

A Kolman-örökösök, előleghitel címén, Thurzó Jánosnak már 1490-ben 1300 Ft-tal tartoztak, 1491-ben pedig tartozásuk biztosítására, egész termelésüket lekötötték és bányáikat elzálogosították. 1492-ben a bányák tulajdonát átengedték Königsperger Mihálynak és társának, kik Thurzótól, hogy az üzemet folytathassák, további 700 Ft kölcsönt vettek fel, majd 1493-ban átruházták a 2000 Ft-ra felgyűlt tartozás leírása ellenében, a bányák tulajdonát. Thurzó azután bérbevette még az Ernusz-

toktól 1494-ben a Jung-féle bányavagyont, s ehhez néhány kisebb bánya mellett Szatmári Ferenc bányahagyatékát is megszerezte. Igy a legtöbb besztercebányai rézbányát saját kezében egyesítette, s 1495-ben az augsburgi Fugger-ház roppant tőkeerejére támaszkodva fogott hozzá, legmagasabbfokon koncentrált vállalata keretében, a rézbányászat közvetlen kapitalista kiaknázásához.

A Thurzó-Fugger társasági szerződés szerint a közös vállalathoz Thurzó a bányákat adta, s az ő kezében volt ezek műszaki vezetése. A Fugger-ház az üzemi tőkét szolgáltatta s a haszon feles volt. Thurzó Besztercebányán olyan kohókat építtetett, melyekben az ezüstöt a réztől el lehetett választani, s a kohók mellett a kor technikai színvonalán álló hámorokat, öntődéket és más továbbfeldolgozó üzemeket létesített.

A társaság bányái (utóbb a társasági szerződést Thurzó más bányáira is kiterjesztették) 1495—1525 között évi átlagban kb. 18.000 q feketerezet termeltek, melyből finomítás útján ugyancsak évi átlagban 13.700 q rezet és melléktermék gyanánt 2200 kg ezüstöt nyertek. Az ezüsttermelés fontosságban a réztermelést megközelítette. A 2200 kg ezüst értéke 64.500 a. Ft volt, a 13.700 q rézé pedig hozzávetőlegesen 84.000 a. Ft.

A Fugger-Thurzó társaság, amelyben a Thurzókat János után, aki 1508-ban meghalt, György és Elek fia, majd 1516 után egyedül az utóbbi képviselte, tőkehatalmánál fogva csakhamar nagy politikai befolyásra tett szert. Szatmári Györgyöt, akinek az unokahugát később Thurzó Elek feleségül vette, már 1498-ban a kancellári székbe ültette. Thurzó János 1501-ben a királynak 200.000 Ft kölcsönt folyósított, s ezzel az udvarban a társaság befolyását végleg megszilárdította. Szatmári György 1504-ben már azt is keresztül tudta vinni, hogy nádornak a saját emberét, vagyis a Fugger-Thurzó társaság emberét, Perényi Imrét válasszák meg. Szatmári 1524-ben bekövetkezett haláláig maradt hatalmon, s mint kancellár, változatlanul a Fugger-Thurzó társaság érdekeit szolgálta. A társaság, előrelátóan, a jövővel is törődött. Szalkai László egri püspököt, aki Szatmárit a kormányhatalomban követte, már jóelőre, még Szatmári életében, 50.000 forintért megvásárolta. Emellett a társaság a kormányban, az 1520-as években, magának közvetlen képviseletet is biztosított, Thurzó Elekkel, aki a kincstartói tisztet viselte.

A társaság, a szilárd politikai hátvédre támaszkodva, az anyagi visszaélések egész sorát követte el. A bányaadó fizetése

alól „legálisan", kir. kiváltság útján mentesítette magát, az ezüstbeváltás alól illegálisan, úgyhogy a termelt ezüstöt beváltásra egyszerűen nem szolgáltatta be. Mint a körmöci pénzverőkamara bérlője, 1525-ben szerződésellenesen olyan dénárokat veretett, melyek ezüsttartalma a névértéknek mélyen alatta maradt, ami általános drágulásra vezetett. Szerencsés Imre, aki ekkor már a Werbőczy-párthoz tartozott, azt állította, hogy a társaság ezen a pénzhamisításon 800.000 forintot keresett. Mindehhez számos apró visszaélés járult. A társaság például nem fizetett adót Besztercebánya városnak, s amikor a város ez ellen 1519-ben felszólalt, a Szatmári György elnöklete alatt álló bíróság panaszával az ügy kivizsgálása nélkül elutasította.

A Fugger-Thurzó rézvállalat ilyen feltételek mellett óriási haszonnal dolgozott. Számadásaiból ismeretes, hogy 1495—1519 között évi átlagos nyeresége 56.700 rajnai forintot, vagyis kereken 44.000 m. a. Ft-ot tett ki. (A rajnai forint aranyszínsúlya ebben az időben 2.64 g volt, 1 m. a. Ft tehát = 1.29 r. Ft.) Igy az 1495-től 1525-ig terjedő idő alatt, ha az utolsó évekre is az előbbi átlaghaszonnal számolunk, összesen 1,100.000 a. Ft-ot, vagyis 14,212 000 a. P-t keresett, ami vásárlóerőben 71,000.000 a. P 1930 körüli vásárlóerejének felel meg. Az értéktöbblet magas, valószínűleg többszáz százalékos rátája itt már, a kisvállalatokkal szemben, a magas profitban kifejezésre jutott, mert a Thurzó-Fugger cég profitját az állam tiszteletben tartotta.

A társaság a kor politikai harcaiban a bárók pártját támogatta, azt a pártot, amelyen át a német befolyás érvényesült. Zavartalan működését a „köznemesi párt" felülkerekedése szakította meg. Amikor Werbőczy 1525-ben nádor lett, az Ernuszt-féle bányákat, a vállalat alapját, lefoglalták, a társaságot visszaélései miatt 500.000 forint büntetésre ítélték, s a Fuggereket az országból kiutasították. Sőt Thurzó Eleket, aki akkor kincstartó volt, egyidőre be is börtönözték, s csak akkor bocsátották szabadon. amikor a büntetésből 50.000 forintot lefizetett.

De 1526-ban a bárók pártja a hatalomra visszakerült. Thurzó Elek megint kincstartó lett, s a társaságból formailag kiválva, az állam nevében a Fuggerekkel új szerződést kötött. A szerződés az állam messzemenő megkárosítását jelentette. A Fugger-cég a megállapodás értelmében 15 évre bérbevette az Ernuszt-féle besztercebányai rézbányákat, évi 20.000 a. Ft bér-

összeg ellenében. A beváltandó ezüstmennyiséget maximálták, s így egyrészét a beváltás alól mentesítették. Egyébként pedig az ezüst beváltási árát 1 márka finom ezüst után 7 forintban, az ezüst aranyértékét meghaladó magas árban állapították meg, amelyet jó ezüstdénárokban kellett kifizetni. A Thurzó által lefizetett 50.000 a. Ft-ot kölcsönnek, illetőleg bérelőlegnek minősítették, s az állam ráadásul arra kötelezte magát, hogy azon károk fejében, melyeket a cégnek a bányák lefoglalása okozott, 22 év alatt 535.296 Ft-ot fizet. A megállapodás mérlege: a bányákat a Fuggerek 15 évre ingyen megkapták, kártérítést nem fizettek, sőt a lefizetett és még fizetendő bérösszeg beszámítása után az állam tartozott nekik 285.000 Ft-tal.

A Fugger-cég a rézbányákat Mohács után is megtartotta, sőt a szerződést I. Ferdinánd 1548-ig meghosszabbította. Így a cég működése a magyar bányászatban több mint 50 évig tartott. A vállalat a magyarországi üzleten, most, hogy ténylegesen bért sem fizetett, még többet keresett. 1526—39 között évi átlagos haszna 99.000 rajnai forint, vagyis 76.750 m. a. Ft volt, a 13 év alatt majdnem pontosan 1 millió magyar aranyforint. 1535-ben a Fuggerek már magyarországi várurak és nagybirtokosok voltak, s a feudális Pálffy-családdal rokoni kapcsolatra léptek.

A kistőkés bányavállalatok pusztulása a termelés csökkenését vonta maga után, ami kihatott az állami bevételekre. Ez Mátyás királyt, uralkodása vége felé, arra indította, hogy a bányapolitikában más utakra térjen. Előbb kényszerrendszabályokkal kísérletezett. 1481-ben a körmöci bányapolgárokat arra kötelezte, hogy bányaművelésre hetenkint legalább 2 forintot fordítsanak. De ilyen intézkedésekkel a kis vállalatokat — 2 Ft volt három munkás hetibére — feltámasztani nem lehetett. Ezért később, úgylátszik, a bajt már gyökerénél fogta meg Az 1519. évi decr. 9. és 10. cikke a „megszökött bányaművelők visszatérését" és „a bányák régi virágzó állapotának" a helyreállítását attól várta, hogy a kir. kamarák a termelt aranyat és ezüstöt a Mátyás király idejében — nyilván uralkodásának utolsó idejében — követett módon fogják beváltani.

A kir. kamarák 1 márka színaranyért a 15. század végén tényleg már 66 a. Ft-ot fizettek. Minthogy ekkor 1 márka színaranyból 72.74 a. Ft-ot vertek, az állam beváltási nyereség fejében beérte a beszolgáltatott aranymennyiség 10%-ával, s abból kitűnőleg, hogy aranyforintban fizetett, amely majdnem kizárólag színaranyat tartalmazott, a pénzverési nyereségről

lényegileg lemondott. Az 1523. évi decr. 33. cikkéből pedig kitűnik, hogy ebben az időben 1 márka finomezüstöt 6 Ft 50 dénáros áron váltottak be. Ez az összeg aranyban (1:10 értékviszony és 1 a. Ft = 3.4 g arany színsúlytartalom mellett) a márka finomezüst pontos egyenértékét képviselte. Itt tehát az állam a beváltási nyereségről mondott le teljesen, s csak pénzverési nyereségre tartott igényt, ami, megfelelő ezüst-színsúlyú s így a forgalomban névértékükön forgó dénárok veretése mellett a termelőket semmivel sem terhelte.

De ebből már csak azok a pénztőkések húztak hasznot, akik a tönkrement kisüzemeket időközben nagyobb vállalatokban egyesítették. A kistőkések legnagyobb része a selmeci ezüstbányászatból a 15. század végére kiszorult. Itt 1509-ben már csak 14 ezüstbánya-vállalat működött, melyek, a zúzómalmok, kohók és két vasbánya beszámításával, együttesen 191 munkást foglalkoztattak. A vállalatok között még akadtak olyanok, amelyek csak 2 munkást alkalmaztak, de az átlagos munkáslétszám 9—10-re emelkedett, s a három legnagyobb vállalatnál 33, 26 és 21 munkás dolgozott. 1519-re a bányavállalatok száma 30-ra, az összmunkáslétszám pedig 404-re nőtt, de amellett, hogy az átlagos munkáslétszám is 10—11 főre emelkedett, a három legnagyobb vállalat már 62, 37, és 33 munkást foglalkoztatott. Leggyorsabban a legnagyobb, tőkében legerősebb vállalatok fejlődtek, melyek a kisebb vállalatokat mindinkább túlszárnyalták.

Az állami finánepolitika megváltozásának az volt a következménye, hogy a bányavállalkozásba fektetett pénztőke felhalmozódása meggyorsult. Rösel Erasmus selmeci bányatulajdonos, aki 1520-ban halt meg. már hatalmas vagyont — bányákat, kohókat, érczúzómalmokat, házakat, szőlőket, majorokat, bor és ékszerkészletet — hagyott hátra. Unokáját, Rösel Borbálát, pazarlásai tették híressé. Az a leírás, amelyet Taurinus, a parasztforradalom humanista krónikása, a bányavárosi polgárok fényűző, kicsapongó életmódjáról hátrahagyott, ezekre a bányakapitalistákra vonatkozik.

A két selmeci vasbánya az előbbi időpontokban 13—7 és 16—4 munkást foglalkoztatott, az érczúzómalmok 9—4 munkást, a kohók 1519-ben egyenként 16, 11 és 10 munkást. A Fugger-Thurzó rézvállalat pontos munkáslétszáma ismeretlen. Besztercebányán átlagban 250—300 fő között járhatott.

A felvidéki bánya-, kohó- és malommunkások munkaviszonyairól egy Selmecen 1515-ben kiadott hivatalos szabály-

zat tájékoztat. Eszerint a heti munkaidő 5 nap volt, a napi munkaidő lent a bányában 8, egyébként 12 óra. Az elsőrendű vájárok és kohómunkások szakmányban dolgoztak, a többi munkást általában munkaidejük szerint fizették. A bánya- és különösen kohómunkások között elég sok nő volt. A munkásokat élelmiszerrel a vállalkozó látta el s az ellenértéket bérfizetéskor levonta.

Adatok a bányamunkások harcairól a bányakapitalisták, illetve az állam mint munkaadó ellen a 14. század vége óta maradtak fenn. Groess Hanust és társait Besztercebányáról 1400 körül száműzték, mert a bányamunkások szervezéséhez fogtak (inceperunt convocationes). A következő adat a kir. sóbányamunkásokra vonatkozik, akik a felvidéki bányamunkásokkal szemben nem németek, hanem magyarok voltak. Ez volt a legelnyomottabb munkásréteg, mely a 15. század közepén még költözési szabadsággal sem rendelkezett. 1435-ben egy királyi rendelet a mármarosi sóbányamunkásoknak megtiltotta, hogy „jövőben összejövetelt vagy gyűlést, amelyet ők maguk közt tur-nak neveznek" összehívjanak. A sóbányakamarás a tilalom ellen vétőket „letartóztathatja, őket testcsonkító büntetésekkel sujthatja, szemeiket kitolathatja, összes öröklött és egyéb vagyonukat pedig lefoglalhatja és elkobozhatja".

Az alsómagyarországi bányavidéken a 7 bányaváros munkásai 1514-ben, a parasztforradalom évében, sztrájkba léptek, mert a feudális Dócziak néhány breznóbányai társukat börtönbe vetették. A király erre a Dócziakat a munkások szabadon bocsátására utasította. A mozgalom itt 1525—26-ban lépett tetőpontjára, a már terjedő luterizmustól befolyásolva. Besztercebányán a Fugger-Thurzó vállalat munkásai 1525 tavaszán sztrájkba léptek, mert a vállalat bérüket az általa vert rossz pénzben fizette ki, tehát ténylegesen leszállította. A király megbízásából Korlátkövi Péter főudvarmester lépett közbe és a munkások vezetőit bebörtönözte. 1526 tavaszán a mozgalom felújult és ezúttal kiterjedt az egész alsómagyarországi bányavidékre. A források 4000 munkás összeverődéséről beszélnek, akik béremelést követeltek. Most Werbőczy István nádorispán „csinált rendet". Besztercebányán Zólyom megye nemeseiből rendkívüli törvényszéket hívott össze, s bár a bíróság a munkáspanaszok egyrészét alaposnak találta, a vezetőket, példaadás kedvéért, halálra ítélte és kivégeztette. Werbőczy ekkor arra is alkalmat talált, hogy a Besztercebányán (1496 óta) működő bányatársládát, melynek feladata az

elaggott és rokkant munkások támogatása volt, megvizsgálja. A pénztárban 1.070 forintot talált, melyet a forrás szerint „elfelejtett visszaadni".

A belföldi tőkefelhalmozás legfontosabb forrása, a 14. század vége óta, Magyarországon a bányamunkások által termelt értéktöbblet volt. Ezt a pénztőkések előbb közvetve, a kistőkés bányavállalkozóktól sajátították el. A 15. század végétől kezdve azután azokat a tőkéket, amelyek így felhalmozódtak, már közvetlenül a bányatermelésbe fektették be. A bányamunkások közvetlen kizsákmányolásából a leghatalmasabb tőke a Thurzók kezén halmozódott fel, kik nyereségrészesedés fejében 1495—1525 között 550.000 a. Ft-ot tettek zsebre.

7. Pénz, ár, bér, fizetés

A magyar pénzegység, az aranyforint pénzlábára vonatkozóan a 15. századi törvényekben két felhasználható adattal találkozunk. Az elsőt az 1405. évi I. decr. 15. cikkének 3. §-a szolgáltatja, amely egy márka aranyat 64 forinttal egyenlősít, a másodikat az 1495. évi decr. 95. cikkének 2. §-a, amely 72 aranyforintot kitevő egy márka aranyról beszél. Eszerint 1405 és 1495 között az aranyforint pénzlába könnyebb lett. Míg előbb egy márka aranyból 64 forintot, utóbb már 72 forintot vertek. (Ugyanez történt a rajnai aranyforinttal. Egy márka aranyból előbb itt is 64, majd 72 forintot vertek.) Valószínű, hogy a pénzláb könnyítése Mátyás király alatt következett be, mert egy 1453. évi kir. rendelet, amely a pénzverést szabályozza, arra mutat, hogy ekkor még a 64 forintos pénzláb állott fenn, viszont Mátyásnak egy 1471 nov. 9-én kelt oklevelében már olyan aranymárkával találkozunk, amelyet 72 aranyforinttal számítanak.

Az aranyforint finomságára, vagyis aranyszínsúlyára vonatkozóan közvetlen adatunk ebből az időből nincs, arra csupán az 1523. évi decr. 33. cikkéből következtethetünk. A decretum úgy intézkedik, hogy „egy ezüst márkát 6 forinton és 50 dénáron kell beváltani". Egy budai márka finom ezüst 220.984 gramm színezüstöt tartalmazott. Feltehető, hogy az ezüstöt ekkor teljes aranyértékén váltották be, s ebben az esetben az aranyforint színezüst egyenértéke gyanánt 34 grammot kapunk. Az arany és az ezüst 1:10 értékviszonya mellett ez 3.4 gramm színaranynak felel meg, vagyis az aranyforint színsúlya 3.4 gramm volt. Egy budai márka — 245.53779 gramm — arany-

ból azonban abban az esetben lehetett 72 forintot, egyenként 3.4 g. színsúllyal verni, ha a márka arany, illetve az aranyforint finomsága 0.997 volt. Ez majdnem pontosan a firenzei aranyforint finomságával egyezik. A finomság tekintetében kapott eredmény valószínűsége valószínűsíti azután azt a két feltevést is, amelyből a beváltási árfolyam és az arany-ezüst értékviszonya tekintetében kiindultunk.[35]

Ugyanilyen finomság, de 64 forintos pénzláb mellett az aranyforint színsúlya 3.825 g volt. Az aranyforint váltópénzegyenértékét 1369-ben 100 ezüstdénárban állapították meg. De az aranyforint 1/100 részét kitévő dénár a kisforgalom szükségletéhez képest túl nagy értéket képviselt (vásárlóerőben 65—75 aranypengő-fillérnek felelt meg). Ezért a dénár mellett, névértéke felerészében, obulusokat is vertek, vagy pedig az aranyforint törvényes egyenértékét 200—300—400 dénárban állapították meg. A dénár névértékének csökkentése együttjárt ezüsttartalmának a csökkentésével. Ez önmagában véve nem lett volna baj; éppúgy, amint önmagában az sem járt hátránnyal, hogy a dénár rendszerint több rezet tartalmazott, mint ezüstöt. Mátyás király 1458-ban olyan dénárt veretett, amely csak 1/4 rész ezüstöt tartalmazott. De a dénár névértékét, illetve az aranyforinthoz való viszonyát (1 aranyforint = 200 dénár) tényleges ezüsttartalma és az ezüst-arany forgalmi értékelése alapján állapította meg, úgyhogy a dénár ezusttartalma megközelítette névértékét. Az ilyen dénárt névértékben mindenki elfogadta. A forgalomban a nehézségeket az okozta, hogy a kincstár a dénár ezüsttartalmát, névértéke megváltoztatásával vagy anélkül, erősen az alábbi alá csökkentette, hogy pénzverési nyereségét megnövelje. Zsigmond király 1430-ban 400 olyan dénárt ruházott fel 1 aranyforint névértékkel, amelynek együttes ezüsttartalma az arany és ezüst forgalmi értékviszonyának megfelelő 38—42 g helyett csupán 24 g volt. S e dénárok ezüsttartalmát is tovább csökkentette, úgyhogy 1435-ben 400 dénár ezüstszínsúlya már csak 2.7 g volt. Mátyás 1/4 színsúlyú dénárját amelyből 200 tett 1 aranyforintot, oly dénár követte, amely csak 1/8 ezüstöt tartalmazott (1465), de névértéke ezüstszínsúlyával arányosan nem csökkent, úgyhogy a névérték az utóbbitól lényegesen eltért. Az ilyen, rossz dénárt nem fogadták

[35] Nem valószínű, hogy az egyezés véletlen. Ellenkezőleg, azt kell feltenni, hogy a magyar aranyforintot ebben az időben, a finomságot illetően, a firenzei aranyforint mintájára verték, amint pénzlábát a rajnai aranyforint mintájára állapították meg.

el névértékben, hanem ezüsttartalmuk értékében forogtak, s így az ezüsttartalom csökkentése a dénárban kifejezett árak emelkedésére vezetett. Hasonló következménnyel járt 1525-ben a Fugger-Thurzó társaság pénzhamisítása is.

A fémpénz mellett forgalmi eszközként más termékeket is használtak. Ilyen volt a posztó és a bor, a legfontosabb importáru és az egyik legfontosabb belpiaci- s egyben exportáru. Sőt egy másik termék, a kősó, a pénzeszköz jellegét éppen ebben az időben vette fel, nem is mellékesen, mint az előbbi áruk, de második főfunkciójaként. A fizetéseket sóban adták ki. (Innen származik a salárium kifejezés.) A sienai registrum (1435) megszabta a só árát éspedig zsoldfizetés céljából. Bakócz Tamás, mint kancellár, a királytól 1495-ben pénzben kapott 2000 Ft-ot és sóban másik 2000-et. Az 1519. évi decr. 3. cikke a rendszerré vált sófizetéssel szakítani akart, kimondva, hogy jövőben a fizetéseket ne sóban, hanem készpénzben adják ki. A só munkabér gyanánt is szerepelt. 1518-ban az ónódi vár kaszásai bérüket sóban kapták. S a só az áruforgalomban a pénz szerepét ugyancsak betöltötte. Igy például Zákány István szegedi főbíró Tóth Mihály volt főbíró lovát 1542-ben 1000 darab kősóért vette meg.

Az, hogy a fémpénz még mindig nem játszott kizárólagos szerepet, nem is annyira a magyar árutermelés fejletlenségét fejezte ki, mint inkább az egyszerű árutermelés fejletlenségét a tőkés árutermeléshez viszonyítva. A fémpénz a 15—16. században még a legfejlettebb országban, Olaszországban sem jutott kizárólagos szerephez. Velence Magyarországnak az évi 30.000 aranyforint segélyt, 1501—10 között, nem pénzben fizette, hanem posztóban és ékszerben szállította le.

A fontosabb cikkek átlagárait a 15. században már nagyobb biztonsággal meg lehet állapítani, mint a korábbi időben. Több ár-adat áll rendelkezésre, melyek az átlagár felismerését lehetővé teszik. Az alábbi táblázat szembeállítja a 15. századi árakat egyrészt a 13. századi, másrészt az 1927-ben fennállott árakkal:[36]

[36] A 13. századi és az 1927-ben fennállott arakat illetoen lásd általában szerző: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig, II. kiadás „Az árak" c. fejezetet, 209. old., melynek csupán a bőrlábbelire vonatkozó ár-adata módosult. A 15. századi áraknál 1 aranyforint 3.5 g szinaranynak vétetett. A középkori mértékegységek átszámítása a következő alapon történt: 1 mérő vagy köböl gabona = 62.5 liter, 100 liter búza = 70 kg, 100 liter zab = 40 kg; 1 akó = 8 köböl = 32 pint = 54.3 liter bor; 1 drb. kősó = 10 kg; 1 vég posztó = 21 méter; 1 (bécsi) mázsa

	Árak a 15. században						
	1	2	3	4	5	6	7
Áru	a 13. században aP-ben	aF-ban	arany grammban	aP-ben	1927-ben aP-ben	1 viszonya a 4-hez	4 viszonya a 5-höz
1. 1 kat. hold szántóföld	2.24	1.33	5.09	19.34	837.77	1:8.6	1:43
2. 1 q búza	—	0 46	1.60	6.08	32.01	—	1:5.3
3. 1 q zab	—	0.30	1.05	3.89	23.01	—	1:5.9
4. 1 hl bor	—	1.23	4.71	17.13	26.10	—	1:1.5
5. ló	101.34	10.00	35.00	133.00	581.65	1:1.31	1:4.4
6. ökör	33.78	3.25	11.38	43.23	496.62	1:1.28	1:11.5
7. hízott disznó	16.91	1.75	6.13	23.28	248.00	1:1.38	1:10.7
8. bárány	—	0.10	0.35	1.33	11.44	—	1:8.6
9. 100 drb tojás	—	0.10	0.35	1.33	11.44	—	1:8.6
10. 1 q kősó	6.08	0.42	1.60	6.08	38.00	1:1	1:6.3
11. 1 pár lábbeli, ill. csizma (bőr)	9.04	0 35	1.16	4.39	22.00	1:0.49	1:5.0
12. 1 m közönséges gyapjúszövet	8.61	0.20	0.70	2.66	16.25	1:0.30	1:6.1
13. 1 q vörösréz	—	4.91	17.19	65.30	175.00	—	1:2.7
14. 1 q finomabb vas, ill. rúdvas	—	1.02	3.57	13.57	30.73	—	1:2.3

Mielőtt a táblázatból következtetéseket vonnánk le, az ökörre, disznóra és bárányra vonatkozó ár-adatokat helyesbíteni kell. Az előbbi jószágok élősúlya a középkorban legfeljebb a felét tette ki annak az élősúlynak, amelyben 1927-ben piacra kerültek. Ezért a középkori árakat csak akkor lehet az 1927-esekkel szembeállítani, ha az előbbieket megkétszerezzük. Ennek eredményeképpen azután a 7. pont alatti számviszony az ökörnél 5.7-re, a disznónál 5.3-ra, a báránynál 4.3-ra csökken.[37]

kohótermék = 56 kg. A táblázatban az a gabona- és borár szerepel, amely normális termés esetében érvényesült. Rossz termés idejében a gabonaárak 20-szorosukra, a borárak 10-szeresükre is felemelkedtek s így a mai árakat is messze maguk mögött hagyták. A gyapjúszövet 15. századi árának alapjául a görlitzi posztó ára szolgált. A kohótermékeknél, a réznél és a vasnál, a termelési helyen a 15. század végén és a 16. század elején fennállott eladási ár volt irányadó. Az a körülmény, hogy ugyanazok az ártételek hosszabb időszakok alatt is többször megismétlődtek, s egyúttal szabályos kilengéseket mutatnak, bizonyítja, hogy a forrásanyagban szereplő árak változásait a pénz — a dénár — értékváltozásai nem befolyásolták, hogy tehát ezeket mindenkor aranyforintban s az ennek 100-ad részét tévő dénárban állapították meg.

[37] 1927-ben Magyarországon az ökör átlagos súlya kb. 600 kg-ra tehető, amivel szemben 1695-ben Erdélyben a középminőségű ökör átlagos súlyát 362 kg-ra tették. A 15. században valamivel kevesebb, kb. 300 kg átlagsúllyal számolhatunk.

Ha (a külön törvény alá eső szántóföld-árakat mellőzve) a fenti árak nyers átlagát vesszük, lényeges árváltozás a 13. századról a 15. századra nem mutatható ki. A 13. századi és a 15. századi árak viszonyát az 1927-es árakhoz nagyjában egyaránt az 1 : 5 számviszony fejezi ki, vagyis az általános árszínvonal a 15. században éppúgy kereken 20%-át tette ki az 1927-ben fennálló általános árszínvonalnak, mint a 13. században.

Az árszínvonal változatlansága ellentétben áll azzal az árfejlődéssel, amely Nyugat-Európában ugyanebben az időben lejátszódott. Nyugaton az általános árszínvonal a 14. század közepétől kezdve, eső tendenciát mutatott. Franciaországban például 1 q búza ára a 13. században átlagban 14.66 aranypengő volt, 1425—75. évi átlagában már csak 10.74 aP. S hasonlóan a közönséges gyapjúszövet méterének az ára az 1226—50. évek átlagában volt 6.46 aP-ről 1451—75-re évi átlagban 5.66 aP-re esett. (D'Avenel adatai alapján kiszámított számok.)[38]

Nyugaton az áresést az okozta, hogy a pénz vásárlóereje nőtt. Ez viszont, a technika fejlődése mellett, annak a következménye volt, hogy a forgalomban lévő pénzmennyiség nem elégítette ki a növekvő áruforgalom igényeit. Magyarországon azonban ellensúlyozta ezt a tényezőt az a körülmény, hogy itt a mezőgazdasági termékek árai a 13. században általában még értékük alatt állottak, s az értékhez való kapcsolódásuk, az árutermelés és a piac fejlődésével, csak a 15. században következett be.

Az áremelkedést a földművelés termékeivel kapcsolatban megbízható adatok hiányában nem tudjuk kimutatni, de az emelkedés az állatárakra vonatkozóan a táblázatban is kifejezésre jut. A ló ára a 13. században 1927-es ára 17.5%-át, a 15. században 22.7%-át tette ki. Az emelkedés 31%. Az ökörnél a 13. századi árhányados 13.5%, a 15. századi 17.5%, úgyhogy itt 28%-os áremelkedés mutatkozik. Végül a disznónál a megfelelő árhányados 13.7 és 18.9%, az emelkedés tehát 38%. Az ökörárak a kivitel növekvése következtében is, a 15. században tovább emelkedtek. Itt az átlagár a század közepén 3.25 Ft volt, a század vége felé azonban már 6 Ft-ot tett ki.

Az iparcikkek területén az ármozgás ellentétes irányú volt. Ezek ára már a 13. században értékük körül mozgott, úgyhogy itt a pénz vásárlóerejének a növekvése az árfejlődésben ki-

[38] Az a gyapjúszövet, melynek ármozgására D'Avenel adatai vonatkoznak, s a fenti táblázatban szereplő düreni, majd görlitzi gyapjúszövet, nem azonos minőségűek.

fejezésre juthatott. A táblázatból ehhez képest azt látjuk, hogy a bőrlábbeli ára a 13. századról a 15. századra az 1927-es ár 41.7%-áról 20%-ára, tehát kerekén 50%-kal esett, míg a gyapjúszövetnél 70%-os áresés mutatkozik. A táblázatban felvett gyapjúszövet importáru volt. Itt az áresés azért öltött olyan nagy mértéket, mert a külföldi posztóimportőrök versenye az árakat a magyar piacon leszorította. A 13. században még monopol-árak, a 15. században már versenyárak érvényesültek.

A két ellentétes irányú ármozgás egymást az általános árszínvonalra való hatásában ellensúlyozta, s így az utóbbi változatlan maradt. Ennek következtében azonban a magyar és a nyugati árszínvonal egymáshoz közelebb került. A búzánál pl. a következő árviszonylat alakult ki:[39]

Árak aranypengőben

	Magyarország 15. sz.	Elsass 1425—75 (Hanauer)	Anglia 1451—1500 (Rogers-Wiebe)	Németország 1467—1500 (Wiebe)	Franciaország 1425—75 (D'Avenel)
1 q búza	6.08	8.96	9.16	9.55	10.74

A magyar árszínvonal a nyugatinak azért továbbra is alatta maradt. A fejletlenebb ország árszínvonala a fejlettebb árszínvonalának törvényszerűen alatta áll.[40]

Ha a 15. századi árakat az 1927-es árakkal magyar viszonylatban összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy az iparcikkek a mezőgazdaság termékeihez képest még mindig drágák voltak, bár a különbség a 13. századhoz képest csökkent. A 11—14. pont alatti iparcikkek összesített jelzőszáma a 15. században, ha az 1927-es árakat 100-nak vesszük, 25, míg ugyanez a jelzőszám a 2—9. pont alatti mezőgazdasági termékeknél 19.6. A mezőgazdaságban a föld- és szőlőművelés termékeinél az összesített jelzőszám 23.8, az állatoké és az állati termékeké viszont csak 17.5. Az előbbiek tehát viszonylag drágábbak voltak, ami megfelel az általános törvényszerűségnek. Az iparcikkek közül a nehézipar termékei voltak viszonylag drágák, és a könnyűipar

[39] A középkori árak nemzetközi összehasonlításánál a mértékek és a pénznemek különböző volta és az utóbbiak változásai, komoly nehézségeket okoznak. De ha az adatok egymást megerősítik, az innen származó bizonytalanság lényegesen csökken.

[40] Az alacsonyabb magyar árszínvonal a külföldi kereskedőnek továbbra is külön hasznot biztosított. Ez a marhát, bort Magyarországon olcsón vette és külföldön drágán adta el. A közönséges bornál pl. Németországban, a münsteri püspökség területén, 1467—1500 között 45.22 aranypengős hektóliter árral találkozunk (Wiebe), amikor a magyarországi ár csupán 17.13 aP volt.

termékei viszonylag olcsók. A nehézipari (13—14. a.) jelzőszám 40, a könnyűipari 18.2. Ebben az ellentétben az jut kifejezésre, hogy a nehézipar technikája a középkor óta jobban fejlődött, mint a könnyűipari technika.

A földárak fejlődése az általános árfejlődéstől eltért. A szántóföld ára a 13. századról a 15. századra lényegesen emelkedett. Ezt a mezőgazdasági népsűrűség és a paraszti földkereslet növekvése idézte elő, aminek következtében a földjáradék s tőkésítése, a földár emelkedett. Magyar-nyugati viszonylatban a fejlődés itt is az árkiegyenlítődés irányában haladt. A 13. században a francia földárak a magyar áraknak még több mint 75-szörösét tették ki. De a kat. hold szántóföld ára Franciaországban, mialatt a megfelelő ár Magyarországon 8 1/2-szeresre nőtt, a 13. században volt átlagáról, 174.14 aP-ről leesett 1425—75. évi átlagában 48.98 aP-re (D'Avenel adatai alapján), s így a 15. században már csak 2 1/2-szeresét tette ki a magyar árnak (19.34 aP). Franciaországban ugyanis időközben a mezőgazdasági népsűrűség, a paraszti földkereslet s az általános árszínvonal egyaránt csökkent.

A 15. századi magyar földár az 1927-es áraknak még így is mélyen alatta maradt. Ennek az a magyarázata, hogy Magyarországon a középkor óta a földjáradék mindegyik nagyságtényezője, a mezőgazdasági népsűrűség, a földkereslet s az általános árszínvonal lényegesen emelkedett s ezzel egyidejűleg a földjáradék tőkésítési kulcsa is csökkent.

A munkabéreket illetően a forrásanyagban ipari szakmunkások (kőműves- és ácslegények), bánya- és kohómunkások, mezőgazdasági munkások és napszámosok napibéradataival találkozunk. Ezek közül a kőműves- és ácslegények, tehát az ipari szakmunkások bérei külön elbírálás alá esnek. Itt az adatok a városnál vállalt munkára vonatkoznak. Ilyen természetű munkát azonban a mesterlegények csak kivételesen végeztek, amint kivételes jellegű volt bérük pénzben való fizetése is. A legényt a mester általában természetben díjazta, természetbeni lakás, élelmezés, ruházás alakjában, s e természetbeni bért azután kiegészítette valamelyes zsebpénz-jellegű pótlék, amely a bér jelentéktelen hányadát alkotta. Nagyszebenben pl. a 15. század második felében a szabócéh legjobb legénye 10 hét alatt csupán 1 forintot kapott, egy évben tehát pénzben legfeljebb 5 forintot kereshetett. Eszerint azok a kivételes adatok, amelyek a legények pénzbérére vonatkoznak, ezek munkabérviszonyait nem fejezik ki, annál kevésbbé, mert amíg

a legény a városi munkáknál ipari szakmunkásként jött tekintetbe, addig mesteréhez való viszonyába a tanviszony egy eleme is belevegyült. A mesterlegények emellett nőtlenek voltak, tehát nem kellett család fenntartásáról gondoskodniok. Mindez átmeneti helyzetük következménye volt, melynek folytán valódi bérmunkásoknak nem tekinthetők. Arról azonban a pénzbér-adatok mégis képet nyujtanak, hogy a mesterlegények — a kor ipari szakmunkásai — munkaerejét az egyéb körben dolgozó munkaerőhöz viszonyítva miként értékelték.

A legényeknek napibérként a városi munkáknál, az évi átlagot számítva, 18 dénárt fizettek. (Pozsony 1497. — A napibér itt a nap, tehát a napi munkaidő hosszával évszakonként változott.) A bánya- és kohómunkásoknál a napibérek, 12 dénáros átlaggal, 10—14 dénár közt váltakoztak. (Selmecbánya 1515.) A mezőgazdasági munkanemek közül a kaszálás bérét ismerjük, mely 12 dénárt tett ki. (Ónod 1519. Egy adat szerint a nők a mezőgazdasági munkában a férfibér 2/3-ad részét kapták.) Ez nehéz munka volt, melyet a rendes mezőgazdasági munkánál jobban díjaztak. Az utóbbi bértétele egybeeshetett (a későbbi viszonyokból következtetve) a tanulatlan napszámmunka általános díjazásával, amely évi átlagban napi 6 dénárt tett ki. (Pozsony 1439—48. — Nagyszebenben az ilyen napszám 1432—36 között is csak 6½—8 dénárra rúgott.)

A 6 dénáros napszám az előbbi alapokon 80 aranyfillérnek (1 aranyforint = 13.30 aranypengő), 1927-es vásárlóerejében pedig 5-ször annyinak, tehát 4 P-nek felel meg. Ezzel szemben 1927-ben a tanulatlan napszámosoknak, a hatósági munkaközvetítő adatai szerint, országos átlagban 40 fillér órabért ajánlottak fel, ezek tehát 10 órai munkával keresték meg a középkori napszámos napibérét.[41]

A mezőgazdasági férfimunkás átlagos napi keresete a nehéz munkáért fizetett 12 dénár és a 6 dénár közönséges napszám között állhatott, bizonyára az utóbbi bértételhez közelebb, tehát mintegy 8 dénárra tehető. Ez 1.07 aP-nek, 1927-es vásárlóerőben 5.35 P-nek felel meg. Ez az összeg már meghaladja a mezőgazdasági férfimunkás napi keresetét a kapitalizmus korában, mely évi átlagban mérlegelve 1928-ban, a megfésült

[41] A 6 dénárbol a 15. század végén 13 kg búzát vagy 2½ kg marhahúst lehetett venni, a 4 P-ből 1927-ben 12½ kg búzát vagy 2 kg marhahúst. A tanulatlan munkás bérében tehát, az utóbbit élelmiszerben kifejezve, különbség alig mutatkozik.

hivatalos statisztika szerint is, 3.45 P-t tett ki. A középkorvégi napibér vásárlóerőben 55%-kal magasabb volt.

A bánya- és kohómunkás 12 dénáros napi átlagos keresete 1.60 aP-nek, 1927-es vásárlóerőben 8 P-nek felel meg. Itt a napi munkaidő 8 óra volt, tehát az órabér egyenértéke 1 aP. Az átlagos évi kereset, 200 munkanapot számítva, minthogy a bánya és kohómunkások nemcsak vasárnap és a nagyszámú ünnepnapon, de szombaton sem dolgoztak, 1927-es vásárlóerőben 1600 P. Ezzel szemben a bánya- és kohómunkások évi átlagos keresete 1927-ben, 282 munkanap mellett, 1516 P volt tehát egy évben 40%-kal több munkanapon át dolgoztak s ezzel szemben 5%-kal kevesebbet kerestek, mint a középkorban; s az évi keresetből egy napra 5.76 P esett, vagyis 28%-kal kevesebb, mint a középkorban. A középkori napi- és órabér az 1927-eset 39%-kal meghaladta.

A mesterlegények 18 dénáros napibére 2.40 aP-nek, 1927-es vásárlóerőben 12 P-nek felel meg. Az órabér pedig, napi 12 óra átlagos munkaidőt számítva, 1 aP, pontosan ugyanannyi, mint a bánya- és kohómunkásoknál. Ezzel szemben 1927-ben a kőműves-asztalos-bádogos-szabó szakmunkásoknak átlagosan 72 fillér órabért fizettek, illetve ajánlottak fel, ami 8 órai munkaidő mellett 5.76 P napi keresetnek felel meg. A mesterlegény napi bére tehát több mint kétszerese volt annak a napibérnek, melyet az ipari szakmunkás 1927-ben kapott s órabére az utóbbi órabérét mintegy 40%-kal meghaladta.

A mesterlegény és a bánya-kohómunkás órabére tehát a középkorban teljesen azonos volt. A kétféle szakképzettséget egyenlően értékelték és fizették. Az ipari szakmunkás és a bánya-kohómunkás viszonyában 1927-ben is pontosan ez volt a helyzet. A mesterlegény azonban, aki szombaton nem pihent s napkeltétől napnyugtáig munkában állott, a középkorban jóval többet dolgozott, mint a bánya-kohómunkás. Ez a munkatöbblet bizonyára kifejezésre jutott abban, hogy anyagi életszínvonala is magasabb volt. Nincsenek közvetlen adataink arra nézve, hogy a mesterek Magyarországon a legényeknek milyen természetbeni díjazást nyujtottak. De azt tudjuk, hogy a legény Közép-Németországban, a 14. században, ebédre és vacsorára levest, kétféle húst, kétféle főzeléket, kenyeret és sört vagy bort kapott. Hasonlóképpen élhetett a magyar mesterlegény is.

Végeredményben, ha a munkabért órabérben és a viszonyszámokat kerek számokban fejezzük ki, azt látjuk, hogy a középkori reálbér viszonya az 1927-ben fizetett reálbérhez

— a mezőgazdaságban 155:100, a bányászat-kohászat-iparban 140:100. A középkorban tehát a mezőgazdasági és az ipari munkát 40—50%-kal jobban díjazták, mint a kapitalizmus korában. Viszont az ipari munkabérek viszonya a mezőgazdasági munkabérekhez a középkor végén 225:100 volt, míg 1927-ben 250:100. A mezőgazdaságban tehát a reálbérek a középkor óta nagyobb mértékben süllyedtek, mint az iparban.

A középkorvégi napibéreket egy évre és aranyforintra átszámítva, az évi kereset következő összegeit kapjuk: mezőgazdasági munkás (évi 200 munkanapot feltételezve) 16 aFt; bánya- és kohómunkás (évi 200 munkanap) 24 aFt. Hogy viszonylottak ezek a munkabérek a munkás szükségleteihez?

Fentmaradt a pécsváradi apátság egy kimutatása az 1438. évről, amely feltünteti azt a költséget, amibe az apátnak egy-egy cseléd étele-itala és ruházata az év folyamán került. Ételre 8.75, italra (borra) 2.50, ruhára 1.39 aFt ment, az összes kiadás tehát 12.64 aFt-ra rúgott.[42] Ezekkel egyező színvonalon állott a közönséges munkát végző napszámos keresete is. Napi 6 dénár, egy évben 200 munkanapot számítva, 12 aFt-nak felel meg. Hasonló összeget tett ki végül a bányászok közt legnyomorúságosabban fizetett sóbányamunkások keresete. 1498-ban egy kir. rendelet a mármarosi sóbányászok fizetését 100 drb só kifejtése után 20 dénárban állapította meg. Minthogy 100 drb só kifejtése 6 napi munkát igényelt, a 20 dénár ennek, vagyis a heti munkának az ellenértéke volt, tehát az évi kereset 10.40 Ft-ot tett ki. Ehhez azonban munkaköltség címén további 3 Ft járult, úgyhogy az összkereset 13.40 aFt-ra rúgott. Ez a 12.00—12.64—13.40, kereken 13 aFt-os összeg a szükséges munkabért képviseli, azt a bért, amely a munkaerő puszta fenntartásához szükséges volt. (A borköltség a társadalmi szokások következtében a szükséges munkabér elemei közé tartozott.) A 13 aranyforint kereken 173 aranypengőnek, 1927-es vásárlóerőben pedig 865 P-nek, vagyis havi 72 P keresetnek felel meg, ami 1927-ben is a létminimumot képviselte.[43]

---

[42] Az italköltség 170 liter bor árát fedezte, tehát a napi boradag kb 1/2 litert tett ki. A drága bor a középkori Magyarország tomegfogyasztási luxuscikke volt. A borivás a társadalom minden rétegében a rendes életszükségletek közé tartozott. Pozsonyban, ahol 1440-ben egy főre csak a város által kimért borból 49 liter esett, ekkortájt úgy vették, hogy egy személy napi élelme 14—15, boradagja 7 (bécsi) dénárba kerül. A pécsváradi apátság előbbi kimutatásában a barátok és a klerikusok fejenkénti évi borköltsége 8.22 aFt-tal szerepel, majdnem pontosan ugyanannyival, mint az élelemköltség. Ez 560 liter bor egyenértéke volt, tehát a barátok

Szembeállítva ezt az anyagi létminimumot az előbbi, mezőgazdasági és bányaipari munkabérekkel, kitűnik, hogy ezek a munkás minimális anyagi szükségleteit ugyan fedezték, de család fenntartását már nem biztosították. Férjet, feleséget és két gyermeket számítva, az egész család évi anyagi létminimumát a 13 Ft szükséges munkabér 250%-ára, tehát 32.50 aFt-ra becsülhetjük. A munkások említett kategóriái ezt az összeget csak akkor teremthették elő, ha az arra alkalmas családtagok is kereső munkát folytattak. Ugyanaz volt tehát a helyzet, mint később a kapitalizmus korszakában, amikor a munkás családtagjai ugyancsak kereső munkára kényszerültek.[44]

Állítsuk most az előbbi proletár és félproletár elemek munkabérével az egyéb fizetéseket szembe. Pozsony város zsoldos katonái a 15. század közepén átlagosan évi 38.50 aFt fizetést kaptak. A besztercebányai káplán fizetése 1513-ban 26 Ft, egy brassói tanítóé 1520-ban 24 Ft volt. 50 aFt-ot tett ki 1521-ben a brassói iskolavezető és az ottani városi orvos fizetése; 52 aFt fizetést húzott 1466-ban egyenként a selmeci plébános és városi jegyző, s Bakócz Tamás, mint egri püspök 1495-ben várnagyá-

---

és klerikusok naponta átlagosan 1 1/2 liter bort ittak. Amikor Vitéz János, mint váradi püspök, Belényes községet 1451-ben kiváltságolta, s a lakosságot főbenjáró ügyekben is saját bírája és esküdtjei alá rendelte, kikötötte, hogy az utóbbiak a törvénykezési eljárást délelőtt végezzék, amikor még józanok, s az ebéd után hozott ítéleteket eleve semmiseknek nyilvánította. Bonfini feljegyezte, hogy Mátyás király „lakmározások (értsd italozások) közben hányingerben szenvedő barátain szívesen segített, és mintegy megfeledkezve királyi méltóságáról, tartotta fejüket, míg hánytak". Massaro azt írja Báthory István nádorról, hogy „mindig boritjas, reggeltől estig, estétől reggelig", s Szapolyai Jánosról, hogy az előbbivel „egész napon át együtt iszik". Oláh Miklós a mértéktelen borfogyasztásban egyenesen Mohács egyik okát látta.

[43] A pécsváradi kolostorban élő barátoknál az évi étel-ital-ruhaköltséget 21.75 aFt-tal számították, melyből a borfogyasztásra kereken 40% esett. Ez az összeg a létminimumnál mintegy 50%-kal magasabb életszínvonalat biztosított. (Jellemző, hogy az általános anyagi életszínvonal 50%-os emelkedését a borfogyasztás 300%-os emelkedése kísérte.) Ez tekinthető az alsóbb értelmiségiek társadalmilag meghatározott anyagi életstandardjának, — melynek havi költségét kb. 120, 1927-es vásárlóerejű — pengő fedezte.

[44] A középkorban a munkabér a munkás személyes létminimumát még biztosította, de a kapitalizmus korában ennek is alája szállott. A mezőgazdasági munkás reálbére 1928-ban 36%-kal kevesebb volt, mint a középkor végén, középkori valutában egy évben már csak 10.24 aFt-ot, 1928-as valutában (a max. 200 munkanapot számítva) 690 aP-t, egy hónapban tehát 58 aPt-t tett ki.

nak 200 Ft, többi nemes familiárisának 60 Ft-ig terjedő fizetéseket adott. A pozsonyi zsoldoskapitány évi fizetése a 15. század közepén 100 aFt volt, s a budai plébános évi jövedelmének egyenértéke a 16. század elején 194 aFt-ra rúgott.

Ebből kitűnik, hogy az a jövedelem, amelyet az alsóbb értelmiségi foglalkozásokban (tanító, káplán) el lehetett érni, a bánya- és kohómunkás keresetét nemigen haladta meg. A brassói tanító, a besztercebányai káplán 24—26 aFt évi fizetést húztak. Ez 1927-es vásárlóerőben 1660 P-nek felel meg, amiből 1 hónapra nem egészen 140 P esik. Ez a fizetés, ha hozzá mellékjövedelmek nem járultak, csak a társadalmilag meghatározott anyagi életszükségletek kielégítését biztosította, de a tanító család alapítására például már nem gondolhatott.

A jobban fizetett értelmiségiek — a brassói iskolavezető és orvos, a selmecbányai plébános és jegyző — az előbbi fizetések kétszeresét kapták, ami havi 280 P 1927-es jövedelemnek felel meg. Valami magas fizetésnek ugyan ez sem mondható, de a rendesebb megélhetést s család eltartását lehetővé tette. Ezen a színvonalon állhatott a kézművesmesterek átlagos keresete is, azokból a bérekből ítélve, amelyeket a városi munkáknál kaptak.

A bérekből és a fizetésekből általában szegény ország képe bontakozik ki, melynek termelőerői fejletlenek. A parasztságról most még nem beszélve: fizikai létminimumra szorított napszámosok és cselédek, az anyagi létminimumért küszködő munkások, a társadalmi létminimumon álló, vagy legfeljebb rendesebb megélhetést elérhető értelmiségiek és kézművesek — oly dolgozó társadalom, amely az elemi szükségletek kielégítésén kívül úgyszólván csak a borivás fényűzését ismeri. De ha megnézzük a feudális méltóságok fizetését és jövedelmét, kitűnik, hogy nem egyszerűen szegény, hanem urai által is elszegényített országgal van dolgunk. A fizikai létminimumra szorított napszámosokkal és cselédekkel, az anyagi létminimumért küszködő munkásokkal fényűzésben élő feudális földesurak és nagykapitalisták állottak szemben. (A jövedelem, amelyet a Thurzók egyedül besztercebányai rézvállalatukból húztak, évente átlagosan 22.000 aFt-ot tett ki, ami 1927. évi vásárlóerőben több mint 1¼ millió pengőnek felel meg.) Az állami és egyházi gépezetet kezükben tartó feudális urak az ország népét az adók és tizedek útján könyörtelenül kizsákmányolták. A nagy feudálisok hivatali jövedelmei elérhetetlen magasságban állottak a testi és szellemi munka díjazása felett.

Már a kir. törvényszék ülnökeinek a fizetése (1507:3), a nemeseknél évi 300, a bárónál és főpapoknál évi 700 aFt — az értelmiségiek fizetésénél mintegy tízszer magasabb színvonalon mozgott. A nádorispán állami fizetése pedig 1495-ben 7400 aFt volt, amihez 3000 aFt-tal még a jászkunok járultak, kiknek a nádor főbírájuk volt. (1486. évi decr.) Az erdélyi vajda fizetése ugyanakkor valamivel még több, évi 12.000 Ft volt (készpénzben és sóban). Ez 160.000 aP-nek felel meg, 1927-es vásárlóerőben pedig 800.000 pengőnek. De még ezeket a roppant összegeket is mintegy kétszeresen meghaladta egyes egyházi főméltóságok jövedelme, így az egri püspöké, amely a 15. század második felében 18.000 aFt-ra rúgott; és az olyan nagy pénzkufárok, mint Bakócz Tamás jövedelme 1495-ben, amikor az egri püspök és kancellár volt, 26.800 aFt-ot tett ki. Ez az összeg, 1927-es vásárlóerőben kereken 1,800.000 pengőnek felel meg. (1453-ban V. László király személyes költségeire évi 24.000 aFt-ot utalványoztak.)

8. A külkereskedelem

A 15. század második felében az adatok már lehetővé teszik, hogy a magyar külkereskedelemről, ha néha részadatok általánosítása útján is, részletekbe menő képet alkothassunk. A külkereskedelem értéknagyságáról a külkereskedelmi vám, a harmincad — Erdélyben a huszad — hozama tájékoztat. A harmincad 1480 körül, a pápai követ jelentése szerint, évente minimálisan 80.000 aFt-ot jövedelmezett, a huszad hozama pedig a brassói és szebeni vámhivataloknál 1482 és 1503 között a 9.000 Ft-ot mindig elérte. Ehhez, a besztercei vámhivatal bevétele címén, amely 1503-ban az előbbi két hivatal együttes bevételének kb. 25%-át tette ki, 2205 Ft-ot kell még hozzáadni, s így a külkereskedelmi vám minimális hozadékát 1480 körül 91.205 Ft-ban kapjuk meg. A harmincad és a huszad azonban az áruérték 6%-át tette ki, s ennek megfelelően azoknak az áruknak az értéke, amelyek akár bevitel, akár kivitel útján jutottak 1480 körül a külkereskedelembe 1,520.000 aFt-ra tehető.

Arról, hogy mennyi esett ebből a bevitelre és mennyi a kivitelre, már csak becslések tájékoztatnak. Paulinyi Oszkár elfogadható feltevése szerint a bevitelre északkelet, észak, nyugat és dél felé — a harmincad területén — a forgalom 2/3

része, délkelet felé pedig — a huszad területén — a forgalom 1/2 része eshetett. Ezen az alapon a következő számokat kapjuk:

bevitel 982.000 aFt (1927-es vásárlóerőben: 63.437.000 aP)
kivitel 538.000 aFt (1927-es vásárlóerőben: 34.755.000 aP)

Összehasonlítva e számokat azzal az eredménnyel, amelyet az 1350. év külkereskedelmi forgalmára nézve kaptunk, s amely szerint akkor

a bevitel 274.000 aFt
a kivitel 120.000 aFt

értéket képviselt, az eltelt 130 év alatt a külkereskedelem igen jelentős növekedése állapítható meg. Az 1350. és 1480. évi értékek viszonya a bevitelnél 100:358, a kivitelnél 100:448 — az emelkedés az előbbinél $3^1/_2$-szeres, az utóbbinál $4^1/_2$-szeres.

Ezek a számok az árutermelésnek ugyanazt a fejlődését tükrözik vissza a külforgalom területén, amellyel a belső piacon már találkoztunk. De az 1480. évi számokban az is visszatükröződik, hogy a fejlődés, minden gyorsasága ellenére még nem érte el a nyugat- és észak-európai színvonalat. A német kereskedők, 1470 körül, egyedül Velencében évente 1 millió dukát (forint) értékű áruforgalmat bonyolítottak le. A fejlődés alacsony foka akkor is szembetűnik, ha az árukiviteli fejhányadot tekintjük. Ez 1350-ben, aranykoronában kifejezve, 46 fillért tett ki, s 1480-ra, 4 millió lakost számítva, változatlan árszínvonal mellett 1.50 aranykoronára emelkedett (1 aranykorona = 0.3049 g színarany), tehát $3^1/_4$-szeresre nőtt. 1911-ben a megfelelő fejhányad 87.64 aranykorona, 1480-as árakban kifejezve pedig 17.53 aranykorona volt, vagyis, ha nem is 38-szor, mint 1350-ben, de még mindig $11^1/_2$-szer annyi, mint 1480-ban.

Az árukereskedelmi mérleg 1480-ban 444.000 aFt hiányt mutatott. A bevitel ennyivel múlta felül a kivitelt. Mint korábban, a külkereskedelmi mérleg hiányát nemesfém, túlnyomóan aranykivitel fedezte. A 444.000 aFt azonban kereken 1500 kg aranynak felel meg. A deficit tehát felemésztette az ország egész aranytermelését, mely a 15. század végén évi 1500—1600 kg körül járt. S a helyzet az egész 15. században többé-kevésbbé ugyanez lehetett. Aeneas Sylvius már a 15. század közepén feljegyezte: „Mi bánthatná jobban Pannonia népeit, mint hogy országukban németek kereskednek s kivisznek onnan minden aranyat." A külföldi tőkének a középkor végére valóban sikerült az egész magyar aranytermelést birtokába keríteni

A külkereskedelem összetétele árunemek szerint a harmincad és a huszad területén lényegesen más volt. A Németországgal, Olaszországgal, Cseh- és Lengyelországgal folytatott kereskedelem %-szerűen (Paulinyi nagyjában elfogadható becslései szerint) így oszlott meg:

	az árubevitel %-ában	értékben
Bevitel:		
Posztó- és egyéb textiláru	75	666.000 aFt
Egyéb iparcikkek, főleg fémipariak, s különösen kés	10	89.000 „
Fűszer, főleg bors	10	89.000 „
Nyersanyag	5	44.000 „
Összesen:	100	888.000 aFt
Kivitel:		
Élőállat (ló, marha, juh)	60	267.000 aFt
Réz	20	89.000 „
Állati termékek (bőr, prém, gyapjú, viasz, méz), a halat is ideszámítva	10	44.000 „
Bor	6	27.000 „
Iparcikk, (bőráru, irha, ótvósmű, gyolcsvászon)	4	18.000 „
Összesen:	100	445.000 aFt

Mint a multban, a bevitelben 85%-os részesedéssel az iparcikkek uralkodtak, amelyek a kivitelben csak 4%-kal szerepelnek. Az utóbbiban döntő súlya a mezőgazdaság, s ennek körén belül az állattenyésztés termékeinek volt, melyek a kivitelben 76, illetve 70%-kal részesedtek. Az élőállatkivitel, az egész kivitel 60%-a, a 15. században nyomult előtérbe, elsősorban Németország városi fejlődése következtében, mely a városok hússzükségletének import útján való fedezését tette szükségessé. A 15. század vége felé megindult a magyar élőállatkivitel Velence felé is. Az élőállatkivitel 4/5-e a vágómarhára (ökör, juh), 1/5-e a lovakra eshetett. A gabonakivitel normális időben szerepet alig játszott. A külkereskedelem tárgyává nagyobb mennyiségben csak akkor vált, amikor akár belföldön, akár a határszéli külterületeken rossz termés következtében gabonahiány lépett fel. Az osztrák tartományok gabonaszükségletéről ilyenkor Magyarország nyugati vidékei

gondoskodtak. Magyarország viszont ilyen esetben Dél-Olaszországból is behozott gabonát, mint pl. 1466-ban és 1492-ben. Az export-bort felvevő országok közül legfontosabbnak Lengyelország tekinthető. A rezet Németországba, Olaszországba, Flandriába szállították, de olasz közvetítéssel a Levantere is eljutott. A Magyarországon termelt réz túlnyomó részben külföldre került. A külföldi tőke erre éppúgy rátette kezét, mint a magyar aranyra.

A külkereskedelem kis méreteit a mennyiségi adatok is szemléltetik, melyek, az árak ismeretében, az értékadatokból hozzávetőlegesen megállapíthatók. A behozott textiláru mintegy 4/5 része posztó volt, 533.000 Ft értékben. Ez nem egészen 2 millió méter posztónak felel meg, amivel szemben Magyarország az 1949. évben 60 millió méter szövetet exportál. A vágóállat-kivitel 213.000 Ft értéke szarvasmarhára átszámítva, mindössze 42—43.000 drb ökröt képvisel, a lókivitel 54.000 Ft értéke pedig csak 10—11.000 drb lovat. Azokhoz a százezres számokhoz, amelyeket az állatkivitellel kapcsolatban történeti irodalmunkban emlegetnek, csak úgy jutunk el, ha például feltesszük, hogy a kivitt vágójószág felerészben juhokból állott. Ebben az esetben a fenti 213.000 Ft érték mögött mintegy 100.000 drb juh és 20.000 drb ökör, összesen tehát 120.000 drb vágóállat rejlene, a Magyarországon tenyésztett állatoknak is egészen csekély hányada, ha a debreceni Biró Gáspár 10.000 marhájára, vagy arra a 70.000 drb juhra gondolunk, amelyet a törökök 1526-ban Szegeden zsákmányoltak. Magyarország kivitelében a vágó- és igásállatok az 1930. évben már csak 20%-kal szerepeltek, de darabszámban a félmilliót is meghaladták (525.000 drb). A borkivitel 27.000 Ft-os tétele kb. 13.500 hl bort takar, amiben a belföldi termelésnek megint csak csekély hányadát láthatjuk, ha visszaemlékezünk arra, hogy az 1439. évben egyedül Pozsonyban feltételezhetőleg 15.000 hl bor termett. (A termelt bor túlnyomó részét belföldön fogyasztották el, ezért lehetett a fejenkénti borfogyasztás oly magas.) A kisebb Magyarország 1930-ban kb. 350.000 hl bort exportált, 26-szor annyit, mint amennyit a borkivitel 1480 körül kitett. A kivitt réz mennyisége 13.000 q körül járt, amivel szemben Magyarország 1930-ban 175.000 q nyersfémet hozott be.

A külkereskedelem területén a korábbi időhöz képest két fontos változás következett be. Az egyik abban áll, hogy a külkereskedelem a 15. században kiszívta a Magyarországon ter-

melt egész aranymennyiséget. A másik az a változás, amely a külforgalmi áruk termelőiben, illetőleg eladóiban és fogyasztóiban bekövetkezett.

A bevitel a 12. században, néhány árut nem tekintve, az úriosztály fényűzési szükségleteit szolgálta. A külfölddel szemben vevőként túlnyomóan az urak léptek fel, s főleg ők szerepeltek a külfölddel szemben eladók gyanánt is. A 15. században ez a helyzet megváltozott. A behozott posztóban a 13. század végén túlsúlyban volt még a flandriai (yperni, louvaini) finom posztó. De a rajna- és moselvidéki (pl. kölni) középminőségű posztóanyag már a 14. században előretört, s a 15. század közepére túlsúlyra jutott; az utóbbi időben az importált posztóanyagban, jelentős tételekben, már a közönséges lengyel és cseh (pl. görlitzi) posztó is megjelent. Ha azokat az arányokat, melyeket Kováts Ferenc az 1457—58. évi nyugati és északnyugati posztóbevitelt illetően kiszámított, a harmincadterület 1480. körüli posztóbevitelére átvisszük, azt kapjuk eredményül, hogy a behozott, összesen 1,853.000 méter posztóból a finom minőségbe már csak 107.000 méter, ellenben a középminőségbe 999.000 méter és a közönséges minőségbe 777.000 méter tartozott. Ha, mint a pécsváradi apátságnál 1438-ban, vagy a tordai sóbányáknál 1528-ban egy ember évi posztószükségletére átlagosan 6 métert számítunk, az egész importposztó-mennyiségből kereken 300.000 ember ruházkodott. Milyen társadalmi rétegekbe tartozhattak ezek? A birtokos (nemparaszt) nemesség, papok, szerzetesek és a városi polgárság száma, a családtagokkal együtt se igen haladhatta meg a 100.000 főt. Ezek mindenesetre az importposztó vevői közé tartoztak. A többi, közel 200.000 embernek azonban a parasztságból, ennek legfelső rétegéből kellett kikerülnie. A legfontosabb importcikk, a posztó tehát többszázezerfőnyi tömegpiacon talált vevőre. S ez a piac, mint az importposztó minőségi összetételének fokozatos megváltozásából látható, úgy jött létre, hogy a fogyasztókör fokozatosan mindig szélesebb társadalmi rétegekre terjedt ki.

Ennek megfelelően a többi textiliát, vászonneműt stb. is zömében tömegfogyasztási cikknek tekinthetjük. De tömegpiacra került az egyéb, főleg fémipari cikkek nagyrésze is. Az 1457—58. pénzügyi évben Magyarországra egyedül a dunai útvonalon 1,617.000 drb kést hoztak be. Hasonló mennyiségeket csak tömegpiac volt képes felvenni. Tömegfogyasztási cikk volt végül a fűszer és azoknak az iparcikkeknek a nagyrésze is,

amelyek a behozott nyersanyagból készültek. A behozatali áruk tehát korábbi luxusjellegüket elveszítették, s nagyrészt tömegszükségletek kielégítését szolgálták. (Tömegeken itt persze nem az egész társadalmat, hanem annak viszonylag keskeny, felső rétegét kell érteni.)

A kiviteli áruk elemzése viszont azt mutatja, hogy ezek eladói, a belföldi kereskedők közvetítésével, vagy enélkül, nagyobbrészt a közvetlen termelők, illetve azok az elemek lehettek, amelyek a munkaerőt közvetlenül a termelésben kizsákmányolták. A kivitt állatokat főleg az Alföldön tenyésztették. S az Alföldön elsősorban nem a nagybirtokosok, hanem a szegedi, debreceni polgárok, a kun pásztornép hatalmas méneseiről, csordáiról és nyájairól, „a parasztok és városok" által bérelt legelőkről, az azokon alkalmazott hajdúkról hallunk. Az export-bort főleg a városi polgárság és a parasztság felső rétege, a kivitt iparcikkeket majdnem kizárólagosan az előbbi vitte piacra. Végül a rezet kapitalista termelők exportálták. Az exportáruk eladói között tehát a polgári-parasztelemek voltak túlsúlyban. De itt is elsősorban a — termelő — társadalom keskeny felső rétege szerepelt: kapitalisták, kézművesmesterek, gazdagparasztok, olyan rétegek, amelyek az exportárut több-kevesebb idegen munkaerő kizsákmányolásával állították elő. Rendszeresen az exportpiacra ez a réteg termelt, a szegényebb parasztok és kézművesek a kivitelben inkább csak alkalmilag vehettek részt. S ez a réteg jórészt egybeeshetett a külföldi árufogyasztók tömegrétegével.

A kivitel képe megváltozik, ha a kivitt aranyat nem pénznek, hanem árunak tekintjük. Ez esetben az arany a kivitel összértékében 45%-kal szerepel. A bevitelt tehát majdnem felerészben nem a társadalmi termelőerők általános színvonala, hanem az ország természeti aranygazdagsága tette lehetővé. Eszerint Magyarország az európai piacon elsősorban nem is élőállataival és állati termékeivel, hanem bányatermékeivel szerepelt. Az arany és a réz, együttesen, a magyar kivitel 54%-át tették, s az arany figyelembe vételével az állattenyésztés és termékeinek exporthányadosa 32%-ra csökken.

A huszad területén, vagyis az erdélyi Szászföldön, a külkereskedelem lényegesen más képet mutatott. A brassói huszadhivatal áruforgalmát az 1503. évből részletesebben ismerjük. Ha az utóbbi összetételét az egész huszadterületre általánosítjuk, a következő eredményt kapjuk:

Bevitel:

	az árubevitel %-ában	értékben
Élőállat, hal, fűszer (főleg bors), gyapot, viasz	60	56.000 aFt
Iparcikk: finom török áru (főleg szőnyeg, selyem és egyéb textilia)	40	38.000 „
Összesen:	100	94.000 aFt

Kivitel:

Majdnem kizárólagosan iparcikk, éspedig:		
Textiliák (posztó, vászon, kalap, stb.)	25	23 000 aFt
Egyéb iparcikk (fémáru, főleg kés, bőr és bőráru, pl. csizma, irha, prém-, viasz-, ötvösáru)	75	70.000 „
Összesen:	100	93.000 aFt

A külkereskedelem a Szászföldet Havasalfölddel és Moldvával, Románia régebbi területével kapcsolta össze, s elsősorban ez a terület vette fel a Szászföld kivitelét, amely az iparterület szerepét játszotta az élelmiszer- és nyersanyagtermelő Havasalfölddel és Moldvával szemben. A Szászföld gazdaságilag úgy viszonylott a saját exportterületéhez, mint Németország, Olaszország, Cseh- és Lengyelország a többi Magyarországhoz, de kivitelében az iparcikkeknek még nagyobb súlya volt. Itt azonban az iparcikkek a bevitelben is nagy szerepet játszottak, mert Havasalföld és Moldva, a levantei fűszer és gyapot mellett, a török birodalom iparvidékeinek a termékeit is közvetítette. Ezek az iparcikkek azonban már nem a tömegfogyasztást, hanem az uralkodó osztályok fényűzési szükségletét szolgálták. A magyar kivitelben viszont nemcsak a Szászföld, hanem Kassa (posztó) és Bártfa (gyolcs) iparcikkei is szerepeltek. A nyugateurópai iparvidéktől való távolság erőteljesebb, exportképes textilipar keletkezését nemcsak a Szászföldön, hanem Kelet-Magyarországon is lehetővé tette.

A magyar külkereskedelem összképét a huszadterület figyelembevétele lényegesen módosítja, habár az utóbbi forgalma az egész magyar külkereskedelemnek csak 12 1/4 %-át tette ki. A változás főleg az árukivitelnél mutatkozik, melyben az iparcikkek aránya 111.000 Ft értékkel 20%-ra emelkedik. Ez meglehetősen magas arány, jelentőségét azonban csökkenti az a körülmény, hogy a Magyarországból délkeletre kivitt áruk között nagy szerepet játszottak az országon csupán átmenő Német- vagy Lengyelországban termelt iparcikkek. Elsősorban

textil- és fémáruk tartoznak ide, főleg poszó és kések. A Szászföld például Moldva és Havasalföld területére egyedül az 1503 évben 2,308.000 drb kést szállított, s bizonyos, hogy ezek nagyrésze Stíriából származott.

Az országon átmenő áruforgalom a középkori magyar gazdaság- és társadalomtörténet fontos kérdése. Valamikor azt tartották, hogy Magyarországon a középkorban nagy nemzetközi kereskedelmi utak haladtak át, s ezek révén a középkori Magyarország az akkori világkereskedelem fontos tényezője volt.

A világkereskedelemben való részvétel a középkori Magyarország gazdasági életét felvirágoztatta volna, s Magyarország későbbi gazdasági elmaradottságához lényegesen hozzájárult az a körülmény, hogy a 16. században a nemzetközi kereskedelmi utak az országtól elterelődtek. Ennek a felfogásnak a hívei két különösen fontos kereskedelmi utat tételeztek fel. Az egyik Lengyelországot kötötte volna össze az Adriával, különösen Velencével, a levantei (közel-, közép- és távolkeleti) áruk tengeri szállítójával; a másik Németországot a Levanteval szárazföldi úton kapcsolta össze. Magyarország mindkét útvonalon a Levante fűszereit és iparcikkeit közvetítette volna, az első esetben Lengyelország, a másik esetben Németország felé, tehát azokat az árukat, amelyek a középkor világkereskedelmében kiemelkedő szerepet játszottak.

A nemzetközi gazdaságtörténelem régen és végérvényesen megállapította, hogy a levantei áruk Németországba és Lengyelországba a középkorban Olaszországból, különösen Velencéből Magyarország elkerülésével jutottak, Velencébe pedig kelet felől tengeri úton kerültek. Az előbbi elmélet, ilyen vagy olyan formában, nálunk mégis makacsul tartja magát. A levantei cikkek a középkori, a 14—15. századi magyar külkereskedelemben kétségtelenül szerepet játszottak. És az is bizonyos, hogy voltak nemzetközi kereskedelmi utak, amelyek a középkorban, a 14—15. században, Magyarországon áthaladtak. De a levantei cikkek és a nemzetközi kereskedelmi utak szerepe és jelentősége más volt, mint azt az előbbi elmélet hívei felteszik.

Magyarországra a levantei áru három irányból érkezett: 1. Németországból, főleg nürnbergi és bécsi kereskedők közvetítésével; 2. Velencéből Zágrábon át a dalmát városok, főleg Ragusa, a nagy délszláv kereskedőváros közvetítésével; 3. Havasalföldről, ahová a ragusaiak feketetengeri telepeikről szállították. (A ragusaiak Havasalföld irányából Kelet-Magyarországot látták el fűszerrel, a keleti Felvidéket is ideszámítva, éspedig

Brassó, Kolozsvár, Debrecen és Kassa közvetítésével.) A levantei árukat természetesen Magyarország is vásárolta, minthogy a keleti fűszerekre szüksége volt. De a behozott áru Magyarországot nem hagyta el, azt itt fogyasztották el. Az adatok nem azt bizonyítják, hogy Magyarországról Németországba, pl. Pozsonyon át, fűszert szállítottak. Ellenkezőleg, számos adat azt bizonyítja, hogy a fűszert Magyarországra, többek között Pozsonyon át Németországból szállították. Persze a levantei áru kivételesen az országot el is hagyhatta. Ilyen kivételes eset volt pl. az 1430-as években az, amikor a boroszlói kereskedők a borsot Budán vették meg, mert a ragusaiak azt előlük Velencében elvásárolták s innen a magyar piacra szállították. Az ilyen kivételek nem változtatnak azonban azon, hogy a levantei áru Velencéből Lengyelországba rendesen Bécsen, Boroszlón és Krakkón át, tehát Magyarország elkerülésével jutott.

Németországot a kelettel, ha nem is a Levantéval, hanem Havasalfölddel és Moldvával, valóban összekötötte egy kereskedelmi útvonal, amely Brassó és más szász városok érintésével Magyarországon át futott. De ezen az útvonalon nem levantei árut szállítottak, hanem német iparcikkeket román területre, s az utóbbiak nyerstermékeit, így a moldvai lovakat, Németországba. És kereskedelmi út Lengyelországból is vezetett Magyarországon át, de nem Velencébe, hanem Kassa, Debrecen, Kolozsvár, Brassó, vagy Szeben és Beszterce érintésével, ugyancsak a román területekre. S ezen az úton sem levantei árut szállítottak, hanem főleg a lengyel posztó jutott el a délkeleti vidékekre.

A magyar gazdasági életet természetesen ez a gazdasági forgalom is élénkítette. Kassa és Debrecen és különösen az erdélyi szász városok, melyek mind a német, mind a lengyel átmenő forgalmat közvetítették, hasznot húztak belőle. S ez a forgalom elsősorban az erdélyi Szászföld, a legfejlettebb magyar iparvidék gazdasági életét lendítette fel. A szászokat tényleg a külkereskedelem területén is élen találjuk. Kereskedőik eljártak a messzi Nyugat-Németországba s így az idegen kereskedők külkereskedelmi monopóliumán is rést törtek. De az a haszon, amelyet a romániai termelőerőkre támaszkodó német-román és lengyel-román áruforgalom közvetítése biztosított, szerény volt. Jelentőségében meg sem közelítette azt a hasznot, amelyhez a délnémet városok, Nürnberg, Augsburg és Bécs, a levantei áruk tömegforgalmának Németországba való közvetítésével jutottak.

Nyers számokban arról is képet alkothatunk, hogy a magyar külkereskedelem hogyan oszlott meg a szomszédos országok vagy országcsoportok között. (Itt a közeli tengeri kapcsolat révén Olaszországot is szomszédos országnak tekinthetjük.) A hozzávetőleges statisztika így fest:

	%-os megoszlás	A forgalom összege
Németország	45	684.000 aFt
Cseh-Lengyel-Oroszország	30	456.000 „
Balkán-országok	15	228.000 „
Olaszország	10	152.000 „
	100	1,520.000 aFt

A kimutatásban az egyes országoknál az átmenő forgalom is szerepel, melyet ezek más országokból Magyarországba, vagy Magyarországon át és Magyarországból más országokba közvetítettek. Az a levantei árumennyiség például, mely Magyarországra Olaszország és Németország közvetítésével jutott, a kimutatásban a német forgalmat gyarapítja. A Magyarországgal nem szomszédos országok a kimutatásban viszont nem szerepelnek. Hiányzik pl. India, ahonnan az importált fűszer származott, vagy Flandria, ahová magyar rezet szállítottak. A statisztikában kifejezésre jut Magyarország gazdasági függése a Németbirodalomtól. A német kereskedőtőke behatolását a magyar gazdasági életbe, a német iparitőke uralmát a magyar rézbányászatban kiegészítette az ország külkereskedelmi függése a német gazdaságtól, mely a magyar nyerstermékek legfontosabb felvevője és a Magyarországra importált iparcikkek legfontosabb szállítója volt.

II.

A FALUSI GAZDASÁG

1. A parasztság bomlása

a) Egyenlőtlenség a falusi földközösségben

A magyar parasztság, ha az egyes családok által megművelt föld nagyságát nézzük, már a 12. században sem volt teljesen egységes. Előfordult, hogy egy ekényi, tehát 120 magyar hold (à 1200 négyszögöl) szántóföldet egyetlenegy család művelt (család, illetve mansio vagy házhely, amelyen rendesen egy család élt). A bakonybéli apátság Merelha nevű birtokán pél-

dául két házhelyhez két eke föld tartozott. De az is előfordult, hogy egy ekealja szántóföldet hat, vagy még ennél is több család használt. A csatári apátság például Csatáron négy ekealja szántóval 12 házhelyet s ezen 43 szabadost kapott. Az utóbbiak közül legalább 29, akiket az adománylevél 13 pénzenvásárolttal szemben letelepítettként jelöl meg, megannyi családot képvisel. Igy tehát négy ekealjára legalább 29, s így egy-egy ekealjára több mint hat család, egy családra pedig legfeljebb 16 hold szántó esett.

Ezek a különbségek az egyes falvak viszonyában állottak fenn. Itt a kisebb szántóbirtok hátrányait számos körülmény, így a föld jobb minősége, fejlettebb művelési rendszer, a nagycsaláddal szemben a kiscsaládban csekélyebb családi létszám, kisebb úrbéri teher, szőlő birtoklása, vagy nagyobb községi erdő- és legelőterület nagyjából ellensúlyozhatta. Mégis kétségtelen, hogy a szántóbirtok különbségei az anyagi erő különbgeit is kifejezik. A merelhai 120 holdas szántóbirtok a csatári 16 holdasnál mindenképpen magasabb életszínvonalat biztosított.

A különbségek azokhoz hasonlítanak, amelyek később az egésztelkesek és a különböző hányadú résztelkek birtokosai között ugyanabban a faluban fennállottak.

De voltak anyagi különbségek az egyes falvakon belül is. Már a 13. században akadnak egy sor községben olyan jobbágyok, akiknek nincs földjük, csak házuk (Szebeléb 1233, Nagyszöllős 1262, Rimavölgy 1268), vagy pedig még házuk sincsen, hanem más házában laknak (Jászó 1243, Keresztur 1246). Ezek egyrésze ugyan kézműves volt, mint a jászóiak, akik bányahelyen éltek, de a többiekben olyan parasztokat kell nyilván látnunk, akik a megélhetéshez szükséges szántófölddel nem rendelkeztek.

A későbbi falusi, földműves-zsellérség előfutárjai ezek, akikkel már a 12. században számolnunk kell. S a forrásokban korán, már a 11. században feltűnik a házi szolganép is, mely nem saját földjéből él, hanem ura ellátásában áll. (Szt. László I. decr. 40. c., tihanyi alapítólevél.)

Kevésföldű és földnélküli parasztréteg tehát már a 12. században létezett. Hogyan keletkezett ez a réteg? Hogyan keletkezhetett ebben a korszakban, amelyben föld még bővében volt, s amelyben ez, — ha az úri tulajdonnak alá vetve is, — a parasztság közös birtokában állott?

Az egyes falvak viszonyában már az úri tulajdon ténye

magyarázatot ad. A föld és a paraszt egyaránt úri tulajdonban volt, a paraszt urához volt kötve, és földjét minden további nélkül akkor sem hagyhatta el, ha a határ sűrűbb lakottsága következtében falujában egy-egy gazdára kevesebb (vagy kisebb értékű) szántóföld esett, mint más falvakban. A sűrűbb vagy ritkább település kiegyenlítődését az úri tulajdon korlátok közé szorította. Honnan eredt azonban az egyenlőtlenség az egyes falvakon belül?

Egymagában a föld birtoklása megműveléséhez nem volt elegendő. Munkaeszközök is kellettek, s a legfontosabb ezek között az ekét húzó igásjószág volt. A kor nehéz ekéjébe legalább négy igásállatot, ökröt vagy lovat kellett fogni (ökör hiányában a tehenet is befogták). Ellentétben azonban a föld közösségével, az állat magántulajdonban állott. S igásjószága, vagy igásjószága elegendő számban, nem minden parasztnak volt. A marhátlan szegényparaszttal már a 11. század végén, az I. esztergomi zsinat határozataiban találkozunk annak a szolgának az alakjában, aki a földet az egyház ökreivel szántja. (63. p.). Később pedig. 1240-ben, egy pannonhalmi ítéletlevél állítja szembe a módosabb gazdát, aki az úri bor fuvarozásához szekeret és ökröket ad, a szegény paraszttal, aki a szekeret személyesen kíséri.

Az igaerő vagy elégséges igaerő nélküli szegényparasztréteg kialakításában, egyáltalán a parasztság elszegényítésében sokféle körülmény játszott szerepet. A földesúr vagy zsaroló gazdatisztje, visszaélve a bírói hatalommal, a paraszt állatait bírság fejében lefoglalta. A feudális rablólovag rácsapott a parasztra és jószágát elhajtotta. Az úri harcok a parasztok rovására folytak, akiknek az állatait elzsákmányolták. A paraszt siratta meg, ha hadrakelt sereg átvonult a vidéken, mert lovát elvették, ökrét levágták. Ha az országba ellenséges sereg tört, ez megint a paraszt állatállományát élte fel. És a paraszt ilyen esetekben nemcsak jószágait veszíthette el. Vetését elpusztították, termését felprédálták, házát felgyújtották, egész vagyonát megsemmisíthették. A társadalmi csapásokhoz azután természeti csapások járultak. A paraszt tehetetlenül állott szemben a gyakran visszatérő baromvésszel, mely egész vidékek állatállományát megritkította. Végül a rossz termések, s az ezekkel kapcsolatban sűrűn visszatérő éhínségek a parasztot arra kényszeríthették, hogy életének puszta fenntartása végett minden vagyonától megváljék.

A lesüllyedésből ugyan munkával, szerencsével fel lehe-

tett emelkedni. De a rablás és fosztogató csapatátvonulás, a belharc és a külháború, az állatvész, a rossz termés és az éhínség — a feudális társadalomtól elválaszthatatlan jelenségek voltak. Mindig újra megismétlődve, mindig újra kitermelték a szegény és tönkrement parasztok rétegét, amely így a feudális társadalomhoz elválaszthatatlanul hozzátartozott.

Az a paraszt, aki négy igásbarom helyett csak kettővel rendelkezett, egy másik társával még összefoghatott, hogy a szükséges ekésfogatot együttes erővel kiállítsák, de a közföldekből „osztás-földet" már csak ökrei arányában kapott, tehát a falu körüli közföldekből csak feleannyit szánthatott fel, mint a négyökrös gazda. (A távolabbi közföldekből ugyan szabadon foglalhatott, azokon szabadon vethetett. De az ilyen „irtásföldek" megművelését már a rövid idő is korlátozta, amely tavasszal a szántó-vető munkára rendelkezésre állott.) Így a kétökrös paraszt az „egésztelkes" jobbággyal szemben a „féltelkes" helyzetébe süllyedt. Ha pedig a paraszt összes igásállatát elveszítette, a szántóbirtoklásból teljesen ki is eshetett. Ha élelmiszertartaléka volt, a „szabadfoglalású föld"-ből egy kisebb darabot kölcsön-igaerővel még megművelhetett, s a kölcsönt azután robotmunkával ledolgozta. Vagy esetleg szőlőt ültetett, amihez igaerő nem kellett. De ha „kitartása" sem volt, a föld önálló megműveléséről teljesen le kellett mondania, s a falusi közös földekből csak a legelőt és az erdőt használhatta.

A földhasználatot a falusi földközösség, bár korlátolt mértékben, az elszegényedett parasztnak is biztosította. Ennél többet azonban nem nyujtott. A falusi földközösségben az elsajátítás kommunisztikus elve, a „mindenkinek szükséglete szerint", a termelőeszközök magántulajdona alapján az ellentétes elvbe csapott át, amely így hangzott: mindenkinek ereje, vagyis igaereje, tehát vagyoni ereje szerint. A paraszt szükségleteit a közös föld megművelésével csak annyiban elégíthette ki, amennyiben a föld megművelését egyéni (saját vagy kölcsönzött) termelőeszközei lehetővé tették. Ha igaerővel nem rendelkezett s ehhez kölcsön útján sem jutott, a szántóföld közösségéből kiesett, s csak a legelő- s erdőközösségben részesedett.

Mindez a falubeli népre vonatkozik. Annak, hogy idegen parasztok a falu földjére igényt tarthassanak, a feudális úr tulajdonjoga és a falu birtokjoga útját állotta. Az idegen parasztokat, a „jöttmenteket" a falvak a 13. században többnyire már elutasították. (Váradi regestrum 7., 17., 323) A jöttment, a szökevény vagy elűzött paraszt a feudális társadalomban

gyakori jelenség volt. A 12. században, a földbőség korában, az ilyent még másként kezelték. A vagyonos parasztot mind a földesúr, mind a faluközösség örömmel üdvözölte. Az előbbi azért, mert újabb adózóhoz, az utóbbi azért, mert új adózótárshoz jutott, ki a közös úri terhek viselését megkönnyítette. A vagyonos jövevény tehát a faluközösségben akár egyenjogú taggá is válhatott. Ellenben a vagyontalan földönfutó, ha letelepedését egyáltalában engedélyezték, már ekkor is legfeljebb a falu közös legelőjén és erdőjében kapott használati jogot, mely az esetek jórészében bizonyára korlátolt volt.

A parasztok vagyoni egyenlőtlenségét eszerint a föld úri magántulajdona és a termelőeszközök paraszti magántulajdona, egyszóval a magántulajdon rendszere idézte elő, melynek egyenlőtlenséget teremtő hatásai a földbőség és a falusi földközösség ellenére is érvényesültek. S a vagyoni különbségek már elég élesek voltak. A parasztság vagyoni rétegeződése a falvak viszonyában a 120 holdas gazdától a 20 holdasig, a falvakon belül a négyökrös gazdától a kétökrösön át a házas vagy háznélküli marhátlan parasztig terjedt. A marhátlan parasztok egyrésze szőlőt, esetleg kölcsönigával kis szántóföldet művelt, másrészük azonban csak a közös erdőt és legelőt használta, gyakran ezeket is csak korlátolt mértékben.

De ebben az időben a vagyoni egyenlőtlenség még csak szórványos jelenség volt. Azok az erők, amelyek a parasztokat elszegényítették, nem hatottak még tömegméretben, s a lesüllyedésből is fel lehetett a földközösség segítségével emelkedni. A parasztok széles tömegeit a 12. században többé-kevésbbé még a vagyoni egyenlőség jellemezte. Egy ekényi szántóföldre rendesen 2—3—4 házhely, tehát 1 házhelyre 30—40—60 hold szántó esett. Ezek a különbségek már önmagukban sem voltak nagyok, s más tényezők, mint a termékenység hatása alatt többé-kevésbbé kiegyenlítődtek. A legtöbb gazdának megvolt a szükséges igaereje, s minthogy a család uralkodó formája a nagycsalád volt, nagyobb anyagi egyenlőtlenséget többnyire a családi létszám eltérései sem idéztek elő. Ennek megfelelően a 11—12. század királyi decretumai a parasztok között nem tettek vagyoni helyzetük szerint különbségeket. És azok az oklevelek, amelyek a parasztok terheit szabályozzák, az utóbbiakat egy-egy községen vagy csoporton belül egyformán, tehát egyenlő teherviselőképesség alapján állapítják meg. A parasztság rétegeződése még annyira kezdetleges volt, hogy külön társadalmi rendszabályokat nem tett szükségessé.

b) A parasztság elszegényedése

A helyzet a 13. században, éppen abban a korszakban kezdett megváltozni, amelyben a termelőerők fejlődésnek indultak, s a nyomásos művelési módszerre és az állandó birtokrendszerre való áttérés kezdetét vette. A 13. század első felében már a források egész sora tanuskodik a parasztok elszegényedéséről, amely azelőtt kivételes jelenség volt. Az 1222. évi decr. 13. és 14. cikke a szegénység kifosztásáról, a várnép megnyomorításáról, a Váradi Regestrum (42. p.) a várnép megnyomorításáról és birtokának eltékozlásáról, a Planctus Destructionis Hungariae a szegények megzsarolásáról beszél. És IX. Gergely pápa 1231. március 3-án kelt levelében elmondja, hogy a szegények összeroskadnak az elviselhetetlen teher és adók súlya alatt. A század utolsó negyedében pedig az igaerő nélküli paraszt, aki kétkerekű talyigáját, „László király szekerét" maga húzza, tömegjelenséggé vált.

A 13. század végétől kezdve feltunnek a forrásokban a résztelkek és a teleknélküli parasztok. V. István már 1270-ben elrendelte, hogy a mogyoródi örök porták és ne füstök szerint adózzanak. A porta — a ház és a hozzátartozó telek — és a füst — a családi háztartás — itt már nem azonosak, egy telekre tehát egynél több család is eshetik. A 14. század első felétől kezdve pedig ismételten találkozunk az „egész telek" megjelöléssel, így 1329-ben négy mármarosi falu vendégnépeivel kapcsolatban, vagy 1336-ban a pannonhalmi apátság somogyi urbáriumában. Az egész telekről az 1351. évi decr. 14. pontja is megemlékezik s a 14. század második felében ez a meghatározás már szabályszerűen visszatér. Az „egész telek" azt jelzi, hogy a résztelek, legalább is a féltelek, melyhez csak feleannyi szántóföld tartozott, mint az egész telekhez, a falu életében általános jelenséggé vált.

A féltelkek megjelenése kifejezhette egyszerűen a parasztnagycsalád bomlását, és elsősorban ezt is fejezte ki. A nagycsalád, amely közösen gazdálkodott, bomlásnak indult. A belőle kiszakadt kiscsaládok, melyek ezentúl külön éltek és gazdálkodtak, felosztották egymásközött a szántóföldet és az állatállományt, ami a házhelyhez csatolt egész telek felosztásában és résztelkek megjelenésében jutott kifejezésre. Ez nem jelentett még anyagi lesüllyedést. Mindössze annyi történt, hogy míg azelőtt az egész telken több kiscsalád, a nagycsalád keretében összefoglalva, közösen gazdálkodott, most mindegyik kiscsalád,

ugyanazon a területen önálló gazdálkodáshoz fogott. S a 14. század első felében még ez a folyamat sem haladt túlmessze. 1330-ban a „mansio"-t, a házhelyet és a hozzá tartozó (egész) telket még a „homo"-val, az emberrel, a családdal azonosították („mansio sive homo").

De azért az egész és a résztelek megjelenése már egyebet is jelzett, mint a nagycsalád bomlását. Az 1342. évi kamaraszerződés szerint kamarahaszon-adót olyan kapu (porta) tartozik fizetni, amelyen egy szénával vagy gabonával megrakott szekér bemehet és kijárhat, „lakjék bár azon a portán vagy kapuval biró kúrián három vagy négy, vagy még több ember, avagy csak egy is, csak annyira szűkölködő és szegény ne legyen, hogy azt meg ne fizethesse." A porta — kapujával, amelyen szénás és gabonával megrakott szekér ki- és bejár — itt olyan házat jelent, amelyhez egész külső telek, szántóföld és rét tartozik vagy tartozott; az ember pedig itt is külön háztartásban élő családot képvisel. De a házban lakhatik már egy vagy három-négy, vagy még több, külön háztartásban élő, tehát külön gazdálkodó család. A külső telket használhatja tehát egy vagy három-négy, esetleg még több család, — ez lehet tehát egész-harmad-negyed telek, vagy az egész teleknek az utóbbiaknál még kisebb hányada. Ha a féltelekben nem kell még mást látni, mint a nagycsalád bomlásának a tünetét, a harmad-negyed vagy még kisebb résztelkek általában már anyagi lesüllyedést, elszegényedést jeleznek. S az elszegényedésre a szerződés kifejezetten is utal, amikor a portán élőket az adó alól felmenti — fizetésképtelenség esetében. Az elszegényedés annyira előre haladt, hogy általános rendelkezések kiadásánál is figyelembe vették.

A 14. század második felétől kezdve az általános rendelkezésekben a telekhasználatból kizárt parasztok is megjelennek, annak jeléül, hogy a multhoz képest elszaporodtak. Latin elnevezésükkel; az inquilinus-sal, Kolozsváron 1316-ban találkozunk. A szó magyar megfelelője a zsellér (inquilinus vulgo sellyr) legelőször 1459-ben bukkan elő egy decretumban, amely a katonaállítási kötelezettséget szabályozza.

A váradi káptalan chartulárium szerint, amely 1374-ben kelt, a zselléreket, az igás- vagy telkesgazdákkal szemben, akik egyházi tizedet fizetnek, csak az ú. n. kereszténypénz terheli. Az egyház a kereszténypénzt ebben a időben vezethette be, amikor a zsellérek száma a telkesjobbágyok rovására szaporodásnak indult. A paraszt, aki földesjobbágyból földnélküli

zsellérré süllyedt, a tizedfizetők közül kiesett. Az ilyet azután az egyház, hogy magát kárpótolja, kereszténypénzzel terhelte. A kereszténypénz szedését később törvény, az 1498. évi decr. 52. cikke szabályozta, mely összegét 6 dénárban állapította meg és ezt az illetéket azoknak a terhére írta elő, akiknek szántóföldjük vagy szőlőjük nem volt. A kereszténypénz, amellyel Szegeden 1522-ben ugyancsak 6 dénáros összegben találkozunk, eredetileg egy napszámnak felelhetett meg.

A zsellérek jogi helyzetét a 14. század végén, 1391-ben és 1397-ben, az igazságszolgáltatás szempontjából már kir. rendeletek szabályozták, amelyek kimondották, hogy a „birtoktalan szolgák" azon földesúr ítélőszéke elé tartoznak, akinek a területén élnek. És a zsellérekkel az 1411. évi decretumban ennek a kamarahaszonra vonatkozó részében is találkozunk, akár azokban, akiknek csak kis portájuk van (2. p.), akár a fizetés alól felmentett „operarii" személyében (3. p.).

A 14. században tehát az elszegényedett, apró résztelekre csúszott, vagy földnélküli paraszt már tömegjelenség. A parasztság anyagilag többé nem egységes tömeg, hanem rétegekre szakadt. Mi idézte ezt elő? A feudális kizsákmányolás, amelynek ereje megnőtt. A földművelő munka produktivitása ugyan nőtt, de mégjobban nőtt a munkaerő feudális kizsákmányolása. Ennek következtében a parasztság szegényedni kezdett, s részben a föld önálló megművelésére is képtelenné vált.

c) A munkaproduktivitás növekvése

Azt, hogy a földművelő munka produktivitása nőtt, kifejezi az, hogy a telek, illetve a hozzátartozó szántóföld nagysága csökkent. A telekhez (házhoz) a 12. században átlagosan 40 m. hold nagyságú szántóföld tartozott (egy ekealja szántóföldre három mansiot vagy telket számítva). Az újonnan telepített községekben az egész telekkel még a 14. század első felében is ebben a nagyságban találkozunk. Az egész telek a 15. század végén, a 16. század elején, bár 40 holdas, sőt ennél nagyobb kiterjedésben is előfordult, az állandó birtokrendszer területén rendesen már csak 20—30 m. hold volt, átlagban 24—25 holdra tehető.

A 12. században átlagosan a 40 hold szántóföld fele, tehát 20 hold volt évenként bevetve. A háromnyomásos rendszer mellett a 24 holdas telekből évenként ugyan 2/3 részt, de már csak 16 holdat vetettek be. Azonban a jobb művelés mel-

lett a 16 holdon is több gabona termett, mint korábban a 20 holdon. Az utóbbi átlagos termését, a szabályozott talajváltó-rendszer mellett, a vetőmag 2—3-szorosára. tehát 2.5-ös átlagot véve (s feltéve, hogy 1 m. holdon 125 liter gabonát vetettek), holdanként 312.5 literre, összesen pedig 6.250 literre lehet tenni. Háromnyomásos rendszer mellett az átlagos hozadék Magyarországon a vetőmag 3—4-szerese volt, s így, 3.5 átlagot számítva, 1 holdon átlagban 437.5 liter, 16 holdon pedig 7000 liter (125 l × 3.5 × 16 = 7000 l) gabona termett. A hozam többlet egy holdon 40%. De az egész termés ennél nagyobb arányban nőtt, minthogy a rendszerváltozás mellett a bevetett terület is átlagban 1/3 résszel megnövekedett. Igy ott, ahol az áttérés a háromnyomásos rendszerre megtörtént, az átlagtermés 86—87%-kal emelkedett.

A teleknagyság csökkenése a parasztság számbeli növekvését és a népsűrűség emelkedését is kifejezte. 1000 hold szántóföld 40 holdas telkekre beosztva 25 telket, 25 holdas telkekre beosztva 40 telket képvisel, ami a telekszám 60%-os növekvésének felel meg.[45]

A munkaproduktivitás fejlődése lehetővé tette tehát a népesség növekvését és maga után vonta a megélhetéshez szükséges földterület csökkenését. A telekfelaprózódás, a félteleknél

[45] A telek eredetileg egy ekeföld, tehát általában 120 m. hold volt. A fejlődés kiindulópontján az angolszász korban is a megfelelő nagyságú 120 acre-es parasztbirtokot találjuk. A 12. században a termelőerők fejlődésével egy ekeföldre már 2—3—4 telek esett, ezek területe tehát 30—60 hold között változott. A 14—15. században a teleknagyság azután 20—30 holdra csökkent. Minthogy a telkeken eredetileg nagycsaládok éltek, normális családi telektípussá, az előbbieknek kiscsaládokra való fokozatos felbomlásával, előrehaladóan a féltelek, a 10—15 magyar holdas (8—12 kat. holdas) szántóbirtok vált. Az 1920—30-as években körülbelül ugyanennyi volt az a birtokterület, amely egy parasztcsalád munkaerejét többékevésbbé lekötötte, és bérmunka végzése nélkül — igen sovány — megélhetését lehetővé tette. Hogyan élhetett meg azonban a parasztcsalád 10—15 hold földből, a 14—15. században, a kor jóval fejletlenebb termelőerői mellett? A magyarázatot egyrészt az adja, hogy a középkori paraszt termelésében az állattenyésztés sokkal nagyobb szerepet játszott, s ezt lehetővé tette a falusi közföldek, legelők és erdők használata. A feltételek, mint normális birtoktípus, nemcsak a 10—15 hold szántóból — és az azt kiegészítő darab rétből — állott, hanem hozzátartozott a közlegelő és erdő földjeinek megfelelő hányada is. Másrészt pedig a középkori paraszt ipari szükségletei nagyrészét saját háziipari munkájával elégítette ki, s így jóval kevesebb mezőgazdasági cikket kellett piacra vinnie, tehát termelnie is azért, hogy ipari szükségleteit a piacon kielégíthesse, s ebből az okból is kevesebb szántóföldre volt szüksége.

kisebb résztelkek megjelenése, ennélfogva a gazdasági fejlődésből, a társadalmi haladásból folyt. Az elnyomorodás folyamatává csak a feudális kizsákmányolás következtében változott át.

d) A feudális kizsákmányolás fokozása

A 12. század végétől kiéleződött a falusi osztályharc, a fejlődő árutermelés és pénzgazdaság talaján. A kiélesedett osztályharcban a parasztság jogi helyzetét megjavította, de anyagi téren vereséget szenvedett. Azok az anyagi eredmények, amelyeket a 13. században elért, átmenetieknek bizonyultak A telepítő földesúr az anyagi kedvezményeket, melyekkel a parasztokat magához csábította, ezek átköltözése után csakhamar visszavonta. (Csorba telepesei, például 1280-ban, a község telepítésekor, házanként 2 pondust tartoztak fizetni. A földesúr ezt, hogy a csorbaiaknak „a többi községgel szemben ne kelljen magukat szégyenleniök", már 1290-ben 3 pondusra emelte.)

Abban a mértékben, amelyben a népsűrűség országosan kiegyenlítődött, a telepítéskor felajánlott anyagi kedvezmények is csökkentek. Mindez visszahatott az elvándorlástól fenyegetett földesúr magatartására s ezt megmerevítette. A központi államhatalom megszilárdulása pedig véget vetett a parasztmegek forradalmi nyomásának. Igy a földesurak, miután a korábban nyujtott anyagi kedvezményeket felszámolták, hozzáláttak, a megszilárdult államhatalomra támaszkodva, a kizsákmányolás fokozásához, míg a parasztság jogi vívmányait illegális eszközökkel igyekeztek megsemmisíteni. A kizsákmányolás növelésével azután nemcsak azt a hasznot semmisítették meg, amelyet a produktivitás emelkedése a parasztságnak jelenthetett volna, hanem ezt az elszegényedés útjára taszították.

A parasztság elszegényedése már a 13. században megindult. Kifosztása azonban ekkor még túlnyomóan esetleges, bár mindjobban elharapózó formákban játszódott le. A döntő szerepet ekkor még a közvetlen erőszak, a feudális anarchia erői játszották. A 14. századtól kezdve ezek helyébe a kizsákmányolás rendszeres fokozása lépett. A parasztság úrbéri terhei a 12. század viszonyaihoz képest jelentékenyen megnövekedtek.

A kizsákmányolás különösen három területen nőtt. A 13. században vagy legalább ennek első felében pénzbeli censust vagy földbért a parasztságból csak a kisebbség fizetett. A 14.

században a földbér fizetése általánossá vált. A pénzbérrel, mint egyetlen szolgáltatással ugyan ekkor és ezután is még elég ritkán találkozunk, de a 14. századtól kezdve ez rendszerint már a főszolgáltatások közé tartozik, s az utóbbiak közül néha ki is emelkedik. Összege, telkenként, ha főszolgáltatás volt, már a 14. században 1 forint körül járt. A 13. századhoz képest emelkedett, s a 15. században is emelkedő irányzatot mutatott. A censushoz azután egyéb pénzterhek járultak, különböző termékadók (így a sertéstized) s robotnemek pénzbeli megváltása címén.

Emelték a gabonaadót. Ennek fejében, a korábban általában kisebb terményhányad, ill. kisebb termékhányadnak megfelelő mennyiség helyett, növekvő mértékben kilencedet követeltek. A kilenced a 12—13. században még kivételes jelenség volt. A 14. század első felében már terjedt, mint ez az 1351. évi decretumból látható. 1351-ben azok a földesurak, kik jobbágyaiktól gabonakilencedet szedtek, a kilencedet törvényhozásilag kötelezővé tették, hogy súlyosan terhelt jobbágyaik más földesúrhoz át ne menjenek. A kilencedet ugyan a törvényhozási intézkedéssel általánossá tenni nem sikerült, de ez azért fokozatosan tért hódított s terjeszkedése a 15. században is tovább tartott. Az 1437. évi erdélyi parasztfelkelés egyik célja a kilenced eltörlése volt.

A pénz- és gabonaadó növekvése mellett a robotteher ugyan csökkent. A parasztok legsúlyosabb terhe a 12. században és a 13. század első felében a robot volt. Nem a földművelő robot, amely csekély időt vett igénybe, hanem a robot egyéb nemei: a fuvarozás, hírszolgálat, házimunka, melyek a parasztok munkaidejét messzemenően lekötötték. A földművelő robot a 14—15. századra számottevően nem nőtt, és továbbra is viszonylag kevés időt vett igénybe. Azok az urbáriumok, amelyek a földművelő robotot, a megművelendő terület vagy a teljesítendő munkanapok megállapításával szabatosan meghatározzák (Németujvár 1355, Rácsa 1440, Bozók, Szentjánosfalva a 15 század elején, Sárvár 1492), az egész telket legfeljebb évi 15—20 munkanappal terhelik. A robot egyéb nemei pedig súlyukban igen visszaestek. A 13. század első felében a pannonhalmi vagy a pécsváradi apátság birtokain az eredetileg elsősorban fuvarozásra és hírszolgálatra kötelezett parasztok az egész jobbágyság 34—51%-át, s Pannonhalmán az eredetileg főleg háziszolgálatot teljesítő udvarnokok az egész jobbágyság 13%-át tették ki. 1494-ben a jobbágyok közül legfeljebb 5%

kaphatott állami adómentességet azon a címen, hogy berendelés folytán a földesúr körül az előbbiekhez hasonló személyes szolgálatot végez.[46]

A földművelő robot azért nem nőtt számottevően, mert az úri földművelő üzem sem terjedt ki számottevően. A robot egyéb nemei pedig azért csökkentek, mert a földesurak a parasztok kizsákmányolásának észszerűbb formáira tértek át. A parasztok igénybevételét személyes szolgálatokra háztartásuk jobb megszervezésével korlátozták, és munkaerejüket túlnyomóan a termelésben, az addiginál hasznothajtóbban zsákmányolták ki. A termelésen kívül értékesített robotmunkaidő átváltozott olyan munkaidővé, amely alatt a parasztok a földesuraknak termékben vagy pénzben megtestesült értéktöbbletet termeltek.

A robot, a munkajáradék jelentősége, mindenesetre csökkent. A pénzjáradék szerepe ugyan nőtt, de jelentőségében a termékjáradék alatt maradt. Így a feudális földjáradék uralkodó alakja a munkajáradék helyett a termékjáradék lett. De ezzel egyidejűleg a paraszti munkaidőnek az a hányada is megnőtt, amelyet a földesurak földjáradék fejében elsajátítottak.

A 13. században a szabad vendégek összes földesúri terhe, pénzben kifejezve, telkenként a 40 gr ezüstöt nem haladta meg. Ez 1 aranyforintnak felel meg. Az örökösjobbágyok terhe pedig 160 gr. ezüst, vagyis 4 aranyforint körül járt. A 14. és különösen a 15. században az 1 forintot meg nem haladó úrbéri teher már kivételes jelenség volt. S az összes úrbéri teher pénzegyenértéke szabály szerint a 4 aranyforint felett állott, sőt ezt az összeget gyakran jóval meghaladta. Ha azokat a terheket, amelyeket a nagy lendvai uradalom 1358. évi urbáriumában fel-

[46] Kivételek természetesen voltak. Súlyos földművelő robottal a 12—13. században is találkozunk, így a bakonybéli apátság birtokain, ahol a lovasszolgákat telkenként 9 hold teljes munkája (9 napi szántás stb.) terhelte, tehát a földművelésben évente mintegy 90 napon át robotoltak (Egy magyar hold gabonaföld teljes munkája, a szántás-vetéstől egészen a cséplésig bezárólag, kb. 10 férfimunkanapot vett igénybe.) Viszont a robot egyéb nemei súlyos teherként a 15. században is előfordultak, így Ógalgócon, ahol az összes jobbágy minden időbeli korlátozás nélkül köteles volt a nemesi „kúriában vagy másutt szolgálni". De az ilyen esetek az általános szabályt éppoly kevéssé rontják le, amint a robot általánosan nagy súlyára sem lehet egyes, a 15. században kivételesen előforduló esetekből következtetni. Az például, hogy a strézai pálosok jobbágyai a 15. században heti 4—5 napot robotoltak, az általános szabály alól nyilván kivétel volt.

jegyeztek, összeszámítjuk, egyenértékben 4 forintnál lényegesen többet kapunk, s ugyanez az eredmény, ha a Kanizsai-birtokon 1493-ban kirótt, tipikusnak tekinthető terheket a kivetési alapul szolgáló negyedtelekről egész telekre átszámítjuk. Ha az egész telket csupán 1 Ft census, gabonakilenced (12 m. hold termése a vetőmag — 24 mérő — 3-szoros hozadékával = 72 mérő, ennek 1/9-e = 8 mérő = 1.60—2 Ft) és 15 földművelő robotnap (à 10 dénár = 1.50 Ft) terhelte, ha tehát a sokféle mellékszolgáltatást nem is számítjuk, a 4 Ft-ot már ezek egyenértéke is meghaladta.

S ugyanakkor, amikor a földesurak az úrbéri terhet megnövelték, a falusi közföldek használatát is korlátozták, illetve azt díjfizetéshez kötötték.

Az erdőket, réteket, legelőket, vizeket a faluközösségek a 12. században még majdnem teljesen szabadon és ingyenesen használták. Kiváltságos, vagy újonnan telepített községek az előbbiek szabad használati jogát még a 13—14 században is megkapták. (Nagyszöllős, Füzitő 1263, Rózsahegy 1318, Bélapataka 1424.)

A használati jog eredetileg a vadászati jogot is magában foglalta. S a halászatnak csupán az szabott határt, hogy a legelőnyösebb halászóhelyek úri használatban állottak.

Az erdőhasználat korlátozása már a 13. században megkezdődött, abban a formában, hogy az urak a falusi közerdő egyrészét kisajátították. Erdőőrökkel, akiket a földesurak külön erdeik védelmére állítottak, már 1237-től találkozunk (Csák Miklós végrendeletében, 1237-ben, hat erdőőr szerepel.) Ezt a vadászati és halászati jog korlátozása követte. A parasztok a 14. században a zsákmányolt vad és hal egyrészét kötelesek voltak már a földesúrnak beszolgáltatni. Ezt a kötelezettséget, a hallal kapcsolatban, az 1397. évi decretum kifejezetten is kimondotta. Az 1504. évi decr. 18. pontja azután a parasztokat a nagyobb vadra való vadászattól teljesen eltiltotta.

A legelők és a rétek úri kisajátítását a 13. század végétől lehet nyomon követni. 1292-ben az esztergomi káptalan Németi faluját nem illette már szabad legelőhasználat, hanem a lakók legelőbért tartoztak fizetni. A 15. században pedig sokfelé találkozunk az úri különerdők mellett külön úri rétekkel és legelőkkel. (Úri legelővel például Zselizen, a 15. század elején, ahol a parasztok ugyanakkor amiatt is panaszkodtak, hogy az erdőőrök nem engedik meg, hogy az erdőből fát hordjanak.)

Az a díj, amelyet a parasztok az úri erdők és rétek használatáért voltak kötelesek fizetni (erdélő, erdőbér, fahordópénz, rét-, fű- vagy kaszapénz), ekkor már sok falu terhei közt szerepel.

Az urak a kisajátított erdőkből, legelőkből és rétekből a parasztokat többnyire nem zárták ki (hacsak nem vadaskertet akartak például az erdőben berendezni), de használatukat ezentúl díjfizetéshez kötötték. A díjat néha természetben, többnyire azonban pénzben követelték. Az elsőrendű cél a pénzjövedelem fokozása volt.

A paraszt, aki korábban természetileg gazdálkodott, a piacba két úton-módon kapcsolódott be. Bizonyos háziiparokkal felhagyott s ezek termékeit jobb minőségben a városi kézművesektől vette meg. Azt a munkaidőt, mely ezáltal felszabadult, mezőgazdasági munkára fordította. A mezőgazdaságban végzett többletmunka előfeltétele volt annak, hogy a több munkát kívánó fejlettebb termelési módszerekre áttérhessen. A több munka, a fejlettebb termelési módszerek mellett, viszonylag még több mezőgazdasági termékben testesült meg. Ezek egyrészét piacra vetette, s ipari bevásárlásait a pénzbevételből fedezte.

Ez a társadalmi haladás útja volt, mert ezen az úton a falu mezőgazdasági termelőerői és a város ipari termelőerői egyaránt fejlődtek.

A másik útra a parasztot a feudális nyomás kényszerítette. A földesúr a pénzterheket növelte s a paraszt termékei egyrészét kénytelen volt piacra vetni, hogy a pénzbevételből a földesúri igénynek eleget tehessen. A paraszt piaci kapcsolata ezen az úton is erősödött, de ennek hasznát nem ő, hanem a földesúr látta.

Mindkét út azonban odavezetett, hogy amilyen mértékben a paraszt árutermelővé vált, olyan mértékben a piaci áringadozások befolyása alá került. De „ezek a termelő előtt ismeretlen, tőle független piaci ingadozások a termelők közt elkerülhetetlenül egyenlőtlenséget hoznak létre, az egyenlőtlenséget elkerülhetetlenül növelik, tönkretéve egyeseket és mások kezébe pénzt adva." (Lenin: Összes művek I. 281. oroszul.)

Voltak szerencsés parasztok, akik a nagy áringadozások, a 10—20-szoros áremelkedések kihasználásával vagyont gyűjtöttek, s a tőkefelhalmozás útjára lépve, vagyonukat mindjobban megnövelték. Ezek, mint gazdagparasztok, a többi paraszt fölé emelkedtek.

De a nagy többségre nézve a piac uralma azt jelentette, hogy a feudális úr mellé egy másik személytelen úr lépett, ki termékeit potom áron éppoly erőszakosan elveszi, mint maga a földesúr, azonban még ennél is kiszámíthatatlanabb. A paraszt a kedvező áralakulást rendszerint nem várhatta ki. A földesúr követelte a fizetést, a termelés igényei követelték a munkaeszközt, s hogy a földesúrnak fizethessen és munkaeszközt vásárolhasson, el kellett adnia termékeit, ha az árak még oly alacsonyak voltak is.

A parasztok tömegeit tehát nemcsak a feudális kizsákmányolás növekvése sújtotta, hanem ennek hatásait a piaci áringadozások is fokozták. Ha a földesúr a pénzcensust 1 Ft-ról 2 Ft-ra emelte, a parasztnak esetleg 2 Ft értékű árujától kellett 1 forintért megválnia, hogy az igénynek eleget tehessen, terhe tehát a korábbihoz képest nem megkétszereződött, hanem megháromszorozódott.

e) A nyomorparcella

A parasztok egyrészére, különösen a kevésföldűekre, a harmad-negyedtelkesekre nézve, a kizsákmányolás növekvése melyet a piac befolyása még súlyosbított, azzal a következménnyel járt, hogy házukban a szegénység, sőt a nyomorúság ütötte fel tanyáját. Az apró résztelkeket persze nem a kizsákmányolás hozta létre, bár az urak a telkek felaprózásából is hasznot húztak. (Az „ajándékokat" például, melyeket azelőtt az egész telek viselt, most a negyedtelkek külön-külön szolgáltatták.) A résztelkek a népszaporodás következtében keletkeztek. A szülői féltelket a két fiú megosztotta s így negyedtelek jött létre.

A harmad- vagy negyedtelek nem volt nagy: átlagosan 6—9 magyar holdas ($4^1/_2$—6 kat. holdas) szántóparcellának felelt meg. De a földművelés fejlődő termelőerőire, a falusi közföldekre, és saját háziipari munkájára támaszkodva, a negyedtelkes paraszt is rendesen meg tudott volna élni, ha a földesurak a telekfelaprózódással egyidejűleg a kizsákmányolást nem fokozzák. A népszaporodás csak a telkek feldarabolására vezetett, a résztelkeket „nyomorparcellává" a feudális kizsákmányolás változtatta át. A negyedtelkes parasztnak termékei egyrészét, vagy jóval nagyobb részét, mint a multban, piacra kellett vetnie, hogy a földesúr pénzigényeinek eleget tehessen

és gabonatermésének nagyobb hányadát kellett a földesúrnak beszolgáltatnia, mint korábban.[47]

S ugyanakkor a falusi legelők, rétek, erdők földesúri kisajátítása azzal a következménnyel járt, hogy a falu is kénytelen volt a megmaradt, de már elégtelen közföldek használatát korlátozni. A földesúr által kisajátított legelőt és erdőt pedig a paraszt már csak díjfizetés ellenében használhatta, s ráadásul a közföldeken ejtett vad- és halzsákmány egyrészét is át kellett földesurának engednie.[48]

Ilyen körülmények között az, hogy a paraszt harmad- vagy negyedtelekre szorult, az esetek nagyrészében az elszegényedést, az életszínvonal mély süllyedését jelentette. S ebben a helyzetben csak egy-két szerencsétlen véletlen, akárcsak rossz termés vagy állatvész kellett ahhoz, hogy a parasztcsalád megindduljon a tönkremenés útján. Ha ilyen véletlen bekövetkezett, a paraszt kötelezettségeinek már csak úgy tudott eleget tenni, hogy uzsorakamatra adósságba verte magát.[49] Ezzel új teher szakadt a nyakába, s végül is, kötelezettségei teljesítésére képtelenné válva, kénytelen volt résztelkéről lemondani s a telekbirtoklásból kizárt zsellérség sorait szaporítani.

Polgári történetírásunk számára megoldatlan rejtély maradt, hogy a 15. században a magyar falvakban országszerte

---

[47] A polgari történetírás a népszaporodásban látta az okát nemcsak a telekfelaprózódásnak, hanem ezzel összefuggésben a parasztság differenciálódásának is. Ismert módszerével élettani tényezőket tett olyan folyamatokért felelőssé, melyek az osztályrendből eredtek.

[48] A negyedtelkes paraszt 6 magyar holdas parcellából, a háromnyomásos rendszer alkalmazásával, 4 holdat vetett be. Az ehhez szükséges vetőmag 500 liter volt, az átlagos termés, a vetőmag 3½-szeresét számítva, 1750 liter, a tiszta termés 1250 liter, ami búzában és 70 kg hektóliter súllyal számolva, 875 kg búzának felel meg. (1 kat. holdon átlag 4 q búza termett, a mai 7.65 q átlag helyett) Ez a 4—5 tagú kiscsalád szükségletét bőven fedezte — volna, ha a földesúri kilenced és az egyházi tized a nyeishozadék 1/10 + 1/10 = 1/5 részét fel nem emésztı. De a földesúri és az egyházi adó, vagyis 350 liter, nemkülönben az 500 liter vetőmag levonása után a parasztcsalád szükségletére már csak 900 liter = 630 kg búza maradt, ami az 5 tagú családnál már csak 125 kg fejhányadnak felelt meg. S ez a mennyiség a szükségletet annál kevésbbé fedezhette, mert a parasztot pénzkötelezettségei arra kényszerítették, hogy megmaradt gabonatermése egyrészétől is megváljék. Abban viszont, hogy a növényi élelmiszerek hiányát úgy pótolja, hogy az állati élelmiszerek termelését megnöveli, megakadályozta a parasztot az, hogy a közföldeket már csak korlátoltan használhatta.

[49] A parasztság eladósodása a földesúri nyomás súlya alatt már a 13 században megindult. A Váradi Regestrumban (1205—1235) gyakran

elhagyott telkek, ú. n. pusztatelkek tünnek fel, melyek művelésével gazdájuk felhagyott, s ugyanakkor földnélküli zsellérek tömegei jelennek meg. Országosan a pusztatelkek számát a 15. század második felében — túlozva ugyan — — az összes falusi telkek 40—50%-ára becsülik. a zsellérek száma pedig ekkor már a parasztnépesség 25%-a körül járt. Megoldhatatlan rejtélyt láttak abban, hogy az egyik oldalon üres telkek, fel nem használt termelőeszközök, a másik oldalon a telkek, a termelőeszközök birtokából kizárt zsellérek halmozódtak fel. A rejtély megoldatlan maradt, mert nem ismerték fel — s polgári osztályalapon állva nem is ismerhették fel — hogy ami itt lejátszódott, az a közvetlen termelőknek a termelőeszközöktől való elválasztása, egy, a kapitalista viszonyokat megelőző, de az utóbbiak létrejöttének előfeltételét alkotó „előproletariátus" kialakulása, amelynek a megteremtéséről a feudális rend kizsákmányoló módszereivel, öntudatlanul gondoskodott. A pusztatelek valójában nem volt más, mint annak a jele, hogy a telek és az ezt megművelő paraszt közvetlen kapcsolata megszűnt.

A feudális rend arról is gondoskodott, hogy a parasztok, kik a zsellérségbe lesüllyedtek, ennek soraiban megmaradjanak. A zselléreknek a faluközösség használatában álló legelőre, rétre, erdőre, vizekre még nagyobb szükségük volt, mint a telkes parasztoknak, akiknél a gazdálkodás a szántóföldi termelésen alapult. A multban az igaerő nélküli paraszt gazdálkodását elsősorban a közföldekre alapította. A közföldeken vadászhatott, a közvizekben halászhatott, az erdőben építő-, szerszám- és tüzifához jutott, a makkoserdőben disznót tenyésztett, a legelőn tehenet, birkát vagy kecskét tartott, a réten a jószág számára szénát kaszált. (Egy oklevél a 13. századból a Rába nevű erdőről azt mondja, hogy ott: disznót tenyésztenek, birkát legel-

találkozunk eladósodott emberekkel A kolcsont ebben az időben a falusi pap nyujtotta. Ilyen paphitelező volt például Mózes barchámi plébános. aki bizonyos turai emberek Martina nevű nővérét 1 márka kolcsön ellenében zálogba vette (Vár. Reg. 190.) S a falusi papok uzoráskodására az 1279 évi budai zsinat intézkedéseiből is következtethetunk A 15. században azután feltunnek a megszorult parasztok uzorás-hitelezői kozott, az egyházak mellett, a varosi polgárok és a gazdag parasztok is. Igy a kapornaki benedekrendi házfőnok borkereskedese mellett uzletszerüen foglalkozott azzal, hogy a parasztoknak magaskamatozású kölcsonöket nyujtott. Polgári uzorasokkal például Sopronban találkozunk 1490-ben, ahol mint hitelezok, zsidó tőkések, mint adósok, a város és Weisprach András jobbágyai ellottak szemben egymással

telnek, szénát kaszálnak, fát vágnak.) Ezenfelül a közföld termékeit felhasználva, házat építhetett, eszközöket készíthetett, fűthetett, s így az élelmiszerszükségleten kívül is egész sok szükségletét kielégíthette. Korábban tehát nemcsak rendesen megélhetett, hanem arra is volt lehetőség, hogy anyagilag gyarapodjék, s igásjószágot szerezve, újra felemelkedjék a falu osztásföldjét szántó ökrösgazdák közé. Most azonban, hogy a közföldek használatát a földesúr kizsákmányoló szándékkal, a falu pedig szükségből korlátozta, a zsellérek helyzete is megnehezült. Alig lehetett már arról szó, hogy felemelkedjenek, ellenkezőleg, a mindennapi megélhetésért is keservesen meg kellett küzdeniök. A zsellérség így többé-kevésbbé átmeneti állapotból többé-kevésbbé állandó társadalmi helyzetté változott át.

A zsellérek száma, a 15. század elején és végig a század első felében, még eléggé korlátolt maradt. Pontosabb adatokkal ugyan nem rendelkezünk, mert a zsellérek arányszáma a 15. század elejéről csak néhány faluból ismeretes. Nem valószínű azonban, hogy országos mértékben a 10%-ot elérte volna. A zselléresedés és a telkek pusztásodása szorosan összefügg. S a pusztatelkek arányszámát a 15. század második felében még csak 10—30%-ban mutatják ki.

A parasztság széthasadása csak a 15. század második felében öltött nagy méreteket. Ebből az időből, s a 16. század elejéről már van anyagunk ahhoz, hogy a folyamatról, illetve eredményéről részletesebb képet alkothassunk.

f) A parasztság széthasadása

Szabó István összeállította az egykori urbáriumokból azokat az adatokat, melyek a telkesjobbágyság megoszlására és az utóbbinak a zsellérséghez való számbeli viszonyára vonatkoznak. (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből 1948. 15—25. oldal.) Az adatok kis számúak, — a telkesjobbágyság megoszlását illetően csupán dunántúli megyéket, számszerűleg pedig mindössze 3—400 helységet és 4—5000 parasztcsaládot ölelnek fel — és emellett éles eltéréseik, amelyek nyilvánvalóan különleges helyi viszonyokban gyökereznek, alkalmatlanokká teszi őket általánosításra, legalább a telkesjobbágyságot illetően. A következő táblázatban a veszprémi uradalom adatai a jobbágyságot alig differenciáltnak, a lékai uradalom (Vas) adatai viszont messzemenően tagozottnak mutatják be, míg a világosi

uradalom (Arad és Zaránd megye) a differenciálódás szempontjából az előbbi kettő között középhelyet foglal el:[50]

	Veszprémi uradalom	Világosi uradalom	Lékai uradalom
	s z á z a l é k		
Egésztelkes (ideszámítva néhány 1/2 telkest)	70	22	-
Féltelkes (ideszámítva a csekélyszámú 3/4 és 2/3 telkest)	25	40	54
Harmad- és negyedtelkes	5	38	46

A középhelyet elfoglaló világosi uradalomban 100 telekre 187 jobbágycsalád, ezzel szemben a veszprémi uradalomban csak 118, a lékai uradalomban viszont 256 jobbágycsalád esett. A veszprémi uradalomra az egésztelkes jobbágy, a világosi és a lékai uradalmakra a fél-, harmad-, negyedtelkes jobbágy a jellemző, s az utóbbi uradalomban az egésztelkes jobbágyok teljesen hiányoztak.

A megélhetés szempontjából nagy különbséget jelentett, hogy a telken négy-öttagú kiscsalád, vagy pedig hat-hét, esetleg még többtagú nagycsalád élt-e. A nagycsaládi forma elterjedtségéről közvetlen adatok hiányában, valamennyire a fentiek is tájékoztatnak. A nagycsalád létalapja az egész telek volt. Fél — vagy még kisebb — résztelken nagycsalád nem igen élhetett meg. Ezért a nagycsaládot elsősorban az egésztelkes jobbágyoknál kell keresni, s a nagycsaládi formát ezek nagyrészénél nyugodtan feltételezhetjük. Az egésztelkes jobbágyok kis hányada olyan gazdag paraszt volt, aki kiscsaládban élt. Ezek az egésztelekben nagyobb birtokkal rendelkeztek, mint amekkora egy kiscsalád fenntartásához szükséges volt. A fenti adatok arra mutatnak, hogy a nagycsaládi forma vidékenként igen különböző szerepet játszott. A veszprémi uradalomban, ahol az egésztelkesek többségben voltak, a nagycsaládi forma uralkodhatott, míg a lékai uradalomban ez a forma lényegileg már elenyészett.

Ha szem előtt tartjuk, hogy az egésztelkeken túlnyomóan

[50] Azok a jobbágyok, akik a negyedteleknél kisebb résztelket műveltek, minthogy inkább a zsellérek, mint a telkesjobbágyok közé tartoztak, a következő táblázatban szerepelnek. A világosi uradalomnál azok a jobbágycsaládok, amelyek az összeírás szerint egy egész telket többedmagukkal bírtak, a megfelelő nagyságú résztelkek birtokosai közé számíttattak

nagycsaládok éltek, amelyek anyagi helyzete a féltelkes kiscsaládok anyagi helyzetének felelt meg, a fenti táblázat alapján annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a telkesjobbágyság többsége a féltelek birtoka által meghatározott anyagi viszonyok között élt. A féltelkes jobbágyok alkották a többséget még a lékai uradalomban is, amelyben a telkesjobbágyság bomlása a legelőrehaladottabb volt. A jobbágyság bomlása előtt a parasztbirtok általános formája a kiscsaládi féltelek vagy a nagycsaládi egésztelek volt. A telkesjobbágyság bomlása abban nyilvánult meg, hogy a féltelkes, „középparaszti" rétegből kikülönült az egy- vagy többtelkes „gazdagparasztok" keskeny és a harmad-, negyedtelkes „szegényparasztok" folyton szélesedő rétege. Ott, ahol a bomlás a legmesszebb haladt, a szegényparasztok, mint a lékai uradalom példája mutatja, a telkesjobbágyságban már majdnem többségben voltak.

De a telkesjobbágyság bomlásáról teljes kép csak akkor alkotható, ha a telekbirtoklásból kiesett zsellérséget is figyelembe vesszük. A csekélyszámú urbáriumok adataiban itt is lényeges eltérések mutatkoznak. A zselléresedés az egyik uradalomban jóval messzebb haladt, mint a másikban. A szélső eseteket itt a világosi és az alsólendvai (Zala m.) uradalom képviseli:

	Világosi uradalom		Alsólendvai uradalom	
Egésztelkes (mint fent)	17		13	
Féltelkes (mint fent)	30		44.5	
Harmad- és negyedtelkes	30	47.5	8	42.5
Zsellér	17.5		34.5	
Adómentes telkes[51]	4.5		—	
	s z á z a l é k			

Mindkét uradalom adatai azt mutatják, hogy a harmad- és negyedtelkes szegényparasztok és a zsellérség együtt a parasztság többségét megközelítették. Ez másszóval annyit jelent, hogy a magyar parasztság helyzete a középkor végére alapjaiban megrendült. A 12. század viszonyaival szemben, amikor a paraszt majdnem teljesen egyet jelentett a birtokosparaszttal, aki a megélhetéshez elegendő földdel rendelkezik, a 16. század

[51] Ezeknél a telcknagyság ismeretlen.

elején majdnem a fele parasztság vagy teljesen föld nélkül állott, vagy pedig oly kevés földdel rendelkezett. hogy abból, az adott társadalmi viszonyok mellett, rendesen megélni nem tudott.

A szegényparasztság és a zsellérség közt a határvonal a földbirtoklás szempontjából nem volt éles. Valószínű, hogy a zsellérek többsége is művelt valamicske, a negyedteleknél kisebb földdarabot. Némely zsellérnek ökre is lehetett, a másik az eke elé tehenet fogott, a harmadik kölcsönigával dolgozott, a negyedik (az alábbi „colonus") a földesúr ökrével szántott.

A forrásokban a földes-zsellérrel nem egyszer találkozunk. Földes-zsellérek voltak például azok a parasztok, akik a világosi uradalomban 1/5, 1/6, 1/8, 1/11 telket — a normális teleknagyság mellett 2-5 magyar holdat ($1^1/_2$—$3^3/_4$ kat. holdat) — használtak, bár ezeket itt a telkesjobbágyok között írták össze. Ezek az uradalomban az összes zsellérség 57%-át tették ki. Földes-zselléreket kell valószínűleg látni azokban a „colonus"-okban is, akik az 1523. évi decr. 25. cikkében mint olyanok szerepelnek, akiknek a nemesi kúriában külön házuk van, ott saját szántót, rétet és szőlőt művelnek s ezek terméséből a földesúrnak részt adnak. (Ezek a colonusok azonosak lehetnek az 1521. évi decr. 1. cikkében megjelenő zsellérrel, aki a földesúr kúriájában, de saját háztartásában él.)

Végül a földes-zsellér az 1478. évi decretumban is feltűnik. Itt úgy szerepel, mint aki a telkekhez tartozó (de a negyedteleknél nyilván kisebb) szántóföldet művel. Ugyanaz a decretum azután külön megemlíti azokat a zselléreket, akik „saját szőlőjüket művelik", s a földes- vagy szőlős-zselléreket szembeállítja a földnélküli zsellérekkel. Nyilvánvaló azonban, hogy ha a rendes megélhetést már a negyedtelek sem biztosította, a földes- vagy szőlős-zsellér apró földdarabkájából mégkevésbbé tudott megélni és éppúgy egyéb keresetforrásra volt utalva, mint a teljesen földtelen.[52]

Azok az urbariális adatok, melyek a zsellérek számára vonatkoznak, általánosításra annyiban alkalmasabbak, hogy az ország különböző részeiből származnak. Ezen az alapon fel lehet tenni, hogy a zsellérség országos arányszáma a fenti két határszám, a 17.5 és a 34.5% között, valahol a közepén, a 25% körül járhatott.

[52] Falun zsellérnek számított a kézműves, kereskedő és a parasztságból kikerült apróbb értelmiségi is De a zsellérek túlnyomó többsége paraszt volt; mezőgazdasági munkából élt

A helyi eltérések itt is messze terjedtek. A rendelkezésre álló öt urbáriumban 328 falut írtak össze. Zsellér azonban csak minden második faluban, összesen 176 helyen élt. (Itt-ott persze a telkesjobbágyok között írták össze azokat a zselléreket is, akik szántóparcellát műveltek.) Ebből az következik, hogy azokban a falvakban, amelyekben zsellérek éltek, arányszámuk az uradalmi átlagot meghaladta.

Legmagasabb a zsellérek arányszáma az ú. n. mezővárosokban, a gazdagparasztok fészkeiben lehetett. Szikszó mezővárosban például a lakosság 52%-át a zsellérek között írták össze (1521).

A zsellérek aránytalan eloszlásából nem lehet azonban azt a következtetést levonni, hogy a parasztság helyzete falvak vagy uradalmak szerint lényegesen eltérő volt, tehát a parasztság elnyomorodása nem tekinthető országos jellegűnek, hanem csak az ország egyes részeit jellemezte. A parasztság elnyomorodását nem a zsellérek száma, hanem a zsellérek és a szegényparasztok együttes száma jelzi. Az előbbi táblázatból pedig azt látjuk, hogy ahol, mint a világosi uradalomban, kevesebb volt a zsellér, ott több volt a szegényparaszt; s ahol viszont, mint az alsólendvai uradalomban, a zsellér volt több, ott a szegényparaszt volt kevesebb. De a két réteg, együttesen, mindkét uradalomban majdnem ugyanazzal a súllyal volt képviselve. Együttes arányszámuk a világosi uradalomban 47.5, az alsólendvai uradalomban 42.5%. Az elnyomorodás mindkét uradalomban ugyanolyan méretű. De míg a világosi uradalomban az elnyomorodott parasztság nagyobb része résztelkét még meg tudta tartani, addig az alsólendvai uradalomban túlnyomó részük már a zsellérségbe sodródott.

g) Az állami adókizsákmányolás

Mi volt az oka annak, hogy a zsellérség a 15. század második felében hirtelen felduzzadt? Másszóval, minthogy a kérdés azonos a pusztatelkek problémájával, melyek nagymértékben ugyanebben az időben harapóztak el, mi vezetett a 15. század második felében a telkek tömegméretű pusztásodására s ezzel kapcsolatban arra, hogy jobbágyművelői a zsellérségbe süllyedtek?

Szabó István, aki a telekpusztásodás és a zselléresedés közti összefüggést nem ismeri fel, a pusztásodást azzal magyarázza (Hanyatló jobbágyság a középkor végén, Századok, 1938.

év 1. szám), hogy azokat, akik a pusztává vált telkeket korábban megművelték, részben járványok ragadták magukkal, másrészük pedig, — és éppen a falu „igyekvő értékes elemei" — a városokba, elsősorban a mezővárosokba költöztek, ahová „felhalmozódó tőkéjüket" is magukkal vitték. A mezővárosokba az vonzotta őket, hogy itt a jobbágy személyi függéséből nagyrészt felszabadulhattak és a szabad bérlő, a „parasztpolgár" magasabb társadalmi helyzetébe emelkedhettek. Az tehát, hogy a telkek jelentékeny része — Szabó szerint legalább felerésze — megüresedett, ha a járványokat, mint természeti csapást figyelmen kívül hagyjuk, a parasztság társadalmi emelkedését fejezné ki.

A járványos betegségeket nyugodtan figyelmen kívül is hagyhatjuk. Ezek a 15. század második felében sem léptek fel pusztítóbban, mint máskor. Helyi járványok a középkorban állandóan dúltak. S egyébbel, mint helyi járványokkal, a 15. század második felében sem találkozunk. Ha a telkek pusztásodása a járványokkal összefüggött volna, akkor legmagasabb fokát a 14. század közepén, az akkori nagy pestis-járvány idejében érte volna el, s azóta hanyatló, nem pedig emelkedő irányzatot mutatott volna. A természet itt sem magyarázhat jelenségeket, amelyek valójában a társadalomból erednek.

De a feltevés ettől függetlenül is tarthatatlannak bizonyul. A 15. században 200—300.000 jobbágytelekkel szokás számolni, s egy-egy telekre két jobbágycsaládot számítanak. A feltevés szerint a jobbágytelkeknek legalább fele megürült. Ez 100—150.000 telket és 200—300.000 családot jelent. Ha ennek a számnak akár a felét is a járványok rovására írjuk, tehát feltesszük, hogy a járványoknak 1/2 vagy 3/4 millió ember áldozatul esett, még mindig marad 100—150.000 család, a járványok által megritkított magyar jobbágyság egyharmad része. Ez az egyharmadrész, „tőkéivel", a városokba és oppidumokba költözött volna. Ezek azonban korábban sem állottak üresen. Igy a 100—150.000 család átköltözése a faluról azt jelentette volna, hogy Magyarország jobbágylakosságának nem 20, mint Sz. I. felteszi, hanem 40%-a a városokban vagy legalábbis a városiasabb jellegű oppidumokban (mezővárosok) halmozódott volna fel, ami a tényekbe kétségtelenül beleütközik.

Ezzel a magyarázattal szemben nyilvánvaló, hogy a telkek pusztásodása és a jobbágyok elzselléresedése egymással összefüggött, hogy a pusztásodás és a zselléresedés ugyanazt a társadalmi válságot fejezte ki. Nyilvánvaló, hogy a telkek azért

üresedtek meg, mert birtokosaik zsellérsorba süllyedtek, és nyilvánvaló, hogy a zsellérek száma azért szökött fel, mert jobbágyok tömegei voltak kénytelenek telkükről lemondani. Ha a magyar jobbágytelkeket járvány pusztította, úgy ez a proletarizálódás társadalmi járványa volt. Nem az „igyekvő és értékes elemek" hagyták el telkeiket, hogy fölemelkedjenek, hanem a tönkrement parasztok, hogy lesüllyedjenek. És azok, akik telküket elhagyták, nem „felhalmozódó tőkéjüket" vitték magukkal, a kiváltságolt falvakba vagy máshová, hanem felhalmozódó nyomorúságukat, amely azontúl őket egész útjukon elkísérte.[53]

Kétségtelen, hogy a parasztság tömeges elnyomorodásában a földesúri nyomás szerepet játszott. Az urak a 15. század második felében is folytatták azt, amit a 13—14. században elkezdtek; a pénzúrbér, a gabonaadó növelését, a falusi közföldek kisajátítását.

Amint azután a telkek pusztásodása előrehaladt, a falu kollektív terheit is a lecsökkent számú telkesjobbágyságon hajtották be, anélkül, hogy az előbbieket leszállították volna.

De a földesúri kizsákmányolás csak előkészítette a talajt, azzal, hogy olyan helyzetet teremtett, amelyben minden újabb komoly teher vagy nehézség a parasztság széles tömegeit szükségképpen válságba sodorta. A tehertöbbletet az állami adó jelentette, amelyet Mátyás király addig példátlan mértékben felemelt.

A parasztok lényegileg kétféle állami pénzadót fizettek. Az egyik a kamarahaszon, a portális vagy telekadó volt. Ezt,

---

[53] Felmerülhet az a kérdés, hogy a pusztásodás és a zselléresedés között az összefüggést nem a földesurak adókijátszó törekvéseiben kell-e látni? El lehetne ugyanis képzelni, hogy a földesurak bevonták jobbágyaiktól az úrbéri telkeket, amelyeket állami adó terhelt, azután ezeket mint adómentes pusztatelkeket az utóbbiaknak mint zselléreknek újból bérbeadták, hogy alattvalóikat és így birtokaikat az állami adó alól mentesítsék. Ez a feltevés azonban már azért sem állja meg a helyét, mert az állam, talán azért is, hogy az ilyen adócsalásokat megakadályozza, a teherviselési kötelezettséget a 15. század második felében a pusztatelkekre, illetve a bármilyen földet megművelő zsellérekre is kiterjesztette. Az 1467. évi decretum adófizetésre még csak azokat a földes-zselléreket kötelezte, akik a földesúrnak földjük után szolgáltatásokat teljesítenek. Igy azonban a csalásoknak nem lehetett elejét venni, mert a földesúr, a zsellérrel összejátszva, egyszerűen letagadta, hogy az utóbbitól a föld után jövedelmet húz. Ezért az 1478. évi decretum már minden földes-zsellért adófizetésre kötelezett, függetlenül attól, hogy fizet-e urának földje után adót, vagy sem.

20 dénár összegben, évenként vetették ki, és ez az összeg az egész telket terhelte, tekintet nélkül arra, hogy a telket egészében egy jobbágy használta-e, vagy pedig az résztelekre darabolva, több jobbágy birtokában állott. A másik a hadisegély vagy rendkívüli adó. Ez szintén az egész telek terhe volt; összegében változva, az 1 forintnak gyakran alatta maradt, s rendkívüli jellegét a Hunyadiak koráig annyiban megtartotta, hogy nem évenként rendszeresen, hanem csak alkalmilag vetették ki. A 15. század első felében emellett csak egész kivételesen írták elő.

Mátyás állandósította a rendkívüli adót, és pedig 1 forintos összegben, tehát minden évben behajtotta, aminek következtében az ugyancsak évenként esedékes, de alacsonyabb összegű portális adó a rendkívüli adóba beolvadt. Sőt nemcsak évente szedette, hanem egy évben többször is kirótta és amellett az adóalapot a jobbágyok hátrányára megváltoztatta. Az 1468. évi decretum 14. pontja szerint, amely ugyan a portális adóra vonatkozott (ezt akkor tributum fisci regalis-nek nevezték), de a rendkívüli adóra is alkalmazták, az adót nem telkenként, hanem háztartásonként, „füstönként" kellett megfizetni. Ha tehát a telek két féltelkes vagy négy negyedtelkes jobbágy között megoszlott, az adót a telek után nem egyszer, hanem kétszer vagy négyszer kellett leróni, vagyis minden jobbágy külön tartozott azt lefizetni.

Milyen megterhelést jelentett ez a jobbágyra nézve? Vegyük a féltelkes esetét. Ez a 15. század első felében csak a 20 dénárban kivetett portális adót fizette, de ennek az összegnek is csak a felerészét rótta le, mert az adó az egésztelket és nem az azon élő háztartásokat terhelte. Igy a féltelkes adóterhe 10 dénár volt. Mátyás alatt a 10 dénár helyett 1 forintot kellett fizetnie, tehát adója az addigi tízszeresére emelkedett. De az adót évente többször, négyszer is behajtották, s emellett az adószedők nem „igazságosan", az igazi régi szokás szerint, hanem „zsákmányolva, a szegények elnyomásával" jártak el. (1472. évi decretum.)

A harmad- és negyedtelkesek, a földesúri kizsákmányolás súlya alatt, már korábban olyan helyzetbe kerültek, hogy egy-két szerencsétlen véletlen menthetetlenül az anyagi romlás útjára sodorta őket. Most, az állami adónyomás súlya alatt, ugyanarra a sorsra jutottak a féltelkesek, tehát a parasztság széles tömegei is. Most már a féltelkes paraszt is — aki eddig úgy-ahogy boldogult — kénytelen volt szükséges élelmiszerei-

nek és termelőeszközeinek egyrészétől megválni, hogy állami adóját kifizethesse. Igy elszegényedett s a többit nála is megtették a törvényszerűen jelentkező véletlenek.

A jobbágyok, ha az adószedő közeledésének hírét vették, Mátyás idejében éppúgy elfutottak, mint később a török vagy a császári adószedő elől. De a jobbágyon semmiféle szökés nem segíthetett. Az 1468. évi decretum 14. pontja kimondotta, hogy, ha a jobbágyok megszöknek, „ott fizessék meg adójukat, ahol rájuk találnak." Megtörtént, hogy mint Zalában 1477-ben, az adófizetést megtagadták, s a zálogolást erőszakkal megakadályozták, úgyhogy fegyveres erőt kellett alkalmazni. Akadtak olyanok is, akik az adónyomás elől Moldvába, a huszita magyarok közé vándoroltak.

A pápai követ már 1463-ban azt jelentette, hogy Mátyás az országot kimerítette, úgyhogy a nép elszegényedett és újabb adót alig lehet rajta behajtani. Bonfini megjegyzi, hogy Mátyás alatt „a nép és a parasztság folyton panaszkodott az adók roppant terhe miatt, mert a nagy és többféle háborúk következtében évről-évre négyszeres adót kellett fizetni". Az 1478. évi decretum az adó megállapításával kapcsolatban arról beszél, hogy a szegény lakosok az adó miatt alig juthatnak már ahhoz, amiből élniök kell. A dubnici krónika pedig, melyet még Mátyás életében, 1479-ben írtak, a törökpusztításnál is nagyobb bajnak nevezi a folytonos forintos adót, melyet a király minden szánalom nélkül behajtat: „Ebből pedig nem látják semmi hasznát az országnak, nem is remélhetjük a győzelmi diadalt, főképpen az árvák és elnyomottak folytonos átkozódása miatt, hanem inkább teljes elpusztulástól kell tartani".[51]

---

[51] Acsády itt, s egyébként nemcsak itt, különösen okoskodik. Szerinte abból a tényből, hogy az állam a népet egyre több és nagyobb adóval terhelte, az következik, hogy a jobbágyság anyagi helyzete még mindig elég kedvező volt. „Mátyás király nem követelte volna a jobbágytól ezt a súlyos adót, ha vagyonával vagy keresetével bizonyos arányban nem állott volna." Acsády szerint a jobbágy teherbírása is fokozódott, s ezt az bizonyítja, hogy a törvény is utal rá (!) „és ami még fontosabb, éppen a jobbágyság legalantasabb, legszegényebb rétegének, a zsellérségnek anyagi gyarapodását jelzi, melyet a törvény akkor vont be a rendes jobbágyadózás keretébe". (A magyar jobbágyság története, Szikra kiadás, 1948. 137. old.) Az adó által tönkretett jobbágy zsellérségre süllyedt, de az állam adószedőivel oda is nyomon követte, híven az 1468-as decretum szavaihoz: „ott fizessék az adót, ahol rájuk találnak". Acsádi ebben a jobbágy teherbírásának a fokozódását, sőt a zsellér anyagi gyarapodásának a jelét látja.

2. Gazdagparaszt és zsellérparaszt

A parasztság bomlása két szélső csoport kialakulására vezetett. Szembekerültek egymással a gazdagparasztok, a paraszti jómód és a zsellérek, a paraszti elesettség képviselői. A polgári történetírás ezt a tényállást elleplezte. A valóság elfedésére két módszert alkalmazott. Az egyik abban állott, hogy a gazdagparasztok jómódjának, emelkedő helyzetének jeleit az egész parasztságra vonatkoztatta. Igy keletkeztek az ilyen költői megállapítások: „A föld mélyében szép vasalású koporsók őrzik az Anjou-kori Magyarország gazdagságának legbeszédesebb emlékeit: az ezüstékszeres, ezüstgombos és ezüstpártás magyar parasztok csontjait." Ezekből a megállapításokból valamiféle paraszt-aranykor képe bontakozik ki. A másik módszer, vagy inkább reakció a tényekkel szemben, a teljes tanácstalanság volt. Az ellenmondó tünetek láttára feltették a kérdést: gazdag volt-e hát a középkori magyar paraszt, vagy szegény, emelkedőben volt-e társadalmi helyzete, vagy süllyedőben? És a kérdésre válaszolni nem tudtak. A legjobb esetben foglalkoztak a paraszt egyéni emelkedésével, de nem foglalkoztak tömeges lesüllyedésével.

A gazdagparasztok viszonylag nagyobb számban éltek a kiváltságolt községekben, a „mezővárosokban" mint falun. Nem azért, mert a falvakból a mezővárosokba költöztek, hanem azért, mert a kiváltságolt községekben a parasztság differenciálódása gyorsabban haladt előre.

A polgári történetírás e kiváltságolt községekben és abban, hogy számuk a 13—15. század során emelkedett, „a parasztság" emelkedésének a jelét látja. Kétségtelen, hogy a mezővárosok a parasztságnak szabadabb életformát biztosítottak. A kiváltságolást főleg azok a falvak vívták ki, amelyek valamilyen helyzeti előnnyel, különösen a piac szempontjából előnyösebb helyzettel rendelkeztek, ami anyagi megerősödésükre vezetett. De a kiváltságolt falvak száma nem volt nagy. A mezővárosok („oppidum") számát a 15. század végén 850—900-ra teszik, ami a falvak 40%-ának alatta marad. S ezek egyrésze is csak azért viselte az oppidum nevet, mert a többi falunál népesebb volt. Másrészük mindössze korlátolt szabadságokkal rendelkezett: lakóik nem robotoltak, vagy úrbérüket pénzben rótták le. Csupán egy harmadik csoport volt valóságos kiváltságok birtokában. Ezek messzebbmenő bírói autonómiát élveztek, mint

a közönséges falvak, s a földesúri tartozásokat nem fejenként, hanem egy összegben éspedig rendszerint pénzben rótták le. E valóságos „mezővárosokban" beékelődött a földesúri hatóság és a lakosság közé a község önkormányzati szervezete, aminek következtében a jobbágyok személyi függése a földesúrtól lényegesen meglazult. De amennyivel a függés feudális formája háttérbe szorult, annyival előtérbe lépett itt a szegényparaszt és a zsellér függése a gazdagparaszttól.

Az árutermelés s az azon való meggazdagodás, a tőkefelhalmozás lehetőségei, a kiváltságolt mezővárosokban kedvezőbbek voltak, mint a többi faluban. A termelésnek már az a körülmény is mozgásszabadságot biztosított, hogy a földjáradékot pénzben rótták le. S minthogy a földesúri cenzus behajtása és elosztása a lakosok között az önkormányzat hatáskörébe tartozott, s a bírói hatalom is ilyen vagy olyan széles körben az előbbi birtokában volt, a lakosok többé-kevésbbé mentesültek a földesúr és tisztjei önkényétől és zsarolásaitól. Emellett a kiváltságos mezővárosok rendszerint a piac szempontjából is kedvezőbb helyzetben voltak. Az ilyen helyeken tehát a gazdagparasztság a parasztság tömegéből gyorsabban kiemelkedett s nagyobbszámú és vagyonosabb volt, mint a többi falvakban.

Ez a helyzet különösen az alföldi mezővárosokban alakult ki, amelyekben a piaci állattenyésztés és az állatexport a meggazdagodásnak nagyobb teret nyujtott. A mezővárosokban a meggazdagodott parasztok az irányítást éppúgy a kezükbe vették, mint a patriciusok az iparosodó városokban s mint ezek, a közhatalmat a nép elnyomására, anyagi megterhelésére használták fel.

A község gazdagparasztokból álló vezetősége a földesúri és állami, esetleg egyházi adót a lakosok között úgy osztotta fel, hogy azok a népre nehezedjenek, s a község erejét saját anyagi érdekei szolgálatába állította. Az alföldi mezővárosok hatalmas legelőterületeket béreltek a földesuraktól, amelyeken a gazdagparasztság nagyarányú állattenyésztést folytathatott. (Lásd 1514. évi decr. 61. c.)

A gazdagparasztok vagyoni viszonyait bő forrásanyag szemlélteti. Találkozunk 2—6 telkes jobbágyokkal, majd olyanokkal, akiknek állatállománya 40 lóból, 16 ökörből, 12 tehénből, 50 sertésből és 50 juhból állott. Akadt jobbágy, aki egy évi termése, 60 kepe gabona, 1/2 kepe kender és 10 hordó bor elárulása címén 100 forint — 1927-es vásárlóerőben 6—7000 pengő — kárt számított fel. S egy biharmegyei földesúr, Bajomi

Benedek, a 16. század elején azzal dicsekedett, hogy birtokain 100 olyan paraszt is él, akinek 1000 Ft készpénz-vagyona van.

A gazdagparasztokat a többi paraszttól házuk is megkülönböztette. Ebben külön szoba és konyha, s az udvaron, az ólakon kívül, pince és kamra volt, szemben a közönséges parasztházzal, amely egyetlen, ólnak is használt helyiségből állott.

A gazdagparaszt csizmát, gyolcsinget hordott, „forintos süveget" viselt és külföldi posztóból készült ruhában járt. Ezeket a parasztokat a földesúri oklevelek is „okos és józaneszű" jobbágyoknak nevezték.

Több esetről tudunk, amikor a földesurak gazdagparasztjaiktól 50—100 forintos „kölcsönöket" zsaroltak ki. De arra a gazdagparasztokat nem kellett kényszeríteni, hogy megszorult paraszttársaiknak uzsorakölcsönöket nyujtsanak. Az uzsoráskodással azután a szegényebb parasztokat tönkretették s végül földjeiket is megszerezték.

A polgári történetírás „a parasztság" emelkedésének másik tünetét a szabad bérletrendszer kialakulásában látta. A 14—15. században elterjedt jelenség volt, hogy a parasztok idegen földesuraktól szántót, legelőt és szőlőt béreltek. Ilyenkor az ingatlan után csak bért fizettek, de feudális természetű kötelezettség nem terhelte őket (bár a bérlő a földesúrnak, feudális alattvaló módjára, hűséget fogadott). A parasztbérlők a szőlőkön féltulajdonjogot is szereztek, amennyiben ezt, a bérösszeggel terhelve, szabadon elidegeníthették és átörökíthették. Bizonyos azonban, hogy e „szabad bérlők" legnagyobb részt a gazdagparasztok közül kerültek ki, mert főleg ezek rendelkeztek azzal az anyagi erővel, amely a bérelt föld hasznosításához szükséges volt. Nyilvánvaló például, hogy azokat a „szállásokat", amelyek a forrásokban ebben az időben feltünnek, a gazdagparasztok állították fel a barmaiknak bérelt legelőkön.

A gazdagparasztság ellentéte, a kevésföldű vagy teljesen földnélküli zsellérség elsősorban vagy jórészt bérmunkából élt. Mezőgazdasági bérmunkások létezését a források világosan tanusítják. (A zsellér szó német eredetije, a Söldner, Seldner is pénzzel fizetett munkást jelent.) Az 1437. évi apáti egyezség a parasztok csoportjai, a 8—4—2 ökrös gazdák között intézkedik a bérmunkásokról, akik „kapálással, csépléssel, szóval két kezük munkájával keresik meg mindennapi élelmüket." Az 1498. évi decr. 52. cikke pedig az aratómunkásokat kötelezi arra, hogy aratórészük után dézsmát fizessenek. A kérdés az,

hogy a zsellérek széles rétege hogyan élhetett bérmunkából a feudális társadalomban, amely a kényszermunkán alapult.[55]

A munka feudális szervezetén itt-ott mindenesetre már rések mutatkoztak, hasonlóan ahhoz és azzal összefüggésben, hogy a feudális járadék átalakulása pénzjáradékká kezdetét vette. Bérmunkával találkozunk például, 1358-ban, a lendvai urbáriumban, amely szerint a földesúri szőlők művelésére minden telek a robotmunka helyett 5 dénárt tartozik fizetni. Ez a járulék, amely egy napszámnak felelhetett meg, a szőlő bérmunkaköltségét fedezte. 1369-ben pedig a pannonhalmi apát írta somogyi, zsilizközi falvainak elő, hogy az aratási munka megváltása fejében telkenként egy köböl gabonát adjanak. Itt a gabonaadó a bérmunkások aratórészét fedezte. Más esetekben a bérmunkával a robot megváltásától függetlenül találkozunk. Szentjánosfalván, a 15. század elején, a parasztokat három napi szántó-araró-kaszáló robot terhelte, de cséplőmunkásokat a földesúr fogadott. 1518-ban pedig az ónódi vár számadásaiban tünnek elő munkabérek, melyeket kaszás-napszámosoknak fizettek ki.

Az előbbiekben bérmunka alakjában az aratás, cséplés, kaszálás és a szőlőmunka fordul elő. A szántás nem szerepel. Ehhez nemcsak emberi erő, de igaerő is kellett, amit a robotoló jobbágyok szolgáltattak. A tulajdonképpeni földművelésben a bérmunka alakját leginkább a cséplés ölthette fel, mert ennek robotban való elvégzését az urbáriumok csak ritkán írják elő. A bérmunka emellett a szőlőművelésben játszhatott nagyobb szerepet, mert ez különös szakképzettséget és gondosságot kívánt, amelyet a kiválasztott bérmunkástól inkább el lehetett várni, mint a válogatás nélkül igénybe vett robotmunkástól.

A bérmunka a fenti adatokban mint időleges munka jelenik meg, amelyet napszámmal (ónódi kaszások) vagy termésrésszel (aratók) díjaznak. Tartottak a földesurak állandó, éves bérmunkásokat is, gazdasági cselédeket, vincelléreket, pásztorokat, akik a földesúrhoz szabadon szegődtek? Lehetséges — de a forrásokból határozottan nem tűnik ki. A forrásokban szerepelnek ugyan szántó-serviensek (1459. évi decr.), sőt béresek is („mercenarius", az 1521. évi decr.-ban), akiket a

[55] A feudális társadalomban előforduló bérmunka nem azonos a polgári társadalom szabad bérmunkájával. A zselléreket, azonkívül, hogy többségüket ház- és apró folddarab helyhez kötötte, földesuruk igénye munkaerejükre általánosan megkötötte. Bérmunkát csak abban a körben vállalhattak, amelyben munkaerejük feudális kötöttsége ezt megengedte.

földesúr saját kúriájában élelemmel és ruhával lát el, de ezek berendelt jobbágy- vagy zsellérfiúk is lehettek.[56]

A földesúri kúriákban mindenesetre kevés állandó mezőgazdasági alkalmazott élt. A hatalmas világosi uradalom központjában 1525-ben mindössze négy mezőgazdasági alkalmazottal, három béressel és egy kertésszel találkozunk. De nem szolgálhatott a zsellérség létalapjául a földesúri üzemekben végzett időleges bérmunka sem. A bérmunka a földesúri üzemekben alárendelt szerepet játszott, ezek munkaszükségletét túlnyomóan a jobbágyok (és zsellérek) robotja biztosította. A földesúri üzem feudális, robotoltató jellegét a bérmunka alkalmazása mellett is, lényegileg megtartotta.

Nagy az úri üzemek munkaerőszükséglete egyébként sem volt. Akadtak földesuraságok, mint 1374-ben a váradi káptalan, melyek mezőgazdasági üzemet egyáltalában nem rendeztek be. Emellett úri üzemmel rendszerint csak az uradalom központjában találkozunk. Igy, minthogy egy-egy uradalomhoz többnyire 20—30 falu tartozott, a nagybirtokokon 20—30 falura esett egy-egy földesúri üzem. Végül a földesúri üzem kiterjedése csekély volt. A nagybirtokosok urbáriumai a 14—15. században általában 2—3 hold felszántását és bevetését, vagy, ami ezzel egyremegy, 2—3 napi szántás-vetés munkáját rótták egy-egy telekre. Egy-egy falura átlagban 10 telket számítva, ez falvanként 20—30 hold és még akkor is, ha az uradalom minden faluja robotolt, 20—30 falu mellett összesen csupán 400—900 m. hold megművelését jelenti. A középbirtokosok üzemei természetesen még kisebbek voltak. Az úri üzem tehát már robotmunkát sem sokat igényelt és annál kevesebb teret engedett a bérmunkának.

Kik vették akkor a zsellérek bérmunkáját igénybe? Elsősorban nyilvánvalóan azok a birtokosok, akiknek idegen munkaerőre szükségük volt, de ugyanakkor nem rendelkeztek feudális jogcímmel ahhoz, hogy a munkaerőt kényszereszközök alkalmazásával teremtsék elő. A birtokosoknak ez a csoportja nem más, mint a gazdagparasztság.

A gazdagparasztok bérmunkásaival az 1498. évi decretum 52. cikkének 3. §-ban találkozunk, ahol azokról az aratókról

[56] A nagybirtokos kúriájában nagyszámú személyzet, kevés produktív munkás, — néhány béresféle és kézműves —, de annál tobb improduktív munkás élt: inasok, szakácsok és más belső cselédek, továbbá vadászok, örök, katonák, akik a földesúr kényelmét, szórakozásait és védelmét szolgáltak. Ezek legnagyobb része berendelt jobbágy- vagy zsellérfiú lehetett.

van szó, kik részüket nem a nemesektől, hanem a dézsmaköteles jobbágyoktól kapják. Az 1514. évi decretum 61. cikkében mint hajduknak nevezett pásztorok bukkannak elő, akik azokon a legelőkön tartózkodnak, melyeket a parasztok barmaiknak bérelnek. 1514-ben a király ezekről a „gulyásokról, kecskepásztorokról és más nyájőrzőkről" a pápának azt írta, hogy sok ilyen ember él az ország termékeny rónáján.

Ebben az időben a féltelek volt a parasztbirtok normális típusa, tehát az az átlagos birtoknagyság, mely a robot beszámításával a kiscsalád munkaerejét teljesen lekötötte, s a parasztcsalád fenntartásán kívül a feudális (földesúri, egyházi, állami) terhek lerovását normális körülmények között lehetővé tette. A kiscsaládban élő egésztelkes gazdagparaszt tehát, féltelekrészt illetően, máris idegen munkaerőre van utalva. A gazdagparasztok a féltelket megművelő zsellérekből értéktöbbletet a feudális terhek súlya mellett, csak úgy préselhettek ki, hogy bérüket és így anyagi életszínvonalukat a parasztok átlagos életszínvonala alá szorították.

További munkaerőszükséglet eredt onnan, hogy a gazdagparasztok néha több úrbéri telket is birtokoltak s hogy állattenyésztésük és szőlőművelésük az átlagost meghaladta. De a zsellérek munkaerejét mindez távolról sem vehette teljesen igénybe. Hol talált akkor bérmunkát a zsellérek fennmaradó része? Nyilván a pusztatelkeken, melyek új, a feudális viszonyoktól különböző termelőviszony alapjává váltak.

Az új termelőviszony a földesúrral szemben a bérlet alakját öltötte fel. De a bérleti viszony tartalma lényegesen különbözött aszerint, hogy a bérlő a kevésföldű vagy földnélküli parasztok, vagy pedig a gazdagparasztok közé tartozott-e. (A középparaszt, mint bérlő nem jön tekintetbe, mert ha kiegészítő földbirtokra terhei súlyossága mellett szüksége is lett volna, ereje ennek megműveléséhez rendszerint nem volt, minthogy azt saját féltelke lekötötte.)

A harmad- és negyedtelkesek, azok a résztelektulajdonosok, kik földjükből megélni nem tudtak, továbbá azok a zsellérek, akik még kisebb telekparcellán éltek és még inkább azok, kiknek az úrbéri telkekből egy parcella sem jutott, rá voltak utalva a pusztatelkek egy-egy hányada bérletére. Ezen az úton a kevésföldű paraszt birtokát kiegészíthette a legszükségesebb mértékre, a földnélküli zsellér pedig legalább egy talpalatnyi földet szerezhetett, amely, ha nem is mentesítette a bérmunkától, legalább élelmiszerszükségletének egyrészét megtermette.

Ha tehát a műveléshez szükséges erejük megvolt, a pusztatelkekre bérlőnek jelentkeztek. A földesúr azután kihasználta földínségüket és súlyos bérleti feltételeket szabott. Igy jöttek létre azok a bérletek, amelyeknél a holdankénti bérösszeg 1—3 köböl gabona között változott. Az ilyen nagyságú bérösszeg még háromnyomásos rendszer mellett is felemésztette az átlagos termésnek 1/7-től majdnem 1/2-ig terjedő részét, tehát a kilencednél jóval súlyosabb terhet képviselt. (1 m. hold vetőmagszükséglete 2 köböl, termése, a vetőmag $3^1/_2$-szeresét számítva, 7 köböl.)

De azzal az anyagi erővel, amely a pusztatelkek bérléséhez szükséges volt, a szegényparasztok és a zsellérek ritkán rendelkeztek. Az utóbbiak bérlői tehát elsősorban a gazdagparasztok közül kerültek ki, akiknek fölös tőkéjük volt nemcsak egyes parcellák, hanem egész pusztatelkek megművelésére. S a földesúr és a gazdagparaszt között a gazdasági erőviszonyok már mások voltak. A gazdagparaszt a pusztatelek bérlésére nem volt ráutalva. Csak akkor vette ezt bérbe, ha tőkéjét ezen az úton kedvező feltételek mellett értékesíthette. A földesúr ezzel szemben örült, ha pusztánmaradt telkéből egyáltalán jövedelmet húzhatott. Itt tehát a földesúr pénzéhségét a gazdagparaszt használta ki, és magának előnyös bérleti feltételeket csikart ki. Igy jöttek létre azok a bérleti szerződések, amelyek, mint például Becskehelyen, a pusztatelek holdja után mindössze 2 dénár bért írnak elő. Ez a 25 holdas egészteleknél 50 dénár, tehát félforintnyi földesúri terhet jelentett, amikor az úrbéri telekállományba tartozó egésztelek után, a termék- és munkaszolgáltatást nem is számítva, csak pénzcenzus fejében rendszerint már egy forintot követeltek. S a bérelt pusztatelket emellett állami adó sem terhelte.

A gazdagparaszt azután a pusztatelket, amelyet olcsón bérelt, rosszul fizetett zsellérek bérmunkaerejével művelte meg. A zsellér tehát a pusztatelken jóval nagyobb értéktöbbletet termelt, mint az úrbéri telken, amelyet súlyos földesúri és állami adó terhelt. Igy a pusztatelek, illetve az azt megművelő zsellér kizsákmányolása a gazdagparaszt vagyonosodásának fontos forrása lett.

Értéktöbbletet nem elég persze elsajátítani, azt realizálni is kell. Hogyan realizálta a gazdagparaszt a pusztatelek gabonatermését? Egyrészét ennek felvette a gabonapiac, amely a városok iparosodásával lassacskán szélesedett; másrészéből a megszorult parasztoknak, kenyérre vagy vetőmagra, uzsorakölcsö-

nöket nyujtott. S egy másik részt tartalékolt, hogy ezt azután a legközelebbi ínséges évben magas, esetleg tíz- vagy húszszoros áron értékesítse.

A pusztatelkek bérleténél az uralkodó forma a gazdagparaszti bérlet volt. Ez a forma a parasztság differenciálódásának a legékesebben szóló megnyilvánulása. A meggazdagodott paraszt a megürült telket a földesúrtól bérbeveszi és azt a tönkrement, zsellérré süllyedt paraszt bérmunkájával, munkaerejének a kizsákmányolásával, saját hasznára művelteti. S ez volt egyúttal az a termelési forma, amely a zsellérek fölös munkaerejének a kihasználását bérmunka alakjában elsősorban biztosította. A zsellérek bérmunkaerejét, a jelentéktelen földesúri igénybevétel mellett, úrbéri telkeken, állattenyésztésben és szőlőművelésben és a pusztatelkeken, túlnyomóan a gazdagparasztok zsákmányolták ki, s az utóbbiak vagyonában a zsellérekből kipréselt értéktöbblet halmozódott fel.

A pusztatelkek gazdagparaszti bérletével bevonult a feudális mezőgazdaságba a polgári, a tőkés termelőviszony. A pusztatelket bérlő gazdagparaszt a földmonopolista földesúrral a bérleti viszonyban, mint tőkésbérlő, a kizsákmányolt zsellérrel a munkaviszonyban, mint tőkésmunkáltató áll szemben. A gazdagparasztság itt, és a bérviszony egyéb alakjainál, a falusi burzsoázia, a zsellérség a falusi proletariátus előfutárjaként jelenik meg.

Magyarországon a bányatermelés a 15. század végétől, a kistőkés formák levetése után, jórészt a „nagykapitalizmus" formáiban folyt. Ugyanakkor a városi kézműiparban előrehaladt a mesterlegények átalakulása bérmunkásokká. S a polgári termelőviszony ezzel párhuzamosan a mezőgazdaságban is előretört. A feudális társadalom bomlása Magyarországon megkezdődött, a polgári társadalom a feudalizmus keretei között fejlődésnek indult.

De amint a kézműveslegények nem tekinthetők még a szó teljes értelmében proletároknak, úgy a gazdagparasztság és a zsellérség sem azonos a kifejlődött burzsoáziával és proletariátussal. A gazdagparasztok és a zsellérek egyaránt a földesurak alattvalói voltak, akiknek feudális szolgáltatásokat teljesítettek. A feudális társadalom, s ennek uralkodó osztálya a falun fejlődő polgári társadalom mindkét osztályát kizsákmányolta. A falu alapvető ellentéte ezért továbbra is a feudális osztályellentét maradt. S ezenfelül a falu polgári fejlődését a feudális gazdasági és politikai rendszer korlátok közé szorította.

A zsellérek a földesúrnak cenzust fizettek, ajándékot adtak és robotoltak. Az 1437. évi apáti egyezség a teljesen vagyontalan zselléreket 12 dénár fizetésére, s az összes parasztokat kivétel nélkül, tehát az összes zselléreket is, ajándékadásra és robotolásra kötelezte. Igy volt ez már a 13. században is, amelyből egész sor adat tanusítja, hogy a földnélküli, de házas, vagy akár háznélküli zsellérek földesúri cenzust fizettek.

A földesúri adóhoz az egyházi adó járult. Azok a zsellérek, kiknek szántóföldjük vagy szőlőjük volt, termésükből, az aratómunkások pedig aratórészük után az egyháznak tizedet adtak, a többiek 6 dénárnyi kereszténypénzt fizettek. Végül azok a zsellérek, kik földet vagy szőlőt műveltek, Mátyás király rendeletére országosan állami adót is fizettek, előbb 1467 óta földesúri census fizetésétől függően, majd 1478 után ettől függetlenül.

A zsellérek teljes foglalkoztatottsága nem volt biztosítva. A telkek, melyek megművelésével felhagytak, a termelésből részben teljesen kiestek, részben pedig legelővé alakultak át, amely kevesebb munkát igényelt. A gazdagparasztok az így előálló munkaerő-túlkínálatot használták fel arra, hogy a béreket leszorítsák. S a leszorított keresetet még a földesúri, egyházi, s részben az állami adó is terhelte. Igy alakult ki a zsellérek alacsony, a telkesjobbágyokénál alacsonyabb társadalmi életszínvonala, amely a fizikai létminimumot alighogy elérte.

A zsellérek földbemélyített putrikban laktak, vagy a gazdagparaszttól kaptak szállást, akinek ennek fejében robotoltak. Volt úgy, hogy egy lakásban öt család is szorongott (szikszói példa). Jellegzetes állatuk „a szegény ember tehene", a kecske volt.

Amikor a király 1514-ben a sok kecskepásztorról, és később Oláh Miklós a nagy bőségben lévő kecskékről beszél, a zsellérek nagy számát és szegénységét tanusítja. Nem búzavagy rozskenyérrel éltek, ahogy a jobbmódú telkesjobbágy, hanem, mint ez Broucquière elbeszéléséből következtethető, valami lepényfélét, lehet, hogy kevéssé dagasztott korpáskenyeret ettek, amelyet ínséges időben tölgymakklisztből sütött kenyér váltott fel. Asztalukra a húsételt többnyire az elejtett madarak szolgáltatták.

Voltak, akik ezt az életet nem vállalták, s fejüket csavargásra adták. Ezekből gyülevészproletariátus keletkezett, amely

elég nagyszámú lehetett. Az 1514. évi országos hadítanács azzal számolt, hogy a keresztes sereg csupa „hazulról elzüllött, kapakaszakerülő, kinnálló betyárból" fog kikerülni.

A parasztság aranykoráról mindez aligha tanuskodik. A 14—15. század nem a feudális magyar parasztság aranykorszaka, hanem a parasztság széthasadásának, széles tömegei elszegényedésének, elnyomorodásának a korszaka volt.

De a feudális gazdagparasztság aranykorszakáról valóban beszélhetünk. A gazdagparasztság, alighogy kialakult, erőteljesen előretört és a feudális társadalomban komoly pozíciókat szerzett. A jobbágytelkek egyrészét, főleg a pusztatelkeket, magához ragadta, legelőit és szőlőterületét pedig. a földesúri birtokterület rovására, bérleti szerződésekkel kiszélesítette. Az után megnövelt földbirtokán, a zsellérek bérmunkaerejének kizsákmányolásával, polgári árutermelésbe fogott, s a kiviteli piacon mint állatexportőr, a beviteli piacon mint a külföldi áruk fogyasztója, jelentős súllyal lépett fel. Végül anyagi előtörését politikailag is biztosította, amikor a kiváltságolt mezővárosokban a földesúri nyomás alól magát messzemenően felszabadította, s egyúttal a mezővárosi lakosságot magának alárendelte.

A gazdagparasztság előtörése azon alapult, hogy a feudális nemesség növekvő mértékben áttért a pénzgazdaságra, anélkül azonban, hogy árutermelésbe fogott volna. Pénzbevételeit nem mezőgazdasági termelőterülete, s ezzel kapcsolatban árutermelése fejlesztésével növelte, hanem a jobbágyság megterhelése útján fokozta, melynek jópénzért területeket, szántónak, szőlőnek, legelőnek még át is engedett. S minthogy az árutermelést nem fejlesztette, a pusztatelkeket, azokat a földterületeket, amelyek a megnőtt feudális nyomás, majd az állami adónyomás súlya alatt megüresedtek, éppoly kevéssé vonta be saját üzemébe, amint az előbbiek zsellérbérmunkássá süllyedt megművelőit sem állította saját szolgálatába. A felszabadult föld és munkaerő így egyformán a gazdagparasztság prédája lett, s az árutermelést, az utóbbiak felhasználásával, a gazdagparasztság terjesztette ki. Ezzel a gazdagparasztság súlya a termelésben megnőtt, ami politikai súlyának a növekedését is maga után vonta.

De a gazdagparasztság súlygyarapodását a nemesség nem nézte tétlenül. Amikor a telkesjobbágy zsellérré és a gazdagparaszt bérmunkásává változott, a földesúr elesett attól a jövedelemtől, amelyet a telkesjobbágytól húzott. A bér, melyet a

telekért a gazdagparaszttól és a szolgáltatás, melyet a zsellértől kapott, ezért a veszteségért nem kárpótolta. S ezenkívül a nemesség egyrésze, a középbirtokos nemesség, a 15. század végefelé maga is az árutermelés útjára lépett. Az árutermeléshez pedig földre és munkaerőre volt szüksége, s a gazdagparasztság éppen ezt hódította el előle. Ezért a nemesség, a 15. század végén, a gazdagparasztsággal szemben ellentámadásba ment át.

Az 1492. évi decretum 47—49. cikkei, az 1351. évi decretum rendelkezésének a felújításával kimondották, hogy ezentúl minden jobbágy, akár falun, akár mezővárosban él, minden szántóföld vagy szőlő után, akár úrbéri telekként bírja ezt, akár saját földesurától vagy más földesúrtól bérli, kilencedet tartozik adni. A nemesség ezzel a rendelkezéssel a gazdagparasztságot két döntően fontos ponton akarta visszaszorítani. Először attól az anyagi előnytől akarta megfosztani, amelyet a szőlők, de különösen a pusztatelkek olcsó bérlete, s az úrbéri teleknek a kilencednél enyhébb megterhelése jelentett. Ez a csapás a gazdagparaszt tőkefelhalmozása ellen irányult. A nemesség célja itt az volt, hogy azt az értéktöbbletet, melyet a zsellérség a gazdagparasztoknak termelt, elsajátítsa. Másodszor a mezővárosi gazdagparasztság személyi függését akarta visszaállítani.

Az az intézkedés, hogy minden paraszt egyénileg kilencedet fizessen, annyit jelentett, hogy a mezővárosok úrbéri kötelezettségeiket kollektíven, egy összegben fizetett pénzbeli cenzus által nem válthatják meg, hanem az úrbér fizetését illetően visszakerülnek a földesúri tisztek közvetlen, minden egyes parasztra kiterjedő ellenőrzése alá, egyet jelentett tehát a mezővárosi szabadság legfontosabb részének a megszüntetésével.

Mint a többi feudális törvényt, ezt sem hajtották teljesen végre. De a törvény végrehajtása megkezdődött. S a gazdagparasztság a választ az 1514. évi parasztforradalomban adta meg.

3. A népesség

Az 1494—95. évekből fentmaradtak az akkori kincstartó, Ernuszt Zsigmond számadásai az állami adóbevételekről. Ezek a számadások, bár egy népszámlálás pontos eredményeit távolról sem pótolhatják, valami alapot mégis nyujtanak ahhoz, hogy Magyarország 15. századvégi népességéről, a népesség számáról megközelíthető képet alkossunk. A számadások csak kiin-

duló alapul szolgálhatnak, mert nem a népesség, hanem az adófizető porták számát adják meg. És ezt sem az ország egész területén, hanem csak egy részében, mindenesetre a nagyobbik, a terület mintegy 2/3-át kitevő részében. Magyarország területe, Erdéllyel és Szlavóniával együtt, de Horvátország nélkül, 313.000 km² volt. (Az akkori Horvátország a későbbi Horvát-Szlavonországnak nagyjából azt a részét foglalta magában, amely a Szávától délre esik.) A számadások az adófizető porták, illetve Szlavóniában a füstök számát 202.700 km² területen adják meg. De legalább a helységek számát a többi terület 74.300 km²-es részéről is ismerjük, Csánky Dezső „Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában" c. munkája és az ezt kiegészítő dolgozatok alapján. Minthogy ez a munka, mely a helységek számát az okleveles anyag alapján megyénként megállapította, az adófizető portákban összeírt terület 156.000 km²-es darabját is felöleli, s így az utóbbi területről nemcsak a porták, hanem a helységek száma, tehát a helységekre átlagosan eső portaszám is ismeretes, amely 12.2, ezen az alapon kiszámíthatjuk a porták számát további 74.300 km²-es területre. A fentmaradó 36.000 km²-re vonatkozólag azután már csak a portaösszeírás alapján nyert népsűrűségi viszonyszámból indulhatunk ki, amely szerint 100 km²-re 104 porta, illetve ennek megfelelő számú család esett. Az adatok, megyénként és országrészenként részletezve a következők:[57]

	Terület km²	Helység	Porta	100 km²-re esik helység	porta	Egy helységre esik terület	porta	Egy portára esik terület km²-ben
Északnyugati Felvidék								
a) 1. Trencsén	4.455	418	3.791½	9	85	11	9	1.2
2. Turóc	1.120	—	976½	—	87	—	—	1.1
3. Zólyom	2.635	—	1.546	—	59	—	—	1.7
4. Gömör 5. Kishont	4.110	398	4.013½	10	98	8	8	1.0
6. Szepes	2.740	195	1.962	7	72	14	10	1.4
Együtt	15.060		12.289½	9	82	11	9	1.2

[57] A megyék egykorú területének a kiszámítása Csánky munkája alapján történt. Az 1494. és 1495. évi portaszámok közül általában a magasabb vétetett figyelembe, a jászkun stb. porták levonásával. A Csánky által kimutatott helységszámból csak a sz. kir. városok vonattak le.

	Terület km²	Helység	Porta	100 km²-re esik helység	100 km²-re esik porta	Egy helységre esik terület	Egy helységre esik porta	Egy portára esik terület km²-ben
b) 7. Árva	2.020	—	301	—	15	—	—	6.7
8. Liptó	2.245	—	854½	—	38	—	—	2.6
9. Sáros	3.650	450	2.200	12	60	8	5	1.7
Együtt	7.915		3.355½		42			2.4
Az egész együtt	22.975		15.645	10	68	10	8	1.5
Északi Dunavidék								
10. Pozsony	4.370		4.435		101			0.9
11. Nyitra	5.520		7.003½		127			0.8
12. Bars	2.725		2.287		102			1.0
13. Esztergom	935		1.322		141			0.7
Együtt	13.550		15.547½		115			0.9
Északi Dunántúl								
a) 14. Moson	1.990	73	923	4	46	29	13	2.2
15. Sopron	3.255	321	2.140	10	66	10	6	1.5
16. Győr	1.535	170	2.003	11	130	9	12	0.8
17. Komárom	2.835	244	2.195	9	77	12	9	1.3
18. Vas	5.475	826	5.051	15	92	7	6	1.1
19. Veszprém	3.950	375	3.500	9	89	11	9	1.1
20. Fehér } 21. Solt }	6.520	428	5.412	7	83	15	12	1.2
Együtt	25.560	2.447	21.224	10	83	10	9	1.2
b) 22. Pilis	945	67	1.956	7	207	14	29	0.5
Az egész együtt	26.505	2.514	23.180	9	87	11	9	1.1
Déli Dunántúl								
23. Zala	5.995	1.113	9.553	19	159	5	9	0.6
24. Somogy	6.270	964	11.012	15	176	7	11	0.6
25. Tolna	4.715	561	10.031½	12	213	8	18	0.5
26. Baranya	5.635	949	15.018½	17	267	6	16	0.4
Együtt	22.345	3.587	45.615	16	204	6	13	0.5
Alsó Szávavidék								
27. Pozsega	2.500	465	3.647½	19	146	5	8	0.7
28. Valkó	5.535	1.216	—	22	—	5	—	—
29. Szerém	2.725	237	—	9	—	11	—	—
Együtt	10.760	1.918		18		6		

	Terület km²	Helység	Porta	100 km²-re esik helység	100 km²-re esik porta	Egy helységre esik terület	Egy helységre esik porta	Egy portára esik terület km²-ben
Északkeleti Felvidék								
a) 30. Zemplén	6 280	511	6.243	8	99	12	12	1.0
31. Ung	3.230	212	2 653	7	82	15	13	1.2
32 Bereg	3 790	180	2 860	5	75	21	16	1.3
Egyutt	13.300	903	11.756	7	88	15	13	1.1
b) 33. Mármaros	9.720	133	1 718	1	20	73	13	5.7
Az egész egyutt	23 020	1 036	13 474	5	59	22	13	1.7
Északi Dombvidék								
34. Hont	2 630	—	3.659	—	139	—	—	0.7
35. Nógrád	4.245	366	5 026	9	118	12	14	0.8
36. Borsod	3 630	263	5.000	7	138	14	19	0.7
37. Abaujvár	2 710	331	3 530	12	130	8	11	0.8
38. Torna	780	64	1.000	8	128	12	16	0.8
Együtt	13.995		18.215	9	130	11	14	0 8
Északkeleti Dombvidék								
39. Ugocsa	1 210	77	1.368	6	113	16	18	0.9
40. Szatmár	5 690	352	6 184	6	109	17	18	0.9
41. Középszolnok	3.155	251	2.610	8	83	13	10	1.2
42. Kraszna	1.170	102	800	9	68	11	8	1.5
Egyutt	11.225	782	10 962	7	98	14	14	1.0
a) **Északi Alföld**								
43. Pest	5.655	205	4.500	4	80	28	22	1.3
44. Heves	6.100	296	5 428	5	89	21	21	1.1
45. Kulső-Szoln.	2.595	65	1.679	3	65	40	26	1.5
46 Szabolcs	7 020	310	4 578	4	65	22	15	1.5
Egyutt	21 370	876	16.185	4	76	24	19	1 5
b) **Déli Alföld**								
47. Bodrog	4 430	225	—	5	—	20	—	—
48. Csongrád	4.515	90	—	2	—	50	—	—
49. Csanad	5 335	211	—	4	—	25	—	—
50. Békés	3 670	110	—	3	—	33	—	—
51. Bács	4.560	332	—	7	—	14	—	—
52. Torontál	1.965	56	—	3	—	35	—	—
53. Keve	4.265	69	—	2	—	62	—	—
Együtt	28.740	1.093		4		26		
Az egész egyutt	50.110	1.969		4		25		

	Terület km²	Helység	Porta	100 km²-re esik helység	100 km²-re esik porta	Egy helységre esik terület	Egy helységre esik porta	Egy portára esik terület km²
Alföld-Erdélyi határvidék								
54. Bihar	11.565	536	—	5	—	22	—	—
55. Zaránd	4.680	442	—	9	—	11	—	—
56. Arad	3.970	392	—	10	—	10	—	—
57. Temes Szörény	11.880	1.012	—	9	—	12	—	—
58. Krassó	5.250	300	—	6	—	17	—	—
Együtt	37.345	2.682		7		14		
Erdély								
a) **Mezőség**								
59. Kolozs	4.730	294	6.788	6	144	16	23	0.7
60. Kuküllő	1.725	145	3.374	8	196	12	23	0.5
Együtt	6.455	439	10.165	7	157	15	23	0.6
b) **Hegyvidék**								
61. Fejér	6.075	—	6.788	—	112	—	—	0.9
62. Belső-Szoln. 63. Doboka	6.630	294	5.908½	4	89	23	20	1 1
64. Torda	5.745	214	4.071½	4	71	27	19	1.4
65. Hunyad	5.910	489	5.654½	8	96	12	12	1.0
Együtt	24.360		22.422½	5	92	18	16	1.1
Az egész együtt	30.815		32.587½	5	106	17	18	0.9
Szlavónia								
66—69. Verőce, Kőrös, Varasd, Száván inneni Zágráb	14.450	—	15.612½	—	108	—	—	0.9
Összesen	277.000			8	104	12	12	1.0
Összeírva		18.547	210.671					

Az adóportákból a népességre nem közvetlenül, hanem azoknak a háztartásoknak a számából következtethetünk, amelyek egy-egy portában adóztak. Itt elsősorban a jobbágyháztartásokról van szó. Az első kérdés tehát az, hogy egy-egy adóportára hány jobbágyháztartás esett. A porta a jobbágyok adóztatása szempontjából azonos volt az egész jobbágytelekkel, s így arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy egy-egy egésztelekre hány jobbágyháztartás esett. A választ megadják

maguk az 1494—95. évi adószámadások. Ezek szerint ugyanis Szlavónia, az ország többi részétől eltérően, nem portánként, hanem füstönként, tehát háztartásonként adózott. Éspedig ugyanakkor, amikor az ország többi részében az egész telek után 1 Ft adót fizettek, Szlavóniában az adótétel füstönként $^1/_2$ Ft volt. Annak feltevése mellett tehát, hogy a háztartások Szlavóniában is ugyanolyan súlyú adóterhet viseltek, mint az ország többi részében, megállapítható, hogy az egész telekre átlagosan két háztartást számítottak. Ezt az eredményt az urbariális adatok is megerősítik, nevezetesen a világosi urbárium, amely a fentmaradt urbáriumok között a telekfelaprózódás szempontjából többé-kevésbbé a középhelyzetet képviseli. Ennél egy-egy telekre majdnem két, pontosan 1.87 jobbágyháztartás, illetve család esett.

A portákban összeírták, 1494—95-ben, az „egytelkes nemeseket", tehát a nemesparasztok háztartásait is. Ezzel kapcsolatban külön probléma nem merül fel. A nemesi jogcím a paraszttelkeket a feldarabolódástól nem óvta meg, egy-egy telekre tehát átlagosan itt is ugyanannyi háztartást számíthatunk, mint a jobbágytelkeknél. (Az 1495. évi összeírásban Ung megyénél például $41^1/_2$ egytelkes nemes szerepel.) Azokban a megyékben, amelyekben az adóösszeírások az egytelkes és hasonló nemesi portákat külön feltüntették, ezek az összes porták 3.3%-át tették ki.

De a portákban összeírták a zsellérháztartások egyrészét is, azokat, amelyek adókötelesek voltak. Az 1478. évi decretum szerint az adót azokra a zsellérekre kellett kiróni, akik szántóföldet vagy szőlőt műveltek. S az, hogy a zsellérek 1494—95-ben tényleg adóztak, kitűnik az 1495. évi adószámadásból, amely Pilis megyével kapcsolatban 65 zsellérportát külön megemlít. Itt azonban felmerülnek a következő kérdések: 1. Hogy viszonylott a zsellérek száma a jobbágyok számához? 2. A zsellérek hányadrésze volt adóköteles? 3. Hány zsellérháztartást írtak egy-egy portában össze?

Az első kérdés tekintetében egyedül a csekélyszámú urbariális adat nyujt tájékoztatást. Az ezekből kitűnő középhelyzetet nézve, a zsellérek a jobbágyok és zsellérek együttes számának kb. 25%-át tették ki. A második kérdésre is csak hozzávetőleges választ adhatunk. Tudjuk, hogy a középkori Európában a zsellérek nagyobbrésze valamilyen törpe földdarabot birtokában tartott. Ezen az alapon az adófizető zselléreket az egész zsellérségnek mintegy 2/3 részére tehetjük. Ezt a felte-

vést valamennyire a világosi urbárium is megerősíti. mert a világosi uradalomban a negyedteleknél kisebb, tehát tényleg zsellérparcellát birtokló jobbágyok az összes jobbágyság 57%-át tették ki, amihez a szőlőművelő zselléreket is hozzá kell még adni. A harmadik kérdésre a választ az 1437. évi apáti egyezségben találjuk meg. Ez a kétmarhás jobbágy terhére, aki a negyedtelkesnek felel meg, kétszer annyi földesúri cenzust ír elő, mint a zsellér terhére. Ezzel megegyezik, jóval későbbi időben, az 1647. évi decretum 25. cikkének a rendelkezése, amely az állami adóteher szempontjából a kétmarhás jobbágyot két marhátlan zsellérrel azonosítja. Minthogy egy portában négy negyedtelkes jobbágyot írtak össze, ezen az alapon feltehetjük, hogy egy porta adóját kétszerannyi, vagyis nyolc zsellérháztartás fizette.

Igy azt az eredményt kapjuk, hogy a porták 91.7%-a esett a jobbágyokra, 5%-a a zsellérekre és 3.3%-a a nemesparasztokra. S minthogy a jobbágy- és nemesparaszti portákra egyenként két háztartás, a zsellérportákra pedig egyenként nyolc háztartás jut, minden 100 porta 190 jobbágy- és parasztnemesi és 40 zsellérháztartást, összesen 230 háztartást képvisel. Ehhez most már a portákban össze nem írt zsellérséget, a feltevés szerint az adózó zsellérség 50%-át, vagyis 100 portánként további 20 háztartást hozzáadva, a végső eredmény 100 adófizető portára 250 háztartás.

A paraszthháztartásban kis- és nagycsalád egyaránt élhetett. De a zsellérháztartások túlnyomó többsége és a telkesjobbágy — valamint nemesparaszt-családok többsége kiscsaládból állott. A zsellérháztartás nyomorúságos kerete a nagycsaládnak megélhetést nem biztosított. És a telkesjobbágy-nemesparasztok közül is csak az egésztelkesek egyrésze élhetett nagycsaládi formában. mert a nagycsaládnak féltelek nem volt elegendő. A háztartást a népességszámítás szempontjából a kiscsaláddal azonosíthatjuk. Az a hiba, ami így előáll, kiegyenlítődik azáltal, hogy a telkesjobbágy-nemességet, egy telekre két családot véve, a valóságosnál valószínűleg valamivel többre számítjuk. A világosi urbáriumban, amely a telkesjobbágyok tagozódása szempontjából a középhelyen áll, egy-egy telekre, láttuk, kettőnél kevesebb, 1.87 család esett.

Hány tagot számlált most már egy-egy kiscsalád? Rendszerint négy vagy öt tagot szoktak számítani. Az azonban távolról sem közömbös, hogy milyen szorzószámot választunk. A 4-es és az 5-ös szorzószám lényegesen eltérő társadalmi viszo-

nyoknak felel meg és aszerint, hogy az egyiket vagy a másikat alkalmazzuk, lényegesen eltérő eredményekre jutunk, amely a középkori magyar viszonyok mellett a millió lélek körül járó különbségekben jut kifejezésre.

A 4-es szorzószám, mely a 4 tagból, szülőkből és 2 gyermekből álló családot veszi alapul, olyan társadalomnak felel meg, melyben a népesség nem szaporodik, hanem állandóan ugyanazon a színvonalon marad. A két szülő helyébe a következő nemzedékben a két gyermek lép. Az 5-ös szorzószám viszont, amely az öt tagból, szülőkből és három gyermekből álló családból indul ki, gyorsan szaporodó népességet feltételez. Itt a két szülő helyébe a következő nemzedékben három gyermek lép, ami 50%-os szaporulatnak felel meg, s egy évszázad alatt a népességnek több mint megháromszorozódására vezet.

Milyen szorzószámot kell tehát alkalmaznunk, hogy a valóság keretei között maradjunk? A válasz néhány előkérdés tisztázását kívánja meg. Szaporodott-e a népesség a feudális társadalomban és közelebbről a 15. századvégi magyar feudális társadalomban? Ha igen, milyen ütemben? És egyáltalában: törvénye-e a társadalmi fejlődésnek a népesség szaporodása?

A népesség akkor szaporodik, ha a születések arányszáma a halálozások arányszámát felülmúlja. Szükségszerű ez? Kisebb időszakokat tekintve, nyilvánvalóan nem. Itt véletlenek döntenek, melyek az egyik arányszámot a másik fölé emelik, vagy annak alásüllyesztik. Ha azonban egész történeti-társadalmi korszakokat nézünk, vagy a különböző korszakokat magábanfoglaló egész történeti-társadalmi fejlődést tekintjük, akkor a tények azt mutatják, hogy a népesség általában szaporodik, tehát a születések arányszáma széles időbeli keretben a halálozások arányszámát felülmúlja.

Ez a folyamat a történeti-társadalmi fejlődés alaptörvénye, a termelőerők fejlődése alapján játszódik le. A termelőerők fejlődnek az egyes történeti-társadalmi korszakokon belül — ami az időleges visszaeséseket természetesen nem zárja ki — és fejlődnek a különböző korszakokat magábanfoglaló egész történeti-társadalmi fejlődés során. A termelőerők fejlődése pedig növekvőszámú népesség megélhetését biztosítja, s ezen az alapon a születések arányszáma, általános irányzatként, a halálozások arányszáma felett mozog. Ehhez képest az eddigi történeti valóságban azt látjuk, hogy a fejlődésben egymást követő történeti-társadalmi alakzatoknak növekvő népsűrűség felel meg, s hogy a népsűrűség rendszerint az egyes történeti-

társadalmi korszakokon belül is növekszik, ha a növekvést időközi visszaesések meg is szakítják.

Ebben az értelemben a népesség szaporodása általánosérvényű társadalmi törvény. De ugyanakkor a népszaporodást illetően minden történeti-társadalmi alakzaton belül különleges népességi törvény érvényesül, amennyiben a népesség szaporodási üteme minden történeti-társadalmi alakzatban más és más. Éspedig, annak megfelelően, hogy a termelőerők fejlődése a történeti-társadalmi alakzatok egymástváltása során meggyorsul, az egymástkövető történeti-társadalmi alakzatokban a népszaparodásnak mind erősebb ütemével találkozunk. A népesség a kapitalizmusban gyorsabban növekszik, mint a feudalizmusban, a feudalizmusban gyorsabban, mint az őskommunista társadalomban. A törvény alól csak a kapitalizmus hanyatló, imperialista korszaka kivétel, amelyben a termelőerők fejlődése s ezzel a népszaporodás üteme meglassul. (Lásd az utóbbi népességi törvények kifejtését Urlanisz: Roszt naszeljénija v Evrope című 1941-ben megjelent munkájában, amelynek eredményei azonban több részletkérdésben nem fogadhatók el.)

Olyan különleges körülmények, amelyek a feudális magyar társadalomban a 15. század végén a népszaporodásnak útjában állottak volna, tehát akár a halálozási arányszámot felemelték volna a születési arányszám mértékére, akár az utóbbit leszállították volna az előbbi mértékére, nem mutathatók ki. Ennek következtében a kérdéses szorzószám megállapításánál olyan családi létszámot kell alapulvenni, amely mellett a népesség szaporodik ugyan, de a szaporodás üteme a feudális társadalom viszonyainak megfelelően mérsékelt. A feudális társadalomban ugyanis a születési arányszám, főleg a korai házasságkötés következtében magas, de ugyanakkor a halálozási arányszám is, főleg a járványok és éhínségek következtében, magasra emelkedik, s így a szaporodás üteme végeredményben alacsony. A középkori magyar viszonyok alapján megfelelőnek tekinthető a 4.1-es családi létszám (100 családra 410 fő), amely mellett a népesség száma 100 év alatt kb. 1/6 résszel nő. A középkorban Magyarország népessége, mint látni fogjuk, nagyjában az utóbbi arányszám szerint szaporodhatott.

E családi létszám alapulvételével a következő eredményre jutunk:

	Terület nagysága km²-ben	Portál száma	Családok száma	Lelekszám
Portákban összeírt terulet	202.700	210.671	526.677	2,139.376
Helységekben összeírt terület	74.300	63.781½	159.454	653.761
Össze nem írt terulet[58]	36.000	—	93.392	382.907
Összesen:	313.000	274.452½	779.523	3,196.044

A kereken 3,196.000 főnyi népességet ki kell azonban még egészíteni a sz. kir. városok lakosságával, az egyházi rend tagjaival és a birtokos nemességgel. A sz. kir. városokra 90—100.000 főt, az egyházi rendre (papok, szerzetesek, apácák) 30.000-et, a birtokos nemességre 40.000-et számítva, 3,366.000 kereken 3,400.000 főnyi lakosságot kapunk.

Az utóbbi felemelt népszám keretében a lakosság két további csoportja, a földesurak háznépe és a havasi pásztornép is elfér. Az utóbbi csekélyszámú volt. Ez abból is látszik, hogy megadóztatásukat Mátyás nem tartotta érdemesnek. Ami pedig a földesurak háznépét illeti, ez ugyan nagyobbszámú csoport volt, de nagyrésze már a portákban összeírt jobbágyságban és a zsellérségben szerepel, minthogy berendelt jobbágy- és zsellérfiúkból állott.

A 3,400.000 főnyi népesség a 313.000 km² területen km²-ként 10—11 fő (pontosan 10.86) népsűrűséget eredményez. (Horvátország hozzáadásával a népesség száma kereken 3,500.000-re emelkedik.)[59]

Magyarország népességét a 15. század második felében, korábban Csánky Dezső munkája alapján, 4½—5 millióra becsülték. Az ország 15. századi lakosságát újabban Szabó István is több mint 4 millióra tette. Az ilyen becslések úgy keletkeznek, hogy a családi létszámot a „szokásos" 5-ös szorzószám alkalmazásával állapítják meg. S emellett figyelmen kívül hagyják, hogy az adóportákban a 15. század végén a földesúri

[58] Ide tulnyomoan kiváltságos keruletek, a székelyek, jászok, kunok, szászok, stb. tartoznak.

[59] Anglia lakosságát 1500 körül a legújabb szamítások kb. ugyanennyire, 3,300.000 főre teszik. De Anglia terulete (Wales, Skócia és Irland nélkül, melyek lakossága az előbbi számban nem szerepel) csupán 131.000 km² volt, tehát a km²-re számított népsűrűség Angliában, a Magyarországon kimutatható 10—11 fővel szemben, elérte a 25-öt. Magyarország középkori népsűrűsége Lengyelországéhoz áll közel, amelyet 1336-ban 150 000 km²-en 8-ra, 1578-ban 250 000 km²-en 12-re tesznek.

háznép és a zsellérek egyrészét, és az egytelkes nemességet is összeírták.[60]

Valószínű, hogy Magyarország népsűrűsége — a honfoglalás időpontjában és a szóbanforgó területen — km²-ként 3—4 körül járt. (Csehország lakosságát az 1000. év körül 50.000 km² területen 250.000 főre, tehát népsűrűségét km²-ként öt főre becsülik.)

Az őslakosság áttérőben volt a vad talajváltó (égető) földművelés rendszeréről a szabályozott talajváltó rendszerre, s ennek az átmeneti kornak az előbbi népsűrűség felel meg. Ez annyit jelent, hogy a honfoglaló magyarsággal együtt a lakosság száma 1,300.000—1,400.000 fő körül mozgott. Ez a népesség a 15. szazad végére akkor nőhetett fel 3,400.000 főre, ha 100 évenkint átlagosan mintegy 1/6 résszel szaporodott. E feltevés mellett a népesség fejlodéséről a következő képet kapjuk:

9.	század vége	1,348.000 fő
10.	„ „	1,573.000 „
11.	„ „	1,835.000 „
12.	„ „	2,141.000 „
13.	„ „	2,498.000 „
14.	„ „	2,914.000 „
15.	„ „	3,400.000 „

A népesség tehát 600 év alatt kb. 150%-kal növekedhetett. A növekedés természetesen nem volt egyenletes, többlete az egyik évszázadról a másikra az 1/6 résznél hol kisebb, hol nagyobb lehetett. De valószínű, hogy azért a megelőzőhöz képest egyik évszázad sem végződött népességhiánnyal, annak ellenére, hogy a tatárjárás a 13. század közepén és a nagy pestisjárvány a 14. század közepén, a népesség átmeneti csökkenését vonta maga után. A tatárjárás hatása nem volt oly pusztító, mint az egykorú feljegyzések állítják, melyek ilyen esetekben mindig erősen túloznak. A nagy pestisjárvány pedig Magyarországon enyhébb formában lépett fel, mint a sűrűbben benépesült és intenzívebb gazdasági szálakkal egybefűzött Nyugat-Európában. A lakosságnak nem fele vagy harmadrésze pusztulhatott el, mint állítólag Angliában és Olaszországban, és még 1/6—1/7 része sem, mint ahogy Francia- és Németor-

[60] A tulzások a középkori Magyarország népességének megállapításánál arra vezetnek, hogy a török korszak, a 16—17 század eseményeinek elnéptelenítő hatását is túlozzák

sággal kapcsolatban újabban felteszik, hanem legfeljebb 10%-a. Az ilyen hiányt pedig, a század végére, a természetes népszaporodás is kiegyenlíthette. Ezenkívül a bevándorlás éppen a 13—14. században folyt a legerőteljesebben.[61]

A Csánky és mások által feldolgozott, összesen 230.000 km² területen 18.547 helység nyomát találták. Ezen a területen tehát minden 100 km²-re nyolc helység esett. Ha ezt az arányszámot az ország egész, 313.000 km²-nyi területére átvisszük, az összes helységek számát 25.040-ben kapjuk meg.[62] Ebből a kiváltságos kerületek stb. levonása után fentmaradó 277.000 km²-re 22.160 helység esik, 274.452½ portával és 2,813.138 főnyi parasztnépességgel. Levonva a portaszámból a nemesparasztokra eső 3.3%-ot, s a teljes parasztnépességből a nemesparasztokat, marad kereken 265.000 porta és 2,738.000 főnyi jobbágy- és zsellérnépesség. A 22.160 helység, amelyben ez a jobbágy- és zsellérnépesség élt, két csoportba tartozott: a nagyobb mezővárosok és a kisebb falvak csoportjába. Ha a mezővárosok számát 850-re és a mezővárosok átlagos lakosságát a falvak átlagos lakosságának az ötszörösére tesszük, azt kapjuk

[61] A kb. 200.000 főnyi honfoglaló magyarság (a fenti értelemben vett) Magyarországnak kezdetben csak mintegy harmadrészét szállotta meg. De ez nem változtat azon, hogy, ha a fenti szám nagyjában helyes, az egész ország 1,350.000 főnyi népességének csak 15%-át tette ki. Hogyan lehetséges akkor, hogy, mint állítják, a 15. század második felében Magyarország lakossága 75—80%-ban magyar nemzetiségű volt? Először is az utóbbi számarány nyilván erős helyesbítésre szorul. Azután és főképpen a magyarázat abban áll, hogy a magyarság az ország legtermékenyebb sík- és dombvidékét szállotta meg. Itt pedig nemcsakhogy az őslakosságot nyelvileg elmagyarosította, hanem az élelmiszertermelés gyors fejlesztésével párhuzamosan, sokkal erőteljesebben is szaporodott, mint a mostoha hegyvidéket megülő többi nemzetiség. Ha feltesszük, hogy a 200.000 főnyi magyarság, illetve ivadékai az ország őslakosságából 200.000 főnek megfelelő hányadot, illetve ezek ivadékait elmagyarosították, az így megduzzadt magyarságnak a 600 év alatt valamivel több mint 300%-kal kellett növekednie a többi nemzetiség valamivel kevesebb mint 100%-os növekedésével szemben, ahhoz, hogy a 15. század végére az ország lakosságának a felét tegye ki. Egy ilyen fejlődésben pedig semmi valószínűtlen nincs.

[62] Lehetséges, hogy ez a szám a valóságosat lényegesen meghaladja. Eléggé valószínű, hogy Csánky helységnévjegyzékében sok olyan falu szerepel, amely a 15. század második felében már nem létezett. A falu elpusztult, lakói széjjelfutottak. Legalábbis feltűnik, hogy Csánky pl. Zala-megyében, amelyet ma, 387 községével, az ország egyik, községekkel legjobban behintett területének ismerünk, ezt a számot is jóval meghaladóan 1113 helységet mutat ki. Ha azonban a helységek száma lényegesen kisebb volt, akkor csökkenteni kell a népesség számát is, melynek egyrészét a Csánky által megadott helységszám alapján számítottuk ki.

eredményül, hogy a 850 mezővárosban összesen 455.000 zsellér és jobbágy lakott (a falvak és mezővárosok együttes lakosságának 16.6%-a), s egy-egy mezőváros átlagos lakossága 535 főt tett ki. Ezzel szemben a 21.310 falu 2,284.000 főnyi jobbágy- és zsellérlakosságából egy-egy falura átlagosan 107 ember esett. A 265.000 portából egy-egy helységre átlagosan 12, a 850 mezővárosra 43.990, és egy-egy mezővárosra átlagosan 52, míg a 21.310 falura összesen 221.010 és egy-egy falura átlagosan 10 3/8 porta esik. Ami a mintegy 50 sz. kir. város 95—100.000 főnyi lakosságát illeti, a valóságtól talán nem járunk túl messze, ha feltesszük, hogy 10 város átlaglakossága 4000 főt, 15 városé 2000 főt és 25 városé 1000 főt tett ki.

A falvakban a 107 főnyi átlagos lakosságnak 26 (kis) család felel meg. Ebből átlagosan 6—7 család zsellér, 19—20 család telkesjobbágy volt, s az utóbbiak átlagosan kereken 10 telken gazdálkodtak. A községek szerint feldolgozott anyagból azután az is kitűnik, hogy egy-egy helység átlagos területe 12.4 km², vagyis 2155 kat. hold, vagy 2800—2900 m. hold volt.

A középkorvégi magyar falunak ez az átlagos képe persze matematikai konstrukció eredménye, s annak a valóságban csak egy-két megye, mint Zemplén és Hunyad viszonyai felelnek meg. De arra alkalmas, hogy az egyes országrészek eltérő viszonyainak a megvizsgálásához alapul szolgáljon.

Az egyes országrészek viszonyai az átlagos képtől mind a falvak lakosságát, mind ezek területét illetően, többnyire lényegesen eltérnek. (Az adatok mérlegelésénél azt is szem előtt kell tartani, hogy az egyes országrészeket a természeti viszonyok milyen mértékben tették mezőgazdasági termelésre alkalmassá.) Ami az egy-egy falura eső portaszámot illeti, ez Erdélyben és (bizonyára az egész) Alföldön, általában tehát Kelet-Magyarországon jóval az átlag felett, míg az Északnyugati-Felvidéken és az Északi-Dunántúlon, tehát Nyugat-Magyarországon lényegesen az átlag alatt áll. A falvak területe szempontjából a helyzet hasonló. Az átlag felett ismét Kelet-Magyarország: Erdély és különösen az Alföld helyezkedik el, melyeket ezúttal az Északkeleti Felvidék egészít ki; míg átlag alatt újból Nyugat-Magyarországot: az Északnyugati-Felvidéket és Dunántúlt találjuk, különösen az utóbbi déli részét, az Alsó-Szávavidék kíséretében. Az átlagot mindkét szempontból csak az Északi- és az Északkeleti Dombvidék közelíti meg. Általában tehát keleten falvanként sok portát írtak össze, úgy látszik tehát, hogy a falvak népesek voltak, s ugyanakkor

határuk nagy volt; míg ezzel szemben nyugaton a falvak, csekély portaszámukkal, gyérenlakottak voltak és kis területtel rendelkeztek.

Ebből látszólag mindössze az következnék, hogy az ország két felében eltérő települési szokások uralkodtak. Valójában azonban nem erről, illetőleg nemcsak erről van szó. Ha ugyanis a portaszámot a népszám egyenes kifejezésének tekintjük, akkor azt találjuk, hogy a népsűrűség keleten, az erdélyi Mezőség kivételével, a túl nagy határok következtében, nyugaton, különösen a Déli-Dunántúl kivételével, a falvak gyér lakottsága következtében alacsony volt, míg az erdélyi Mezőségen a nagyobb falusi lakosság, a Déli Dunántúlon pedig a kisebb terület következtében magasra emelkedett. S az, hogy nyugaton az Északi-Dunántúl és keleten az Erdélyi Hegyvidék egyformán ritkán lakottak voltak, sőt hogy az utóbbi, hatalmas rengetegeivel viszonylag még sűrűbben települt is lett volna, mint az Északi-Dunántúl; s ezzel szemben a Déli-Dunántúl és az Alsó-Szávavidék éppen az erdélyi Mezőséggel együtt emelkedett a népsűrűség szempontjából az országos átlag fölé — a valóságnak semmiképpen sem felelhet meg. Bizonyos, hogy a népesség az egész Dunántúlon sűrűbb volt, mint Erdélyben, akár mint az erdélyi Mezőségen is. Következőleg, ha az egyes országrészeket állítjuk szembe egymással, a portaszámot nem tekinthetjük a népszám egyenes kifejezésének, hanem fel kell tenni, hogy ugyanaz a portaszám különböző országrészekben különböző népszámot képvisel.

Ugyanaz a portaszám egy-egy országrészben az átlagosnál nagyobb népszámot akkor képviselhetett, ha egy-egy telekre az átlagosnál több jobbágycsalád, s az átlagosnál több zsellércsalád esett, ha tehát a parasztság bomlása az átlagosnál előrehaladottabb volt. És megfordítva, ugyanaz a porta egy-egy országrészben az átlagosnál alacsonyabb létszámot akkor képviselhetett, ha egy-egy telekre az átlagosnál kevesebb jobbágycsalád és a jobbágycsaládokra kevesebb zsellércsalád esett, ha tehát a parasztság bomlása az átlagos mértéknek alatta maradt. Az Északi-Dunántúl alacsony portaszámát a népsűrűség szempontjából ellensúlyozta az a körülmény, hogy itt a parasztság differenciálódása az átlagos mértéknél jóval tovább haladt. A negyedtelkes jobbágyok és a zsellérek jóval nagyobb számban éltek itt, mint másutt. Ennek következtében azután a népsűrűség is magasabb volt, mint a portaszám mutatja. S viszont az erdélyi Mezőségen a magas portaszámot ellensúlyozza az a

körülmény, hogy itt a parasztság bomlása az átlagos mértéknek alatta maradt. Ezen a vidéken több egész- és féltelkes jobbágy és kevesebb negyedtelkes és zsellér élt, mint másutt. Ennek következtében a népsűrűség is alacsonyabb volt, mint a portaszám mutatná.

A dunántúli falvakat tehát valóban jellemezte szűk határuk s az egész Dunántúlt a falvak sűrű települése. De ugyanakkor a falvak lakossága viszonylag nagyszámú és erősen differenciált volt. S az erdélyi falvakat is jellemezte tág határuk, melyet a mostohább természeti viszonyok tettek szükségessé és egész Erdélyt a falvak ritkás települése. De ugyanakkor e falvak lakossága s a lakosság differenciálódása az átlagos országos mértéket nem haladta meg. A Dunántúl minden tekintetben fejlettebb, Erdély pedig elmaradottabb gazdasági típust képviselt. Ezzel ugyan látszólag ellentétben áll az a körülmény, hogy Erdélyben egy-egy telekre átlagosan kisebb terület esett, mint az Északi-Dunántúlon, amiből az következnék, hogy Erdélyben intenzívebb termelés folyt. De nyilvánvaló, hogy ez csak látszat lehet. S a látszat azért keletkezik, mert az Északi-Dunántúlon, a parasztság előrehaladottabb bomlásával kapcsolatban, a pusztatelkek arányszáma jóval magasabb volt, mint Erdélyben. A pusztatelkek az adózó telkek között nem szerepelnek. Ha szerepelnének, a Dunántúlon egy-egy telekhez biztosan kisebb terület tartoznék, mint Erdélyben. (A Dunántúlon Pilis megye kivételes helyet foglalt el: igen népes falvak átlagos határral, tehát viszonylag csekély mezőgazdasági területtel. Itt intenzív mezőgazdasági termelés folyt, melyet két város, Buda és Esztergom közeli piaca tett lehetővé.)

A Dunántúl déli része, a népsűrűség tekintetében, valószínűleg így is az északi rész fölé emelkedett, aminél alapvetően természeti okok játszhattak szerepet. De a különbség közel sem lehetett olyan nagy, mint ezt a portaszámok szembeállítása mutatja. Lehetséges, hogy a parasztság differenciálódása és a pusztásodás a Dunántúl déli részében az átlagosnak alatta maradt.

Az Alfölddel másként áll a dolog, mint Erdéllyel. Itt a falvak feltűnően tág határát s ezzel a ritkás falutelepülést nem lehet a természeti viszonyok mostohaságával magyarázni. Itt a magyarázatot a termelés különlegessége, nagyobb külterjessége, az állattenyésztésnek a földművelésnél nagyobb szerepe adja. S ennek következtében a falvak átlagon felüli portaszáma (amely a Déli-Alföldet is jellemezhette), nem a differenciáló-

dási folyamat elmaradottságával áll összefüggésben, mint Erdélyben, hanem a különleges termelőmóddal, annál inkább, mert az Alföldet a későbbi időben is a nagyhatárú s népes községek jellemezték. Itt tehát a portaszám az átlagnak megfelelő népszámot képviselheti s ennek következtében az Alföld átlagon aluli népsűrűségét fejezi ki, ami ismét elmaradottabb termelőmódjának a következménye volt.[63]

Az Északnyugati-Felvidék lakossága szűkebb határú, sűrűn települt, apró falvakban élt — rosszminőségű hegyitalajon, melynek mezőgazdasági használhatóságát a mostoha éghajlat is korlátozta. Itt a népesség csak a földrajzi területhez viszonyítva, a természeti viszonyok mostohasága következtében volt ritka. Ha a mezőgazdaságilag hasznosítható területet nézzük, a zord klímájú északi megyék, Árva, Liptó és Sáros kivételével, átlagfeletti népsűrűséget kell megállapítani, ami abban is megnyilvánul, hogy itt az egész jobbágytelek nagysága az átlagosnak alatta marad. Az átlagfeletti sűrűséget a népességnek az átlagosnál magasabbrendű, produktívabb munkája tette lehetővé.

Az Északkeleti-Felvidék más képet mutat. Itt a falvak lakossága átlagos nagyságú volt, s tág határok között élve, az átlagos termelőmódhoz szükséges földterülettel a mostohább természeti viszonyok mellett is rendelkezett. Itt a népsűrűség, nem a földrajzi, hanem a mezőgazdaságilag hasznosítható területet nézve, az átlagosnak megfelelt (kivéve Máramaros megyét, ahol elsősorban havasi pásztorkodás folyt).

Az egész népességet, nagyjából, a következőképpen tagolhatjuk:

[63] Azt, hogy az Alföldön viszonylag ritka lakosság élt, az egyházi összeírások is igazolják. Az 1330-as években készült pápai tizedlajstromok az ország területén Szlavónia (és Horvátország) nélkül 3.800 plébániát vagy templomos helyet sorolnak fel. (Plébánia sokkal kevesebb volt, mint falu.) Ebből az Alföld hatalmas középső területére csak 416 esett, ugyanakkor, amikor a Dunántúlon egyedul a veszprémi püspökség jóval kisebb területén 885 plébánia állott fenn. S az adatok azt is tanusítják, hogy a földművelés az Alföldon kisebb szerepet játszott, mint az ország más részeiben. Békésmegyében például a földművelés első okleveles nyomával, csak 1394-ben találkozunk, s itt még a 16. században is akadtak olyan falvak, melyek földművelést vagy egyáltalában nem, vagy csak némely évben folytattak.

	Fő	(Kis) család	%
Birtokosnemesség	40.000		1.2
Parasztnemesség („egytelkesek" stb.)	74.000	18.000	2.2
Egyházi rend	30.000		0.9
Városi polgárság (és zsellérség)	100.000		2.9
Egyéb kiváltságos elem (székelyek, jászok, kunok, szászok)	382.000		11.2
Telkesjobbágyság	2,054.000	501.000	60.4
Zsellérség	685.000	167.000	20.2
Egyéb	34.000		1 0
Összesen:	3,400.000	686.000	100.0

Az együttesen 686.000 (kis-) családot kitévő parasztnemesség, telkesjobbágyság és zsellérség, tehát a parasztnépesség, a 15. század végén kereken 275.000 porta vagyis telek után adózott. (A parasztnemeseknél és telkesjobbágyoknál 2—2 családra, az adófizető földeszselléreknél 8—8 családra esett egy porta. A portát a telekkel a zsellérekné is azonosíthatjuk, mert a zsellérek legnagyobb része úrbéri telekparcella, átlagosan 1/8 parcella után adózhatott.) Ugyanakkor a 686.000 család, minthogy egy-egy család munkaerejét átlagosan féltelek kötötte le, 343.000 telket volt képes megművelni. S minthogy megélhetéséhez ez a földmennyiség szükséges volt, megközelítőleg nyilván ugyanennyit művelt is meg. Viszont az adóporták, vagyis a megművelt úrbéri telkek számát Zsigmond király idejében 400.000-re becsülték. Megállhat egymásmellett ez a három szám?

Az, hogy a parasztság a 15. század végén 275.000 telek után adózott, holott 340.000 körüli telket művelt meg, nehézséget nem okoz. A két szám különbözete (340.000—275.000 =) 65.000 telek, azokat a pusztatelkeket képviseli, amelyek szántóföldi művelés alatt állottak ugyan, de minthogy az úrbéri telekállományba nem tartoztak, állami adót nem viseltek.

Lehetséges-e azonban az, hogy a megművelt telkek száma Zsigmond idejében 400.000-et tett ki, s ez a szám akár száz év alatt is, tehát Zsigmond uralkodásának a kezdete, a 14. század vége óta 340.000-re csökkent, az adózó úrbéri telkek száma pedig egyenesen 275.000-re szállt alá? Lehetséges-e nevezetesen akkor, ha egyidejűleg feltesszük, hogy a népesség a 15. század folyamán nőtt? Az adózó úrbéri telkek számában, a portaszámban, a népszám kifejezését kell látnunk. Ha tehát a 400.000-es

portaszámot kiindulópontnak elfogadjuk, nem azt kellene-e ellenkezőleg feltenni, hogy a 15. században a népesség csökkent, hasonló arányban, mint a portaszám, tehát mintegy 30%-kal? A 400.000-es portaszám tehát nem éppen azokat igazolná-e, akik szerint Magyarország népessége járványok — meg talán a török betörések — következtében a 15. század folyamán katasztrofálisan megritkult?

Erről nincs szó. A portaszám és a népszám viszonya nem volt állandó, hanem változott, párhuzamosan a társadalmi fejlődéssel. A telekfelaprózódás és a zselléresedés folyamata nagy arányokban éppen a 15. században bontakozott ki és ennek következtében egy telek vagy porta a 15. század végén nagyobb népességet képviselt, mint a 14. század végén, és a 275.000 porta a 15. század végén nagyobb népességet képviselhetett, mint a 400.000 porta a 14. század végén.

Ha azonban a népesség a 15. század folyamán nőtt, éspedig a feltevés szerint megközelítőleg 1/6 résszel, hogyan lehetséges, hogy a megművelt telkek száma egyidejűleg 400.000-ről 340.000-re, tehát 15%-kal csökkent? Akkor meg nem kellett volna-e a 15. század folyamán folyton növekvő gabonahiánynak beállania s e gabonahiánynak a század végére katasztrofális éhínségekben kirobannia? Ilyesmiről azonban a források egyáltalában nem tudnak. Nem kell-e akkor mégis feltenni, hogy az a becslés, mely Zsigmond korában a portaszámot 400.000-re tette, helytelen volt?

A források krónikus gabonahiányról valóban nem tudnak. Ellenben ki lehet belőlük olvasni, hogy a szántóföldi munka produktivitása, éspedig a területegységre számított munka produktivitása is, a 15. század folyamán fokozatosan növekedett. Az áttérés a háromnyomásos rendszerre a 15. század folyamán állandóan előrehaladt, amivel kapcsolatban a szántóföldi munka produktivitása megnőtt. Ennek következtében a népességet — melynek növekvése a 15. században gyengébb ütemű is lehetett, mint a középkorban általában, a szükséges gabonával kisebbszámú megművelt telek is elláthatta.

Egy kérdés azonban még mindig fennmarad. Ha eszerint a 15. század végén a korábbi 400.000 helyett csak 340.000 telket műveltek meg, akkor a magyar mezőgazdasági termelés a 15. század folyamán külterjesebbé vált. Igazolják ezt a tények? Igen, igazolják. Igazolják a külterjesedésnek egy olyan folyamatát, amely egybeesett a szántóföldi termelés belterjesebbé válásával.

A 15. század folyamán az állatkivitel fellendült, amiből arra kell következtetni, hogy az állattenyésztés is kiterjedt. Ez pedig feltételezi a legelőterület kiterjedését. A 60.000 telekhez tartozó földterületet, amely a szántóföldi művelésből kiesett, legelővé alakították át. Ezek a telkek a szó szoros értelmében elpusztásodtak, („campestralis" telek egy 1492. évi adatban) és az állattenyésztés kiterjesztésére szolgáltak. Azok a parasztok, kik korábban e telkeket mint jobbágyok művelték, most a pusztatelkeken, legalább részben, mint zsellérek, pásztoremberek, hajdúk a gazdagparasztok jószágait gondozták és legeltették.[64]

A 400.000-es telekszámot tehát a 14. század vége körül, amikor a pusztásodás megindult, helytállónak fogadhatjuk el. S akkor a pusztatelkek arányszámát az eredetileg művelt összes úrbéri telek számához viszonyítva (400.000—275.000 = 125.000:400.000) a 15. század végén 31.5%-ban kapjuk meg. Ez az országos viszonyszám. A Dunántúlon a pusztatelkek arányszáma elérte a 60%-ot, más országrészekben a 20%-nak is alatta maradhatott.

Ezek a számok persze, a telkek eredeti 400.000-es száma, a 340.000 körüli művelt telek, s még a 275.000 portaszám is, statisztikai pontosságra távolról sem tarthatnak igényt. Csupán hozzávetőlegesen tájékoztatnak s értékük abban áll, hogy egymáshoz való viszonyuk felfed, megvilágít, konkretizál olyan társadalmi összefüggéseket, melyek egyébként homályban maradnának. De még azokat a feltevéseket sem szabad mereven felfogni, amelyek hozzájuk kapcsolódnak. Lehetséges, sőt bizonyosnak tekinthető, hogy a 15. század végén nem minden parasztcsalád és különösen nem minden zsellércsalád munkaereje volt teljesen kihasználva. Lehetséges, sőt bizonyosnak tekinthető, hogy a gabonatermelés és fogyasztás fejhányada a 15. század folyamán csökkent. A zsellérségre süllyedt parasztcsalád, melynek munkáját rosszul fizették s amely munkaerejét sem tudta teljesen kihasználni, kevesebb gabonát fogyaszthatott, mint a féltelkes jobbágycsalád. Ennek ellenére a feltevések és a számok itt is jó szolgálatot tesznek, hasonlóan azok-

[64] A folyamat hasonlított ahhoz, amely a 12. században Angliában megindult, ahol a szántóföldeket juhlegelővé alakították át. De Angliában a legelőkön ipari nyersanyagot, gyapjút termeltek, amelyet növekvő mértékben a belföldi ipar dolgozott fel, Magyarországon pedig élelmiszert a külföldi városok számára. S az is látható, hogy az elpusztásodás már a 15. században megindult, ez tehát nem, vagy nemcsak a török hódítás következménye volt

hoz a számításokhoz, melyeknek tárgya az arany középkori vásárlóereje. Az utóbbiak sem tekinthetők különösebben pontosnak, mégis értékes felvilágosításokat nyujtanak.

4. A székelyek, jászkunok, románok feudalizálása

A székelyeknek azzal, hogy Magyarország keleti széléig visszavonultak, sikerült magukat a magyar feudálisok közvetlen hatalma alól kivonniok. A 13—14. században, amikor a többi magyar dolgozó régen jobbágyságra süllyedt, szabadságukat még megőrizték. Ügyeiket, a király által kirendelt tisztviselő, a székely ispán felügyelete alatt, önállóan intézték s egyetlen kötelezettségük a királlyal szemben, a hadiszolgálaton kívül, bizonyos ünnepélyes alkalmakkor az ökörado („ökörsütés") lerovásában állott.

A 14. században még az ősi, a magyar társadalomban már régen elavult nemzetségi szervezetben éltek. A váradi káptalan 1339-ben kelt oklevele ispánjukat „a három székely nemzetség" ispánjának nevezi. Etnikailag kevertek voltak. A nemzetségek alcsoportjai, az ágak, túlnyomóan magyar nevük mellett szláv, besenyő és német neveket viseltek.

A 13—14. században áttértek az állattenyésztésről a földmüvelésre, mint főtermelőágra. S ezzel párhuzamosan a 15. századra a vérrokonsági nemzetségi szervezet helyébe a területi szék-szervezet lépett. A 15. század végén a székelyek hét fő- és öt-hat fiúszékben éltek. De a székeken belül és ezeknek alárendelve, a 16. század második feléig a nemzetségi szervezet is fennmaradt. Egy-egy szék területén rendesen hat nemzetség élt, s Marosszékben minden nemzetség négy ágra szakadt. A legelő és az erdő a szék közös tulajdonában állott, míg a szántóföldet az egyes falvak közösségben birtokolták, felosztva ezt időszakonként a falutársak között.

A szék önkormányzatában minden székely résztvett. És hasonlóan a székek közös gyűlésén, a székely népgyűlésen, mint 1506-ban Agyagfalván, „Székelyország lakói és az egész Székelyföldön lévő székelyeknek közönségesen minden felső és alsó renden lévői" megjelentek.

De a 15. században a demokratikus intézmények már gazdasági és jogi egyenlőtlenséget takartak. A 15. századra a székelység osztályokra hasadt és ezek között éles harc dúlt.

A vezető osztály a nemzetségi arisztokráciából fejlődött. Ennek tagjai megszerezték azokat a kir. várbirtokokat, amelyek

a székely területen feküdtek, a rajtuk élő szolganéppel együtt s ivadékaik mint úri birtokososztály kerültek a székely dolgozókkal szembe. Ez az osztály, az „előkelők," 1407-ben tűnik először elő. Mátyás 1473. évi rendeletében főembereknek (primores) nevezi őket. Kifejezetten vagyoni rendet alkottak, amint az egész székelység jogi tagozódása vagyoni különbségeken alapult. A főemberek közé csak az tartozhatott, akinek elég vagyoni ereje volt ahhoz, hogy az osztásföldekből három nyilnyit megműveltethessen. Elszegényedés a rendből való kizárásra, meggazdagodás a rendbe való emelkedésre vezetett. Utánuk rangban, Mátyás előbbi rendelete szerint, a lófők (primipili) következtek, akik lovas hadiszolgálatot teljesítettek. Legalul a közszékelyek, a dolgozó tömegek állottak. Egy 1566. évbeli adat valamelyes fényt vet a három réteg számviszonyára is. Ekkor Udvarhelyszékben 20 főember, 470 lófő és 2085 közszékely élt.

A székek vezető tisztségeit, a kapitányi és bírói tisztet választás útján töltötték be, de ezekre csak a két felső, vagyonos rend tagjai tarthattak igényt, éspedig az egyes nemzetségek s ezeken belül az ágak sorrendjében. A köznép mindössze annyit ért el, hogy az 1466. évi zabolai népgyűlés óta a tizenkét esküdt közé, akik a székbíróval együtt ítélkeztek, nyolcat a közszékelyekből kellett (vagy inkább kellett volna) választani. A 16. század elején a két felső rend kivitte, hogy nemesi módra adómentes legyen s ettől kezdve az ököradó terhét egyedül a közszékelyek viselték.

Az osztályharc a vagyoni és jogi egyenlőtlenségnek ezen a talaján folyt. A gazdagok, a főemberek, mint főleg a zabolai népgyűlés tiltakozó határozataiból látható, a közszékelyeket jobbágyságra akarták vetni: földművelő robotra, adófizetésre és egyéb szolgálatokra fogták őket. A székelyek egyrésze jobbágyságra is süllyedt. A jobbágyszékelyeket „földönlakóknak" hívták. Akadtak olyanok, akik az úri szolgálatot „önként" vállalták, hogy ennek ellenében más főemberek erőszakoskodásaival szemben védelmet nyerjenek. De a székelyek nagy többsége a főemberek elnyomó törekvései ellen elkeseredett harcot folytatott.

Már 1430-ban arról hallunk, hogy a székely köznép az előkelőkre tört, házaikat felperzselte, birtokaikat feldúlta és maga között felosztotta. A harc a 15. század végén kiélesedett. A főemberek ekkor szövetségest találtak Báthory István erdélyi vajdában, aki a székelyispáni tisztet 1490 óta viselte. Báthory, familiárisi hadára támaszkodva, a Székelyföldön örök-

letes családi hatalmat akart felállítani, feudálisan tagozott tartomány alakjában. A köznépet adófizetésre és robotolásra kényszerítette és mindenféleképpen zsarolta. A székelység 1492-ben azt panaszolta, hogy 2 év alatt 10.000 ökröt és 100.000 Ft-ot hajtott be rajta. E terhek annak a központi hatalomnak a fenntartását szolgálták, amelyet Báthory a székelység fölé akart állítani. Ugyanakkor ez a főembereket a köznépet eljobbágyosító törekvéseikben teljes erővel támogatta.

A székelyek egyrésze az erőszak elől román területre szökött, folytatva azt a vándorutat, amelyet elődei, az osztályelnyomás elől menekülve, keleti irányban már a 10—11. században megkezdtek. A többiek annyit elértek, hogy a király, akinek a székelység hadierejére szüksége volt, Báthoryt állásából elmozdította. De a főemberekkel szemben az új erdélyi vajda és székelyispán, Drágffy Bertalan sem nyujtott védelmet. Amikor a közszékelység az erőszakoskodó főemberek megbüntetését kérte, azt tanácsolta, hogy lépjenek a főemberekkel egyezségre, vagyis vessék magukat az utóbbiak hatalma alá.

A székelyek nem voltak erre hajlandók. 1508-ban felkeltek a királyi adószedők zsarolásai miatt; ekkor Somi Józsa temesi gróf és Tomori Pál fogarasi várnagy, akiről azt olvashatjuk, hogy az 1514. évi parasztlázadás leverésekor is „hírt és dicsőséget szerzett magának", a szász polgárság 9 ágyújától támogatva, fegyveres erővel verte le őket. 1510-ben a főemberek ellen fogtak fegyvert. A főemberek házait Csík- és Gyergyószékben lerombolták és az előbbieket a székek területeiről kiűzték. Ezt 1515-ben, majd 1519-ben újabb felkelés követte. Az utóbbi Szapolyay János erdélyi vajda és székelyispán és saját főembereik, az állami nyomás és az eljobbágyosítás ellen irányult.

A székelyek, makacs szabadságszeretetükkel, autonóm szervezeteikkel és fegyveres erejükkel, hegyvidékükön kis magyar paraszt-Svájcként, a feudalizmus ellen irányuló, haladó mozgalom komoly szövetségesei lehettek volna. A szövetség azonban nem jött létre. Ellenkezőleg, a székelyek 1437-ben, a kápolnai unióban, a magyar nemességgel és a szász polgársággal léptek szövetségre a magyar-román parasztok ellen. 1514-ben pedig, Temesvárnál, Szapolyay János seregében harcoltak Dózsa parasztcsapatai ellen. Szapolyayval harcukat 1519-ben külön vívták meg, s így persze elbuktak. Magukat a nemesekkel egyenrangúnak tartva, a parasztokat lenézték, a polgárokat fosztogatták, és saját nemességükkel, képtelenül arra, hogy a

kiváltságos csoport szűk köréből kiemelkedjenek, elszigetelten harcoltak. De a nagy parasztforradalomnak Dózsa személyében mégis ők adtak vezetőt és a „székely szabadság"-ban valószínűleg programot is.

A jászkunok fejlődése hasonló volt, azzal a különbséggel, hogy a szabad társadalom feudalizálódása az ő körükben messzebb haladt. A jászkunok az Alföldön, a székelyek területi különélésével szemben, a már feudalizált magyar nép között széjjelszórva éltek s így a feudalizmus hatása alól kevésbbé tudták magukat kivonni.

Amikor a jászkunok Magyarországon a 13. század közepén megtelepedtek, a társadalmi fejlődésnek nagyjából azon a fokán állottak, amelyen negyedfél évszázaddal korábban a honfoglaló magyarok. Termelőmódjuk a félnomád állattenyésztés, társadalmi formájuk, amelyet a betelepülés után is megtartottak, a nemzetségi szervezet volt. Utóbbi azonban a vagyoni különbségek hatása alatt már bomlásnak indult. Hét nemzetségüket a törzs magasabb egysége foglalta össze, amelynek élén egy vagy két törzsfőnök állott. A nemzetségi ügyeket vagyonos, a tisztségeket valószínűleg örökletesen birtokló arisztokrácia irányította. A középsorsú tömeg alatt az elszegényedettek rétege állott, kik a gazdagokat szolgálták s ezt a réteget egészítette ki a rabszolgák csoportja.

A jászkunok, a betelepülés után, a királlyal szemben a személyi függésnek ugyanabban a viszonyában állottak, amely a szabad magyar dolgozók helyzetét a 11. század állami rendjében jellemezte. Legfőbb kötelezettségük azonban a hadiszolgálat volt. Ez kezdetben sokkal reálisabb terhet képviselt, mint a szabad magyarok katonai kötelezettsége. Az utolsó árpádházi királyok főleg a jászkunok hadierejére támaszkodtak, s a magyar haderő zömét az 1330-as évekig a jászkunok szolgáltatták. A köznép a katonai szolgálaton kívül adót is fizetett, valószínűleg már a 13. században. A jászkunok főbírája a nádorispán volt.

A 14. század első évtizedeitől kezdve a jászkunok áttértek a félnomád életmódról a települt életmódra, amivel kapcsolatban a földművelés jelentősége termelésükben növekedett. Nemzetségi szervezetük pedig a 14. században fokozatosan feudalizálódott, majd teljesen felbomlott és a század végére területi-földesúri szervezetnek adta át a helyét.

A nemzetségfők a dolgozó nemzetségi tagokat adófizetésre kényszerítették s ezzel jobbágysorsba süllyesztették. Az állam

kezdetben ezt a folyamatot akadályozta, hogy a jászkunok katonai erejét el ne veszítse. 1323-ban például a király néhány jászt kivett Keverge fiainak hatalma, uralma és hatósága alól, mivel ezek az előbbieket túlságosan elnyomták. A köznép az elnyomás ellen itt-ott szökéssel védekezett. 1347-ben egy csoport kun Kumches, a Chertan nemzetség „kapitánya" elől egy magyar földesúr birtokára menekült.

A területi szervezet a 14. század végére alakult ki. Ettől kezdve a nemzetségfők mint szálláskapitányok jelennek meg, kik a szállásnak — mely magánbirtokuk és lakóinak, kik jobbágyaik — nemesi földesurai. De a földesúr bírói hatáskörét, bár egyes esetekben a pallosjogot elnyerték, általában csak a kisebb ügyekben gyakorolták. A nagyobb ügyekben a nádor, vagy más állami főtisztviselő, illetve ezek megbízottja járt el s a kir. adókat is ezek szedték be. A 15. század elején a dolgozó jászkunokat már „nemteleneknek" tekintették s az 1498. évi decretum 44. cikke, amely költözésüket szabályozta, „szolgarendű embereknek" nevezi őket.

De a jászkunok egyrésze gazdasági függetlenségét megőrizte. S ezek, az állattenyésztésen és állatkivitelen meggazdagodott társaik vezetése alatt, „szék"-eikben, a 15. század második felére, önkormányzatot küzdöttek ki. A halasi szék élén például két kapitány állott, kik közül az egyiket a kapitányok, vagyis a nemes kunok, a másikat a kun parasztok választották. A két kapitány a peres ügyekben tizenkét esküdt bevonásával ítélkezett, kiket szintén a parasztság választott. A királyi adókat itt a székvezetőség szedte be s a fellebbezés a szék ítélete ellen a nádorispán elé került.

1507-ben azonban már a független jászkun parasztokat sem tekintették szabadoknak, hanem a király földesúri jobbágyai közé sorolták őket. És 1514 után a jászkunság helyzete tovább rosszabbodott. A székelyekkel ellentétben a jászkun dolgozók a parasztforradalomban résztvettek, mert ezeknél súlyosabb feudális és állami nyomás alatt állottak. Megtorlásként az 1514. évi decr. 23. cikke arra kötelezte őket, hogy mint közönséges királyi jobbágyok az összes előírt jobbágyi terhet viseljék. S a király ezután a jászkun falvakat már el is adományozta, más birtokai módjára.

A kunok a 14—15. században, magyar környezetben és magyarokkal keveredve, kétnyelvű néppé váltak. Megtartották a kún nyelvet, de magyarul is megtanultak. Nyelvük teljesen csak a 19. század végén enyészett el. A 14. század közepén for-

mailag már keresztények voltak, de azért még 1463-ban is pogányoknak tekintették őket.

A magyarországi románok pásztorszállásaikon vagy parasztfalvaikban eredetileg demokratikus szervezetben éltek. Hogy e szervezetek rokonsági vagy már területi alakulatok voltak-e, nehéz megállapítani. A telep élén a választott kenéz állott, aki a bírói hatalmat választott esküdtekkel együtt gyakorolta. A nagyobb egységeket vajdák vezették.[65]

A románok a magyar feudális társadalomban eredetileg vagy elvileg a király földesúri népei voltak. A 15. század végére azonban többségük magánföldesúri hatalom alá került.

A románság társadalmi fejlődése más-más irányt vett a királyi és a magánföldesúri területeken. A kir. területeken, elsősorban a Temestől Brassóig és Máramarostól Beregig terjedő határvidéken, a románság kir. várakhoz csatolt kerületekben és várnagyoknak alárendelve, katonai, határőrjellegű szervezetben élt. A kenéz itt katonai szolgálatot teljesített és népének katonai vezetője volt. Ő szedte be a néptől a királyi adót is s ezt beszolgáltatta saját adójával együtt a kir. várnagynak. Alárendeltjeitől szolgáltatásokat kapott. A kerület élén önkormányzati szerv állott, amelyben, a várnagy. elnöklete alatt, a kenézek és a nép választott képviselői vettek részt. Északkeleten (s egyes egyházi uradalmakban, mint a váradi püspök birtokain) a kenézek felett választott vajdák állottak.

Ez lényegében továbbra is a román dolgozók demokratikus szervezete volt, amelyet a feudális magyar állam saját szervezetébe katonai célokra beiktatott. A románok, különösen harcias, felfegyverzett pásztorelemeik, a 14—15. században a magyar haderő fontos alkatrészei voltak. A Hunyadi-család felemelkedését is katonai szerepük tette lehetővé. Még Hunyadi János familiáris, állandó katonái közt is sok román kenéz szolgált. Katonai szerepüket társadalmilag is elismerték. Amikor III. Endre Erdélyben 1291-ben gyűlést tartott, meghívta nemcsak a későbbi „három nemzetet", a magyar nemeseket, a székelyeket és a szászokat, hanem a románok képviselőit is.

De a feudális magyar környezetben a románság demokratikus szervezete fokozatosan feudalizálódott. A kenézek földesurak módjára kezdték népüket kezelni. A 14. századtól kezdve tisztjüket királyi hozzájárulással örökletessé tették s ettől

[65] A kenéz (knyaz) szó szláv eredetű. Knyaz-kenézeik a dunántúli pannonszlávoknak is voltak. A név fentmaradt balatonkörüli helynevekben: Kanizsa, Kenese. Szláv eredetű a vajda szó is.

kezdve a „nemes kenéz" nevet viselték. (Hunyadi János apja valószínűleg ilyen nemes kenéz volt s nemes kenézeknek tekintették a 15. században a fogarasi bojár-boérokat is.) Ezt azután a magyar nemességbe való emelésük követte, amivel egyidejűleg a király magánbirtokként nekik adományozta falvaikat s jobbágyként ezek népét.

1342 és 1401 közt a forrásokban 292 román helység szerepel. Ezek közül 99 már román nemesi birtokos kezén volt. A román nemesek katolikus hitre tértek, a magyar nemességgel házasodtak s jórészt elmagyarosodtak, vagy kétnyelvűvé váltak. A 15. század végén Máramaros, Brassó és Szörény területén, Hunyad megye déli részén és Fogaras vidékén az egész nemesség román eredetű volt. Csakhamar nagybirtokos családok is kiemelkedtek, mint például az elmagyarosodott Drágffyak, Drag máramarosi vajda (1365) ivadékai, kik már a 14. század végén több mint 100 falu urai voltak. (A Hunyadiakon kívül román eredetűek voltak még például a Majláthok, akik fogarasi bojár családból eredtek.) Az osztályrétegeződéssel párhuzamosan a román határőrlakosság demokratikus szervezete felbomlott. A nép politikai jogai fokozatosan elenyésztek s a román kerületek helyébe nemesi vármegyék vagy kerületek — Máramaros, Szörény, Fogaras vidéke — léptek, melyeket az új, román eredetű nemesség tartott a kezében.

A magánföldesurak román alattvalói kezdettől fogva jobbágyok voltak. Itt a kenézek a jobbágyságból nem emelkedtek ki, legfeljebb a falusi bírói tisztet tudták megtartani. De egyes egyházi uradalmakban, mint a váradi püspök birtokain, a vajdák és a kenézek egyrésze a nemességbe jutott. A román jobbágyok, a székelyekkel ellentétben, a magyarokkal minden parasztmegmozdulásban együtt harcoltak.

III.

A POLITIKAI TÁRSADALOM

1. Az úri birtok

Az úri birtok koncentrációja a 15. században is előrehaladt A 60 leggazdagabb nagybirtokos, a bárók, akik a politikai hatalmat az 1440-es évekig vitatlanul a kezükben tartották, 1380 körül 4500 helységet (21.900 helység 20%-át), 1440 körül 3600 helységet (az összes helységnek kereken 40%-át) birto-

kolták. A legkisebb ilyen birtok is 40 helységből állott, míg a legnagyobb közülök, a Garai-birtok kb. 1000, az utána következő Maróti- és Ujlaki-birtok, mintegy 500—500 helységre terjedt ki.[66]

Az óriásbirtok azután is tovább nőtt. A Garaiak birtokát Hunyadi János birtoka már az 1440-es években túlszárnyalta. És Szapolyai János vagyona 1495-ben 4—5 millió kat. hold területen mintegy 1800 helység (az összes 8%-a) körül járhatott.[67]

Az óriásbirtok részben a királyi vagyon rovására foglalt teret.

A királyi és királynéi birtokállomány, amely 1380 körül még 3350 helységet (az összes 15.3%-át) foglalt magában, 1440 körül már csak 1100 helységből (az összes 5%-ából) állott. Hunyadi János és Szapolyai János családi birtoka a királyok birtokát nagyságban már meghaladta, s ugródeszkául szolgált a királyi trón felé. De az óriásbirtok növekvésének másik forrása a kisebb úri birtok volt, amelyet az előbbi magába szívott.

Mialatt a 60 bárói család vagyona 4500 helységről 8600-ra nőtt, a többi, tehát a 40 helységnél kisebb úri birtok összes állománya 11.400 helységről 9550-re csökkent. Az 1850 helységnyi különbözetet az óriásbirtok nyelte el. Ez a folyamat 1440 után is előrehaladt. Mátyás korában sok panasz hangzott el amiatt, hogy a nemesség elszegényedik. És Werbőczyt 1525-ben azzal választották meg nádornak, hogy olyan ember ő, „akinek a szegény nemes nyomorúsága fáj".

---

[66] 80-90 év multa a három óriás vagyon, a Garai-Maróti-Ujlaki vagyon közül már egyik sem létezett. Tulajdonosaik nem háborúban pusztultak el, mert nem voltak már katonák. A vagyon nem a feudális belharcokban enyészett el, mert elég nagy volt már ahhoz, hogy ezekkel szemben önmaga fennmaradását biztosítsa. A vagyon eltünt, egyszerűen azért, mert a család kihalt. S a család kihalt, mert a feudalizmusban a halálozási arányszám magas volt s a véletlenek egy-egy családban könnyen arra vezettek, hogy a felnőtt kort egy gyermek se érje el. Mátyás király a magvaszakadt Garai-Maróti vagyont arra használta fel, hogy megvesse fia, Corvin János vagyonának az alapját. De Corvin Jánosban a Hunyadi család éppúgy kihalt, amint kihalt rövidesen a kor másik óriásvagyonának a tulajdonosa, a Szapolyai-család is.

[67] A nagybirtokos életcélja birtoka gyarapítása volt. Amikor Hunyadi János, Garai László és Ujlaki Miklós, az ország leghatalmasabb nagybirtokasai, 1450-ben egymást barátnak és testvérnek fogadták és szövetséget kötöttek, kölcsönösen megígérték, hogy segítik egymást állásuk és hasznuk érdekében, már meglévő birtokaik megtartásában, nemkülönben további birtokok szerzésében.

A birtokkoncentrációt eszerint az úri birtokososztály differenciálódása kísérte. A bárók gazdagodása együttjárt a többi nemesség szegényedésével. Az a fejlődés tehát, amely a parasztságban, a kézműiparban s a bányászatban lejátszódott, az egyik rész meggazdagodása a másik rész elszegényedésének az árán, az úri osztály körében is megismétlődött.

Mi magyarázza az óriásbirtok előretörését? A nagyurak birtokuk gyarapítására a régi feudális módszereket is igénybevették. Garai, Maróti, Ujlaki, Cillei, a Lazarevics-Brankovicsok megszervezték a trónharcokban Zsigmond pártját s a harc alatti szolgálataikat adománybirtokokkal jutalmaztatták, melyek a királyi vagyont csökkentették. S pártjuk győzelmét az Anjou-ellenkirály pártján, az államhatalom megragadását arra használták fel, hogy a versenytársaiktól (így a Lackfiaktól) elkobzott és a magvaszakadt birtokokra kezüket rátegyék. A hatalom birtokában megalapították; a Sárkányos társaságot, a feudális hatalomnak ezt a monopol-szervezetét, amelynek a segítségével gondoskodtak arról, hogy a politikai uralom anyagi előnyeiben kizárólag ők részesedjenek.

A kisebb nemességgel szemben pedig alkalmazták a közvetlen erőszak eszközeit. Birtokait elfoglalták, jobbágyait elhurcolták, jószágait elhajtották. Az 1435. évi II. decr. 4. cikke ezekről az állapotokról így beszél: „A hatalmasabb országlakók az alábbvalókat némely új birtokfoglalásokkal és hatalmaskodásokkal sokféleképpen elnyomják és terhelik". Szó van itt még erőszakos zálogolásokról, dolgok és javak elrablásáról, erdők kivágásáról, házak és birtokok pusztításáról és így tovább.

De ez így volt korábban, az Anjou-arisztokrácia kialakulásakor és pályafutása során is. Az Anjou-arisztokrácia szintén trónviszályokban, pártharcokban győzedelmeskedve jutott hatalomra, legyűrt ellenfeleivel szemben szilárdan összetartott s a kisebb nemességgel szemben sem mondott le a hatalmaskodásokról. Mégis jóval kisebb vagyonnal rendelkezett, mint a Zsigmond-kori arisztokrácia.

Az óriásbirtok előretörését a gazdasági viszonyok megváltozása, a pénzgazdaság fejlődése magyarázza, amely a vezető nagybirtokosokat hatalmas pénztőke birtokába juttatta és így birtokaik gyarapítására kezükbe újabb eszközöket adott.

A nagybirtokosok kezén már a 15. század első felében nem ritkán 20—30.000 Ft-os pénztőkék halmozódtak fel. Ezeket arra használták, hogy a megszorult birtokosoknak kölcsönöket nyujtsanak s az adós birtokait a kölcsön biztosítására zálogba

vették. A 14. század második felétől az ilyen kölcsönöket határozatlan időre folyósították, úgyhogy a zálogbirtok évszázadokig tartó tényleges birtoklásra vezethetett.

A megszorult birtokosok között első helyen a királyok állottak, akik állandó pénzzavarral küzdöttek. A nagybirtokosokhoz különösen Zsigmond fordult zálogkölcsönökért, aki tőlük, hosszú uralma alatt, több mint ½ millió forintot felvett, s a királyi birtok elzálogosítását rendesen eladományozása követte a zálogbirtokosnak. Ezek a kölcsönök a királyi földbirtok csökkentésében és az óriásbirtok kialakulásában fontos szerepet játszottak.

Az adósok második csoportja a nagyobb birtokosok közül került ki. Guti Ország Mihály, Mátyás király 26 éven át volt nádorispánja, 1455-ben például, Losonci Alberttel társulva, 40.000 Ft-ért zálogba vette Gyöngyös város felét öt faluval, majd 1465-ben, a Kompolthyakkal társulva, 24.000 Ft-ért Turi György összes birtokait. Pénztőkéit rendszeresen zálogkölcsönökbe fektette s birtokait ezen az úton lépésről-lépésre növelte.

A harmadik csoportba a kisebb birtokosok tartoztak. Garai Miklós nádornak például sok kisnemesi adósa volt. A kisebb nemesség a fejlődő fényűzéssel lépést próbált tartani s az ehhez szükséges eszközöket úgy teremtette elő, hogy kölcsönért folyamodott a pénztőkés nagyurakhoz. Az eladósodás itt is arra vezetett, hogy a birtokok a nagyurak kezébe mentek át.

A pápai követ jelentése, az 1463. évből, a kisebb nemesség elszegényedésének mindkét okára, a feudalis anarchiára, és a fényűzésre rámutat. Elmondja, hogy az erősebbek a gyengébbeket rabolják, s hogy a magyar nemesek tékozló természetűek, legtöbben módjuk felett élnek s így kiadásaik túlhaladják jövedelmüket.

Az erő tehát, amely 1380 és 1440 között s 1440 után is a birtokkoncentrációt meggyorsította, az a pénztőke volt, amely a vezető nagybirtokosok kezén felhalmozódott. A feudális hatalom mellé a pénz hatalma lépett, amely a feudális hatalom továbbnövelésének az eszközévé vált.

Hogyan keletkeztek ezek a pénztőkék? Forrásukat az egyik szerző a jobbágyok pénzadóiban és a földesúri vásárvámokban látja. Ez a magyarázat azonban nem kielégítő. A nagybirtokosok ugyan mindent elkövettek, hogy jobbágyaikból pénzt szorítsanak ki. Az óriásbirtokosok, mint Ujlaki Lőrinc, aki vagy 800 falu ura volt, parasztjai fülléreiből, mint az anekdota elbe-

széli, évente akár 6000 Ft-ot is összegyüjthetett. De a természeti járadék uralma mellett a paraszti adófillérekből óriásbirtok nem születhetett. A nagybirtokos, akinek 100 faluja volt, cenzus fejében jobbágyaitól évente csak mintegy 1000 Ft-ot szedhetett. A vásárvámok pedig a fejletlen piac mellett nagyobb jövedelmet nem nyujtottak. A forgalmas tokaji vámhely egy évben (1517) mindössze 40 forintot jövedelmezett.

Az elsőrendű szerepet nyilván más tényezők játszották. Az a jövedelem eshetett itt döntő súllyal latba, amelyet a bárók az állami főtisztségekből és megbízásokból, tehát az államszervezet pénzügyi kizsákmányolásából húztak. Amióta az államháztartás pénzgazdasági alapokon nyugodott, a legnagyobb pénzösszegeket az állampénztár koncentrálta, mert az adószervezet segítségével a parasztok és polgárok pénzkészletének egyrészét rendszeresen magához szívta. A bárók azután, akik az állami főtisztségeket viselték, az állam pénzbevételein egymásközött megosztoztak. Az 1454. évi országgyűlés például — László királynak a nádorhoz intézett levele szerint — úgy határozott, hogy a kir. jövedelmeket, néhány sóbánya hasznának a kivételével, egészükben azokra a fizetésekre kell fordítani, amelyek az ország zászlósurait megilletik. A kir. jövedelmek ekkortájt évi 150—200.000 Ft körül jártak. Itt tehát sokkal dúsabb pénzforrás nyílt meg, mint amilyent a jobbágyerszények közvetlenül képviseltek.

Igaz, hogy a zászlósurak, fizetésük terhére, fegyveres csapatokat, bandériumokat tartoztak kiállítani. De az állami pénzek nagyrészét tényleg nem erre, hanem saját céljaikra fordították. Az 1444. évi decretum felhívta például azokat az urakat, akik a multévi országgyűlésen megszavazott adó behajtására megbízást kaptak, hogy a beszedett pénzt, amelyet megtartottak, szolgáltassák be az államkincstárba. 1500-ban a törökök ellen tervezett hadjárat azon hiusult meg, hogy a zászlósurak a hadfogadásra beszedett adót elsikkasztották. 1523-ban Báthori István nádorispánt vádolták azzal, hogy abból a 700.000 forint adóösszegből, amelyet a török elleni hadicélokra felvett, csupán 500 katonát állított s így majdnem az egész összeget elsikkasztotta. Herberstein császári követ ezeket az állapotokat 1518-ban úgy jellemezte, hogy Magyarországon „mindenki csak a maga hasznát keresi és ha lehet, dúskál a közvagyonban".[68]

[68] Az ilyen eszkozok Bakócz Tamás vagyonfelhalmozásában is szerepet játszottak. Mint egri püspök 14.000 forint tizedjovedelmét és a

Komoly pénzbevételt jelentett a nemesfém- s egyéb bányák birtoka is, amelyek egész sorát a 15. században főúri kézen találjuk. Az európai hírű vörösvágási opálbánya például a Lipóthi Kecer család, a gazdag rimabányai aranybánya az említett Országh Mihály családja, a dobsinai rézbánya a Bebek-család, a kőrősbányai aranybánya 1464-től a Báthori-család tulajdonában állott. Az ország egyik leggazdagabb aranybányája, a nagybányai, éppen a legnagyobb birtokszerző, Hunyadi János kezén volt, akiről tudjuk, hogy bányajövedelmei növelésére nagy gondot fordított. (Hunyadinak Hunyad megyében vasbányái is voltak). Az ú. n. felsőmagyarországi bányahelyek közül pedig négyet, köztük a fontos gölnici és szomolnoki bányákat, a 16. század elején a másik nagy birtokszerző, Szapolyai János kerítette hatalmába. A bányavagyon megszerzését gyakran a politikai befolyás közvetítette. Hunyadi János például a nagybányai aranybányához királyi adományból jutott.

Milyen szerepet játszottak itt a nagybirtokosok egyéb piaci bevételei? Azok tehát, melyek nem a bányatermékek, hanem a mezőgazdasági cikkek eladásából származtak? A nagybirtokosok a piaci forgalomba már régóta bekapcsolódtak s részüket abból ebben az időben is kivették. Piaci eladásaikban első helyen a mezőgazdaság legfontosabb árui, a bor és az élőállat, illetve az állati termékek szerepeltek. Mátyás például elrendelte, hogy más ökrét addig ne hajtsák Velencébe, míg az övéit el nem adták. Sárkány Ambrus országbírót pedig 1525-ben azzal vádolták, hogy saját bor- és marhakereskedésének ügyét az országos ügyeknek fölébe helyezi.

Az úri gazdaság azonban az ország mezőgazdasági termelésében csekély helyet foglalt el. Ez túlnyomóan a parasztüzemekben folyt — a bortermelés részben a városi polgárság üzemeiben is.

Valószínű ugyan, hogy a 12. század óta a nagybirtok földművelő üzeme kiterjedt. A 15. században a szántó-vető robot nagyobb szerepet játszott, mint a 12.-ben, amikor a szénakaszáló robot mögött még háttérbe szorult. De a jobbágyok munkaerejét

---

jobbágyaitól beszedett 5000 Ft rendkívüli adót, összesen tehát 19.000 Ft-ot tartozott volna bandérium fenntartására fordítani (1495). Tényleg egész évi pénzkiadása, a gazdasági üzemi kiadásokat is ideszámítva, mindössze 6000 Ft volt, tehát saját céljaira több mint 13.000 Ft-ot megtartott. A kor másik óriásvagyonának, a Szapolyai-vagyonnak az alapját pedig Szapolyai Imre, mint Mátyás király nagybányai kamaragrófja, majd kincstárnoka teremtette meg, bizonyára nem függetlenül azoktól a lehetőségektől, amelyeket hivatali állása nyujtott.

még ekkor sem vette nagyobb mértékben igénybe s ennek megfelelően a nagybirtok földművelő üzeme a parasztföldművelés terjedelméhez képest továbbra is jelentéktelen maradt.

A Szentgyörgyi grófok bazini uradalmában, amellyel kapcsolatban pontosabb adatokkal rendelkezünk, 1425-ben kereken 800 jobbágytelek volt, tehát az uradalom, 150—200.000 kat. holdas, 200—250.000 magyar holdas területen, 70—80 faluból állhatott. A 800 jobbágytelekre mintegy 20.000 m. hold szántóföldet számíthatunk. Ezzel szemben az úri majorság földművelő üzeme az egész uradalom területén mindössze 17 eke, tehát össze-vissza 2000 m. hold volt, a jobbágyság szántóföldjének csupán 10%-a. S ez a 10% a maximális arányszámot képviseli. Minthogy a jobbágytelkek rendes robotterhe 2—3 hold megműveléséből állott, tíz telek művelt meg 20—30 holdat, vagyis egy egész teleknek megfelelő szántóföldet. Ennélfogva a 10%-os arányt csak abban az esetben lehetett elérni, ha a földművelésben minden egyes telek robotolt.

A szőlőművelésben a helyzet teljesen hasonló volt. 1438-ban a pécsváradi apátság birtokán az apátság saját szőlőjében 3000 köböl, ugyanakkor a jobbágyok szőlőjében 30.000 köböl bor termett. (A jobbágyok ugyanannyit fizettek az apátnak bortized fejében, amennyire az saját termésű összes borát értékelte.)

S a viszonyok nem voltak mások az állattenyésztésben sem. Ha hallunk is egy-két állatexportör nagyúrról, hatalmas úri gulyákról, ménesekről a források nem beszélnek. Ezzel szemben az előbbiek beszámolnak Biró Gáspár debreceni gazda 10.000 marhájáról és az alföldi mezővárosok legelőiről, hadnyi pásztornépéről. Az állattenyésztés tehát éppúgy túlnyomóan parasztüzemekben folyt, mint a földművelés.

Az élőállat és az állati termékek nem játszottak nagyobb szerepet a jobbágyok járadékszolgáltatásaiban sem. Következőleg a piacot ezekkel túlnyomóan a parasztság, illetőleg a gazdagparasztság látta el. A bornál azonban más volt a helyzet. A jobbágyadózás révén a nagybirtokosok gazdaságába elég nagy bormennyiség került. S az utóbbiak ezt a mennyiséget még meg is növelték azzal, hogy birtokaikon. a 15. század óta, az egyház bortizedjövedelmét is bérbevették.

Különösebb szerepet az úri borok a piacon mégsem játszottak. Nem tudunk arról, hogy a szerémségi, baranyai, somogyi bor úri gazdaságokból került volna piacra, ellenben hallunk a szegedi polgárok szerémségi szőlőiről és rábukka-

nunk a bortermelő baranyai-somogyi gazdagparasztság nyomaira. S a piacon ezenfelül a pozsonyi-soproni-budai és más városi borokkal találkozunk, melyeket szőlőiben a polgárság termelt.

Az úri borkészletből a jobbminőségű borok nagyrészét nyilván maga a nagybirtokos és nagyszámú háznépe elfogyasztotta, hasonlóan ahhoz, hogy az úri üzemben termelt, vagy jobbágyadóból befolyt gabona is legnagyobbrészt a nagybirtokos háztartás fogyasztását fedezte. A rosszabb minőségű borok nagyrészét pedig a nagybirtokosok eladták saját jobbágyaiknak, arra kényszerítve ezeket, hogy az ő boraikat fogyasszák. Igy a szabad piacra a nagybirtokosok borkészleteiből viszonylag kis hányad került.

A nagybirtokosok piaci bevételei elsősorban arról a kényszerpiacról származtak, amelyet borfogyasztó jobbágyaikban maguknak megteremtettek. S az innen származó bevétel nem is lehetett jelentéktelen. A szőlőtermelés a 14—15. században kiterjedt s ezzel az a bormennyiség is fokozatosan nőtt, amely jobbágyi adó, majd egyházi tized címén a nagybirtokosok rendelkezése alá jutott. Az italmérésből származó jövedelem tehát azoknak a pénztőkéknek a felhalmozódásánál, amelyek az óriásbirtok kialakulására vezettek, elég komoly szerepet játszhatott.

Az utóbbi jövedelem azonban tisztán feudális természetű volt. A bort nem az úri gazdaság, hanem a parasztüzemek termelték s az az úri gazdaságba feudális járadék címén jutott. És innen nem a szabad piacra került, hanem a jobbágyi kényszerpiacra, amelyet a nagybirtokosok, feudális hatalmukat gyakorolva, politikai kényszereszközökkel hoztak létre.

Igy a nagybirtokosok mezőgazdasági árui a szabadpiacon, azokkal az árukkal szemben, amelyek a paraszt — főleg gazdagparaszt — gazdaságokból s a bort illetően a városi gazdaságokból is eredtek, nagyobb súllyal nem birtak. S még kisebb szerepet játszottak azok az áruk, amelyeket a nagybirtok saját üzemében állított elő. A nagybirtok s a belőle fejlődött óriásbirtok nem alakult át nagybani árueladó, mégkevésbbé árutermelő üzemmé. A nagyúri birtok feudális jellegét alapjában megtartotta. Továbbra is politikai szervezet, részállam maradt, mely saját kereteiben főleg termékjövedelmekre támaszkodott; ezeket túlnyomóan a jobbágy-alattvalók adóiból merítette, s túlnyomóan saját háztartásában fogyasztotta el; amennyiben pedig pénzjövedelemmé mégis átalakította, ezt elsősorban a jobbágyalattvalók megterhelésével vitte keresztül. Az áruter-

melés hasznából elsősorban, mint politikai hatalom vette ki a részét. A bárók az államot pénzügyileg kizsákmányolva, megsarcolták a parasztok és polgárok árutermelését az adók közvetítésével.[69]

A nagybirtok, s különösen az óriásbirtok ilyen feudális, politikai hatalomként lép a 15. század forrásaiból elénk. Az óriásbirtokos báró várában székel, mely valamelyik birtoka központjában fekszik. Néhány bérest és kézművest leszámítva, nem a termelőmunka képviselői veszik körül, hanem adóbehajtó és bíráskodó tisztviselői, katonái és nagyszámú udvari cselédsége. (Az egri püspök 1500 körül 300—350 főnyi katonaságot tartott és udvari cselédsége 200 emberből állott.) Szerte, a nagybirtok falvaiban, ott emelkedtek a jobbágyok megfélemlítésére a nagybirtokos bírói hatalmának a jelvényei: „az akasztófák, a (csontok szétzúzását szolgáló) kerekek, a nyársak (melyekbe a parasztokat húzták) és a kínzóeszközök egyéb nemei", ahogy a pallosjogot engedélyező formula ezeket felsorolja. A vidék kisebb nemesei, mint familiárisok, az óriásbirtokos bárót szolgálták, s ez főispáni minőségében a nemesség megyei közszervezetét közvetlenül ellenőrizte. A falusi plébános kinevezésével pedig kezében tartotta birtoka egyházi-ideológiai szervezetét. (Az 1504. évi decr. 26. cikke szerint: „a nemesek... Szent István király idejétől fogva mindenkor szabadon választhattak maguknak plébánosokat".)

A bárók helyi hatalma ebben az időben még teljesebbé is vált. Igényüket megyéjük főispánságára törvény biztosította. Az 1498 évi decr. 57. cikke szerint a főispánságot olyanoknak kell adni, akik személyes székhelyüket az illető vármegyében tartják. Birtokukról pedig minden idegen befolyást kiszorítottak.

A tized bérbevételével mentesítették ezt az egyház anyagi befolyásától. És 1490 után a birtokaikról esedékes rendkívüli állami adót is megszerezték azon a címen, hogy a hozadékot

[69] Kivételek az uralkodó típussal szemben természetesen akadtak. Zrinyi Pál nemcsak árukat adott el, hanem áruval egyenesen kereskedett. Egy vásárra eladásra nyersprémet, kikészített bőrt, szöveteket, tűt, övet, erszényt, kosarakat küldött, tehát olyan árukat, amelyek egyrészét biztosan a piacon vette, hogy haszonnal továbbadja. Egyes egyházi nagybirtokosok pedig, akik termékjövedelmeiket, így a tizedet bérbeadták, a mezőgazdasági piacba nem mint árueladók, hanem fordítva, mint áruvevők kapcsolódtak be. Az egri püspökség 1500 körül azt a gabonát és jószágot, amelyre fogyasztás céljából szüksége volt, saját gazdagparaszt jobbágyaitól vásárolta meg.

csapatok tartására fordítják. Ezzel a birtok immunitását a központi államhatalommal szemben többé-kevésbbé teljessé tették.[70]

Az óriásbirtok óriási jövedelmet s ebben már nagy pénzjövedelmet is biztosított. Ujlaki Lőrinc birtokjövedelme Mátyás korában évi 20.000 aFt-ra rúgott, és Brocquière Brankovics György jövedelmét magyar birtokaiból évi 20—50.000 forintra tette. (50.000 aFt 1927-es vásárlóerőben több mint 3½ millió aranypengőnek felel meg). Brankovics magyar birtokai később Hunyadi János kezébe jutottak s Hunyadi vagyonkomplexumának csak egyik részét alkották. Hunyadi birtokjövedelme tehát Brankovicsét is jóval meghaladta s már-már a királyi, állami jövedelmek körül járhatott.

Az óriási jövedelmet a birtok további gyarapítására és fényűzésre fordították, amely szertelenségével a külföldieknek is szemet szúrt. Azok az idegenek, akik Mátyás korában, vagy a Jagello-korban Magyarországon jártak, azt írják, hogy a bárókat az eszem-iszomon, a lovon és a vadászaton kívül egyedül a pompa érdekli. (Ujlaki Miklós drágaköves övét, amelyet esküvőjén viselt, 60.000 Ft-ra, Garai László fegyverzetét 1441-ben 100.000 Ft-ra értékelték.

Volt az úri birtokosoknak mégis egy rétege, amely a 15. század végétől a piacba szorosabban bekapcsolódott nemcsak az árueladás, hanem az árutermelés útján is. De ezt a csoportot világosan csak akkor ismerhetjük fel, ha előbb eloszlatjuk azt a homályt, amelybe a polgári történetírás a bárók alatti nemességet burkolta, amikor ezt a „köznemesség" jogi kategóriájában megkülönböztetés nélkül összefoglalta.

1. A magyar nemesség csúcsán, kiemelkedő vagyonnal, politikai egyeduralommal s ezt az uralmat jogi kiváltságokkal is körülbástyázva, a báró-várurak állottak. Ez az a 60 család, amely egyenként legkevesebb 40 helység birtokában, 1440-ben összesen 8600 helységgel rendelkezett, az 1380-ban uralkodott bárók 4500 helységével szemben.

2. Ezek után, a 14. századvégi birtokanyag szerint, további 40—50 nemesi család következett, egyenként 10—40 helység

[70] A nagybirtokos a tized bérbevételével elsősorban arra törekedett, hogy anyagi uralmát és hatalmát jobbágyain és birtokain kizárólagossá tegye. Az elsőrendű cél az volt, hogy jobbágyait egyedul ő maga zsákmányolhassa ki, és birtokain saját közegein kívul senki semilyen közfunkciót ne végezhessen. A rendkívuli adó megszerzésével ezt a célt nagyjából el is érte.

birtokával, és birtokaik központjában ugyancsak családi várral. Ide tartozott, a 14. század végén, korábbi vagy későbbi történeti szereppel a Dobó-, Berzeviczi-, Bocskai-, Kölcsei-, Károlyi-, Görgey-, Apafi-, Apponyi-, Kállai-, Balassa-, Forgács-család, továbbá a Pálóci-, Csáki-, Csupor-, Perényi-, Marcali-, vingárti Geréb-család, melyek azonban a 15. században már a nagyvagyonú bárók között foglaltak helyet, végül a Bodó- és Paksi-család, melyekkel, mint e csoport s egyáltalában a „köznemesség" politikai képviselőivel rövidesen találkozunk.

A 10—40 helységnek 200—1000 jobbágy és 20—100.000 kat. hold birtoka felel meg. Vagyoni erejénél fogva ez a csoport, mint várbirtoka is mutatja, a nagybirtokossághoz tartozott, ha mélyen a dúsgazdag bárói családok alatt is maradt, amelyeknél 100.000 kat. hold a birtokterület alsó határa volt. Két jobbágyra egy egésztelket, s egy egésztelekre 5 Ft évi jövedelmet számítva, e családok évi jövedelmét 500—2500 Ft között változó összegre tehetjük.

3. Ezt a csoportot a 14. század végén kb. 400—450 család követte, egyenként 4—10 helységgel, 100—200 jobbággyal és 10—20.000 kat. hold birtokterülettel. Ide tartoztak többek között a Nádasdi-, Kisfaludi-, Zichy-, Dessewffy-, Rákóczi-, Szinyei-Merse-, Ujhelyi-, Kemény-, Lónyay-, Barcsay-családok, továbbá a Bajomi-család, mellyel ugyancsak a „köznemesi-párt" élén találkozunk. A birtokterület nagyságát a 19. vagy 20. századi termelőerőkön át nézve, ezt a csoportot is a nagybirtokosok közé lehetne sorolni. A jövedelem alapján azonban, mely évi 250—500 aFt körül járt, (havi 1500—3000 aranypengő 1927-es vásárlóerővel) az úri középbirtokosság képviselőit kell benne látnunk.

Az 1—3. csoportba tartozó mintegy 500 család — az óriásbirtokú bárók és a nagy- és középbirtokos nemesek — voltak a feudális Magyarország, a jobbágyság kizsákmányolásán alapuló osztályrend igazi haszonélvezői.

4. Az alattuk álló 8—10.000 családnyi nemesi kisbirtokosság családonként átlagosan már csak egy-egy falut birtokolt. Az a legfeljebb 50 forintnyi évi jövedelem, amelyet egy-egy falu jobbágynépéből ki lehetett szorítani, már csak az átlagos városi kispolgár életszínvonalát biztosította. Az „egyfalvas" nemesek részt vettek az osztó falusi földközösségben, ahol ez még fennállott, ellentétben a bárókkal, nagy- és középbirtokosokkal, akik mezőgazdasági üzemeik földjét a parasztföldektől többé-kevésbbé mindenütt elkülönítették. Az egésztelkes pa-

rásztok egy nyilával szemben rendszerint két nyíl földet kaptak, tehát szántóföldjük nagysága 50 m. hold körül járhatott.

5. A 18—20 000 családot kitévő parasztnemesség — az „egytelkesek" stb., a nemesi uralkodó osztályba csak formailag tartoztak. Életmódjukban a parasztoktól miben sem különböztek, s a 15. században az állam már adó alá is vonta őket, mintha jobbágyok lettek volna. Werbőczy szerint olyan szegények voltak, hogy nem 100 Ft-ot, de még 100 dénárt is csak nagynehezen tudtak kifizetni.[71]

A 2—5. csoportot, a 2. csoportba tartozó nagybirtokos várurakat és az 5. csoportba tartozó, nagyrészükben résztelken sinylődő parasztokat foglalják össze „köznemes" néven. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a csoportok, melyeknek társadalmi helyzete annyira eltérő volt, azonos történeti szerepet nem játszhattak.

Kiváló szerephez közülük a 15. századtól kezdve a 2., de különösen a 3. csoport jutott.

Az 1440-es évek óta a politikai életben, a bárók pártjai mellett és ellenük fellépve, új párt jelent meg: a „köznemesi párt". Ez ugyan a „köznemesség" valamennyi csoportjára kiterjedt, de az egyes csoportok szerepe a pártban igen eltérő volt. A 2. csoport gazdag várúr-nagybirtokosai a pártnak vezéreket adtak, mint a Jagello-korban Szobi Mihályt, Paksi Jánost és a Bajomiakat. (Az utóbbiak a 2. csoportba Mátyás alatt emelkedtek fel.) A 4—5. csoport tagjai, az egyfalvas és az egytelkes nemesség, a pártnak a tömegerőt nyujtották, de a párt magvának csak uszályát alkották. A párt magva, amelynek érdekeit a párt valóban képviselte, a 3. csoport középbirtokos nemessége, a középnemesség volt, mely arra törekedett, hogy a bárók elnyomó uralmát megdöntse.

A párt eleinte a központi hatalomra, előbb Hunyadi Jánosra, azután Hunyadi Mátyásra támaszkodott. A Jagello-korban azonban már önállóan lépett fel mind a bárók, mind a központi királyi hatalom ellen. Erre a középnemesség anyagi megerősödése képesítette, s ez viszont annak a következménye volt, hogy a középnemesség, a 15. század utolsó évtizedeitől kezdve, a gazdagparasztság nyomában maga is rálépett az áru-

[71] A nemesi birtokviszonyokat csak a 14. század végétől kezdve ismerjük annyira, hogy a nemesség tagozódásáról konkrét képet tudjunk alkotni. Ekkor válik lehetségessé, hogy az ilyenféle fogalmakat, mint nagy- és középbirtokos, szabatosan meghatározzuk. A korábbi idők történetében az utóbbiakhoz még bizonyos határozatlanság fűződik.

termelés útjára, hogy ennek hasznával jövedelmét megnövelje.[72]

Már Mátyás egy rendeletében, amely 1482-ben kelt, hallunk nemesekről, kik Kassa város jogainak a sérelmével birtokaikon lerakóhelyeket létesítenek, oda idegen borokat hozatnak és ezeket áruba bocsátják. Az 1498. évi decretum 35. cikke pedig az ország nemeseinek, ha eladó áruikkal valami kereskedést űznének, országos vámmentességet biztosít. Az 1522. évi decretum 18. cikkében már arról olvasunk, hogy „a nemesek közt többen vannak olyanok, kiknek jobbágyaik ... ama nemeseknek nagyon keveset, vagy semmit sem fizetnek adóba, hanem csak szántanak, aratnak és szénát kaszálnak részükre és csűrökbe összegyűjtik, amiből azok a nemesek évenként nem csekély mennyiségű pénzt vesznek be". És Burgio a falusi birtokán élő nemességről 1525-ben azt emeli ki, hogy gazdálkodik és kereskedik. Mindezekben az esetekben nem a bárókról, hanem a tőlük állandóan megkülönböztetett nemesekről van szó és ezek közül is azokról, akiknél a birtoknagyság az árutermelés és árueladás kiterjesztéséhez alapul szolgálhatott, tehát a középnemesekről.

A nemesi középbirtokosok az árutermelést úgy terjesztették ki, hogy megnövelték saját üzemeiket, felhasználva erre a célra a pusztatelkeket és kisajátítva a községi földeket. Ehhez azonban több robotmunkára volt szükségük. A parasztforradalom 1514-ben kapóra jött. A forradalom leverését követő országgyűlésen Werbőczy és a „köznemesi párt" röghöz kötötte a jobbágyokat, hogy a középbirtokosság munkaerejüket el ne veszítse. És robotterhüket, az addigi felemelésével, évi 52 napban állapíttatta meg, hogy azt a munkamennyiséget, amelyre az árutermelés kiterjesztéséhez szükség volt, a középbirtokosságnak biztosítsa. Az 1522. évi decr. 18. cikkében már a robotoltató középnemesi üzem áll előttünk.[73]

[72] A nemesi középbirtokosság ebben az időben ugyanazt a gazdasági és politikai szerepet játszotta Magyarországon, mint Lengyelországban a slachta a nagyfeudálisok alatt álló nemesség. Mindkét csoport az árutermelésre a bárók, a magnások előtt tért át s megnőtt gazdasági súlya alapján megnövelte politikai szerepét. Lengyelországban azonban az árutermelés feltételei kedvezőbbek voltak, mert a nyugati piacokkal az áruforgalmat olcsó vízi uton le lehetett bonyolítani. Ezért a slachta Lengyelországban korábban, már a 14. századtól kezdve előretört és itt a fejlődés a nemesi gazdaság gyökeresebben átalakította. A „gentry" egyébként az árutermelésre való áttérésben a bárókat Angliában is megelőzte.

[73] Az összefüggés világos. Az 1514 évi decretum a jobbágyok robotterhét lényegesen felemelte, tehát több robotra volt szükség. Több robotra azért volt szükség, mert az árutermelés kiterjedt. Több robotra annak a

2. A katonai szervezet

Ha arról a katonai szervezetről, amely a 15. században kialakult, képet akarunk alkotni, nem a rengeteg törvényes rendelkezésből kell kiindulni, amelyek legnagyobbrészt papíron maradtak, hanem azokat az adatokat kell alapulvenni, amelyek a tényleg fennállott haderőre vonatkoznak.[74] S ha a törvényekben telekkatonaságról hallunk — és feltételezzük, hogy ez a gyakorlatban valaha is létezett, ami távolról sem bizonyos — nem szabad Szabó Ervin tévedésébe esnünk, aki régiekkel együtt azt hitte, hogy a telkek meghatározott száma szerint a jobbágyok állítottak ki katonákat. Tisztában kell lenni azzal, hogy ezek a rendelkezések a földesurakat kötelezték arra, hogy jobbágytelkeik, tehát vagyonuk arányában állítsanak ki katonákat, rájuk bízva, hogy ezeket honnan veszik. A magyar feudalizmusnak eszeágában sem volt a jobbágyokat intézményesen felfegyverezni. Egyetlen egyszer, 1514-ben adott az elnyomott jobbágytömegek kezébe fegyvert, s ezek a fegyverek akkor is rögtön ellene fordultak.

Azt a tévhitet is el kell vetni, hogy Magyarországon, szinte korát megelőzve, elsőnek Mátyás király állított fel állandó hadsereget. Az állandó hadsereget, a királyt és a nagyurakat állandóan, békeidőben is körülvevő katonák személyében, Magyarországon már a 11—12. században megtaláljuk.

Osztálytársadalmakban ez másképp nem is lehetséges. Itt az uralkodó osztálynak állandó fegyveres erőre van szüksége, hogy a lázadásra állandóan kész elnyomott osztályt fékentartsa. Az állandó hadsereg tehát már a feudális és a prefeudális társadalmakban megjelenik. Itt azonban különleges formát ölt. A hadsereg e társadalmakban is az államszervezet legfontosabb része. Minthogy azonban a feudális és a prefeudális állam, a központi államszerv mellett, a nagybirtokosok részállamaiból tevődik össze, hadserege is, a központi, királyi hadsereg mellett, a nagybirtokosok részhadseregeiből áll.

A magyar állam a 15. században feudális osztályállam volt. Következőleg volt — Mátyás előtt és után is — állandó had-

birtokosi rétegnek volt szüksége, amely a robotemelést keresztülvitte. Es a robotemelést a középbirtokos réteg vitte keresztül, amelynek pártja, a „köznemesi párt", az 1514. évi országgyűlésen hangadó volt. Werbőczy Hármaskönyvét is, a bárók akarata ellenére, ez az országgyűlés fogadta el.

[74] Marx az 1525. évi magyar országgyűlés hadügyi intézkedéseit röviden hókusz-pókusznak nevezi. (Marx-Engels-Archiv VII. 214. oroszul.)

serege, s ez a hadsereg a királyi csapatok mellett a nagybirtokosok csapataiból állott. A haderő feudális haderő volt, amelylyel a feudális államhatalom birtokosai, a király és a nagybirtokosok rendelkeztek.

De a 15. század Magyarországon átmeneti korszak volt a természeti gazdálkodás és az árutermelés-pénzgazdaság korszakai között. Ezért a feudális hadszervezetet erősen átitatták a zsoldosrendszer elemei, amely történetileg a pénzgazdasággal együtt fejlődik. S emellett a magyar hadszervezetnek különleges vonást kölcsönzött a 15. században az a körülmény, hogy Magyarország ebben az időben az imperialista török birodalom állandó nyomása alatt állott.

A király maga körül békeidőben is „udvari katonákat" tartott, akik a királyi testőrség tisztjeiként, maguk mellé legénységet toboroztak. Az 1507. évi decretum 6. cikke a királytól azt kívánta, hogy kúriájában legalább 400 lovast tartson.

A bárófőtisztviselők fizetésük, az egyházfők tizedjövedelmük fejében állandó katonaságot voltak kötelesek tartani. 1437-ben azokról a bárókról esik szó, akik az ország védelmére királyi rendeletre teljesen felszerelt bandériumokat tartanak, s az 1454. évi decretum elrendeli, hogy „a zászlósurak az ő bandériumaik kiállítására a fizetést pontosan megkapják". Az 1492. és 1522. évi decretumokban pedig a főpapok állandó csapatairól olvasunk. Az erdélyi vajda az 1490-es években 200 fegyverest, a temesi gróf 100 lovast volt köteles tartani. Bakócz érsek az 1498. évi országgyűlésen állítólag 800 lovas és gyalogos katonával jelent meg, s ugyanakkortájt az egri püspök bandériuma 2—300 főből állott. Az ilyen természetű állandó katonaságot a kir. végvárak őrsége egészítette ki.

Ahhoz az állandó haderőhöz, amelyet állami és egyházi jövedelmekből tartottak fenn, a nagybirtokosok külön csapatai járultak. A Kanizsai-családnak 1503—1504-ben 41 lovaskatonája volt, a világosi vár őrsége 1525-ben 60—70 katonából állott, akik közül egy páttantyus, vagyis tüzér volt, s a pécsváradi apátnál 1438-ban 20 lándzsás szolgált. A nagybirtokosok később, a török veszélyre hivatkozva, csapataik fenntartására államsegélyt vettek igénybe. A rendkívüli adót, amelyet uradalmaikban szedtek, 1490 után, előbb 1/8 részben, majd egészében ezen a címen visszatartották.

Ezeket a viszonyokat tükrözi a pápai követ 1463. évi jelentése vissza, amikor arról számol be, hogy a bárók és nemesek maguk körül állandóan nagyszámú fegyveres népet tartanak.

Állandó csapatok egyébként a városok szolgálatában is állottak Pozsonyban például 1440-ben mintegy 25 katonát találunk. Háborúban ezenkívül a városok szolgáltatták a tüzérséget: a maguk gyártotta ágyúkat és lőport, valamint a kezelőszemélyzetet.

Azzal a rendszerrel, hogy a bandériumtartó csak tiszteket állít, akik maguk mellé azután legénységet toboroznak, a csapatok valamennyi felsorolt neménél találkozunk. Várdai Ferenc erdélyi püspök tisztjei az 1520-as években például egyenként 6—6 lovast tartoztak kiállítani.

A tisztikar és a legénység az urak nemes familiárisaiból és katonai szolgálatra kötelezett jobbágyaiból, s mellettük valódi hivatásos katonákból, zsoldosokból állott. A zsoldosok között akadtak földönfutó magyar parasztok is, de különösen sok volt köztük az idegen, a 15. század derekától kezdve főleg a cseh katona. Mátyás királlyá választásakor döntő súllyal esett latba nagybátyjának, Szilágyi Mihálynak 5000 cseh és lengyel zsoldosa, kik a királyválasztó országgyűlést nyomásuk alatt tartották. Az 1460-as években gyalogos és lovas cseh zsoldosokkal más nagybirtokosoknál, így Töttös Lászlónál is találkozunk, kik ezek fegyvereivel vívták meg rabló magánháborúikat. S amikor Mátyás „cseh seregét" 1493-ban széjjelverték, a zsoldosok egyrésze a király és a bárók szolgálatába lépett. Az osztályellentétek élesedésével a jobbágykatonák száma a bandériumokban csökkent, az idegen zsoldosoké nőtt, mert a jobbágyság kis töredékének a felfegyverzése is veszélyt rejtett magában.

A hivatásos katona zsoldos-típusa a magyar társadalomban korán kifejlődött. Nagy Lajos hadserege, amely Olaszországban Mórotz Simon vezetése alatt Visconti Barnabás ellen küzdött, megvesztegetések következtében széjjelzüllött. A magyar csapatok ekkor hivatásos zsoldoskötelékeket alakítottak, 1500 magyar zsoldos pedig egyenesen Visconti szolgálatába lépett. Fentmaradtak azok a szerződések is, amelyeket Firenze és Siena magyar zsoldosokkal kötöttek. 1360—61-ben, ugyancsak Olaszországban, egy hivatásos magyar zsoldos sereggel „Societas Magna Hungarorum" néven találkozunk. A sereg kapitánya az Aba-nembeli Atyinai Miklós volt. Mikor ez a kötelék feloszlott, 1600 ember Toldi Miklós (Arany János hőse) későbbi főispán vezetése alatt a fehérsereg néven ismert angol zsoldossereghez csatlakozott és négy évig a pápa szolgálatában állott.

Hunyadi János pályafutása is a szokásos zsoldos-karrierrel kezdődött. Miután Csáky György székely ispán udvarában,

mint apród a katonai mesterség elemeit elsajátította, Lazarevics szerb fejedelem szolgálatába lépett. Azután, mint familiáris tiszt az Ujlakiaknál, majd Monoszlai Csupor Demeternél szolgált, előbb hat, utóbb tizenkét lovaskatonával. 1431-ben Zsigmond udvari vitéze, 1432—33-ban a milanói Visconti Fülöp zsoldoskapitánya, s 1437-ben 50 lándzsás élén újból Zsigmond királyt szolgálta. Katonai lángelméje ezután már gyorsan vitte előre, míg végül a szerb fejedelemnek, olasz kényúrnak szolgált, román származású zsoldoskapitány, Magyarország leghatalmasabb bárója és 1446-ban az ország kormányzója lett, hogy fia azután a magyar trónra kerüljön.[75]

Az állandó csapatok tisztjeit és legénységét a 15. század első felében még túlnyomóan természetben díjazták. A század végétől kezdve azonban kezd a tiszta pénzdíjazás előnyomulni s ezzel előretör az állandó hadszervezetben a tulajdonképpeni zsoldos típusa. Pénzfizetés mellett a könnyű lovas évi zsoldja 36—42 aFt, a könnyű gyalogosé 18—32, a nehéz lovasé és a pattantyúsé 60 aFt volt. Az utóbbi színvonalon mozgott a tisztek rendes évi fizetése is. (A 18 Ft zsoldot, mely a létminimumot alig haladta meg, katonai segédszolgálatra bevont parasztok kaphatták.)

Hadilétszámra a békehaderőt úgy emelték, hogy a rendkívüli adó felhasználásával zsoldosokat fogadtak éspedig, úgylátszik, főleg idegeneket, a 15. század közepe tájától elsősorban cseheket. A költségek előteremtésére a hadbírság rendszerét is alkalmazták, melynek összege egy-egy elmaradt katona után 10—16 aFt-ot tett ki. (1397, 1454.) Ilyenkor nemcsak a király fogadott közvetlenül zsoldosokat, hanem a bárónak meghatározott összegeket utalványoztak, arra a célra, hogy csapataikat kiegészítsék. Hunyadi János a bárók között 1448-ban, a török hadjárat céljára, 50.000 forintot osztott ki.

Igy a hadrakelt sereg, az állandó csapatok mellett, zömében alkalmilag fogadott zsoldosokból, s ennélfogva nagyrészében hivatásos katonákból állott. Az utóbbiakhoz azok a katonák járultak, kiket a székelyek és a román határőrvidék (s a 15. század elejéig a jászkúnok), a katonai szolgálatra kötelezett pásztor- vagy félpásztorelemek állítottak. A nemesi felkelés, a megyei zászlóalj, vagy valamiféle telekkatonaság a gyakorlatban vagy

[75] Olaszországban a condottierek a 14. században szabályszerűen az őket alkalmazó állam uraivá lettek. Magyarországon a Hunyadi-családdal kapcsolatban lényegileg ez ismétlődött meg, de persze egészen más társadalmi formákban.

semilyen szerepet nem játszott, vagy pedig szerepük egészen lényegtelen volt.

A nemesség és a bandériumtartó bárók egyaránt arra törekedtek, hogy a katonai kötelezettség alól magukat kivonják s ezt a királyra és a főpapokra hárítsák (például az 1439. évi országgyűlésen). Még akkor sem harcoltak, mikor az ellenség az országba tört. A törökök erdélyi betörését a nemesség és a bárók, 1438-ban tétlenül nézték. Köztük Báthoryak — ugyanazok, akik egy évvel korábban a parasztfelkelést fegyverrel nyomták el. — 1444-ben, a várnai csatában Hunyadi csapatain kívül mindössze hat báró vett részt, alig párezerfőnyi bandériummal. Ha a nemesi felkelés vagy egyrésze mégis kivonult, akkor szétfutott, mint ez 1439-ben Szendrőnél történt, ahol a sereg „farkast kiáltott" és úgy szaladt meg.

Zsoldosok alkották az olaszországi hadjáratokon már Nagy Lajos seregének a magvát. Hunyadi János török hadjáratain a sereg magva cseh és német zsoldosokból állott. Az 1443. évi hosszú hadjáraton, amelyen Hunyadi János sorozatos győzelmeivel a török birodalmat szinte megrendítette, az egyik alvezér Čapek cseh zsoldoskapitány volt, aki már 1440-ben Ulászló királyt szolgálta. Az 1448. évi török hadjáraton, amely a rigómezei vereséggel végződött, Hunyadi seregében a bárók és főpapok csekélyszámú bandériumai jelentéktelen szerepet játszottak, annál nagyobbat, kis számuk ellenére is, a cseh és német zsoldospuskások és tüzérek. S a mohácsi ütközetben a magyar hadsereg egyharmad része, 24—25.000 főből 7—8000 ember, cseh-lengyel zsoldosokból állott.

A zsoldos, az ország területén, magát zsoldjából tartozott volna élelmezni. Valójában azonban, az ismételt törvényes rendelkezések ellenére, a föld népének kifosztásából élt. Mikor a munkácsi és huszti várnagyok csapataikkal 1446-ban Ausztriába indultak, „Gellyénesen és Szentgyörgymonostoron mindent elpusztítottak, s a jobbágyok minden marháját, valamint a férfi- és női ruhákat és a többi drágaságot is elvették". Az 1478. évi decr. 6. cikke már arról panaszkodik, hogy „az ország, mindenféle más terheken felül, a lovas- és gyalogkatonák erőszakoskodásai miatt végpusztulásra és nagy sanyarúságra jutott". Az 1475. évi decretum pedig felmenti a rendkívüli adók alól azokat a földesurakat, akiknek birtokát a királyi zsoldosok elpusztították, vagy el fogják pusztítani. A jobbágyság arra a hírre, hogy Mátyás csapatai közelednek, éppúgy széjjelfutott, ahogy Mátyás adószedői elől is menekülésben keresett védelmet.

Mátyás 1463-ban Bodrogmegyét arra utasította, hogy Töttös Lászlónak „a seregeink megszállása miatti félelemből" elszökött jobbágyait az ottani királyi és más megyebeli birtokokról küldje vissza urához.

Mennyiben tekinthető ez a hadszervezet feudálisnak? A haderővel a hatalom feudális birtokosai: a király, a bárók, a főpapok rendelkeztek, tisztikarának egyrésze a feudális nemesek közül került ki, akik a nagyuraknál mint familiárisok vagy zsoldoskatonák szolgáltak. Legénységének egyrésze jobbágyokból állott, kiket uraik katonai szolgálatra kiképeztek. Ellátását legálisan nagymértékben természeti jövedelmek, illegálisan még nagyobb mértékben a harácsolás fedezte.

De a hadsereg vezetői közt csak azok a bárók játszottak szerepet, akik a társadalom élére katonai pályafutás útján emelkedtek. Ilyenek voltak Zsigmond korában a Marótiak, Rozgonyiak, majd különösen Hunyadi János, a 15. század nagy magyar hadvezére. S a Jagello-korban a bárók közt már ilyenek se akadtak. Burgio, közvetlenül Mohács előtt, ezt írta róluk: „Nincs egy emberük sem, aki csak egy csapatot is el tudna vezérelni, nemhogy egy királyi hadsereget. Akik itt a királyi tanácsban ülnek, a hadviseléshez semmit sem értenek, egy sincs köztük, aki egy csupasz véres kardot valaha is látott volna." — A hadsereg, különösen a hadrakelt sereg törzse pedig a hivatásos zsoldosok nemzetközi hadából került ki.[76] S a csapatok, különösen a hadrakelt sereg fenntartásának döntő tényezőjévé a zsoldköltség következtében a pénz vált.

Zsigmond 1435-ben megkísérelte, hogy ennek a helyzetnek a következményeit levonja. A birtokos nemességet, amelynek katonai szerepe ténylegesen többé-kevésbbé megszűnt, a katonai szolgálat alól jogilag is mentesíteni akarta, viszont ennek ellenében adófizetésre kötelezte volna. Minthogy az adót zsoldosok tartására szánta, ez a rendszer egyet jelentett volna a feudális hadszervezet teljes eltörlésével, és azzal, hogy a magyar hadszervezet teljesen a zsoldosrendszer alapjára helyezkedik. Ez a hadsereg katonai értékét megnövelte volna, de a nemesség a terv keresztülvitelét megakadályozta, mert jobbnak találta, hogy — ténylegesen — ne katonáskodjék és adót se fizessen. Az ország védelmét a királyra bízta, azzal, hogy boldoguljon a rendelkezésére álló felemás eszközökkel úgy, ahogyan tud.

[76] Nemzetközi bandájukról is beszélhetnénk, mert erkölcseikben a rablóbandáktól alig különböztek. A hadizsákmány, amit összeraboltak, egyébként intézményesen is fő jövedelmi forrásuk volt.

Zsigmond kísérletét, szűkebb keretben, Mátyás is megismételte, amikor 1467-ben az egytelkes nemeseket, az egyházi praedialistákat (ezek olyan egyházi jobbágyok — parasztok — voltak, akik csak katonai szolgálattal tartoztak) és a nem teljesjogúnak tekintett szlavón, valamint erdélyi nemeseket adófizetésre akarta kötelezni. A nemesség azonban Mátyás kísérletét is meghiúsította, mert az említett kategóriák adókötelezettségében a nemesi rend adómentességi kiváltságának a megsértését látta.

Mátyás hadseregének a magvát egy állandó katonai alakulat, az ú. n. cseh sereg (a koztudatban fekete sereg) alkotta. Ennek alapja egy cseh-lengyel zsoldoskötelék volt, mely Felső-Magyarországon bratri (testvérek) vagy zsebrákok (koldusok) néven 1448-ban alakult. Az 50-es években ez a zsoldos-alakulat számban felszaporodva a Felvidék egyrészét hatalmába kerítette, s az ország határain is túlterjedő szervezetet alakított, mely sarcolásból és zsákmányolásból tartotta fenn magát. A magyar jobbágyok a bratrikkal uraik ellen nem egyszer fegyveresen is együttműködtek. Innen került ki az a zsoldoscsapat, amely 1458-ban Mátyás királlyá választásakor szerepelt. Mátyás 1462-ben, négy évi harc után, kiszorította őket az országból. A sereg, amelyhez magyarok is tartoztak, ekkor osztrák zsoldba lépett, majd 1466-ban visszatért Magyarországra. Mátyás 1467-ben újra leverte, de ekkor a sereg zömét zsoldjába fogadta Ugyanígy járt el 1471-ben Kázmér lengyel trónkövetelő zsoldosaival, melyek az országba törtek. A „cseh sereg" ebből a két elemből alakult ki. Vezetői a cseh Podmaniczky és Hag, a német Tettauer s legvégül a sziléziai Haugwitz voltak.

A sereg állandó létszáma az 5—6000 főt nemigen haladhatta meg. De ez is jóval több volt, mint a királyi csapatok békelétszáma Mátyás előtt s után s fenntartása igen sokba került. Évi költsége 250—300.000 forintra rúghatott, amikor Mátyás előtt az állam egész jövedelme 200—250.000 forint körül járt.[77]

És itt nemcsak mennyiségi többletről van szó. A mennyiségi változás minőségi változásba csapott át. Mátyás azzal, hogy az állandó haderő létszámát megnövelte s hogy ezt jól képzett katonákból állította össze, olyan fegyveres erőt biztosított magának, amely abszolutisztikus uralma fenntartásában fontos

[77] A középkori hadseregek akár a békelétszámot nézzük, akár a hadrakelt sereget, csekélyszámúak. A fejletlen termelési és szállítási viszonyok mellett nagyobb hadseregeket eltartani és felfegyverezni nem lehetett

szerepet játszott. Mátyás egyébként arról, hogy viszonylag nagylétszámú állandó haderőt tartson, már azért sem mondhatott le, mert állandóan hadat viselt. Uralmának 32 évéből 27-re esnek hadicselekmények. Ilyen körülmények mellett haderejét állandó készenlétben kellett tartania.

Mátyás kezdetben haderejéből a feudális alakulatokat, a bárók és főpapok magáncsapatait nem küszöbölte ki. Hadrakelt serege összetételében (1463. évi török hadjárat, a velencei követ jelentése 1464-ből, 1475—76. évi török hadjárat) ismételten ahhoz hasonló arányokkal és számviszonyokkal találkozunk, amilyenek Zsigmond 1433. évi tervezetében, az ú. n. sienai registrumban szerepelnek. Az utóbbi szerint a király 7000 embert, 46 báró és 10 főpap együttesen 14.000 embert állít. Mátyás 1463. évi török hadjáratán a hadsereg 7000 főnyi kir. csapatból és 12.000 főnyi főúri-főpapi bandériumból, 1475—76. évi török hadjáratán — ha a zavaros adatokból következtetni lehet — legfeljebb 10.000 főnyi kir. csapatból és ugyancsak 10.000 főnyi nagyúri bandériumból állott.

1478-tól kezdve azonban a helyzet megváltozott. Mátyás ekkor a hadrakelt sereg szervezetét, a feudális elemek kiküszöbölésével vagy háttérbeszorításával, a zsoldosrendszer alapjára helyezte át. S ennek teljes terhét, minthogy a nemesség adómentességén rést ütnie nem sikerült, a jobbágyságra hárította.

Az országgyűlés 1478-ban a jobbágyságot terhelő rendkívüli adót 5 évre előre megszavazta s ezzel tényleg hozzájárult állandó hadiadóvá való átalakításához. Ennek ellenében pedig kikötötte, hogy „a főpapok, zászlósurak, előkelők, nemesek és az ország összes rendei semmiféle körülmények között" (a végső veszély esetét kivéve) a király és az ország ellenségei ellen táborba szállani ne tartozzanak. Azt a problémát tehát, hogy miképpen lehet az ország katonai szükségleteiről gondoskodni, úgy, hogy a bárók és a nemesek ne katonáskodjanak, de katonai célokra adót se fizessenek, a jobbágyság költségére oldották meg, amely a kiváltságosok katonai terhét, a zsoldos haderő fenntartását, az ezt biztosító állandó adó viselésével, magára venni kényszerült. A nemesi kiváltságok jogcíme a katonáskodás volt. A jogcím megszűnt, a kiváltságok megmaradtak. S a jobbágyság, amely a társadalmi funkcióját elveszített nemességet munkájával eltartotta, ezentúl eltartotta intézményesen a zsoldoscsapatokat is, melyek a nemesség társadalmi funkcióját átvették.

De a rendkívüli adó egyszeres összege — 250—300.000 Ft — legfeljebb arra volt elég, hogy az állandó királyi haderő fenntartását biztosítsa. A hadilétszámra emelt zsoldoshadsereget már csak a jobbágyság irgalmatlan kizsákmányolásával lehetett fenntartani. Igy került sor arra, hogy a rendkívüli adót évente többször is beszedjék, hogy azt „ne igazságosan, hanem zsákmányolva" hajtsák be, hogy a jobbágyság a haderő fenntartásához, a behajtott adón kívül, fosztogatás útján elvett élelmiszereivel is hozzájáruljon, így került tehát sor a magyar jobbágyság katonai terhének a felcsigázására s ezáltal proletarizálódásának a meggyorsítására.

Mátyás katonai reformja a békehaderő létszámának a felemelésében (ha ugyan alatta békehaderőről egyáltalában beszélni lehet) s a háborús haderőnek zsoldoshaderővé való átalakításában állott. A haditechnika és a fegyvernemek szempontjából hadszervezete haladást nem jelentett.

Mátyás hadserége még a kor technikai színvonalát se igen érte el. Mátyás a római korból átörökölt hadigépeket, a hajítógépet és más hasonló ostromgépeket az ágyúnál többre becsülte. (Az utóbbinál mindenesetre olcsóbbak voltak.) Ágyúi lövedéke kő- és nem vasgolyó volt. Igaz, hogy a tüzelőfegyvereket, a puskát és az ágyút, ebben a korban még igen tökéletlen alakban használták. De Konstantinápoly elesténél (1453) a döntő szerepet már a tüzérség játszotta, s az 1468—74. évi cseh háború, amely alatt Mátyás képtelen volt az ellenséges várakat bevenni, tüzérsége elmaradottságát tapasztalatilag is beigazolta.

Súlyosabban esik latba, hogy a gyalogság döntővé vált szerepét nem ismerte fel. A 14—15. században a begyakorolt, fegyelmezett gyalogság a nehéz, páncélos lovasságnak fölébe kerekedett. Ezt bebizonyította az angol gyalogság a francia lovagokkal szemben, a svájci gyalogság az osztrákokkal és a burgundiakkal szemben, a huszita gyalogság a németekkel szemben, de bebizonyította a török janicsárgyalogság Nikápolynál (1396) és Várnánál (1444) éppen a magyar páncélos lovassággal szemben is. Miksa német császár a következményeket le is vonta, amikor 1487-ben a Landsknechtek gyalogos zsoldos seregét megszervezte.

Nincs nyoma annak, hogy Mátyás a gyalogság jelentőségét felismerte volna. Persze a gyalogságot az ő hadseregében is megtaláljuk. Szerepel a nehéz páncélosgyalogság, közelharcra pajzzsal és lándzsával felszerelve, és a könnyűgyalogság a távolharcot szolgáló lőfegyverével, az íjjal, nyilpuskával és a

puskával. De a lovasság túlsúlyban maradt. Mátyás hadserege 1487-ben, a bécsújhelyi seregszemlén, 20.000 lovasból és 8000 gyalogosból állott.

Igaz ugyan, hogy a lovasság egyrésze, a nehéz páncéloslovasokkal szemben, könnyűlovas, huszár (corsar) volt, s enyyiben Mátyás hadszervezete alkalmazkodott a torok ellenséghez, amely a spáhik könnyűlovasságát vetette harcba. Mátyás huszársága szerbekből állott, szerb parancsnokok, Jaksics Demeter, Bakics Pál alatt. A szerb huszárok a török spáhiknak teljesen hű mása voltak s velük egyenértékű fegyvernemek képviseltek. De ezt a könnyűlovasságot nem Mátyás állította fel. A magyar hadsereg könnyűlovassága már Zsigmond huszita háborúiban szerb huszárokból állott.

Mátyás hadseregének főerejét a kitűnő cseh zsoldoscsapatok tették, melyeket a huszita népi forradalom dobott a felszínre. A huszita forradalom, amely 1419-ben tort ki, alapjában antifeudális parasztforradalom volt, a 14. század nagy francia és angol parasztforradalmának, a Jacquerie-nek és Wat Tyler felkelésének nagyszabású megismétlődése.[78] Minthogy azonban Csehországban a jobbágyság és a feudálisok ellentéte jobbára a cseh jobbágyság és a német feudálisok ellentétjének az alakjában jelent meg, a parasztforradalom egyúttal a nemzeti forradalom alakját is felöltötte. S a forradalom ideológiája vallási köntösbe öltözött, mert a középkorban „A tömegeknek, amelyeknek lelkét kizárólag vallással táplálták, saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni "[79]

A cseh parasztság forradalmi lelkesedése és katonai vezetőjének, Zsizskának nagy képességei a felkelt parasztokból kitűnően szervezett, fegyelmezett és vezetett gyaloghadsereget teremtettek, mely a Németbirodalom feudális seregeit egymásután megsemmisítette. A magyar feudálisok Zsigmond király vezetésével, aki a cseh trónra tört, a huszita parasztság ellen két ízben is (1420, 1421) „keresztes hadjáratot" indítottak, de ők is mindkét ízben vereséget szenvedtek, amint arra sem voltak képesek, hogy a Felvidékre behatolt huszita csapatokat kiver-

[78] A huszita forradalom a cseh történet világtörténeti jelentőségű tetőpontja, éppugy, amint az 1848-as forradalom a korabbi magyar történetnek

[79] Engels. L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása Szikra, 1949 47 old

jék (1428—1434).[80] A magyar parasztság viszont a huszíták tanait széles rétegeiben elfogadta. A huszita mozgalom hatása alatt már 1430-ban „valami Blasko közember sok elbolondított parasztnéppel, továbbá cseh és magyar elbocsátott katonákkal bevette Nagyszombatot és rabolva kalandozott Mátyus földjén" (Thuróczi-krónika). Sokkal nagyobbszabású mozgalom volt az erdélyi parasztfelkelés 1437-ben, melynek huszita kapcsolatai félreismerhetetlenek.

1434-ben a huszita parasztforradalom belső ellentétei következtében összeomlott. A forradalmi paraszthadsereg eltűnt, de hátrahagyta a jólképzett katonák egész tömegét, akik azután a hivatásos zsoldos pályájára tértek át, miközben forradalmi ideológiájuk fokozatosan elhalványodott.

Magyarországon a cseh zsoldosokkal 1437 óta találkozunk. Kiemelkedő alakjuk, Giskra János, a magyar történet kifejezett condottiere-típusa volt. Giskrát Erzsébet királyné megbízta 1440-ben cseh zsoldosai vezetésével és kinevezte a Felvidék kapitányává.

Ekkor Giskra cseh csapataival megszállta a Felvidéket, egészen a Bártfa-Eperjes-Kassa vonalig, s ebben a kiszélesített keretben feltámasztotta saját uralma alatt Csák Máté hajdani tartományát. 4—5000 főnyi zsoldos seregére támaszkodva, az összes királyi jövedelmekkel, köztük a bányavárosok jövedelmével, korlátlanul rendelkezett, s a megyék és városok élére főispánként és kapitányként a saját embereit állította.

Hatalmát 1449—50-ben Hunyadi János kormányzó fegyveres támadásával szemben is megvédte. 1456-ban, az ekkor kelt kimutatás szerint, az összes királyi jövedelmekből, melyek a várak jövedelme nélkül 171.000 forintot tettek ki, 50 000 forint az ő kezén volt. Hatalmát az ötvenes évektől kezdve a

[80] Marx a huszita mozgalom jellegét, még a „Neue Rheinische Zeitung"-ban, így határozta meg: „cseh-nemzeti parasztháború, vallási zászló alatt, a német nemesség és a német császár főhatalma ellen". (Forradalmi harc Magyarországon, Marx-Engels: Összes művek VII. 275. oroszul.)

Zsigmond nem az első és nem utolsó magyar király volt, aki hódító célját a kereszténység terjesztésének vagy megtisztításának az ürügyével leplezte Utána a cseh trónra való igényét Mátyás is a huszita eretnekség elleni kuzdelemmel indokolta. Előtte pedig az ilyen királyok hosszú sorával találkozunk, Imrétől, IV. Bélától, akik a Balkánon és II. Endrétől, aki Halicsban terjeszkedett, egészen Nagy Lajosig, aki újból a Balkánon hódított. Iorga, a nacionalista román történész az ilyen ideológiai latszatokból indult ki, mikor a középkori magyar államban, mely a katolicizmust fegyveresen terjesztette, mindossze a pápa politikai eszközét látta.

bratrik zsoldos szövetsége ugyan korlátozta, de ezt kezéből csak 1462-ben adta ki, amikor Mátyás királytól felvidéki várai helyett a Maros-vidéken kapott uradalmakat. A magyar bárók már 1446-ban maguk közé fogadták, s a Rozgonyi-, majd az Országh-családból nősülve, a magyar arisztokráciával rokoni kapcsolatokba került.

Feudális szellemű történetírásunk, amely a szakképzettség fontosságát egyoldalúan hangsúlyozta, el próbálta hitetni, hogy a magyar haderő a 15. században tisztán vagy túlnyomóan feudális jellegű volt. A hadcsapatok élén eszerint a feudális báró-nagybirtokosok állottak, s a csapatok a nagybirtok feudális személyzetéből, a bárók familiárisaiból kerültek volna ki. E harcos feudális elemekkel szemben a parasztság semilyen katonai értéket sem képviselt volna.

A katonai szakképzettséget, amellyel a feudális bárók dicsekedhettek, ismerjük Burgio hiteles közléséből. Azt is láttuk, hogy a hadrakelt magyar haderő lényegileg hivatásos zsoldosok nemzetközi kötelékeiből állott, ha ezeket szervezetileg feudális keretek közé is illesztették. A parasztság katonai értékét eléggé bebizonyítja a 14—15. század európai hadtörténete, melynek társadalmilag lényeges tartalma az angol, a svájci, a huszita parasztgyalogság győzelme a francia, az osztrák, a német feudális lovasságon. Arra pedig, hogy döntő pillanatokban még a ki nem képzett, vagy alig kiképzett parasztság is milyen katonai értéket képviselhetett, ha tudta, hogy miért harcol, és ha megfelelően vezették, az 1456. évi nándorfehérvári csatával éppen a magyar történet szolgáltat tanulságos példát.

II. Mohamed török szultán, aki 3 évvel korábban Konstantinápolyt elfoglalta, 1456-ban a legfontosabb magyar végvár, Nándorfehérvár elfoglalására indult. A vár ostromára felvonult a török elite-hadsereg, janicsárjaival, spáhiival, hatalmas tüzérségével.

A magyar haderő élén Hunyadi János állott, aki azonban igen kisszámú rendes csapattal, mindössze 3 úri bandériummal és a spanyol Bastida vezette zsoldosokkal rendelkezett. A magyar haderő zömét népfelkelő gyalogság tette ki, az egykorú forrás szerint: „kézművesek, pórok, szegényemberek, papok, deákok, koldulóbarátok". (A nemesi felkelés, bár hadbahívták, nem vonult ki.) Azok a társadalmi rétegek voltak itt képviselve, amelyekből 58 év mulva Dózsa György felkelőserege alakult. A felkelt nép rosszul, hiányosan volt felfegyverezve s csak hevenyészett kiképzésben részesült. De eltöltötte

az elhatározás, hogy megvédi szegényes viskóit a felégetéstől, családját a rabságba hurcolástól, néhány darab jószágját az elhajtástól — el volt szánva arra, hogy megvédi azt, amit neki a haza a feudális társadalomban jelenthetett. Kapisztrán János és a többi pap harci elszántságát a vallásos fanatizmus élesztésével tovább szították. S az eredmény az lett, hogy a parasztsereg Hunyadi János kitűnő vezetése alatt tönkreverte a kor egyik legjobb hadseregét, Konstantinápolyt megvívó tuzérségével együtt, s a világraszóló győzelmet egész Európa ünnepelte.

Mohácsnál azonban már nem Dózsa népe, hanem a „harcos feudális elemek", a bárók és bandériumaik szállottak táborba, hogy a hazát, amelyet maguknak kisajátítottak, megvédelmezzék.

3. Egyház — értelmiség

A 14. században Magyarország a pápaság politikai uralma alól már felszabadult. Magyarország politikai életét a pápaság döntő módon utoljára a 14. század elején befolyásolta, amikor befolyását az Anjou-ház trónrajuttatása érdekében latbavetette. Ezután már csak anyagi érdekeit érvényesítette. A keresztesadót, vagyis a magyar egyházi jövedelmek tizedét, a pápák a 15. század elejéig szedték. A reservatio jogát, amelynek alapján a pápa meghatározott egyházi javadalmak betöltését magának tartotta fenn, s e javadalmakat azután pénzért értékesítette, a 13. század végétől a 15. század elejéig gyakorolták. De a pápa már 1375-ben arról panaszkodott, hogy „nincs a világon ország, mely az egyházi javak betöltésének díjaiból, a tizedekből s egyéb adókból csekélyebb jövedelmet nyujtana, mint Magyarország". Azért, ha nem csurrant, cseppent. Amikor Várdai István a 15. század második felében kalocsai érsek lett, egyedül a pápa megbízottjának, aki az őt megerősítő oklevelet átadta, 5000 forintot fizetett.

A pápa befolyását a magyar államra felváltotta az állam növekvő befolyása a magyar egyházra. A 15. század elejétől kezdve az egyházi javadalmakat, tehát az érseki, püspöki, apáti állásokat mindinkább, végül lényegileg kizárólagosan a király töltötte be. Az egyházi személyek állami adóztatása többékevésbbé állandósult. (1397., 1439., 1471., 1518. évi decretumok.) Az elhalt egyházfők ingóhagyatékát a király lefoglalta. Az egyházi bíróságok illetékessége a világiak ügyeiben, miután a

14. században átmenetileg kiterjedt, a 15. század második felében a házassági és végrendeleti ügyekre s még néhány kisebb ügyre korlátozódott. A világi bíróságok illetékessége egyháziak ügyeiben viszont kiterjedt. A 15. században ezek nagyobb bűncselekményekért a világi bíróság előtt feleltek.

Egyidejűleg a világi feudálisok az egyháziak rovására anyagi téren előretörtek. Az egyházi birtok szekularizációja, erőszakos foglalások alakjában, melyek a 13. századtól kezdve harapóztak el s a dézsmák lefoglalása tovább folyt. Különösen a kalocsai érsekség szenvedett. Lasócki Miklós az 1440-es években a kalocsai érsekség elfogadását azzal tagadta meg, hogy az érseki birtokok védelmére nem hajlandó a bárókkal állandó fegyveres háborút folytatni. A birtokokat az 1460-as években a Töttösök, az 1490-es években Ujlaki Lőrinc fosztogatták, a pécsi és a szerémi püspök birtokaival együtt. (Lásd még az 1435. évi II. decr. 21. cikkét, az 1440. évi országgyűlés határozatait, vagy az 1498. évi decr. 51. cikkének 1. §-át.)

A 15. században a törvénytelen mellé a törvényes szekularizáció lépett. A királyok a három nagybirtokos szerzet: a bencések, a ciszterciták és a premontreiek birtokainak egyrészét, vagyonkezelés jogcímén, világi feudálisok kezébe adták — bár a kolostori birtokokból ilyen címen a püspököknek is jutott. A század második felétől kezdve pedig az érseki, püspöki s egyéb egyházi jövedelmeket tisztviselői fizetésekre utalványozták. A század végén azután az egyház birtokszerzési képességét is eltörölték. Az 1498. évi decr. 55. cikke eltiltotta, hogy egyházfők, akár saját személyük, akár egyházuk részére birtokot királyi adományul kaphassanak, vásárolhassanak, vagy zálogba vegyenek. (Ami azonban Bakócz Tamást a legkevésbbé sem akadályozta meg abban, hogy egyházi személy létére Magyarország legnagyobb földbirtokvagyonát fel ne halmozza.)[81]

A tizedfizetést a nemesek jövedelmeik után megszüntették. Egy királyi rendelet a jobbágyokkal bíró nemesek tizedmentességét már 1369-ben országos szokásnak tekintette. A tizedmentességet ezután a jobbágytalan, parasztnemesek is kivívták. Az 1415. évi konstanzi zsinat *minden* magyar nemes tizedmentességét biztosította. De a főpapok a parasztnemesek tizedmentességét ennek ellenére sem ismerték el. Ez közrejátszott abban, hogy a parasztnemesek az 1437. évi erdélyi job-

[81] Az évszázadok óta folyó törvényes és törvénytelen szekularizáció a reformációban tetőződött be, melynek lényege a világi nagybirtokosok szempontjából az egyházi földbirtok kisajátításában állott.

bágyfelkeléshez csatlakoztak. Az 1439. évi decretum 28. cikke azután, hogy az egységes parasztfront kialakulásának a jövőben elejét vegye, az egytelkes nemesek tizedmentességét a maga részéről is kimondta, vagyis a nemesség egységfrontját a jobbágyokkal szemben az egyház terhére helyreállította.

Harc folyt a jobbágyok tizedkötelezettsége, ennek terjedelme körül is, nemcsak az egyház és a jobbágyok, hanem az előbbi és a világi feudálisok között, akik az egyház részesedését a jobbágyok kizsákmányolásában korlátozni akarták. 1327-ben a szlavóniai nemesek jobbágyaiknak a tizedfizetést egyenesen megtiltották. Végül is a jobbágyok tizedkötelezettsége, a 15. század végére, a gabona-, bor-, bárány- és méhtizedben állapodott meg. (1498:51, 54.) Az egyház tényleg a legtöbb termékből továbbra is tizedet követelt. De a tized bérleti jog címén mindinkább a földesurak kezébe jutott és az egyháznak bér fejében, a tizednek csak egy hányada maradt. Az egyházi jövedelmek legális kisajátítása tehát ezen a vonalon is előrehaladt.

Az egyház ideológiai feladatait az osztályrend érdekében hatalmában korlátozva is teljesítette. Az eretnek vallási tanok a magyar városi lakosságban, ennek ellenzéki rétegeiben, fejüket korán felütötték. Trithelmus apát már 1349-ben, a nagy pestis után, a flagellánsokat azzal vádolta, hogy „megbotránkoztató és gyanús dalokat énekelnek". Sopronban 1400 körül a valdens szekta híveivel találkozunk. S a magyar városokban a huszitizmus forradalmi gondolatai is hamar elterjedtek. A pozsonyi huszita polgárok számát már 1428-ban 60-ra becsülték, s a husziták feltűntek ekkor az erdélyi szász városokban is. Pécs polgárságát pedig általában huszita-szimpatizánsnak tekintették.

E mozgolódásokkal szemben az egyház ellentámadásba ment át. Az eretnekek ellen elsősorban az ú. n. koldulóbarátokat, a ferenc- és domonkosrendi szerzeteseket vetette harcba. A pápaság ezt a két rendet a 13. században szervezte meg. Feladatuk az volt, hogy azokkal az antifeudális törekvésekkel, amelyeket az eretnekmozgalmak kifejeztek, az ideológiai küzdelmet felvegyék. A kolduló rendek kisajátították eretnek-ellenfeleik eszközeit. A valdensek eretnek szektája, minthogy a feudális magántulajdon rend megdönthetetlennek látszott, minden magántulajdon bűnösségét és a szegénység üdvözítő voltát hirdette. Ennek megfelelően a koldulórendek tagjai szegénységi fogadalmat tettek és a népnek a szegénységet magasz-

talták. A katharok — a Balkánon bogomilok — szektája megkülönböztette tagjai között a „tökéleteseket" és az egyszerű hívők tömegét, akik a közönséges, világi emberek életét élik. A ferencrendi koldulóbarátok megszervezték erre a mintára a „harmadrendet", amelynek tagjai folytatják a világi életet, de magukat a rend fegyelmének alávetik. A harmadrend segítségével a koldulóbarátok a városi népbe mélyen behatoltak, s ezt hitszónoklataikkal s a gyóntatószék felhasználásával, miközben működésüket az iskolai oktatásra is kiterjesztették, a fennálló rend érdekében messzemenően befolyásolták. A pápaság demagóg politikáját sok koldulóbarát teljes jóhiszeműséggel, vallásos rajongástól eltelve hajtotta végre, s nem egy akadt köztük, aki, e politika megtévesztő voltát felismerve, átment az elnyomott nép táborába. Ilyen koldulóbarátokkal a Dózsa-forradalomban is találkozunk.[82]

Magyarországon már a 14. század elején 36 domonkosrendi és 40 ferencrendi kolostor állott fenn. A 15. század második felében az országban két neves ferencesrendi hitszónok működött, Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt. Az utóbbi a krakkói egyetemen tanult s 1483-tól 1504-ig Budán tevékenykedett. Mintaprédikációi külföldön 1498 és 1521 között 12—17 kiadást értek el.

Temesvári Pelbárt prédikációiban, amelyeket magyar nyelven tartott, az egyház régi módszerét alkalmazta, amikor a népben élő gondolatoknak, vágyaknak és panaszoknak hangot adott. A munka tisztességét hirdette, s azt prédikálta, hogy Isten előtt nem a rendi hovatartozás, hanem a személyi érdem dönt. Élesen kikelt a nemesek, a bárók és különösen a fejedelmek — Mátyás király — ellen:

---

[82] Franciaországban és Olaszországban a valdens eretnekség főfészke azokon a hegyvidékeken volt, ahol a parasztság régi szabadságának egyes maradványait megőrizte. Engels szerint ez a mozgalom lényegileg nem volt más, mint a „... patriarchális életmódot folytató hegyi pásztorok reakciója ... a feléjük nyomuló feudalizmussal szemben ..." (Engels: A német paraszthábború, Szikra 1949. 25. old.) A magyar történetben, tartalmát nézve, hasonlóképpen reakciós volt Aba Sámuel kísérlete, amely egy nemrég még szabad pásztornép harcát fejezte ki a kialakuló feudalizmus ellen. A tömegek harca a kialakuló feudalizmus ellen reakciós, mert a feudális osztálytársadalom a társadalmi fejlődésnek magasabb fokát képviseli, mint az osztálynélküli társadalom. A tömegek harca a kialakult feudalizmus ellen progressziv, mégha ezt a harcot elsősorban a parasztságtömegek viszik is, mert a harc célja ekkor is a feudális korlátok ledöntése a polgári termelőerők előtt, amelyek a feudális faluban is fejlődésnek indulnak.

„Ezek a mostani fejedelmek, nemesek, zászlósurak, igazgatók, mind lelketlenek. Kézmunkát és adót rónak a szegényre, szeretik az ajándékot, követelik a bírságot ... Beteljesedett Ezekiel mondása: A fejedelmek ragadozó farkasok .. A mostani nemes... az igazsággal semmit nem gondol, amit igér, azt nem teljesíti... A fejedelmek... gazdag ruhákba öltözködnek és a fagyban, hidegben meztelenül haldokló szegényekkel nem gondolnak. Maguknak nagy palotákat rakatnak, hogy az emberek bámulják őket, de azzal nem gondolnak, hogy a szegények az utcán haldokolnak; dúsan vendégeskednek, lakmároznak, a szegénység pedig éhenvész".[83]

De Mátyásnak azt is nyomatékosan szemérehányta, hogy a pápaság jogait nem tartja tiszteletben, az egyházakat fosztogatja, birtokaikat elszedi. És ahelyett, hogy a népet a ragadozó, fosztogató fejedelem és nemesek ellen harcbahívta volna, azt hirdette, hogy az engedelmesség a királlyal és az urakkal szemben a legfőbb erények egyike, s hogy erőszakot alkalmazni, háborút indítani egyedül a királyoknak a joga.

A ferencesek, a tömegek befolyásolására, a harmadrendet Magyarországon is megszervezték. De az egyház a 15. században ezenkívül is tömegesen alakított vallásos egyesületeket, hogy a városi lakosságban a szociális háborgást lecsillapítsa és ezt a nyílt ellenzéki harctól elvonja. Ebben az időben egyedül Eperjesen 11 ilyen társulat működött. A társulatok formális célja Isten dicsérete és a szentek tisztelete volt. A városi társadalom minden rétegére kiterjedtek, de hangadó elemük a vagyonos polgárság volt, mely a társulatok megerősítésére az anyagi áldozatokat sem sajnálta. Ennek következtében a társulatok is meggazdagodtak. A soproni Krisztus Teste társulatnak 1520 körül két háza és 11 szőllője volt. Amellett, hogy a társulatokat a világi papság irányította, ezek működését a városvezetőség is ellenőrizte, melynek tevékenységükről rendszeresen beszámolni tartoztak.

Az egyház hozzájárult ezekkel az eszközökkel ahhoz, hogy a városi polgárság egy-két kivétellel és sok esetben a városi szegénység is, magát az 1514. évi parasztforradalomtól távoltartsa. De a saját területén jóval kevesebb eredményt tudott elérni. A Dózsa-forradalomhoz a koldulóbarátok mellett az alsó-

---

[83] Ahogyan Mátyást Temesvári Pelbárt, ugyanúgy ítélte meg Mátyás az egyháziakat: híveiket zsarolják, az imádság házát uzsorával, simoniával szennyezik be. „A szegénység az, amitol a papok leginkább irtóznak."

papság is nagy számban csatlakozott, amely erre az időre a főpapság nyomása alatt teljesen elnyomorodott.

Bár a főpapság jövedelmei egyrészéről az állami és világi feudálisok javára lemondani kényszerült, még mindig dúsgazdag maradt. Egy forrás a 15. század második feléből azt mondja, hogy „a legtöbb püspök, birtokát, fegyvereseinek számát, jövedelmét tekintve, fejedelmekhez hasonló". A püspöki jövedelmek (Győr, Pécs) ebben az időben évi 7—10.000 aFt körül jártak, s az apátságok, mint a szentgotthárdi apátság jövedelme, elérte a 2000 forintot. (Az utóbbi összeg 1927-es vásárlóerőben kb. 125.000 pengőnek felel meg.)[84] De azért a főpapok kárpótlást kerestek az elvesztett jövedelmekért, s ezt az alsópapság fokozott kizsákmányolásában találták meg. Bonfini feljegyezte, hogy egyes főpapok alsópapjaik szertelen kizsákmányolásával igyekeztek vagyonukat növelni.

Az 1498. évi decretum 50. cikke, megfelelően Szt. László I. decr. 33. cikkének, az érsekeket, püspököket és apátokat ugyan még mindig arra kötelezte, hogy tizedjövedelmük negyedrészét a plébánosoknak átengedjék. (A 13. században a legtöbb apát megszerezte az apátsági birtokok tizedjövedelmét, amely eredetileg a püspököket vagy érsekeket illette.) De ezt már csak arra az esetre írta elő, ha a szokásnak megfelel. A „szokás" pedig a plébánosok tizedfizetését sokhelyütt már 1/8-ra, sőt 1/16-ra szorította le. (Az 1/16-ra példa Nagyszombat 1347, Pozsony megye 1425. A szokásból Gután csakhamar törvény lett. Az 1546. évi decr. 55. cikke szerint a plébánosoknak a dézsmából 1/16 jár.)

Az egyházi tizedjövedelem maga is csökkent. A plébánosok ennek csökkentett hányadát kapták. S ezt a főpapok, önkényes adókivetésekkel, még tovább csökkentették. Az 1498. évi decretum 69. cikke elmondja, hogy „vannak némely egyházfők, kik valami gonosz visszaélésből az egyházak plébánosait, tetszésük szerint való adófizetésekkel már nagyon gyakran el szokták nyomni. Az ilyen teher alatt nyögő plébánosok pedig néha a kelyheket és az egyházak egyéb javait kénytelenek elvesztegetni, hogy magukat ezek segélyével az efféle adózások alól megváltsák; néha pedig a szükségtől szorongatva, egyházaikat elhagyni és máshová menekülni kényszerülnek." Ugyanerről

[84] Az 1520-as években a főpapokról így verseltek:
„Igen kevés bajok, számtalan jószágok
Erős regulajok, keves zsolozsmájok
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok."

beszél az 1504. évi decr. 12. cikke is.[85] S a plébánosok nyomorgatásában a közvetlen fölébük rendelt esperes is résztvett, aki hol gyakori megszállásokkal sanyargatta őket (1397. évi decr.), hol „rút visszaéléssel" (1498. évi decr. 53. cikk) adókat csikart ki tőlük.

Igy azután nem csoda, hogy az alsópapság már a huszitamozgalomhoz tömegesen csatlakozott.[86] A pécsi egyházmegye papsága egységesen a ferences Marchiai Jakab inkvizítor ellen fordult, akit 1436-ban a huszitizmus elfojtására az egyházmegyébe kiküldöttek. De a huszita egyházreform mellett csak az alsópapság egyrésze tartott ki. Egy-egy prépost vagy főesperes, aki kezdetben a mozgalomhoz csatlakozott, csakhamar visszalépett. (Ujlaki) Bálint belcsényi plébános és (Pécsi) Tamás diakonus azonban inkább a moldvai emigrációt választották. Itt, Tatrosban, a két huszita pap elkészítette (1460 előtt) az első magyarnyelvű bibliafordítást. Bálint azután, akinek alakjában a szociális reformer vallásos rajongóval egyesült, Törökországba ment téríteni, ahol a szultán elevenen megnyúzatta.

Az egyház anyagi hatalmának és jogi helyzetének a visszafejlődéséhez az is hozzájárult, hogy az értelmi tevékenységek legnagyobb része, melyeket az egyházi személyek korábban monopolisztikusan gyakoroltak, fokozatosan az időközben kifejlődött világi értelmiség munkakörébe ment át. Ezt az árutermelés fejlődése vonta maga után. Az árutermelés talaján megszületett és növekedésnek indult a világi értelmiség, amely az egyháziakat az értelmiségi munkakörökből fokozatosan kiszorította. Az egyház társadalmi hasznossága tehát csökkent, s ez aláásta a társdalomban elfoglalt helyzetét.

A funkcióátvételt itt-ott, és éppen a legszembetűnőbb helyeken, elleplezi az a szokás, hogy a világi kormányhivatalnokokat, a királyi kancellária tisztviselőit és különösen a királyi kancellárokat egyházi jövedelmek utalványozásával fizették és ezzel kapcsolatban egyházi címekkel ruházták fel. Bakócz Tamás, Szatmári György és Szalkai László, a Jagellokor kancellárjai, legfőbb állami hivatalukba hivatalnoki és nem egyházi pályafutás útján emelkedtek, s a püspöki címet

[85] Itt nem a „koznemesség" emeli fel hangját szolidaritásból a közpapság érdekében, hanem a „koznemesi párt"-ot vezető nagy- és középbirtokosok fordulnak az egyházfők ellen, akik a hatalmat a bárokkal együtt birtokolták.

[86] Az alsópapság gyulolte és utálta a főpapokat. Az utóbbiak ezt úgy fejezték ki, hogy „gyúlolí és utálja a vallást".

azért kapták, hogy egy-egy püspök jövedelmét, aki mint kancellár feleslegessé vált, fizetésként húzhassák.

Szatmári György „váradi püspököt" sokáig még pappá sem szentelték. Szalkai László előbb volt esztergomi érsek, mint pap. És Filipec János „váradi püspököt", Mátyás kancellárját, sohasem szentelték pappá. A váradi püspökség kezdett a kancellár rendes javadalmává válni. Szatmárin és Filipecen kívül már Vitéz János, azután Beckensloer kancellár váradi püspökök voltak. Régebben, aki esztergomi érsek volt, kancellár lett. Most, aki kancellár volt, váradi püspök lett.[87]

A 15. század második felétől kezdve többé a régi katonafőpapokkal sem találkozunk. Az utolsók közé tartozott az a Lépes György erdélyi püspök, akinek tizedkövetelése az 1437. évi parasztfelkelést kirobbantotta. Ha a mohácsi csatában, mint bandériumtartó úr, kettő kivételével az összes érsek és püspök részvett, s a törökök közülök hatot lekaszabolhattak, az utóbbiak között akadt irodalombarát műkedvelő, mint Perényi Ferenc, de hadvezér egy se. Tomori Pál, akinek legalább katonai tapasztalatai voltak, valójában katona volt, s a kalocsai érsekséghez, Bakócz vagy Szatmári módjára azért jutott, hogy mint délvidéki főkapitány megfelelő jövedelemmel rendelkezhessék.

Így persze a feudális püspökség lényege, a vagyoni érték, az anyagi hatalom, teljes világossággal megmutatkozott. S amikor érseknek, püspöknek gyermeket neveztek ki, mint Mátyás tette, aki sógornője fiából, a hétéves Hyppolit ferrarai hercegből esztergomi érseket, vagy II. Ulászló, aki Perényi Imre nádor nyolc éves Ferenc fiából erdélyi püspököt csinált — a püspökségnek mint lelkipásztorságnak utolsó látszata is szétjelfoszlott.[88]

A világi értelmiségnek azzal a csoportjával, amely a német városi életből fejlődött ki és német is maradt, már találkoztunk. Egy második csoportba azok a külföldi írók, művészek, tudósok, „humanisták", orvosok tartoznak, akik Magyarországon csak

[87] Az 1497. évi országgyűlés határozata, amely eltiltotta, hogy egyháziak világi hivatalt viseljenek, nem az egyháziak, hanem az ilyen egyházi címet viselő világi főhivatalnokok, nevezetesen Bakócz Tamás ellen irányult.

[88] Az, ahogyan Mátyás, és nemcsak Mátyás, a papokat látta, és az, ahogyan a hívőknek az egyházat, melynek élére Mátyás gyermeket állított, látniok kellett, egy-egy láncszeme annak az ideológiai folyamatnak, amely a reformációt előkészítette. A katolikus egyházat papok és királyok versengve diszkreditálták.

átmenetileg tartózkodtak és többnyire valamelyik uralkodó környezetében éltek. A királyok udvari orvosai például rendszerint olasz jövevények voltak. A magyar társadalomtörténetet azonban elsősorban a harmadik csoport érdekli, a magyar világi értelmiség, és ennek kifejlődése és szerepe a középkori magyar társadalomban.

A középkori értelmiség tudása alapjait iskolákban sajátította el. Az iskolák Magyarországon is, mint egész Európában, eredetileg a pap- és szerzetesképzés céljait szolgálták, tehát kizárólagosan egyházi célok szolgálatában állottak. Ilyen iskolák voltak a káptalani iskolák a világi papság és a kolostori iskolák a szerzetesek képzésére, melyek a keresztény egyház megszervezésével egyidejűleg keletkeztek. Az oktatási nyelv az egyház hivatalos nyelve, a latin volt, s az írás-olvasás, melyet itt tanítottak, a latinul írás-olvasás volt. De az egyház ebben az időben az egyházi tevékenységeken kívül, még a társadalmi tevékenységek egész sorát is ellátta. Ezért iskoláiban nemcsak szorosan vett egyházi szakképzést nyujtott, hanem a jogot, az orvosi ismereteket, az irodalmat is oktatta.

A szerzetesrendek rendi főiskoláikon tagjaikat magasabbfokú kiképzésben is részesítették. A 15. században ezek a főiskolák a studium generale nevet, az egyetemek eredeti nevét viselték. Magyarországon ilyen volt különösen a domonkosrend budai főiskolája, mely túlnyomóan olasz és német tanárok vezetése alatt, úgylátszik a 14. század végétől a 16. század elejéig fennállott, s képviselőit az 1415. évi konstanzi zsinatra is elküldötte. (Egyik magyar tanára, a 15. század elején, Makrai Benedek volt, aki egyideig politikai szerepet is játszott.)

Valóságos egyetem rövid ideig Pécsett működött. Ez, mint egyházi intézmény, az alapításához szükséges pápai engedélyt is elnyerte. Éppen Pécsett valószínűleg azért állították fel, hogy támpontul szolgáljon a Délvidéken mindig lappangó bogomil eretnekséggel szemben. 1367-től 1382-ig állhatott fenn, egyetlenegy — olasz — tanára ismeretes.

Valamilyen főiskolai jellegű intézmény, német tanárokkal a 15. század második felében néhány évig Pozsonyban is működött. De Magyarországon valódi egyetemekkel, mint amilyenek a prágai, krakkói, bécsi egyetemek voltak, amelyek tartós fennállásuk alatt a tanulók ezreinek adtak magasabbfokú kiképzést, a középkorban nem találkozunk. A magyar társadalmi szerkezet nem igényelt még nagyszámú egyetemet végzett személyt. S az

ország oktatásra alkalmas tanárokkal is alig rendelkezett. Igy értelmetlen lett volna költséges egyetemet fenntartani.[89]

A magyarországi tanulóifjúság a magasabb képzettséget külföldi egyetemeken szerezte meg. A 15. századtól kezdve különösen a közeli bécsi, prágai, krakkói egyetemeket látogatták. Prágában 1367—1420 között 3—400, Bécsben 1366—1526 között 4700, csupán 1440—1526 között 2600, Krakkóban 1492—1526 között 653 magyarországi hallgató tanult. A magyarországi egyetemi hallgatók a 15. század második felében s különösen a század végétől kezdtek szaporodni. Az utóbbi időben a bécsi és krakkói egyetemeken évenként átlagosan 50—60 új név tűnik elő, úgyhogy az egyetemi oktatásban részesült (nem egyetemet végzett) magyarországi személyek száma, figyelembe véve az egyéb külföldi, különösen az olasz egyetemeket is, a 16. század első évtizedeiben 1500—2000 körül járhatott.

A bécsi egyetemre legtöbben az erdélyi Szászföldről jöttek. De itt Buda, Pest, Fehérvár és Kolozsvár, tehát azok a városok is nagyobb mértékben képviselve voltak, amelyek lakossága részben magyar volt. És a prágai egyetemen, ahol leginkább egyházi személyek tanultak, a szlovakok mellett sok délvidéki magyar akadt.

A városok és mezővárosok által fenntartott világi iskolák a 14. században kezdtek előnyomulni s számuk a 15. században az egyházi, káptalan és kolostori iskolák számát már biztosan meghaladta. Az oktatás ugyan ezekben is egyházi szellemben folyt, mégha világi tanítók kezében volt is. S írni-olvasni ezekben is csak latinul tanítottak. De azok a szükségletek, amelyek őket életrehívták, világi érdekből, az árutermelés érdekeiből fakadtak. A városi polgárnak, a kereskedőnek és kézművesnek rendelkeznie kellett már az elemi ismeretekkel, az írás-olvasás a számolás ismereteivel, ha foglalkozási körében boldogulni akart.

Habár a világi iskolák nagyrésze német nyelvterületre esik, a 15. századtól kezdve magyar városokban és mezővárosokban is találkozunk velük. Szegeden 1522—43 között öt iskola is működött (a vegyes német-magyar jellegű Budán hét). S a 16. század elején, a nagyobb mezővárosok mellett, mint amilyen Miskolc volt, kisebb helyeken is, mint a biharmegyei Köveséren és Keresszegen, iskolák tünnek elő.

[89] A külföldről jött egyetemi tanárokat jól meg kellett fizetni. A pécsi egyetem rektora évi 600 aFt fizetést kapott, ezenfelül megillette egy falu teljes jövedelme évi 70 Ft értékben, s házat is bocsátottak a rendelkezésére.

A papképző egyházi iskolák tanulóit az egyházi rend (alsóbb) tagjai közé sorozták. Ennek megfelelően a clericus, magyarul a diák nevet viselték.[90] 1222-ben helyzetüket királyi kiváltságlevél szabályozta. Eszerint, a felszentelt papok módjára, az egyházi bíróság alá tartoztak és a királyi adótól, valamint megszállástól mentesek voltak. (Utódaik, a 15. századbeli diákok vám- és tizedmentességét az 1447. és 1458. évi decretum állapította meg.) Mintegy a 13. század közepéig ezek a diákok nem is mások, mint kispapok, akiket később pappá fognak szentelni, s akik egyházi személyek maradnak akkor is, ha valamilyen világias foglalkozást űznek, például, mint jogtudó emberek, a királyi kancelláriában dolgoznak. Ekkor azonban világiasodni kezdenek. Szaporodnak az olyanok, akik az egyházi iskolában elsősorban már nem teológiai, hanem jogi, orvosi s hasonló világi ismereteket akarnak szerezni, azzal a céllal, hogy ismereteiket a világi társadalomban hasznosítsák. Azokat a diákokat, akik engedély nélkül mást, mint teológiát, gramatikát és logikát tanulnának, az 1279. évi zsinat már egyházi átokkal sujtotta. (Zsinati határozatok 43. pontja.)

A 14. században megjelennek azután a világi diákok. Ezek, amikor az egyházi iskolát elvégezték, nem szenteltetik magukat többé pappá, hanem a világi iskolákból kikerült társaikhoz hasonlóan valamilyen világi értelmiségi foglalkozást űznek. A világi értelmiséget az egyháziaktól most már megkülönböztetik. Tagjait a kispap-clericussal szemben litterátusnak (írástudónak) hívják, s a magyar diák név a világi értelmiségre száll át. Diák most az a világi, aki „deákul" (latinul) tud írni-olvasni, s ebből a tudásából él különböző módokon.

A diákok egyrésze a falusi vagy városi szegénységből származott. Szegény tanulókról korán hallunk. A váradi káptalan szabályzata kimondotta, hogy a szegény és kéregetésből élő diákokat ingyen kell tanítani (1372). És Bártfán a szegény tanulókat élelemmel is ellátták.

Valószínű, hogy a jobbágyfiúk egyrésze, talán nagyrésze a diákok közé a falusi plébános közvetítésével került. A falusi plébánosok utánpótlásukról maguk gondoskodtak. (A káptalani iskolák elsősorban a magasabb papság utánpótlását szolgálták.) Egy-egy jobbágyfiút maguk mellé vettek, s bevezették abba az ismeretkörbe, amely a papi teendők elvégzéséhez szükséges

[90] A diák szó a diaconus szláv változatából, a djak-ból ered. Az utóbbi fel nem szentelt papot jelent s a magyar nyelv szláv eredetű egyházi terminológiájához tartozik.

volt. A tanítványok nagyrészéből plébános lett. (Ezen az úton sorozódott a falusi papság a jobbágyságból.) De egyrészük, valamilyen iskola elvégzése után, vagy anélkül is világi diáknak ment.

A földesurak a jobbágyfiúk tanulását megakadályozni igyekeztek. A diákká lett jobbágyfiúban kizsákmányolható munkaerőt veszítettek s tanult ellenséget „nyerhettek". Az 1437. évi apáti egyezségnek az a kikötése, hogy „a földesúr a jobbágy hozzátartozóit semmiképpen el ne nyomja, előhaladásukban őket ne akadályozza", a hozzátartozók tanulmányaira is vonatkozik.

Jobbágyszármazású diákokkal elég gyakran találkozunk. 1380-ban István diák szerepel, aki, mint Kállay Ubul újsemlyéni jobbágya, Patak mezővárosba költözött. Ugocsa megyében, a 16. század elején az alispán, péterfalvi Nagy Albert, s a megyei jegyző egyaránt jobbágyivadék volt. Szikszó mezővárosban, 1525-ben, négy rendi állapotára nézve a jobbágyságba, illetve a zsellérségbe tartozó diákot írtak össze. S a legtöbb diák, aki a parasztforradalomban 1514-ben részt vett, bizonyára jobbágyszármazású volt.

A jobbágydiákok néha hatalmas pályát futottak be. Bakócz Tamás és Szalkai László, a két kancellár-érsek jobbágyivadék volt. Bakócz kerékgyártó jobbágy fia volt, külföldi taníttatásáról jómódú paprokona gondoskodott. Mint diák került a királyi kancelláriába, ahol, anélkül, hogy pappá szentelték volna, titeli prépost lett. Már Mátyás alatt, 1484-től, mint királyi titkár, fontos kormányhivatalt töltött be és csakhamar a kancellária vezetését is átvette. Pappá csak 1487-ben szentelték, midőn győri püspök lett. Szalkai apja viszont jobbágycsizmadia volt, s ő maga Sárospatakon diákoskodott, mielőtt a királyi kancelláriába lépett.[91]

---

[91] Ezek az első világi főhivatalnokok, akik egyébként gyakran komoly humanista műveltséggel rendelkeztek, nem vetették meg az egyházi pompát sem, melyhez címük révén jutottak, de a feudális társadalomban elsősorban feudális hatalomra törekedtek. A feudális hatalom a földbirtokon alapult, s a birtokszerzésnél az eszközökben egyáltalában nem válogattak. Bakócz Tamás, az esztergomi érsek és bíboros hercegprímás, főleg uzsorakölcsönökkel dolgozott. Ellerbach Jánosnak 40.000 forint kölcsont folyósított, aminek ellenében az utóbbi összes birtokait megszerezte, nem kevesebb mint 44 egész és részfalut, melyek 80.000 kat. holdon terültek el. Corvin Jánosnak 23.200 forintot kölcsönzött, amiért szintén uradalmakat és értékes műtárgyakat kapott. II. Ulászlónak 16.500 forintot adott, s a kölcsön ellenében 1502-től 1519-ig zálogban bírta Esztergom városát. Nem

A diákok egy másik része a városi polgárságból, kereskedő vagy kézműves, esetleg zsellércsaládból származott, s a városi iskolát elvégezve, valamilyen értelmiségi pályán, rendszerint saját városában helyezkedett el. A magyar vagy félmagyar városok, Várad, Esztergom, Pest, Buda, Fehérvár esküdtjei között gyakran szerepelnek diákok, akik közül egyik-másik korábban bizonyára városi jegyző vagy tanító, vagy más városi alkalmazott volt. Ebből a csoportból a Jagello-kor harmadik kancellárja, Szatmári György emelkedik ki. Ez gazdag kassai — német — kereskedőcsaládból származott, s a királyi kancelláriába, egyetemi tanulmányok után, 1493-ban került. 1494-ben királyi titkár, 1495-ben székesfehérvári prépost, és 1498-ban. mint a királyi kancellária tényleges vezetője, veszprémi püspök lett. Pappá csak 1506-ban szentelték.

A diákok zöme azonban a kisebb, az egyfalus vagy még kisebb falusi nemességből, a faluról eredt. Ebből a csoportból Vitéz János és unokaöccse, Janus Pannonius (Csezmicei János) válnak ki, kik szegény szlavón nemesi családból származtak. Vitéz olasz egyetemeken tanult, ahol alapos humanista műveltségre tett szert. Ő az első magyar humanista. Tanulmányai befejezése után Zsigmond kancelláriájába lépett. Albert alatt ítélőmester lett s ekkor megkapta a váradi prépostságot. Ulászló óta a kancelláriában a külügyekkel foglalkozott, s Hunyadi János, akinek mintegy „külügyi államtitkára" volt, váradi püspökké tette. 1453-tól kancellár, amihez 1465-től az esztergomi érseki cím és jövedelem járult. Janus Pannonius az első nagy (latinul író) magyar költő, akinek a műveit európaszerte olvasták. Külföldi iskoláztatásáról Vitéz János gondoskodott. Amikor 26 éves korában Olaszországból hazajött, és Mátyás kancelláriájába lépett, nyomban kinevezték pécsi püspöknek (1459) s ettőlfogva, mint kancelláriai hivatalnok, a pécsi

---

sikerült azonban az a tranzakciója, amellyel Vajdahunyad várát és uradalmát akarta megkaparintani. Ehhez az uzlethez Ernuszt Zsigmond pécsi püspökkel társult és a vár zálogbirtokosának, Kinizsi Pálnak 10.000 forintot folyósítottak, de feudális perelhúzás és erőszak az uradalom megszerzését megakadályozták. Kolcsoneivel és más praktikákkal roppant vagyont harácsolt ossze. Kortársai azt állították, hogy Magyarország 1/6 részét megszerezte és évi jovedelmét kb. 100.000 a. Ft-ra tették. Mindenesetre az ország legnagyobb birtokosa lett. Testvére gyermekeit, kiktől az Erdődy-család származik, arisztokrata családokkal házasította össze. Mikor 1521-ben vérbajban meghalt, hagyatékában állítólag készpénzben 550 000 forintot, továbbá 150 mázsa ezustót és 3 mázsa aranyat találtak — ami azonban alighanem csak úgy legenda, mint az ország hatodrészének a birtoklása

püspökség jövedelmét húzta. Az egyházhoz annál kevesebb köze volt, mert teljesen hitetlen volt.[92]

A 15. században azután már olyan családokkal is találkozunk, amelyek nemzedékeken át értelmiségi foglalkozást űznek. A kiemelkedő példa itt Werbőczy István és kisnemesi családja. Werbőczy apai nagyapja, mint familiáris diák, Zsigmond király főasztalnokmesterének a szolgálatában állott, apai nagyapjának testvére, János diák, ügyvédkedéssel foglalkozott, anyai nagyapja pedig Ugocsa vármegye ügyésze volt. Anyja, Apollónia, értelmiségi származása révén, a Deák családnevet viselte. Ő maga a budai domonkos főiskolán tanulhatott, s felmenői példáját követve, 1483-ban, mint Báthory István országbíró ítélőmesterének a jegyzője, a jogászi pályára lépett. Pályafutása Bakócz, Szatmári, Szalkai pályafutásával együtt, arról tanuskodik, hogy a világi értelmiség ebben a korban a politikai életben is vezető szerephez jutott.

Valószínű, hogy a középbirtokos nemességben az írásolvasás s ezzel a latintudás a 15. század végén már eléggé elterjedt volt. A Thuróczi-krónika gondolatait saját ideológiájába latin tudása közvetítette. Az ismeretszerzésre ezt az réteget is az árutermelés ösztökélhette, mellyel ugyanebben az időben kezdett foglalkozni.

Néhány művelt ember, főleg a 15. század második felétől kezdve, a bárók között is akadt. A krakkói egyetemen 1492—1526 között Bánffyak, Csákyak, Ujlakiak tanultak, és Báthory Miklós váci püspök, aki tanulmányait Olaszországban végezte, könyveket gyüjtött, latinul verselt. De a bárók, Magyarország urai, általában analfabéták maradtak. A fontos pozsonyi tárgyalásokon, melyek eredményeként Magyarország a Habsburgház trónöröklési jogát elismerte (1491), három magyar báró vett részt: Báthory István erdélyi vajda, a székelyek zsarnoka, Rozgonyi László tárnokmester és Guthi Országh László, Mátyás lovászmestere. Írni egyikük sem tudott, úgyhogy nevüket a szerződésre mások írták alá.[93]

---

[92] Tubero dalmát történész, aki a 16. század elején írt, a magyar értelmiség eredetét, Bakóczról beszélve, így jellemzi: „Ez a férfi, mint a magyarok kozul legtobben, a faluról iskolára jutva, a tudományosságban némi jártasságra tett szert ..."

[93] A szerződés szovegében ez áll: „Én, Báthory György, nagybátyám Báthory István erdélyi vajda stb. úr nevében, aki írni nem tud, elismerem saját kezemmel ...", s ugyanígy a másik két báróval kapcsolatban.

A bárók műveletlenségükben a műveltséget mélységesen megvetették. Feljegyezték azt az esetet, amikor Báthory Miklóst, aki Mátyás fogadószobájában könyvvel, Cicero munkájával a kezében jelent meg, irgalmatlanul kicsúfolták. Azok a külföldiek, akik Mátyás idejében, vagy a Jagello-korban Magyarországon jártak, egyöntetűen nyersnek, műveletlennek, barbároknak írják le őket.

Az új értelmiség előtt a társadalom fejlődése sokféle munkakört megnyitott. Az árutermelés térfoglalásával az életviszonyok bonyolultabbá és a központi államigazgatás feladatai többrétűvé váltak. E feladatok megoldása megkívánta most már a latinul írni-olvasni tudást s ezenfelül a jogi szaktudást is. A központi kormányhivatalok, a kancellária és a főbíróságok jogászi hivatalnokkara (kancelláriai tisztviselők, ítélőmesterek, jegyzők) és írnoki segédszemélyzete megnőtt. Képzett jegyzők látták el a megyei és városi igazgatás szakfeladatait is írástudó segédszemélyzetükkel. S a képzett személyzetet állami feladataival a nagybirtok sem nélkülözhette.

A 14. századtól kezdve kifejlődött a szabad, nem hivatalnok-jogászok, az ügyvédek (procuratores, a „prókátorok") foglalkozása. („Fiskális"-nak eredetileg a király ügyészét hívták: 1519-ben fiscalis sacrae coronae.) A 15. században az ügyvédség már elég nagyszámú volt s helyzetét törvény szabályozta. Ebben a században már az orvosi és gyógyszerészi mesterség is nagyrészt világiak kezén volt. A nagyobb városok ekkor már fizetett orvosokat tartottak s az orvosok között magyarok is akadtak (mint ezt egy fennmaradt orvosi rendelvény magyar szavai tanusítják).[94]

Az előbbi hivatásokhoz a mulattató, a 15. században énekes-énekszerző diákok (Gábor diák Mátyás udvarában) s a tanítók foglalkozása járult, kik alsóbb fokon az értelmiség képzéséről gondoskodtak.

[94] Széchenyi Tamás erdélyi vajda már az 1342. évi tordai gyűlésen kifogásolta, hogy az ügyvédek „szóáradatukkal" a pereket végtelenségig elhúzzák. A 15. század második felében meg a budai káptalan feljelentette Péceli Benedek mester ügyvédet, hogy „a legkisebb viszályokból is pöröket gyujtani, gyarapítani és nagyítani szokott". Azok az ítélőmesterek sem voltak különbek, akik az országos bíróságok mellett működtek. Ezek magánügyeket vállaltak, mint Werbőczy ítélőmester korában, s a Mátyás alatti országgyűlések szerint inkább ügyfeleiket szolgálták, mint az igazságot. — Az orvosi tudomány állását jellemzi, hogy Zsigmondot orvosai egy ízben úgy gyógyították, hogy lábánál fogva, fejjel lefelé felakasztották s órák hosszat ebben a helyzetben tartották, így akarván elérni azt, hogy a méreg a király szervezetéből eltávozzék.

A hivatalnokok, jogászok, orvosok, gyógyszerészek önálló foglalkozásai az egyháziak munkaköréből szakadtak ki. Az értelmiség egy másik csoportja, a művészek: festők, szobrászok, a városi kézművescéhekből került elő. A 15. század közepétől kezdve fontos központjuk volt a félmagyar Kolozsvár. Kétségtelenül magyar festőkkel is találkozunk, így 1473-ban Mikó Jánossal, vagy 1510-ben Czakó nemes fiaival. Magyar lehetett Szegeden az az István nevű „képíró" is, aki a 16. század elején fiát a krakkói és bécsi egyetemeken taníttatta.

Egyes értelmiségi foglalkozásokat jól megfizettek. Szeben városi orvosa, Johannes Italus, 1526-ban 150 Ft évi fizetést húzott. Jól keresett az ügyvédek egyrésze is, úgyhogy ezeken a pályákon vagyont lehetett gyüjteni. De a magyar társadalom az értelmiséget, viszonyaihoz képest, általában túl nagy számban termelte ki. Ennek oka az volt, hogy azt a fejlődést, amely a magasabbrendű társadalmi szükségletek alapján a világi értelmiséget létrehozta, a nemesség súlyos válsága kísérte. A nemesség, amely a bárók nyomása alatt a fejlődő pénzgazdaságban anyagilag lejtőre került, kollektíven, a középbirtokosság vezetése alatt, politikai szervezkedéssel próbált magán segíteni. Azok az elszegényedő kisbirtokos-nemesek pedig, akik néhány jobbágyuk munkájából megélni már alig tudtak, egyéni megoldásként fiaikat iskolára küldötték, hogy megélhetésüket az értelmiségi pályákon keressék. Ennek következménye azonban az volt, hogy az értelmiségi elemek gyorsabban szaporodtak, mint az értelmiségi állások s az előbbiek egyrészére nyomor várakozott. Igy a magyar értelmiség, mint a nemesi társadalom bomlásának a tünete, már megjelenésekor a „szellemi proletariátus" alakját öltötte fel.

Az új értelmiség, a diákok életviszonyait általánosan nem is az jellemezte, hogy valamilyen értelmiségi pályán elhelyezkedtek, s ott aztán nyugodt megélhetést és emelkedési lehetőséget találtak. Tipikusnak azt a diákot tekinthetjük, aki életét bizonytalanságban töltve, egyik alkalmi munkahelyről a másikba vándorolt. Az ilyen diák hol iskolába állott be kisegítő tanítónak, hol plébánosnak segédkezett, azután megint valamelyik gazdag földesúrnál írnokoskodott, majd meg mint énekes vándorolt egyik úri udvarból a másikba, lantkísérettel adva elő saját szerzeményeit.

S a szellemi proletariátus azokban a vándordiákokban, akiket a népképzelet a „garabonciás diák" alakjában megörökített, részben a gyülevészproletariátusba ment át. Az ilyen

diákok, legális foglalkozásaik mellett jósoltak, kuruzsoltak, varázsoltak (a száraz Alföldön többek között „esőt csináltak", mint az afrikai varázslók) s ha az egyik oldalon a diákproletariátussal, a másik oldalon a csavargók, tolvajok gyülevész hadával érintkeztek. (Gondoljunk például Villon alakjára.)

Az értelmiség egyes csoportjai tehát anyagi helyzetükben, életviszonyaikban, de képzettségükben is, élesen elkülönültek egymástól. A királyi kancellária hivatalnokát, aki külföldi egyetemet végzett, s vezető kormányállásokba emelkedhetett, nagy távolság választotta el a diákok zömétől, akik valahol írni-olvasni s valamit latinul megtanultak és alkalmi keresetből éltek. Az értelmiség anyagi és kultúrális tagoltságát kiegészítette azután világnézeti tagoltsága.

Az értelmiség egy kisded csoportja, a 15. század derekától kezdve, társadalmi eredetre való tekintet nélkül az olasz kultúrát, a „humanista" világnézetet képviselte, amelyet a külföldi egyetemeken sajátított el. Ennek a racionalista világnézetnek, amely az olasz polgárság anyagi életviszonyait tükrözte vissza, a magyar társadalomban gyökere nem volt, s képviselői a feudális Magyarországon magukat gyökértelennek érezték. Janus Pannonius visszasírta a „barbár Duna" mellől az olasz környezetet és Szatmári György a velencei követnek megvetéssel beszélt a „mi magyarjainkról, akik igen barbár nép és inkább a dühtől, mint az észtől vezettetnek". A humanizmus nem vert gyökeret Mátyás alatt sem, ki, hogy udvari fényét emelje, humanista könyvtárat létesített és maga köré külföldi humanistákat gyűjtött. (Amit egyébként II. Ulászló és II. Lajos is megtett.) A humanista ideológia megmaradt annak, ami volt, a hazai talajban gyökértelen, idegen, kozmopolita szellemi áramlatnak.

Hogyan lehetséges azonban, hogy a humanizmus, ez a polgári világnézet, ha még oly felszínesen is, feudális bárók, kancellárok és püspökök ideológiájává vált? És hogyan válhatott a humanizmus Mátyásnak, a feudális talajból kinőtt katona-politikusnak legalább szellemi játékszerévé? A magyarázat az, hogy a humanizmus nem a forradalmi, hanem a hatalmat már birtokába vett olasz polgárság ideológiája volt. Az olasz polgárság, hatalmát az elnyomott néppel szemben védelmezve, politikailag mind reakciósabbá vált. A néppel tehát ellenségesen, a feudalizmussal viszont kíméletesen állott szemben. S ez a politikai vonal ideológiájában, a humanizmusban is kifejezésre jutott. Igy a humanizmus, hogy antifeudális

éle letompult, egy zárt, feudális kör használatára alkalmassá vált. Hozzájárult ehhez, hogy a polgári humanisták a legtöbbet igérőnek szívesen eladták tollukat. Mátyásnak semmi oka nem volt arra, hogy Galeotto Marzio vagy Bonfini tollát, mely őt dicsőítette, meg ne vásárolja.

A humanista tudományos-filozofikus ideológiával szemben a magyar nemesi értelmiség kidolgozta a magyar nemesség parlagiasabb, de mindenesetre a hazai talajból fakadt feudális ideológiáját. A magyar értelmiség zömében a bárók nyomása alatt őrlődő nemességből eredt, s így a nemesség, elsősorban pedig vezető rétege, a nemesi középbirtokosság ideológiai szócsövévé vált. Az ideológiát elsősorban Thuróczi János és Werbőczy István dolgozták ki. Thuróczi, aki mint ítélőmester, a kisebb királyi kancelláriában működött, Kézaira támaszkodva megírta 1488-ban a magyarok történetét, a Scythiából való kijövetel napjaitól, amelyben a húnokat a magyarokkal azonosítva, a világverő Attila dicsőségét a magyaroknak, illetve a magyar nemességnek tulajdonította és Mátyás királyt nagyságban Attila mellé állította. Werbőczy viszont a Hármaskönyvben (1514) jogilag megformulázta a nemesek rendi egyenlőségét és a jobbágyok szolgaságát. „Szittya" harci dicsőség és idegengyűlölet, feudális osztálygőg és a parasztok megvetése voltak az alapkövei ennek a történeti-jogászi ideológiának, melynek kiépítéséhez, hősi énekeivel, az alsóbb diákság is hozzájárult.

Thuróczi és Werbőczy latinul írtak, latinul olvasó nemesi közönségnek. A 16. század elejétől kezdve már magyarul írt hősi énekekkel is találkozunk. S ugyanakkor kibontakozott a városok talaján a humanista és a nemesi irodalom mellett egy harmadik típusú irodalom, a magyarnyelvű kódex-irodalom. A kódexek szerzői egyháziak voltak, és a papság s a szerzetesrendek által befolyásolt magyar városi polgárság ideológiáját fejezték ki vallási formákban.

A 16. század elejére az egyháziak korábbi világi munkakörük nagyrészéből kiszorultak. A 15. század második felében már a káptalanok és más egyházi testületek is ügyésznek, írnoknak világi diákokat alkalmaztak. (Thuróczi János például egyideig a sági premontrei konvent jegyzője volt.) És a szebeni festőcéh szabályzata 1520-ban a papokat, szerzeteseket már a kontárok közé sorozta.

De azért a világi értelmiség az egyháztól nem vált még el teljesen. A diákok zöme időnként a papok mellett káplánkodott s nem egy diák pályafutását végülis papként fejezte be.

4. Osztályok — nemzet — nemzetiségek

a) Az osztályok fejlődése

A 15. században a barbár feudalizmus társadalma — ennek az a formája, amely a 12. század végére kialakult — a termelőerők és az árutermelés fejlődése következtében teljes bomlásban, a szét- és átrétegeződés állapotában volt. Két alaposztálya közül az úri osztályban a vagyoni különbségek kiéleződtek. Az óriásbirtokos bárót az egyfalus szegénynemestől sokkal nagyobb vagyoni különbség választotta el, mint a korábbi nagybirtokost a királyi servienstől vagy a várjobbágytól. S az óriásbirtokos báró és az egyfalus szegénynemesek szélső rétegei közé, önálló társadalmi szereppel beékelődött a középbirtokos nemesség rétege.

A kizsákmányolt parasztosztály vagyoni szempontból azelőtt nagyjában egységes volt. Most az osztály zömét kitevő középparasztság fölött, kis számban a gazdagparasztság, alatta, folyton növekvő számban a szegényparasztság és a zsellérség rétege helyezkedett el. A kizsákmányolt parasztosztályról, a jobbágyságról levált az egytelkes nemeseknek, e szabad parasztoknak a keskeny rétege, mely a szabad dolgozók hajdani társadalmát a feudális társadalom egy szűk szektorában újjáteremtve, termelő munkája szempontjából a parasztságba, rendi szempontból a nemességbe tartozott. És a parasztságot kiegészítették a székelyek és a jászkunok csoportjai, melyek ott lassúbb, itt gyorsabb ütemben, a szabadparasztság állapotából a jobbágyállapot felé haladtak.

A faluban továbbra is a feudális termelőviszony, a jobbágyok úri kizsákmányolása maradt az alapvető. De a bérmunka polgári termelőviszonya is fejlődésnek indult, s ebben a szegényparasztságot és a zsellérséget: a falusi előproletariátust, elsősorban a gazdagparasztság, a falusi burzsoázia előfutára zsákmányolta ki.

A feudális társadalomban, és mégis mellette, megjelent a fejlődő városok kispolgári társadalma, melyben a polgári termelőviszony szintén fejlődésnek indult. A barbár kor agrárjellegű mezővárosaiban csak néhány kézműves és kereskedő élt. A városok iparosodásával és kiváltságolásával a kézműves réteg első lépésként kiszélesedett és szabad és jobbágyelemei kispolgári osztállyá olvadtak össze. Ennek tagjai munkájukból éltek, anélkül, hogy idegen munkaerőt kizsákmányoltak volna.

A kispolgárság azután kezdett a kistőkés mesterek és az általuk kizsákmányolt legények rétegeire széjjelbomlani. A legények mellé pedig a napszámosok léptek, kiknek léte nagyrészt a város fél-agrárjellegén alapult. Ez a két réteg alkotta együtt a városi előproletariátust, a város plebejus-rétegét. A kereskedő tőkés-patriciátus a kispolgári elemeket túlnyomóan még csak politikai eszközökkel zsákmányolta ki.

A polgári fejlődés legmesszebb a bányavárosokban haladt. A bányakispolgárság kistőkésekre és bérmunkásokra hasadt, majd a kistőkések helyét, a vállalatok koncentrációjával párhuzamosan, a kereskedőtőke foglalta el, mely itt a bányatőke alakját öltötte fel.

Az osztályviszonyok fejlődésével és bonyolódásával párhuzamosan a társadalmi munkamegosztás rendszere is átalakult. A feudális birtokoskatona helyét mindinkább a hivatásos katona, a zsoldos foglalta el, s a nemesség ezzel kapcsolatban korábbi társadalmi funkciójával, a katonáskodással, jórészt felhagyott. A zsoldosok közé, akik közt a parasztság is képviselve volt, a nemességnek csak kisebbik része lépett át. Egy másik rész árutermelésbe fogott, egy harmadik a katonáskodásról értelmiségi foglalkozásra tért át.

A társadalmi munkamegosztás új rendszerében az egyházi rend szerepe csökkent. Ez a barbár korszakban a társadalom értelmiségi rétegét alkotta, s egyik feladata egy olyan ideológiának a fenntartása és terjesztése volt, amely megfelelt a feudális uralkodó osztály érdekeinek. A fejlődés azonban oda vezetett, hogy értelmiségi funkcióit nagyrészt s ideológiai funkcióit is részben, a nemesi értelmiség vette át. Világnézetet a feudális osztály szükségletére, most már nemcsak az egyházi rend, hanem a nemesi értelmiség is termelt. Igaz, hogy ez a világnézet a maga nyers, „szittya" formáival és nyilt osztályjellegével az egyházi világnézet finomabb formáit, melyek a kizsákmányolt tömegek megtévesztésére is alkalmasak voltak, nem pótolhatta. De a tömegek megtévesztésére az egyházi ideológia sem volt többé biztos eszköz. A koldulórendek hiába prédikálták az Istentől rendelt szegénységet, amikor az egyházi feudálisok „fejedelmekhez hasonlóan", hivalkodó fényűzésben éltek. S nehéz volt az egyházban az isteni akarat szócsövét látni, amikor Mátyás — az egyház ideológiai funkciói iránt nem éppen fejlett osztályérzékkel — az isteni akarat egyházfői tolmácsolását hétéves hercegfiakra bízta. A római katolikus egyházi ideológia, elhasználódva, éretté kezdett válni arra,

hogy a feudális uralkodó osztály a protestáns egyház új ideológiájával felcserélje. S amennyiben még magát nem járta le, veszedelmessé vált, mert a nyomorgó alsópapság az elnyomott tömegek előtt az ideológia eredeti forradalmi elemeit hangsúlyozhatta. Mindez együttesen odavezetett, hogy a feudális társadalom talaja az egyházi feudálisok alatt megingott.

Az egyházi rend szerepe csak csökkent, de a világi nagyfeudálisok, a bárók, a társadalmi munkamegosztás új rendszerében egyenesen felesleges, s ennek következtében kártékony elemmé változtak át. A bárók a természetileg gazdálkodó, barbár feudalizmus korának a maradványai voltak egy olyan társadalomban, melynek áttérése az (egyszerű) árutermelésre folyamatban volt. A barbár feudalizmus korában katonák voltak, kik az ország haderejét vezették, és politikusok, kik az országot kormányozták. Az árutermelésre való áttérés átmeneti korában, mintegy a 15. század derekától, katonai funkcióikat átvették a zsoldoskapitányok, politikai funkcióikat pedig a királyi hivatalnokok. Régi funkcióikat tehát elveszítették, de a kialakuló új társadalomhoz sem alkalmazkodtak. Megmaradtak lényegileg a természeti gazdálkodás mellett, s a pénzt, az új kor hatalmi eszközét, nem árueladás vagy árutermelés útján, hanem a birtokukban lévő központi és helyi államszervezet kizsákmányolásával teremtették elő. Műveletlenek maradtak egy oly korban, melyben a műveltség az egyháziak monopóliumából fokozatosan a világi társadalom tulajdonába ment át. A társadalmi mozgalomból kiestek, s ennek következtében politikai érzéküket elveszítették, de a társadalom politikai hatalmát továbbra is kezükben tartották, bár erre minden jogcímük megszűnt. A társadalom szervezetében az anarchiát, a társadalom élén a tehetetlenséget képviselték. A társadalmi fejlődésnek útjában állottak, s ennek egyik legfontosabb feladatává vált, hogy élősdivé lett osztályukat kiküszöbölje.[95]

[95] Ez a feudális bárói osztály a 16. században kipusztult, éppúgy, mint a 15. század belháborúiban az angol feudális arisztokrácia. De elsősorban nem élettani, hanem társadalmi értelemben pusztult ki. Élettanilag a középkor folyamán is többször megújult. A bárók osztálya az Anjou-korban más családokból állott, mint a 13. században. S élettani szempontból az őt követő feudális arisztokráciában is képviselve volt. A Széchenyiek például a középkor vezető arisztokráciájába tartoztak. De az új feudális arisztokrácia, ha továbbra is feudális uralkodó osztály maradt, társadalmilag a középkori bárókhoz képest megújult, amennyiben az árutermelésre áttért feudális társadalomban ennek új létfeltételeihez alkalmazkodott.

A bárókkal szemben a középnemesség a társadalmi multból katonai funkcióinak egyrészét megtartotta. A társadalmi fejlődéssel annyiban lépést tartott, hogy az árutermelés útjára lépett. A társadalmi fejlődésnek annyiban egyenesen hordozója volt, hogy együtt a kisebb nemességgel, a világi értelmiséget magából kifejlesztette. S ezzel párhuzamosan új ideológiát is kidolgozott, melyben feudális szellemű polgári történetírásunk a nemzeti gondolat csíraelemeit ismerte fel.

b) A középnemesség ideológiája

Történészeink a nemzeti érzés primitív megnyilatkozását elsősorban az idegengyűlöletben látták. Megállapították, hogy az idegengyűlölet a magyar nemesség körében a 15. században teljes erővel fellángolt, s hogy a „magyar nacionalizmus" ettől kezdve, tartalomban folyton gazdagodva és nemesedve, történetformáló eszmei erővé vált. Ennek megfelelően a mult történetírása a 15. század idegengyűlöletét pozitívan értékelte.

Az idegengyűlölet, főleg a németgyűlölet fellobbanása a 15. században nem kétséges. Hunyadi János a lengyel rendeknek 1447-ben azt írta, hogy „a magyarok és a németek közt uralkodó gyűlöletnek csak fegyver vethet véget". S egy lengyel forrás a Jagello-kor végéről elmondja, hogy a magyarok gyűlölték II. Lajost, mert a németek szokása szerint élt.

Mult történetírásunk azonban hallgatott arról, hogy a nemesi ideológiát nemcsak az idegengyűlölet, hanem az osztálygyűlölet és az osztálygőg is fűtötte, hogy az nemcsak a németek, hanem a magyar parasztok ellen is irányult. S nem tudta, hogy az idegengyűlöletet nem mindig, hanem csak meghatározott történeti helyzetekben lehet pozitívan értékelni, s hogy ez a nemzeti érzés előfutárjává az előbbieknél is szorosabban körülírt helyzetekben válik.

Az új ideológia feudális osztályideológia volt és más nem is lehetett. A feudális középnemesség gondolatait, érzéseit és törekvéseit fejezte ki s fogalmait feudális osztálytartalom telítette. Szilágyi Mihály ugyan, amikor Hunyadi Mátyást 1458-ban királynak ajánlotta, „a magyar fajta becsületére", „a magyar nyelv dicsőségére" hivatkozott. És Hunyadi Mátyás 1459-ben, amikor a német III. Frigyessel harcban állott, ezt a „magyar fajta és a magyar nyelv ellenségének" nyilvánította. De ha a magyar nemesek a németeket ellenségüknek tekintették, mert ezek a magyar nyelvet fenyegették, úgy a magyar paraszt-

tokat ellenségnek tekintették, annak ellenére, hogy ezek magyarul beszéltek. A magyar nyelvi közösség, az etnikai közösség következményeit csak annyiban vonták le, amennyiben ezőket az idegenekkel szemben egységbe foglalta. De abból, hogy a magyar nyelvi és etnikai közösség a magyar parasztságra is kiterjed, legfeljebb arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar parasztok kizsákmányolására idegenekkel szemben előjogokkal rendelkeznek. A „magyar fajtát", a „magyar hazát" a magyar parasztok ellen nem kevésbbé megvédendőnek tartották, mint a németek ellen. Amikor II. Ulászló a nemeseket Dózsa paraszthadserege ellen harcbaszólította, azzal hívta őket fegyverbe, hogy „bátran, erős kezekkel induljanak a haza védelmére". A parasztságot a „magyar hazából", a „magyar fajta becsületéből", a „szittya dicsőségből" minden további nélkül kirekesztették.[96]

Az idegengyűlölet, mint érzelmi reakció az idegenek uralmi törekvéseivel szemben, kik a közösség független életét fenyegetik, az egész történeti fejlődést, az őshordától a polgári társadalomig végigkíséri. Mindenütt megjelenik, ahol a harcban álló társadalmi csoportokat etnikai különbségek választják el. Hogy történeti szerepe pozitív-e vagy negatív, esetről-esetre és az össztörténeti helyzet figyelembevételével lehet csak eldönteni. A kazak-kirgizek gyűlölete a hódító orosz cárizmussal szemben, a függetlenséghez való ragaszkodásuk a történetben például negatív szerepet játszott, mert az akkori össztörténeti helyzetben az orosz hódítás tette lehetővé, hogy a kazak-kirgiz nép, amely a patriarkális-feudális viszonyokban megrekedt, a polgári fejlődés útján elinduljon.[97]

Ezzel szemben a magyar nép önvédelmi harca a török hódítókkal szemben kétségtelenül progresszív jellegű volt, mert

[96] Ha azonban külellenség a nemességet megszorította, akkor egyszeriben a jobbágyságnak is lett hazája, melyet megvédelmezni tartozott. Ugyanaz a Szapolyai János, aki a jobbágyokat 1514-ben a haza nevében letiporta, 1540-ben amiatt panaszkodott, hogy a pórnép „odahajlik, amerre a szél fúj. Ma jöjjön a török és megcsókolja a kaftánját, holnap jöjjön a német, ezt áldja ... Örökké csak a maga hasznát keresvén, hazáját, ha kell, el is tagadja". A nemesség, amely a maga hasznát és osztályérdekét a haza fogalmába burkolta, a saját osztályérdekét néző „hazátlan jobbágyot" haszonlesőnek nyilvánította.

[97] Ahogy egy társadalom történetét nem szabad egyedül az elnyomott osztályok szempontjából nézni, hanem az össztársadalmi fejlődés érdekét is szemelőtt kell tartani, ugyanúgy nem szabad egy társadalom történetében a függetlenséget abszolút értéknek tekinteni. Meghatározott történeti helyzetben a társadalom fejlődését nem függetlenségének fennmaradása, hanem függetlenségének az elveszítése mozdíthatja elő.

a törökök hódítása, kik magasabbrendű fejlődésre képtelenek voltak, a polgári haladás lehetőségeit Magyarországon megsemmisítéssel fenyegette, amint ezeket az összes, török uralom alá került országban meg is semmisítette. És hasonlóan pozitívan kell értékelni — a 15. század történeti viszonyai mellett — a magyar nemesség németgyűlöletét, amelyben a német terjeszkedéssel szemben való ellenállása jutott kifejezésre.

A 15. században Magyarország életképes, fejlődő ország volt. Az országban a polgári fejlődés feltételei nemcsak adva voltak, hanem a polgári fejlődés meg is indult. A német gazdasági terjeszkedés, mely a bányatermelés hozadékát elsajátította s a külkereskedelem belső szervezetét is átitatta, az ország polgári fejlődését nemcsak fenyegette, hanem ténylegesen és messzemenően bénította. A német birodalmat nem lehet persze a török birodalommal összehasonlítani. Az utóbbi fejlődésképtelen volt, az előbbi gazdasági fejlődése éppen ebben az időben gyorsan haladt előre. De ez nem változtat azon, hogy a német terjeszkedés az ország, a magyar társadalom gazdasági fejlődését akadályozta. Ezért a középnemesség németgyűlölete, illetve ellenállása a német terjeszkedéssel szemben, amelyet a németgyűlölet kifejezett, objektíven a magyar társadalom fejlődését szolgálta s így pozitíven értékelendő.

A középnemesség németgyűlölete közvetlenül onnan származott, hogy a német terjeszkedés, melynek gazdasági és politikai formái összefonódtak, a középnemesség osztályérdekét sértette. (Azzal, hogy a polgárság osztályérdekeit is sértette, a nemesség keveset törődött. A polgárság osztályérdekeinek a megsértésére ő maga is mindig készen állott.) A német tőke az aranyat az országból kiszivattyúzta és ezzel az árakat leszorította, ami a középnemességnek, mint árueladónak az érdekeibe ütközött. És az idegen uralkodókkal, Luxemburgi Zsigmond óta, az országban német feudálisok, mint a Cilleiek vagy Brandenburgi György, jutottak nagy befolyáshoz és jövedelemhez, amiben a középnemesség a saját háttérbeszorítását látta.

A középnemesség németgyűlöletét azonban nemcsak közvetlen osztályérdekei lobbantották lángra, hanem azok a német törekvések is, amelyek az ország politikai függetlenségét veszélyeztették. Az ország függetlenségének, egységének és hatalmának a gondolatát az összes társadalmi osztály közül elsősorban a középnemesség képviselte, s ez a gondolat a középnemesi ideológiának fontos része volt. Az ideológiában a „szittya dicsőség" ezt a gondolatot jelképezte.

A bárók az országot saját külön államaikra darabolták. Állam voltak az államban, s mint állam szövetkeztek külső erőkkel. Ha érdekük úgy kívánta, könnyű szívvel csatlakoztak idegen hatalmakhoz, az ország testéből akár egész tartományokat kihasítva. A Jagello-korban pedig egyenesen a Habsburg-ház uralmi törekvéseinek s ezzel a német terjeszkedésnek a szolgálatába állottak. A polgárság zömében idegen volt. Az elnyomott parasztság szükségképpen ellenségesen állott az ország egységének és hatalmának a szervezetével, a feudális osztályállammal szemben. A középnemesség ellenben a bárók elleni harcában arra kényszerült, hogy országosan összefogjon, s így ne csak saját egységét, de szervezeti egységével, amely az országgyűlésben testesült meg, az ország egységét is kiépítse. S az ország egységét a királyi hatalomtól függetlenül is kiépítve, az ország egységét az országgyűléseken képviselve, az országot, amelyet magáénak érzett, erősnek és hatalmasnak akarta látni.

A Jagello-kori országgyűléseken a középnemességnek ez a vonala állandóan kifejezésre jutott. A középnemesség a német befolyás vagy Velence cselszövései ellen folyton tiltakozott. Az ország gyengeségét a kormányzóknak mindegyre felhánytorgatta, területe integritásáért, tartományai megtartásáért vagy visszaszerzéséért állandóan síkraszállt.

A Habsburgok, akik a magyar trónra törekedtek, az ország politikai függetlenségét a gyenge Jagello-királyok alatt német udvari emberek, megvásárolt főtisztviselők és az őket támogató bárók útján állandóan veszélyeztették. S azok a politikai csoportok, amelyek az országban a német befolyást képviselték, a Brandenburgi Györgyök, a bárók és a Szatmáriak, Szalkaiak, szorosan együttműködtek a német gazdasági terjeszkedés, a német tőke képviselőivel, elsősorban a Fugger-Thurzókkal. A középnemesség ideológiájában összefolyt a régi osztálysérelem és az új országos sérelem és a Jagello-korban, immár évszázados hagyományra támaszkodva, éles németgyűlöletben robbant ki.[98]

[98] Az idegengyűlölet elsősorban a németek és nem a törökök ellen irányult, pedig az utóbbiak az ország függetlenségét közvetlenebbül és gazdasági jövőjét súlyosabban veszélyeztették. Az 1522. évi országgyűlésen a nemességből többen kijelentették, hogy készebbek a töröknek meghódolni (értsd: ha nemesi kiváltságaikat — tehát a magyar parasztság kizsákmányolásának a kiváltságát — az izlamizált bosnyák és bolgár nemesség példájára, a török uralom alatt is megtarthatják), mintsem ország-

Amikor a középnemesség a német terjeszkedéssel szembeszállott, már nem egyszerűen osztályérdeket, hanem a dolgokat tárgyilag nézve, nemzeti érdeket képviselt. Nemzeti érdek a polgári nemzetté való fejlődés érdeke kívánta meg, hogy az ország a német terjeszkedést visszaszorítsa s ezzel szabad polgári fejlődését biztosítsa. És a polgárellenes középnemesség azért válhatott objektíven a nemzeti érdek képviselőjévé, mert nem dinasztikus tartományokban gondolkodott, mint a királyok — akik közül persze Mátyás sem volt kivétel — és nem családi óriásbirtokokban, mint a bárók, s a világot nem is a falutorony szögletéből nézte, mint a parasztok, hanem az eseményeket az ország szempontjából ítélte meg. A szabad és független ország kereteit, amelyeket védelmezett, feudális osztálytartalommal akarta ugyan kitölteni, de e keretek közt már a polgári formák csíráztak s a fejlődés arra irányult, hogy az ország kereteit polgári, nemzeti tartalommal töltse meg. Ezért tekinthetjük a középnemességet, ha nem is nemzetnek, aminek magát tartotta, de legalább a legnemzetibb osztálynak az akkori társadalom összes osztályai között.

c) A „nemzetiségi kérdés"

Az, hogy a „feudális nemzet" osztály- és nem nemzeti alakulat volt, nemzetiségi politikájában is kifejezésre jutott. Polgári történetírásunkban nemrég még viták dúltak a középkori magyar állam nemzetiségi politikája körül. Voltak, akik a középkori magyar államnak, legalább az első időkben, magyarosító törekvéseket tulajdonítottak. Ezzel szemben a magyar imperializmus öntudatos képviselői azt állították, hogy a magyar állam, a magyar vezetés alatt álló soknyelvű ország szent-istváni gondolata alapján, az asszimilációs politika helyett, valóságos kisebbségvédő politikát folytatott. Ez a széleslátókörű politika lehetővé tette, hogy a nemesi magyar nemzet, az országban élő összes népek fölé emelkedve, ezek legkiválóbb elemeit, származásukra való tekintet nélkül, magába felvegye s így egy, a népek felett álló, de etnikailag magyar jellegű elite vezetőtestületet alakítson ki.

---

gukat németek segítségével megmenteni (értsd: ha ez egyuttjarna azzal, hogy a németek nemesi kiváltságaikat — vagyis a magyar parasztság kizsákmányolásának a monopóliumát — vitássá tennék.) A nemesség azért érezte a német veszélyt nagyobbnak, mert a németség gazdasági és politikai képviselői már az országon belul voltak, míg a törökök az országot csak kívülről fenyegették.

A valóság természetesen az, hogy a középkori magyar állam, illetve uralkodó osztálya, a feudális magyar nemesség, az országban lakó népekkel szemben is feudális osztálypolitikát folytatott. Ez a politika aszerint különbözött, hogy dolgozókkal, vagy pedig feudális elemekkel állott-e szemben. A dolgozókkal szemben kizsákmányolásukat célozta, akár magyarok voltak, akár nem. A feudális elemekkel szemben pedig az osztályszolidaritás érvényesült. A szlovák várjobbágyokat, ez úri birtokosokat, a magyar nemességbe éppúgy befogadták, mint azokat a román kenézeket, kik alárendeltjeiken földesúri hatalomra tettek szert. Itt nem olyan feudálisokról volt szó, akik, mint a német feudálisok, a magyarországi parasztság kizsákmányolásának a jogát akarták a magyar nemesség kezéből kiragadni. A szlovák várjobbágyokat és a román kenézeket a magyar állam, vagyis a magyar nemesség már kezdetben a szlovák, illetve román dolgozók fékentartására, állami kizsákmányolásuk és katonai erejük megszervezésére használta fel. Ezek a magyar feudálisok közegei voltak s amikor népeik földesuraivá átalakultak, osztályhelyzetüknél fogva minden további nélkül a magyar feudális osztályban találták magukat, mely bennük nem ellenséget, hanem szövetségest látott.

A feudális nemzetiségi politika nem irányult se asszimilációra, se kisebbségvédelemre. Ezek a politikai törekvések csak a polgári vagy polgárosodó társadalmakban jelennek meg. A feudális nemzetiségi politika a népi jelleggel szemben közönyt tanusított. Nem etnikai megfontolások, hanem osztályszempontok irányították. S ugyancsak az osztályszempontok voltak irányadók, etnikai megfontolásoktól függetlenül, a kisebbségi népek magatartásában is. A román jobbágyok együtt küzdöttek a magyarokkal 1437-ben és 1514-ben a nemesség román- és magyarszármazású tagjai ellen. S a román és szlovák eredetű nemesek, a magyar nemesség osztálykiváltságainak a birtokában, ezzel magukat teljesen egynek érezték. Társadalmi, főleg házassági kapcsolatok révén, az esetek kisebb részét leszámítva, persze el is magyarosodtak, vagy legalább kétnyelvűvé váltak. De a lényeg nem az etnikai kapcsolat volt. A lényeg az azonos osztálykiváltságok birtoklásában, az ezek megvédéséhez és kiterjesztéséhez fűződő közös osztályérdekben állott. Amikor Giskrát a magyar főpapok, bárók és nemesek 1446-ban maguk közé fogadták, nem magyarnak nyilvánították, hanem afelől biztosították, hogy „összes szabadságaiknak és kiváltságaiknak örvendeni fog, s ezeket mindörökké élvezheti".

A magyar nemesség, a „magyar nemzet", tehát az osztálykiváltságok birtoklásán és nem a magyar etnikai eredeten alapult. De zömében etnikailag is magyar volt s ezért azok a nem-magyar eredetű elemek, amelyek kiváltságainak részesévé váltak, korábbi, az adott viszonyok mellett lényegtelenné vált etnikai vonásaikból többnyire egy-kettőre kivetkőztek s etnikailag is asszimilálódtak. Az osztálykiváltságokban való részesedés maga után vonta az osztálykiváltságokat hordozó etnikumba való beleolvadást. Ennek következtében a nemesség magyar etnikai jellegét az idegen elemek folytonos beszűrődése mellett is megtartotta s így a nemesség osztálykiváltságai Magyarországon a magyar nemesség osztálykiváltságai maradtak.

Az idegen elemek tömeges felvétele s ezek gyors etnikai átalakulása arra vezetett, hogy a magyar feudális társadalom élén egymásután jelentek meg oly frissen asszimilálódott elemek, amelyek nem egyszerűen a nemesség, hanem a magyar nemesség vezetőiként szerepeltek és etnikailag már valóban magyarok is voltak. Szilágyi Mihály, aki a magyar fajta becsületét és a magyar nyelv dicsőségét hirdette, frissen asszimilálódott délszláv volt. Hunyadi János, aki a magyarság nevében kijelentette, hogy a németekkel fegyveresen kell leszámolni, s a törökök ellen valóban az egész magyar nép létérdekeiért küzdött hősiesen, frissen asszimilálódott román. És Hunyadi Mátyás, aki III. Frigyest a magyar fajta és a magyar nyelv ellenségének bélyegezte, s aki valóban az egész magyar nép érdekében megkísérelte a kor alapvető politikai feladatának, az állami centralizációnak a megvalósítását, a román eredetű Hunyadi- és a délszláv eredetű Szilágyi-családból származott — magyar volt, anélkül, hogy ereiben talán egy csepp „magyar vér" is folyt volna.

5. Az állam

a) Hunyadi Mátyás: kísérlet az államhatalom centralizálására

A nyugateurópai országokban az állami centralizáció feltételeit az árutermelés fejlődése teremtette meg. A polgárság nyomában a gazdagparasztság és a nemesség növekvő mértékben áttért az árutermelésre s az egységes nemzeti piac kialakulóban volt. A piaci kapcsolatok fejlődésének azonban, amely

közbiztonságot és jogrendet kívánt, útjában állott a feudális anarchia. Az anarchia az államhatalom feudális decentralizációjának a következménye volt s azt az államhatalom centralizálása számolhatta fel. Ezért a társadalom árutermelő osztálya, elsősorban az árutermelő osztály, a polgárság, támogatták a királyi hatalmat az állami centralizáció kiépítésében, amely azután az egységes nemzeti piac alapján létre is jött.

Az árutermelés fejlődése Magyarországon is odavezetett, hogy a 15. században az egész ország területét átfogó, egységes piac kezdett kialakulni. A városi polgárság mellett, melynek gazdasági léte a piacon nyugodott, a piacba a gazdagparasztság is bekapcsolódott, s ezt piaci kapcsolatainak kezdődő kiépítésével a középbirtokos nemesség követte.

De az egységes piac még csak kibontakozóban volt. A 15. század Magyarországon nem az egyszerű árutermelés, a feudális civilizáció korszakát képviseli, hanem csupán átmenet volt a természeti gazdálkodás korszakából az egyszerű árutermelő korszakába. A polgárság fejletlen s emellett nagyrészében idegen volt, a gazdagparasztság csekély politikai súllyal rendelkezett, s a középbirtokos nemesség a piaci viszonyokban kevéssé volt még érdekelve. A centralizációs törekvések társadalmi megalapozásához a piac fejlődése ugyan hozzájárulhatott, de a gazdasági tényező szerepe ebben az összefüggésben alárendelt maradt.

Az elsőrendű társadalmi érdek, amelyre a centralizációs törekvések támaszkodhattak, politikai természetű volt. A 15. században a feudális Magyarország két alapvetően fontos politikai feladat elé került. Az egyik osztályfeladat volt: a feudális osztályrendet biztosítani kellett a „belső ellenséggel", a parasztsággal szemben, amelyet növekvő kizsákmányolása és elnyomása a forradalom útjára terelt. A másik ennél szélesebb, nemzeti feladatként jelentkezett: biztosítani kellett az ország függetlenségét a külső ellenséggel, elsősorban a török birodalommal szemben, melynek az előretörése az ország létét fenyegette. Mindkét feladat megoldása felé az államhatalom megerősítése vezetett, s az állam megerősítésének a módja a hatalom centralizálása volt.[99]

A centralizáció kérdéséhez az egyes osztályok eltérően

[99] A magyar fejlődés itt, szükségleteivel az orosz történetre emlékeztet, amelynek során a centralizált állam kialakulásában a piac fejlődése mellett az ország megvédésének az érdeke is nagy szerepet játszott

viszonylottak. A feudális bárók a centralizációval szükségképpen ellenségesen állottak szemben. A feudális decentralizáció rendszere mellet az államhatalmat — központilag és nagybirtokrészállamaikban közvetlenül ők gyakorolták, s a centralizáció annyit jelentett, hogy a hatalmat ki kellett volna a kezükből adniok. Minthogy lényegileg természetileg gazdálkodtak, a centralizációhoz gazdasági érdekeik sem fűződtek. Igy azzal mereven szembehelyezkedtek, s a centralizálás elsősorban az ő ellenállásukba ütközött.

A centralizáló törekvések vezetője éppily szükségszerűséggel a király, a feudális államhatalom személyi képviselője volt, mert az államhatalom centralizálása egybeesett személyi hatalmának a megnövelésével. Ezt a szerepet persze csak erőteljes egyéniség vállalhatta. Hunyadi Mátyással ez az egyéniség meg is jelent. Thuróczi szerint Mátyás „a végtelenségig", a másik egykorú, Bonfini szerint is, „mindennél jobban szomjazott a dicsőségre". Dicsőségvágyát győzelmek, hódítások elégíthették ki, s ezekhez minél nagyobb hatalomra, éppen a centralizált államhatalomra volt szüksége.

Milyen társadalmi, milyen osztályerőkre támaszkodhattak Mátyás centralizáló törekvései? Ha a bárók a centralizáció született ellenségei voltak, a többi társadalmi osztály sem volt a centralizáció, a királyi hatalom növelésének feltétlen híve. Ellenkezőleg, osztálycéljaik a királyi hatalommal szembeállították őket. A középbirtokos nemesség arra törekedett, hogy a bárókat a rendi államszervezetből kiszorítsa, azt saját kezébe vegye és a rendi államszervezet segítségével a központi királyi hatalmat háttérbe szorítsa. Ebben a törekvésében a szegényebb nemességre támaszkodott, amely helyzete megjavulását a nemesség hatalomrajutásától várta. A polgárságot közvetlen politikai érdekei, a királyi hatalom erősítése helyett, arra indították, hogy városi autonómiáit, a központi hatalom gyengítésével, a teljes önállóság felé építse ki. A parasztság alapvető osztályérdeke pedig nem a királyi államhatalom gyarapítását, hanem mindennemű feudális osztályhatalom megdöntését írták elő.

De a társadalmi helyzet olyan volt, hogy a középnemesség osztálycéljait a király és a bárók ellen, a polgárság az egész feudális osztály ellen, a parasztság az egész rendiség ellen nem valósíthatta meg. S ugyanakkor a három osztálynak a centralizációhoz lényeges érdekei is fűződtek.

A középbirtokos nemességnek érdekében állott a feudális

osztályrend megerősödése a parasztokkal szemben és az ország nemzetközi helyzetének a megszilárdulása elsősorban a törökökkel, de a többi idegen hatalommal szemben is. Érdekei megkívánták a közbiztonság és a jogrend megteremtését, a feudális anarchia kiküszöbölését, mert ettől várhatta annak a nyomásnak a megszüntét, amelyet a bárók reá gyakoroltak. S a feudális anarchia kiküszöbölését, erőteljes államhatalom létrejöttét kezdődő árutermelésének az érdekei is kívánatossá tették.

A polgárság a centralizációban a középnemességnél is jobban volt érdekelve. Az erős államhatalomra a városi plebejuselemek ellen éppúgy szüksége volt, mint a török invázió veszélyével szemben. És az árutermelésen alapuló léte mellett a feudális anarchia megszüntetése fokozottan érdekében állott, annál is inkább, mert az erős államhatalom ipari és kereskedelmi politikájától anyagi megerősödését várhatta.

A parasztságot pedig a centralizált állam megszabadíthatta legalább a feudális rablóvilágtól, és mindenesetre megvédhette a török betörésektől s ezek igen súlyos következményeitől, amelyek a paraszt vagyonkája pusztulásáig és rabszíjrafűzéséig terjedtek. Ezenkívül az erős állam jobbágyvédő intézkedéseivel a feudális nyomást, amely a parasztságra nehezedett, enyhébbé tehette. És a parasztság polgárosodó rétege, a gazdagparasztság, a centralizált állam gazdaságpolitikai rendszabályaiból is hasznot húzhatott.

A három osztályt, a nemességet, a polgárságot és a parasztságot ugyan ellentétek választották el egymástól. A nemesség szembenállott a polgársággal, a kereskedő- és uzsoratőke képviselőjével, s a polgárság a nemességgel, a rablólovagság képviselőjével. Amikor a középnemesség kereskedni kezdett, az ellentéteket a versenyből fakadó ellentét is növelte. A polgárság szembenállott a parasztsággal, amelyet feudális módszerekkel — a város, mint földesúr — és polgári módszerekkel — uzsora és monopolárak — egyaránt kizsákmányolt. S ezekhez az ellentétekhez a nemesség és parasztság alapvető osztályellentéte járult.

De a centralizációból mindhárom osztály hasznot húzhatott. S ez a haszon az elérhető közelben volt, ellentétben az egyes osztályok egyelőre megvalósíthatatlan külön céljaival. Meg volt tehát a lehetősége annak, hogy a királyi hatalom, érdekellentéteiket érdekközösségük alapján áthidalva, mind-

három osztályra egyaránt támaszkodhassék, s így vegye fel a harcot a bárók ellen a centralizációért.[100]

A király és a társadalom szövetségének még csak egy előfeltétele volt, az, hogy a királyi hatalom közvetlen előnyök nyujtásával győzze meg mindhárom osztályt arról, hogy akkor, amikor a centralizációt építi, az ő érdekeiket mozdítja elő. Eközben azonban arra is vigyáznia kellett, hogy az egyes osztályoknak nyujtott előnyök a többi osztály lényeges érdekeit meg ne sértsék. Mert ellenkező esetben az osztályok viszonyában az ellentétek kerkedtek volna felül, s az osztályellentétek kiélesedése a királyi hatalmat egyik vagy másik osztály támogatásától megfoszthatta volna.

A királyi hatalomnak tehát az osztálykompromisszum politikáját, az osztályérdekek kiegyenlítésének a politikáját kellett folytatnia. De azért politikája az osztályérdekek egyensúlyán nem alapulhatott. Elsősorban a középbirtokos nemesség érdekeit kellett szem előtt tartania, mert a legnagyobb gazdasági és politikai erőt a három osztály közül ez képviselte. A polgárság csak másodsorban jöhetett tekintetbe, nemcsak fejletlensége miatt, hanem mert zömében idegen volt, s ezért a társadalomban elszigetelődött. Legkevésbbé a parasztság érdekeit lehetett figyelembe venni, mert minden előny, amelyhez a parasztság, mint osztály juthatott, a nemesség, mint osztály kárát jelentette.

Mátyás valóban az egyedül lehetséges kompromisszumos politikát követte. Törvényhozásában olyan intézkedésekkel, melyek a jobbágyság osztályhelyzetének javítását célozzák, s így a nemesség alapvető osztályérdekeibe beleütköztek volna,

[100] Az a harc, amelyet a polgárság nemcsak a hatalmaskodó bárókkal, de a nemesi rablólovagsággal is folytatott, az egész középkori történeten végighúzódik. A magyarországi polgárság legfejlettebb része, a szász polgárság szakadatlan harcban állott az erdélyi nemességgel, mely karavánjait állandóan fosztogatta. A rablásokban a legmagasabb állami méltóságok is részt vettek. Csáky László erdélyi vajda például a bártfai polgároktól 6000 forintot rabolt el, amit bírói ítélet is megállapított (1437). A nemesség magatartására jellemző a következő eset. Lippa városa felszólalt a temesi várnagynál amiatt, hogy ez egy Erdélyből jövő hajójukat kiraboltatta. A várnagy erre kijelentette, hogy lovagiassága és nemessége nem engedi meg, hogy a lippaiakkal szóba álljon. De tudják meg, hogyha ezentúl egy polgártársuk kezükbe kerül, ezt nemcsak kirabolja, de mint rablót, irgalom nélkül meg is öleti. Ha tetszik, azután lármázhatnak. A polgárság és a nemesség osztályellentéte tehát éppen elég éles volt. De azért közös érdekeik alapján összefoghattak, amint a szász polgárság és az erdélyi nemesség, melyeket a legélesebb osztályellentét választott el egymástól, a kápolnai unióban, 1437-ben, a törökök és a magyar-román parasztság ellen össze is fogtak.

nem találkozunk. Ellenkezőleg, a középbirtokos nemesség kedvéért a jobbágyok költözési szabadságát három ízben is felfüggesztette.[101]

De a gazdagparasztságot erősíteni igyekezett, ami akkor a középnemesség érdekeit még csak kevéssé sértette. Az élőállat kiviteli vámját 25 dénárra leszállította, s ezzel az állatkivitelt a gazdagparasztság érdekében, mely mint árutermelő, elsősorban exportjószág tenyésztésével foglalkozott, előmozdította. Sűrűn osztogatta a mezővárosi kiváltságokat is, amivel szintén a gazdagparasztság fejlődését segítette elő.

A polgárság érdekeit azzal szolgálta, hogy az iparos-kereskedő városok anyagi fejlődését támogatta, s ezeket a feudális hatalmaskodásokkal szemben megvédte. Ezt egyébként közvetlen pénzügyi érdekei is megkívánták, mert a városokban saját jövedelemforrásait védte és gyarapította. A város a királynak adót fizetett, kölcsönt nyujtott, hadiszert szolgáltatott, tüzérséget állított. (A pénzügyi érdek olykor persze oda vezetett, hogy Mátyás a városokat, kölcsön ellenében feudális uraknak el is zálogosította, vagyis ezeket a feudális hatalmak kényére-kedvére kiszolgáltatta.) De azt a határt, amelyen túl már a nemesi előjogokat kellett volna megsértenie, nem lépte át. Törvényhozási intézkedései, amelyek az áruforgalom közvetlen előmozdítására irányulnak, mint az 1464. évi decr. 14. cikke a törvénytelen vámhelyek megszüntetéséről, vagy az

[101] Mátyás, mint nagybirtokos, a jobbágyköltözés kérdésében ugyanazt a magatartást tanusította, mint bármely más nagybirtokos. Az 1468. évi országgyűlésen az panaszolták, hogy saját jobbágyait nem engedi más birtokára költözni. S amikor az 1486. évi decretum az erőszakkal elhurcolt jobbágyok visszaadását elrendelte, egyben azt is kimondotta, hogy azok felkutatását a király birtokain kell megkezdeni. Mátyás tehát saját jobbágyait más birtokára költözni nem engedte, más jobbágyait viszont saját birtokaira hurcoltatta. De abban a harcban, amely a jobbágyok munkaerejéért folyt, a többi nagy- vagy nemesi birtokossal szemben királyi hatalmánál fogva előnyben volt, s ezt az előnyt ki is használta arra, hogy saját jobbágyainak más jobbágyoknál kedvezőbb helyzetet biztosítson, s ezzel a jobbágyokat magához csábítsa. Mátyás saját jobbágyait, mint ezt az országgyűlések ismételten, így 1470 és 1475-ben kifogásolták, az állami adók alól felmentette. Ennek az volt a következménye, hogy az adóteher elől menekülő jobbágyok Mátyás birtokaira özönlöttek. Mátyás azután annak a szolgáltatásnak egyrészét, mely más birtokokon a jobbágyokat állami adó alakjában terhelte, saját birtokain úrbér alakjában szedette. Így úrbéri jövedelme nagyobb volt, mint más földesuraké, viszont a jobbágyok anyagi helyzete az ő birtokain mégis kedvezőbb volt, mint más földesuraknál. Látható, hogy ez a jobbágypolitika Csák Máté politikájával szemben semmi újat nem hozott.

1486. évi decr. 35. cikke a vámtételek szabályozása tárgyában, mindössze korábbi törvényes rendelkezéseket ismételgetnek.[102]

A középnemesség, a legfontosabb a három osztály közül, melyekre Mátyásnak támaszkodnia kellett, már a 14. század vége óta előretörőben volt. Előretörése a különleges politikai viszonyokon alapult. Zsigmondnak, amikor trónra került, az Anjou-ellenkirályokkal folytatott harcában szüksége volt a középnemesség támogatására. Hunyadi János pedig, legalább egyideig, Cillei Ulrikkal és a többi báróval szemben kifejezetten a középnemességre támaszkodott. A középnemesség bevonását a politikai életbe emellett a török veszély is szükségessé tette, hogy ez a honvédelem megszervezésében aktívan közreműködjék. Ennek megfelelően azt látjuk, hogy a középnemesség a vármegyében a 14. század végétől erőre kap, szóhoz jut a század végén megújult s az 1440-es évektől kezdve sűrűn összeülő országgyűléseken, sőt szerepet játszik a királyi tanácsban is.

Az 1397. évi decretum úgy intézkedett, hogy a megyei jegyzőt, aki addig a báró-főispán alkalmazottja volt, ezentúl a megyei nemesség válassza. Ezt követőleg megindult a megyei szervezet kiépítése, a járások megalakulásával, melyeket a választott szolgabírák és a mellékük lépő alszolgabírák vezettek. A megyei nemesség, a szolgabírák, már ekkor elsősorban a középnemességet jelentették. Az 1385. évi országgyűlésre a nemesség képviseletében megyénként négy „tehetősebb" nemest hívtak meg, s az 1433. évi sienai hadiregistrum is úgy rendelkezett, hogy a „tekintélyesebb" nemesek az országgyűlésen személyesen jelenjenek meg. Az 1387. évi országgyűlésen pedig kimondották, hogy a királyi tanácsba köznemeseket is meg kell hívni, éspedig a tehetősebb birtokosurak közül. Az 1435. évi II. decr. 2. cikke végül kifejezetten előírta, hogy a szolgabírákat a tehetősebb (potiores, bene possessionati) nemesek közül válasszák, s a decretum a középnemeseket egyéb megyei funkciókkal is megbízta. Zsigmond a megyékkel, melyek így a középnemesség szervezeteivé kezdtek átalakulni, 1435-ben,

[102] Mátyás nem volt „polgárkirály". Nála nem találkozunk olyan természetű ipari és kereskedelmi politikával, amilyent Zsigmond idejében Filippo Scolari a polgárság megerősítése érdekében kezdeményezett. Feudális szellemű katona volt, aki a polgárságot és a parasztságot egyaránt megvetette. A velenceieket, mint kereskedőket, feudális gőggel nem egyszer parasztoknak nevezte.

országgyűlésen kívül, a hadszervezet kérdéseit is megtárgyaltatta.

1446-ban azután az országgyűlés hat „köznemest" a Hunyadi János kormányzó mellé állított tizenkéttagú országos tanácsba be is választott. (Hasonlóan az 1454. évi országgyűlés is, de ekkor a középnemesség csak 1/3 képviselethez jutott.) S az 1446. s az 1447. évi decretumok Hunyadi János és a középnemesség együttműködését a bárók ellen olyan kiterjedésben tanusítják, ameddig maga Mátyás sem ment el. A decretumok előírják, hogy a bárók és főurak a királyválasztást a megyékből meghívott nemesekkel egyetértően ejtsék meg. Eltiltják, hogy (a bárónak és a főpapoknak) örökös főispánságot adományozzanak. Elrendelik (a bárók által) jogtalanul elfoglalt birtokok visszaadását. Kimondják a (bárói) ligák feloszlatását. Lemondatják a zászlósurakat, hogy állásaik újra betölthetők legyenek. A feudálisok közül a katonai kötelezettséget elsősorban a bárókra és a főpapokra hárítják. Eltiltják a bárókat attól, hogy birtokaikon és váraikban külföldieket alkalmazzanak, vagyis arra kötelezik őket, hogy familiáris személyzetüket a nemességből válogassák ki. Elrendelik továbbá, hogy az országgyűlést bármelyik megye kívánságára össze kell hívni. S hogy az országgyűléseken a nemesség tömegsúlyát a bárókkal szemben biztosítsák, utasítják mindazon nemeseket, kiknek legalább 20 jobbágyuk van (tehát az összes nemeseket, az „egyfalus nemesekig"), hogy azokon személyesen jelenjenek meg.

Az a fegyveres erő — cseh-lengyel zsoldosok és a Hunyadi-óriásbirtok familiáris katonái, összesen vagy 15.000 ember — amelyet Szilágyi Mihály a királyválasztó országgyűlésre 1458-ban felvonultatott, s az akasztófák és vérpadok, amelyeket fenyegetőleg felállított, Hunyadi Mátyás királlyá választásánál bizonyára nagy súllyal estek latba. De az erőszak a bárók ellen irányult. A középnemesség, megújítva mintegy a fiúval azt a szövetséget, amelyet korábban az apával kötött, s a befolyása alatt álló kisebb nemesség, az országgyűlésen Mátyás mellett foglalt állást. Mátyás tehát a középnemesség támogatásával és a bárók megfélemlítésével került a trónra, s így uralmát kezdettől fogva az új királyi politika fémjelzi.

Mátyás azután a középnemességnek a politikai életben, éspedig a rendi államszervezetben, a bárók rovására további teret engedett. A rendi főtisztviselők közül a legnagyobb, nemcsak polgári, de katonai hatalommal is a területi főtisztviselők,

elsősorban az erdélyi vajda és a horvát-szlavón bán rendelkezett. Mátyás a horvát és szlavón bánokat kezdettől fogva, az erdélyi vajdákat pedig az 1467. évi felkelés leverésétől kezdve, rokonai mellett elsősorban a középnemességből, esetleg a még alacsonyabb nemességből választotta. (A rokonok közé tartozott például Báthory István erdélyi vajda és egyúttal országbíró, ugyanaz, aki Mátyás halála után a székelyeket nyomorgatta.) A horvát-szlavón bánságban egymást követték Szobi Péter, (a zsidószármazású Thuz János), Magyar Balázs, Egervári László, akire megint Magyar Balázs következett, az erdélyi vajdaságban pedig Csupor Miklóst Magyar Balázs váltotta fel. (Ez 1473—74-ben a horvát-szlavón bán és az erdélyi vajda tisztjét egyszerre viselte.) A szörényi határvidéki, katonai jellegű bánság is kezdettől fogva a középnemesség kezén volt. (Bethlen Gergely és Domonkos, Mutnoki István, Ozorai Imre stb.) A bárók nem szorultak ki a többi főtisztségből teljesen, de a középnemesekkel ezeken is osztozkodniok kellett. (A középnemességből tárnokmester volt például Bodó Gergely, majd Paksi László, asztalnok- majd lovászmester is, Bodó Gáspár stb.)[103]

A közép- vagy alsóbb nemességből kerültek ki Mátyás katonai vezetői is, mint a már említett Magyar Balázs és Kinizsi Pál, akit Mátyás 1484-ben az ugyancsak katonai hatalmat jelentő temesi grófság élére állított.

Igy a középnemesség benyomult a rendi államszervezet

[103] Amikor Mátyás nyugati tervei megvalósításához hozzáfogott, megkísérelte, hogy azoknak a bárónak a támogatását, kik, birtokaik fekvésénél fogva, nyugati összeköttetésekkel rendelkeztek, magának biztosítsa, s ezért őket kormányába bevonta. Igy lett alsólendvai Bánfi Miklós 1464-ben pohárnokmester, Hédervári Miklós 1466-ban asztalnokmester és erdélyi vajda 1465-ben Szentgyörgyi Zsigmond és János, valamint Ellerbach Bertold. Az utóbbiak azután hatalmukat arra használták, hogy Mátyás ellen 1467-ben Erdélyben felkelést szervezzenek. Mátyás ekkor felszámolta ezt a kísérletet, mellyel a bárókat megnyerni nem tudta, de nem számolta fel nyugati külpolitikáját, amelynek következtében végül a középnemességet is elveszítette.

Mátyás politikája egyébként nemcsak a világi bárók ellen irányult, hanem az egyházi feudalizmus ellen is. Mátyás a püspököket, a pápai igények mellőzésével, egyszerűen kinevezte; néha világiakat tett püspökké, hogy a püspökség jövedelmét nekik biztosítsa. A nyitrai püspökség jövedelmét, a kegyúri jog átruházásával, öt évre Guti Országh Mihálynak juttatta, a gazdag apátságokat, jövedelmükkel együtt, gyakran világiak kezébe adta; s emellett az egyházi személyeket megadóztatta. Azok a prédikációk, amelyeket Temesvári Pelbárt Mátyás ellen tartott, erre az egyházpolitikára válaszoltak.

legfőbb helyeire és megszállta annak kulcsállásait. S egyidejűleg az országgyűléseken, melyek Mátyás alatt rendszeresen összehíva, a rendi államszervezet intézményes részévé váltak, állandó lehetőséget nyert arra, hogy az országos ügyekben állástfoglaljon s állásfoglalásával az előbbiekre befolyást gyakoroljon.

Ami pedig a megyei szervezetet illeti, Mátyás az 1486. évi decretummal megnyitotta a főispáni állást a jómódú középnemesség előtt. Kötelezte a főispánt, hogy az alispánt a megyei nemesek közül válassza (a nemesek tényleg kezdték már az alispánt maguk választani). Előírta, hogy a megye összes tisztviselői, az alispán, a szolgabírák, az esküdt nemesek (ezek, 8—12-en minden megyében különböző jogi cselekményeket végeztek) a jómódú nemességből választassanak (ugyanezt az adókivetőkkel kapcsolatban már az 1474:4 elrendelte.) A megye országgyűlési és más követeinek a fizetésére megyei adót vezetett be, (ez volt az ú. n. házi adó) mely, bizonyos kivételekkel, a bárók jobbágyait is terhelte. A megyei törvényszékre átruházta a korábbi (a nádor által vezetett) megyei törvényszék hatáskörét. S — a néhány örökös ispánságot kapott báró kivételével, ki továbbra is a király bírósága elé tartozott — a nagybirtokosok törvénykezési immunitását megszüntette és így a megyei törvényszék hatáskörének a bárókat is alárendelte.

Ezek az intézkedések a megyét a középnemesség hatalmi állásává építették ki. Sőt az 1471. évi decr. 31. cikke a megyében szervezett középnemességnek a királlyal szemben is jogokat adott, amennyiben kimondotta, hogy a megyei tisztviselők a törvénybe ütköző kir. rendeletek végrehajtását megtagadhatják.

Mátyás ezzel a politikával elnyerte a középnemesség, a polgárság és a parasztság, legalább a gazdagparasztság támogatását. Amikor a bárók 1467-ben felkeltek, csak az erdélyi nemesség, melynek friss adósérelmei voltak, a szász polgárság, mely a városok önállósulási törekvéseit a leghatározottabban képviselte, és a szabadságukért lázadásra mindig kész székelyek csatlakoztak, s a felkelés egy-kettőre összeomlott. Ugyanez a sors érte a bárók összeesküvését 1471-ben is, amikor hívásukra Kázmér lengyel herceg ellenkirályként az országba tört.[104]

[104] Bonfini azt mondja, hogy 1471-ben a 75 vármegye közül alig 9 maradt meg a király hűségén. De ennek az eseményekben semmi nyoma nincs. Az egész összeesküvés másképpen játszódott volna le, ha, mint Bonfini állítja, majdnem az egész nemesség és a papság az összeesküvő

Mátyás azután, a három osztályra támaszkodva, a feudális államszervezetet a hatalmi centralizáció irányában fejlesztette tovább.

A feudális államszervezeten belül a rendi államszervezet is kiépült. A megye szervezetileg összetettebb, hatásköre szélesebb lett. Állandósult intézményként jelent meg az országgyűlés. Ezenkívül a nádorispánból formailag is rendi, választott főtisztviselő lett. De ugyanakkor a királyi államszervezet kifejlődött, s mint hatalmi tényező, a rendi államszervezet fölé kerekedett.

A királyi államszervezet szervei közül a kancellária már a 14. században nagyobb és kisebb kancelláriára oszlott, melyek közül az első, úgylátszik, az általános belkormányzati ügyekkel, a második igazságszolgáltatási és diplomáciai ügyekkel foglalkozott. A kisebb kancelláriával kapcsolatban, ugyancsak még a 14. században, újabb országos, de már királyi főbíróság keletkezett, mely szakképzett jogász, az alkancellár, majd helyettese, tehát királyi hivatalnokok vezetése alatt állott. Ezt a bíróságot 1464 óta a királyi személynök vezette, akinek munkájában ítélőmester és egyéb szakszemélyzet segédkezett — mint egyébként a rendi főbíráknak is.[105]

Az új, amit Mátyás bevezetett, abban állott, hogy a személynöki bíróság hatáskörét messzemenően kiterjesztette. A legfontosabb ügyek, így a hatalmaskodások, nemkülönben a megyei törvényszéktől fellebbezett ügyek ennek a bíróságnak a hatáskörébe mentek át. A bárók ugyan a személynöki bíróságnak éppúgy tagjai voltak, mint a rendi főbíróságoknak, de az ítéletekre a döntő befolyást a bíróság vezetője, a királytól függő személynök, s az alatta dolgozó szakszemélyzet gyakorolta. Ezzel az igazságszolgáltatás, legfelsőbb fokon és legjelentősebb részében, lényegileg a királyi államszervezet, a királyi hivatalnokok hatáskörébe ment át.

---

bárók mellé állott volna. Ebben az esetben Mátyás az egész társadalommal találta volna magát szemben, s az összeesküvést semmiesetre sem sikerült volna oly könnyen elfojtania, mint ez tényleg történt.

[105] A bírósági tisztviselők nem alkottak tulajdonképpeni hivatali szervezetet, hanem magánalkalmazottak voltak. Az országbíró alkalmazta ítélőmesterét, ez viszont a saját jegyzőjét. De a hivatali pályafutás e feudális formák közt is lehetséges volt. Thuróczi például, aki előbb különböző országbírói ítélőmesterek jegyzője volt, végül személynöki ítélőmester lett. Az emelkedő hivatali pályafutást változó magánalkalmazások közvetítették

A másik fontos változás a királyi titkárok szerepéhez fűződik, kiknek száma négyben állapodott meg. Ezek, mint új szakképzett királyi hivatalnokok az 1460-as években jelentek meg s a 70-es évektől kezdve a kormányzati ügyek nagyobb részét a királyi tanácsban már ők referálták. A referátummal kapcsolatos ügyismeret és szakképzettségük fölénybe juttatta őket a kir. tanács báró-tagjaival szemben, s így általuk azokban a kormányzati ügyekben is a király intenciója érvényesült, melyekben a döntést, a bárók közreműködésével, a kir. tanács hozta meg. A személynöki bírósággal a királyi államszervezet kiragadta a legfontosabb igazságszolgáltatási ügyeket a rendi államszervezet kezéből. A királyi titkárok működésével pedig a királyi tanács rendi kormányzati intézménye vegyes jellegű, királyi-rendi intézménnyé alakult át, melyben a túlsúlyt a kir. hivatalnokok ragadták magukhoz.

E reformokat s az általuk megvalósult hatalmi eltolódást közvetlenül az a változás tette lehetővé, amely az állam hatalmi bázisában, a két államszervezet, a királyi és a rendi, fegyveres erejének a viszonyában bekövetkezett. A királyi haderő, a „cseh sereg", magas létszámával és elite-zsoldosaival, a bárók bandériumaival szemben túlsúlyra jutott. S a rendi haderő egyik fontos eleme is a horvát-szlavón bán, a szörényi bán, az erdélyi vajda és a temesi gróf tiszti bandériumai egymásután a középnemességből vagy a király más bizalmi embereiből kinevezett funkcionáriusok kezébe kerültek. Így a király és a középnemesség szövetsége a fegyveres erő osztályjellegét megváltoztatta, s az a hatalmi túlsúly, melyet a királynak hadereje biztosított, hátvédül szolgált a kormányzati és igazságszolgáltatási apparátusban a centralizáció előrehaladásához.

A királyi államszervezet élén a kancellár, a király legfőbb tanácsadója állott.[106] Mátyás első kancellárja Vitéz János volt.

[106] A kancellári cím használata tárgyában állandó gyakorlat nem alakult ki. Az 1435. évi I. decretumban és az 1486. évi decretumban kancellár és alkancellár szerepel, az 1435. évi II. decretumban és az 1486. évi decretum záradékában főkancellár, illetve titkos kancellár (az utóbbi címet ekkor Filipec János viselte). Az 1504. évi decr. záradékában Bakócz fő- és titkos kancellár, Szatmári pedig kancellár. Viszont az 1514. évi decr. záradékában Szatmári mint titkos kancellár jelenik meg, s ugyanebben a korban az 1492. évi decr. újra kancellárt és alkancellárt, majd meg titkos kancellárt emleget, ugyanakkor, amikor záradékában Bakócz titkos főkancellárként szerepel. Tényleg meg kell különböztetni a kancellártól, aki csak a címet viseli, a kancellárt, aki az ügyek legfőbb vezetője, s ettől megint a kancellárt, aki a kancelláriai hivatalt vezeti.

Vitéz 1471-ben, közvetlenül a külpolitika kérdéseiben, Mátyással szembekerült és (Janus Pannonius-szal együtt) csatlakozott a bárók összeesküvéséhez. Ettől kezdve a kancellári székben idegeneket találunk. Vitéz utóda, nemcsak a kancellári állásban, hanem az esztergomi érsek méltóságában is, a sziléziai Beckensloer János lett, aki mint koldulóbarát tűnt fel, s a kancelláriát már 1465 óta ténylegesen vezette. De 1476-ban Beckensloer átszökött Mátyás ellenfeléhez, III. Frigyeshez, s ekkor helyét, mint Mátyás főtanácsosa a morva Filipec János foglalta el, ki hazájában mint kishivatalnok kezdte s Mátyás kancelláriai hivatalát már korábban is vezette. Filipec János azután Mátyás mellett az utóbbi haláláig, tehát 1490-ig kitartott, viszont fiával, Corvin Jánossal, ő is szembefordult. A sziléziai és morva kancellárok megjelenése Mátyás nyugati hódításainak a következménye volt. 1468 óta Morvaország és Szilézia uralma alatt állottak.

Ugyanez a körülmény és nyugati irányú külpolitikája odavezetett, hogy kancelláriájában és diplomáciai szolgálatában nagyszámban alkalmazott cseh-morvákat és németeket. Magyar kormányzati ügyekben, mintegy jelképeül annak, hogy magyar belpolitikájában a középnemesség mellett a polgárságra és a parasztságra támaszkodott, hivatalnokai között nagy szerepet játszott néhány parasztszármazású értelmiségi és egy-két polgári személy.

A polgárság, sőt egyenesen a nagytőke legnevezetesebb képviselője közöttük Ernuszt János kincstartó.[107] A parasztszármazású értelmiségiek közül ketten emelkednek ki: Bakócz Tamás, aki Mátyás utolsó éveiben a kancelláriát vezette és nagylucsei Dóczi Orbán, ki 1476 óta Mátyás kincstartója volt, majd 1487-ben, Szapolyai Imre nádor halála után, helyettesi címen a nádori tisztet is betöltötte. Dóczi nádori helytartóságával a rendi államszervezet főtisztviselőjének, a nádornak a funkciói is királyi hivatalnok kezébe csúsztak át. Igy Mátyás utolsó éveiben a magyar feudális államszervezet élén, a morva kispolgár Filipec János mellett, két parasztszármazású hivatalnok, Bakócz Tamás és Dóczi Orbán állott.[108]

[107] A nagytőke képviselőit egyébként is a Hunyadiak környezetében találjuk. Modrár Pál 1456-ban a Hunyadi-párt egyik vezetője volt, és Vilhelmovicz Szaniszló is kapcsolatban állott Mátyás királlyal, vagy inkább Vitéz Jánossal.

[108] Bakócz Tamás és Dóczi Orbán Mátyás kormányában persze nem a parasztság érdekeit képviselték, hanem a király politikáját szolgálták.

Az egykorúak Mátyásban abszolut uralkodót láttak, aki államszervezetére támaszkodva, akaratát mindenkivel szemben keresztülvitte. A bárónál, kiket a hatalomból kiszorított, az ilyen vélekedés természetes. Ezek az 1467. évi felkelést Mátyás zsarnoki önkényuralma ellen hirdették meg és Szapolyai István, amikor Mátyás uralmára 1490-ben visszatekintett, „az elnyomás és szorongatás éveiről" beszélt. De ugyanez volt mások nézete is. Bonfini szerint Mátyás volt „Attila óta az első, aki a keménynyakú magyarokat engedelmességre, szolgálatra tudta kényszeríteni". Callimachus lengyel követ Mátyásban az abszolut uralkodó eszményképét látta. S maga Mátyás a magyarokról úgy beszélt, mint akiket „annyi éven át féken tartott".

Kétségtelen, hogy Mátyás nyugati irányú külpolitikáját, bár ezt úgyszólván az egész ország ellenezte, keresztül tudta vinni. Az országgyűlések folyton visszatérő panaszaiból (1469, 1471, 1472, 1475, 1478, 1486) látható, hogy valóban önkényesen igérete, törvényei és esküje ellenére kormányzott. A nemesi szabadságokat állandóan megsértette: nemeseket bírói ítélet nélkül elfogatott, nemesi birtokokat puszta panaszra elkoboztatott és másoknak adott és így tovább. Az országgyűlések adómegszavazási jogát is csak azért ismerte el, hogy azokat az adók megszavazására kényszerítse, és így népszerűtlen adópolitikájának azt a látszatot kölcsönözze, mintha az az ország helyeslésével találkoznék. A középnemesség, amikor látta, hogy az egyetlen jog, amelyet az országgyűlésen gyakorolhat, a panaszkodás joga is haszontalan, végül maga kérte az országgyűlés összehívásának a mellőzését. (1478. évi országgyűlés, melynek az volt a kérése, hogy hat évig ne tartsanak országgyűlést, sőt megyegyűlést sem.)

Valójában Mátyás hatalma korlátozott volt. Kormányhatalma a nemesi osztályuralom eszköze volt, s egy percig se maradt volna fenn, ha a nemesség alapvető osztályérdekeivel szembehelyezkedik. De a nemesi osztályt a bárók és a középnemesek ellentéte két részre szakította, s a nemesi osztály belső

Dóczi Orbán Mátyás abszolutisztikus kormányzatával teljes mértékben egyetértett. Az volt a véleménye, hogy a magyarokat csak vaspálcával lehet biztosan kormányozni. (Bakócz Tamás ugyan, megvesztegetve, már ebben az időben is inkább Velence politikáját szolgálhatta.) Szerepükben Mátyás politikai iránya mégis kifejezésre jut. Emellett a nemesség feudális gőgje, mely parasztszármazásukat minduntalan felhánytorgatta, gondoskodott arról, hogy osztályeredetükről teljesen meg ne feledkezzenek. Bakócz Tamás az 1514. évi parasztelnyomó törvényekkel kifejezetten szembehelyezkedett.

ellentéte Mátyás kormányhatalmának bizonyos mozgásszabadságot biztosított. Mátyás kormányhatalma a bárókkal szemben a középnemességre, s a nemességen túlmenően a polgárságra és a parasztságra támaszkodott. Ezek azért támogatták, mert a kormányhatalom a bárókkal szemben vagy egyébként közvetlen előnyöket nyujtott nekik. Ennek fejében azután Mátyás külpolitikáját és belső önkényuralmát egyelőre elnézték és elnézte ezt különösen az irányadó középnemesség. De a kormányhatalom mozgásszabadsága korlátozott maradt, s a korlátok a bárónál, tehát éppen azoknak tünnek leginkább szembe, akik ellen Mátyás belpolitikája irányult.

Mátyás a bárókat a kormányhatalomból lényegileg kizárta, de ahhoz az adott osztályerőviszonyok mellett nem volt ereje, hogy velük gyökeresen leszámoljon, vagy legalább is az erőpróba kockázatát nem vállalta. Hogy provokálásukat elkerülje, hatalmaskodásaikat elnézte és az őket sujtó bírói ítéleteket nem hajtatta végre. Szlavóniában például külön törvényszéke 32 személyt, köztük néhány bárót, 1481-ben halálra ítélt, többek között azért, mert az embereket összefogdosták és eladták őket a törököknek rabszolgának. Az elítélteknek azonban hajukszála sem görbült meg, A felkelő, összeesküvő bárókat pedig, a Szentgyörgyieket és a Szapolyaiakat (1467), vagy Ujlaki Miklóst és a Perényieket (1471), akiket mint felségárulókat, kivégeztethetett volna, „kegyeibe — rendre — visszafogadta".[109]

Az erőtlenségben, amelyet a bárókkal szemben tanusított, az a körülmény játszhatott döntő szerepet, hogy az állandó külső hadjáratok fegyveres erőit lekötötték. Az eredmény azonban az volt, hogy a feudális anarchiát, amelytől a nemesség, polgárság és a parasztság egyformán szenvedett, nem szüntette meg. Az 1486. évi decretum bevezető részében, uralkodásának utolsó éveiben és majd 30 évi uralom után, maga Mátyás mentegetődzött amiatt, hogy „a rendetlenségeket és a megveszett

[109] Az országgyülések állandóan panaszkodtak amiatt, hogy Mátyás az ítéletek végrehajtását megakadályozza. Nem is tudunk olyan esetekről, amikor hatalmaskodó bárókkal szemben valóban erélyesen fellépett volna. Az az egy-két eset, amire hivatkozni szoktak, nincs hitelesen igazolva. Igy Perényi Miklós, illetve István esetében csak annyi bizonyos, hogy Mátyás a Perényiek ellen csapatokat küldött, s hogy Perényi Istvánt jószágvesztésre ítélte. Arranézve azonban, hogy az ítéletet tényleg végrehajtatta és a Perényiek várait és birtokait elfoglalta volna, adat nincs. Ellenkezőleg, arra nézve van adat, hogy az ítéletet később Perényi István fiával szemben hatálytalanították.

visszaéléseket", amelyek eddigelé előfordultak, ki nem irtotta. S a felelősséget ezért a folytonos háborúkra hárította, melyeket, mint mondotta, az ország védelmében megvívni kényszerült. Itt azután, lefestve az ország belállapotait elmondja, hogy „míg szerencséje és győzelme után ment, hosszú távolléte és elfoglaltsága következtében feltámadt az országban a gyilkosok, tolvajok, latrok, rablók, hamisítók, gyújtogatók és ehhez hasonló bűnösök nagy sokasága, olyannyira, hogy sem utas, sem testvér a testvértől, sem idegen az idegentől nincs biztonságban". Nyugati háborúi azonban, amelyek elsősorban igénybevették, a valóságban nem védelmi, hanem hódító háborúk voltak. Mátyás cseh király és német császár akart lenni, s a centralizálódó magyar állam erejét hódító politikája szolgálatába állította, amikor Morvaországot és Sziléziát, majd Alsó-Ausztriát, az osztrák tartományok egyrészével elfoglalta. Ugyanakkor a török határon, ahol valóban védekezni kellett volna, a védelmet elhanyagolta. Nem épített ki olyan végvárrendszert, amely az országot a török betörésekkel szemben biztosította volna, s egy-két erőtlen kísérletet leszámítva, még kevésbbé törekedett arra, hogy az országot a török uralom alól felszabadított területek — Bosznia, Szerbia, Románia — védőfalával övezze. Igy azután, miközben Mátyást a cseh, majd az osztrák háború lekötötte, úgyszólván nem múlt el év — különösen 1471—1483 között — hogy a törökök az országba, éppen a leghaladottabb Délvidékre és az iparilag legfejlettebb Szászföldre, tehát az ország legértékesebb részeibe, pusztítva, rabolva, a lakosok ezreit rabszolgának elhajtva, be ne törtek volna. (Egy ízben, 1474-ben, egészen Váradig, a határtól 270 km-re eljutottak.)

Vannak, akik Mátyás külpolitikáját úgy értelmezik, hogy Magyarországot egymagában gyengének tartotta ahhoz, hogy a török birodalommal szembeszálljon. E felfogás szerint azért hódított nyugaton és a német császárság elnyerésére is azért

---

A „Mátyás, az igazságos" hagyomány nem ebből a korból származik, és még kevésbbé származhatik ebből a korból **néphagyományként**. Egyetlenegy hiteles esetről sem tudunk, amikor Mátyás a jobbágyoknak saját földesurukkal szemben igazságot szolgáltatott volna, tehát a jobbágyokat a földesúri elnyomás ellen megvédte volna. (Mátyás 1480-ban Báthory Miklós váci püspök mellé, hogy ezt megbüntesse, Dóczi Orbánt társpüspöknek rendelte ki. Ekkor Dóczit arra utasította: akadályozza meg, hogy Báthory, mint szokta, jobbágyait sanyargassa. **De Mátyás itt sem a jobbágyokat védte, hanem Báthory Miklóst büntette.**)

törekedett, hogy a törökökkel a harcot a nyugati országok, vagy a német birodalom erőforrásaira támaszkodva vehesse fel.

Mátyás nyilatkozataiból valódi szándékait nem igen lehet kihámozni. Thuróczi, aki ítélőmestere volt, Mátyást krónikájában még életében, tehát a király tetszésére számítva, „a színlelés mesterének" nevezte. De az előbbi külpolitikai elgondolás — önmagába véve — tárgyilag igazolható.[110]

Magyarországon mindig azon a véleményen voltak, hogy az ország a török birodalommal (a 3 milliós ország a 20 milliós török birodalommal) szemben helyét egyedül nem állhatja meg. Hunyadi János, akinek a harckészségét kétségbevonni nem lehet, 1454-ben a német császárnak azt üzente, hogy a magyar nemzet inkább megnyitja országát a török előtt a nyugati birodalmak meghódítására, mintsem hogy magára hagyatva végromlásba jusson. És Vitéz János a bécsújhelyi németbirodalmi kongresszuson 1455-ben kereken kijelentette, hogy „Magyarország mások segítsége nélkül magát fenn nem tarthatja". A királyválasztásoknál alapvetően fontos szempont volt, hogy a megválasztandó király a törökökkel szemben más ország segítségét biztosítsa. Amikor a magyar urak I. Ulászló lengyel királyt 1440-ben királlyá választották, kikötötték, hogy ez az országot, külső ellenségeivel szemben, Lengyelország haderejével is védelmezni fogja. Még II. Ulászló megválasztásánál is szerepet játszott az a megfontolás, hogy Csehország királya. S a tétel, amelyet ebben az időben sokat hangoztattak, hogy „Magyarország a nyugati kereszténység védőbástyája" a törökkel szemben, gyakorlatilag azt fejezte ki, hogy Magyarország igényt tart a nyugati országok segítségére a törökökkel szemben.[111]

---

[110] A castellai püspök, aki Mátyásnál, mint pápai legátus járt, 1483-ban azt írta róla, hogy „istentiszteletben és lelkiépülésben" őt, az egyházi férfiút is felulmúlja. Abból azonban, hogy Mátyás a magyar egyház élére hétéves gyermeket állított, aligha lehet „istentiszteletet és lelkiépülést" kiolvasni, s még kevésbbé hithez való ragaszkodást abból, hogy amikor a pápa a hétéves gyermek hercegprímásságát, a vallás és az egyház érdekeire hivatkozva ellenezte, Mátyás azzal fenyegette meg, hogy felveszi a görög hitet. (1487.)

[111] Hasonló igényekkel magukat más országok, Szerbia, de még Lengyelország is a kereszténység védőbástyájának minősítették. Egyébként történetileg Magyarország valóban a védőbástya szerepét játszotta, abban az értelemben, hogy, míg Magyarország a minden haladást elfojtó törököket évszázados háborúkban megállította, s ennek árát saját fejlődésének a meglassulásával fizette meg, addig a nyugati országokban a polgári fejlődés gyors ütemben előrehaladt

De ez a tétel, mint a „keresztény szolidaritás" kifejezése, puszta frázis volt. Az államokat nem a keresztény szolidaritás szempontjai, hanem egyedül saját érdekeik vezették. Magyarország a nyugati országoktól, míg ezek közvetlen veszélybe nem jutottak, csak tessék-lássék segítséget kapott s egyébre nem is számíthatott.[112]

Ha azonban Magyarország egyedül még nem állhatott, viszont a nyugati országoktól az adott helyzetben komoly segítséget nem várhatott, akkor a török veszedelemtől csak úgy menekülhetett meg, ha a szomszéd nyugati országokkal közös uralkodó alatt nagyobb államkomplexumban forr össze. Az az elgondolás, hogy Magyarország a törökökkel Csehországgal és Ausztriával, vagy az egész Németbirodalommal közös uralkodó alatt szálljon szembe, oly kevéssé volt utópia, hogy Mátyás halála után néhány évtizeddel, a történeti szükségszerűség erejével meg is valósult. De ebben a politikai alakulatban már csak a maradék Magyarország vett részt és az alakulat nem magyar, hanem német vezetés alatt jött létre, ennek minden következményével együtt.

Persze, idegen szupremáciára, ha fennmaradnak, Mátyás hódításai is vezethettek volna. Ausztria, Morvaország, Szilézia haladottabb, polgáribb, gazdagabb, műveltebb országok voltak, mint a barbár feudalizmusból éppen kilépő Magyarország. Egy olyan politikai alakulatban, amelyben Magyarországgal együtt vesznek részt, a súlypont még akkor is könnyen rájuk tolódhatott át, ha ezt az alakulatot Magyarország királya Magyarország katonai erejével teremtette meg. És egy ilyen súlypont-áttolódás jelei meg is mutatkoztak. Az a tény, hogy Mátyás kancellárjai nyugati hódításai óta sziléziaiak és morvák voltak, s hogy 1485-től kezdve, amikor Bécset elfoglalta, fővárosává ezt a várost tette, a súlypont-áttolódást jelzi. Elég sokat mond az is, hogy amidőn, német császári terveit szövögetve, 1466-ban a törökök ellen német birodalmi had kiküldését kérte, hajlandó volt a magyar haderőt német parancsnokság alá helyezni és a magyar végvárakba német őrséget befogadni.[113]

[112] A tétel Mátyás szájában is puszta frázis volt. A pápát 1489-ben azzal fenyegette, hogy a török császárt a nyakára, Olaszországba hozza.

[113] A török veszedelemmel szemben egymagában Magyarország belső átszervezése, a magyar államhatalom centralizálása, elegendő biztosítékot nem nyujtott. A centralizációnak olyan, szélesebb politikai keretben kellett végbemennie, amelybe Magyarországon kívül a szomszédos nyugati országok is beletartoznak. Egy ilyen alakulatban azonban Magyarország gazdasági és politikai függetlensége veszélyben forgott. Másszóval: Magyar-

De Mátyás hódításai nem lehettek tartósak. És itt tűnik ki politikája elhibázott volta. Mielőtt hódítópolitikába fog, előbb hatalma alapját, tehát otthoni hatalmának az osztályalapjait kellett volna megszilárdítania, az őt támogató osztályok törekvéseinek a megvalósításával. Igy azonban — ellenkezőleg — széjjelrombolta hódító politikájával saját hatalmi bázisát, otthoni hatalmának az osztályalapjait. Hódító háborúi megakadályozták abban, hogy a bárókkal gyökeresen leszámolva, a feudális anarchiának végetvessen és így a nemességet a bárók nyomása alól felszabadítsa, a polgárságnak és a parasztságnak pedig a közbiztonságot és a jogrendet biztosítsa. Ugyanakkor hódító politikája akadályozta meg abban is, hogy az országot, a nemességet, polgárságot, parasztságot egyaránt, a török betörésektől megvédelmezze. Igy azt a két fontos feladatot, amelyek megvalósításáért a bárókon kívül az egész társadalom támogatta, nem oldotta meg.[114] Amikor Vitéz János, a király és a középnemesség szövetségi gondolatának a képviselője, Mátyással 1471-ben szembefordult és a királyi tanácsban kijelentette, hogy a magyarok „idegen országért pénzüket költeni, vérüket ontani nem hajlandók", ez már hatalma legfontosabb osztályalapjának, a középnemességgel való szövetségének megrendülését jelezte.[115]

---

ország függetlenségét csak így menthette meg az egyik oldalon, hogy kockára tette a másik oldalon. A történeti helyzet tehát alapvető ellentmondást rejtett magában. És a következő évszázadok történetében, amikor Magyarország a Habsburg-hatalomra a törökökkel szemben úgy támaszkodott, hogy egyúttal harcolt ellene függetlenségéért, ennek az ellentmondásnak a mozgásformái valósultak meg. Kétségtelen, hogy a magyar nemesség németgyűlölete, amely a 15. században fellobbant, nem volt mentes az ellentmondástól. A magyar nemesség azokat a németeket gyűlölte, akiknek a segítségére a törökökkel szemben rá volt utalva. De ez az ellentmondás csak az ellenmondó történeti helyzetet fejezi ki, amely már a 15. században kialakult, akkor, amikor a török veszedelem folytonos növekvésével párhuzamosan az országban a német terjeszkedés is előrehaladt.

[114] Mátyás mindkét feladatot maga nyilvánította életcéljának. Még uralma elején kijelentette, hogy életcéljának tekinti a belső rend helyreállítását és a békebontó bárók megfékezését. És számtalanszor hangoztatta, hogy életének legfőbb vágya a török terjeszkedés megállítása.

[115] Az, hogy Mátyással, vagy legalább fiával mindhárom kancellárja szembefordult, egyáltalában nem véletlen. Nem arról van itt szó, hogy kancellárjai „elárulták". Vitéz János, az első modern magyar államférfi, a központi hatalom és a középnemesség szövetségének a gondolatát kezdettől fogva következetesen képviselte, sőt ezt valószínűleg mind Hunyadi Jánosnak, mind fiának ő sugallta. S Mátyástól azért fordult el, mert felismerte, hogy külpolitikája a szövetség felbomlására s ezzel a rendszer

A harmadik feladatot, a feudális osztályrend megszilárdítását a nemesség és a polgárság érdekében, Mátyás látszólag ugyan teljesítette. A parasztság, amely uralma előtt 21 évvel Erdélyben, uralma után 24 évvel az egész Magyarországon, a feudális rend ellen fegyvert fogott, az ő uralma alatt, a centralizálódó állam hatalmától lenyűgözve, nem mozdult meg.[116] Valójában azonban Mátyás hódító politikájának, melynek anyagi terhe főleg a parasztságra nehezedett, nem kis része volt az 1514. évi parasztforradalom csíráinak az elhintésében.

Mátyás elődje, V. László idejében, a tiszta állami bevétel évenként maximálisan 250.000 Ft-ot tett ki, a királyi birtokok jövedelme nélkül. (Körülbelül ezen a szinten mozgott Mátyás utóda, II. Ulászló alatt is.) Ebből félforintos adótétel mellett és a városi adók hozzászámításával, 128.000 Ft esett a rendkívüli adóra, 100.000 Ft a sómonopóliumra, 24.000 Ft a nemesfémtermelésen alapuló kamarajövedelemre és 10.000 Ft a harmincadnak nevezett külkereskedelmi vámra.

Mátyás kiadásainak legnagyobb részét a katonai kiadások tették ki. Háborús években — és Mátyás uralma alatt majd minden esztendő háborús év volt — 20.000 zsoldost és 40 Ft fejenkénti évi zsoldot számítva, a katonai kiadások összegét 800.000 Ft-ban kapjuk meg. Ez az összeg legalább a katonai kiadások nagyságrendje tekintetében tájékozásul szolgálhat. A kiadások másik nagy tétele az udvari fényűzésből eredt. Ezek nagyságára következtethetünk abból, hogy Mátyás budai palotáját még az olaszok is világcsodájának nézték és visegrádi kas-

bukására fog vezetni. Beckensloer János a süllyedő hajóról menekült és Filipec János az elsüllyedt hajónak fordított hátat, mikor a Hunyadi-házat cserbenhagyta. Volt Mátyásnak egy másik kancellárja is, Várdai Péter, aki, mint kalocsai érsek, a kancellári címet 1480—83 között viselte. Ez Mátyás adópolitikáját ítélte katasztrófálisnak és ellenzéki magatartásáért börtönnel bünhődött, melyből csak Mátyás halálával szabadult. Még a Szapolyaiak sem voltak egyszerűen „árulók". Mátyás a bárókat nem semmisítette meg, még a Szapolyaiakból is nagyvagyonú bárókat csinált, s ezek azután, mint bárók, természetesen a bárók politikai vonalát vitték, amely a királyi hatalom ellen irányult. — Voltak történészeink, akik a középnemességet tették felelőssé azért, hogy Mátyás magasröptű céljait követni nem tudta. De az osztályok „magasröptű" célokat csak akkor tesznek magukévá, ha a cél felé haladó úton kézzelfogható eredményekkel bizonyítják be nékik, hogy helyes irányba vezetik őket. Mátyás azonban ezt elmulasztotta s a középnemesség ezért fordult el tőle.

[116] Mátyás alatt egyetlen komolyabb parasztfelkelésről van tudomásunk. Erdélyben, 1487-ben, a román parasztok felkeltek és mint a forrás mondja, kezdték a nemeseket s a szászokat öldösni, birtokaikat pusztítani

tályát földi paradicsomnak nevezték. Már ezekből folyik, hogy Mátyás évi kiadásai az egymillió forintot megközelíthették.

Határozottabb képet kapunk Mátyás költségvetéséről, ha nem a kiadásokat, hanem a bevételeket tekintjük, melyeknek néhány tétele a forrásokból számszerűen ismeretes. A sómonopólium tiszta hozama, mint a multban, továbbra is 100.000 Ft körül járt.

A rézbányák és a zsidóadó jövedelmét 30.000 Ft-ban mutatták ki. A városok adója, a szász területek beszámítása mellett is, az 50.000 Ft-ot nem, vagy nem sokkal haladhatta meg (ami azt mutatja, hogy a polgárság pénzügyi súlya éppoly csekély volt, mint politikai súlya). Ha a királyi birtokot és a Hunyadiak családi birtokát együttesen 2000 helységre és 20.000 jobbágytelekre tesszük, minden telek után 5 Ft jövedelmet számítva, a birtokjövedelem 100.000 Ft-ra rúg, amelyből 25%-ot költségre levonva, a tisztajövedelem 75.000 Ft. A multhoz képest a külkereskedelem növekvése és a jövedelemforrás jobb kihasználása következtében lényegesen megnőtt a harmincadjövedelem, amelyet a pápai követ 1480 körül 80—100.000 Ft-ra tett. Az egész külkereskedelmi vám minimális hozadékának 90.000 forintot számítva, és 25%-ot kezelési költségre levonva, a tiszta bevétel itt 65.000 Ft. A felsorolt tételek együttes összege pedig 320.000 Ft.[117]

Az igazán kiadós bevételi forrás azonban elsősorban a parasztság, tehát a mezőgazdasági termelés, másodsorban a nemesfémtermelés megadóztatása volt. 275.000 portát és füstönkénti adózás mellett, portánként két füstöt, vagyis háztartást véve alapul, a rendes egyforintos adótétel mellett a parasztság évi hadi (rendkívüli) adóterhét 550.000 forintra tehetjük, melynek 3/4 része, tehát kereken 400.000 Ft lehetett tiszta bevétel.[118]

Ami a nemesfémtermelés megadóztatását illeti, az egykorú

[117] Úgylátszik, hogy Mátyás a külkereskedelmi vám bérbeadását megszüntette s ezzel a külkereskedelemből származó jövedelmet lényegesen megnövelte. Az 1467. évi decr. szerint a harmincadjövedelem senkinek sem ajándékozható, senkinek át nem adható, azt egyedul a király szedheti. Ernuszt János, aki 1467-ben a harmincadigazgatás élére került, nem bérlő volt. A bérletrendszer megszüntetése vagy korlátozása, amelyet a kamarajövedelemmel kapcsolatban is fel kell tenni, az állami jövedelmek fokozásánál komoly szerepet játszhatott.

[118] A nyugati tartományokból származó jövedelem, az államháztartás méretei mellett, nem volt jelentékeny. Mátyás uralkodásának vége felé az Ausztriából, Morvaországból, Sziléziából, e gazdag országokból szár-

jelentések arról beszélnek, hogy Mátyásnak, a sóbányák mellett, az ezüst- és aranybányákból volt a legtöbb jövedelme. Despaux, aki szerint Mátyás jövedelme a francia király jövedelmét kétszeresen meghaladta, ezt egyenesen Magyarország nemesfémgazdagságával magyarázza. Ilyen körülmények között azok a számítások, amelyek Mátyás kamarajövedelmét a 15. századvégi adatok alapján mindössze 44.000 forintra teszik, irányadónak nem tekinthetők, és a jövedelem megállapításánál, megbízható közvetlen adatok hiányában, a nemesfémtermelés nagyságából kell kiindulni.

A 15. század második felében 1500 kg arany és 8000 kg ezüst évi termeléssel számolhatunk. Az ezüstöt is aranyértékre (1:10 alapon) átszámítva, az évi termelést 2300 kg aranyban kapjuk meg, amelynek az értéke (1 aFt = 3.4 g arany) kereken 675.000 aranyforint. Minthogy az állam részesedése a nemesfémtermelésben Mátyás idejében mintegy 50%-ra tehető, a nyers jövedelem 330—340.000 forint volna, amiből mindennemű költségre 1/3 részt levonva, tiszta bevételként minimálisan 220.000 Ft mutatkozik.

Hozzáadva az utóbbi két tételt a fenti 320.000 Ft-hoz, az összes tiszta bevétel (a nyugati tartományok jövedelme nélkül) 940.000 aF (1927-es vásárlóerőben mintegy 60 millió pengő). Ugyanennyire tette Mátyás jövedelmét a velencei követ. Ha a szükséglet nagyobb volt, a parasztoktól az egyforintos adót a pápai követ szerint mégegyszer, esetleg többször — Bonfini szerint négyszer is — beszedték.

Az állami bevételek tehát a Mátyást megelőző időhöz képest igen lényegesen emelkedtek — csupán a 940.000 Ft-os összeget véve és a birtokjövedelmet nem számítva, több mint megháromszorozódtak. Magas színvonalon állottak a külföldi állami bevételekhez képest is. Az állam jövedelme a 15. század közepén a gazdagabb Angliában csak 700.000 Ft-ot és Franciaországban és Burgundiában együttesen, oly területen, amelyen nem 3—3½ millió lakos élt, mint Magyarországon, hanem 15 millió, 1,900.000 Ft-ot (külön-külön Franciaországban 1 milliót,

mazó jövedelem mindössze körülbelül 100.000 forintot tett ki. Ez annyit jelent, hogy Mátyás birodalmának a költségeit nem a gazdag nyugati tartományok, hanem — szinte mint kizsákmányolt gyarmat — a szegény Magyarország viselte. A városi fejlődés színvonal-különbségére emellett is jellemző, hogy Bécs adója 20.000 forint volt, amivel szemben Buda és Pest együttesen, a 15. századi adatok szerint, legfeljebb 5000 forintot fizetett.

Burgundiában pedig 900.000 Ft-ot) tett ki. Franciaországban és Burgundiában eszerint az állami bevételekből 1 főre 0.13 Ft, a sokkal szegényebb Magyarországon ezzel szemben minimálisan (ha a rendkívüli adót az évben csak egyszer szedték be) 0.27—0.31 Ft, tehát 2—2½-szer annyi esett.

Világos, hogy ez a helyzet hosszú időre tarthatatlan volt, s hogy a 30 év alatt, míg fennállott, annak a két osztálynak, amely a terheket elsősorban viselte, tehát a parasztságnak és a kis bányakapitalistáknak ezek súlya alatt meg kellett roppanniok. Az eredmény valóban az volt, hogy a parasztság elzselléresedése, amelyet a földesúri nyomás már megindított, meggyorsult és a kis bányakapitalisták tönkrementek. A haszonélvező a gazdagparasztság és az uzsoratőke volt. Az előbbi, a megnőtt adóteherrel is megbírkózva, a megürült telkeket bérlet alakjában birtokba vette s a zselléreket bérmunkásként dolgoztatta.

Az utóbbi rátette a kezét a tönkrement kiskapitalisták bányáira s ezeket nagyobb vállalatokban koncentrálta. Mindkét vonalon a kapitalista fejlődés haladt előre.

Mátyás hatalmi rendszere szempontjából azonban az a lényeges, hogy a parasztság proletarizálódása a középnemességet anyagilag igen súlyosan érintette. Mert ebből a szempontból lényegileg az történt, hogy a középnemes jobbágyából, ennek elproletarizálódásával, a gazdagparaszt bérmunkása lett. Amit a gazdagparaszt nyert, azt a nemesi középbirtokos veszítette el. Ezért tiltakozott a középnemesség folytonosan az országgyűléseken a parasztság adómegterhelése ellen, azért panaszolta, mint Bonfini feljegyezte, hogy Mátyás „a nemeseket az örökös hadakozással tönkreteszi". S amikor a középnemesség látta, hogy panaszai meghallgatásra nem találnak, Mátyás hódító politikájával annál inkább szembefordult, mert ez anyagilag is súlyosan érintette.

Mátyás hódító államának a terhét a parasztság könnyebben elviselhette volna, ha földesúri terhei csökkennek. Olyan politikát azonban, mely a földesúri terhek csökkentését célozza, Mátyás nem folytathatott, mert ez közvetlenül legfontosabb támasza, a középnemesség ellen irányult volna. Igy a terheket egyoldalúan a parasztságra kellett raknia, aminek az lett a következménye, hogy elidegenítette magától a parasztságot, anélkül, hogy a középnemesség támogatását, mely a parasztság adóterhének a súlyát közvetve szintén viselte, meg tudta volna tartani. Osztályalapjának a belső ellentmondása bosszulta

itt meg magát az, hogy két ellentmondó érdekű osztályra támaszkodott.

Végeredményben Mátyás nem valósította meg azokat a feladatokat, amelyek megoldását centralizálódó államától a nemesség, polgárság és a parasztság elvárta. Nem vetett véget a feudális anarchiának, nem védelmezte meg az országot a törököktől, és ráadásul tönkretette a bányakispolgárságot, elnyomorította a parasztságot és anyagi érdekeiben megkárosította a nemességet. Az osztályok tehát, amelyek támogatásával centralizálódó államhatalmát felépítette, elfordultak tőle, s ennek következtében centralizációs kísérlete összeomlott. Amikor meghalt, hiába állott fia, Corvin János rendelkezésére a cseh sereg, a királyi bürokratikus szervezet és a telt királyi kincstár 400.000 forintjával. A hatalom fegyveres, bürokratikus és pénzügyi eszközei elveszett osztályalapját nem pótolhatták. A bárók Corvin Jánossal a nemesség, a polgárság és a parasztság tökéletes részvétlensége mellett végezhettek és uralmukat minden ellenállás nélkül helyreállították. Mátyás sorsdöntő kísérlete tehát, hibás politikája következtében kudarcba fulladt és az ország, a török veszedelem torkában, újra visszasüllyedt a bárói uralom erőtlen, decentralizált politikai formái közé.

Mátyással élete utolsó éveiben a bárók mellett már az egész társadalom szembenállott. A nemesség véleményét Heltai krónikája tükrözi, aki elítéli Mátyás nagyravágyását, zsarnoki uralmát és pazarlásait. A városi nép haragja, melyet Temesvári Pelbárt prédikációi kifejeztek, Mátyás halála után olasz bizalmasai ellen fordult, kiket Pesten és Budán halálra kerestek. S a kórust a parasztság, „az árvák és elnyomottak folytonos átkozódása" tette teljessé, melyről a dubnici krónika beszél.

Mátyás nevéhez, halála után, mégis legendák fűződtek. A nemesség, töröktől űzve, némettől hajtva, a szittya dicsőségen elmerengve, a nagy királyra emlékezett, akinek a hadát Bécsnek büszke vára nyögte. A parasztság pedig 1514 utáni teljes leigázottságában, megteremtette képzeletében az „igazságos király" alakját, aki az elnyomókkal szemben a szegény népet gyámolította.[119]

[119] A parasztmozgalmak az egész középkoron át Szent Istvántól és a többi szent királytól kapott szabadságaikra hivatkoztak, annak ellenére, hogy éppen ezek a szent királyok igázták le elődeiket. Az elnyomott nép képzeletében a távoli király, a térbelileg távoli és még inkább az időbelileg távoli, szabadságának védelmezőjévé magasodik, akitől a közelben és a

b) A középnemesség harca a hatalomért

Mátyás uralma azért nem múlt el nyomtalanul. Azok a szervezeti reformok, melyeket a kormányzat és az igazságszolgáltatás központi szerveiben végrehajtott, fennmaradtak. A királyi hivatalnokszervezet a központi ügyintézésben a Jagellókorban sokkal jobban érvényesült, mint Mátyás előtt. Ebben persze az is szerepet játszott, hogy az életviszonyok bonyolultabbá váltak, s az állami feladatok ezzel kapcsolatban megsokasodtak és szakszerűbb elintézést kívántak. A megduzzadt ügyforgalom, már technikai okokból is, mindinkább a királyi tanácson kívül, a kancelláriában nyert elintézést, s ezzel összefüggésben a királyi titkárok és különösen a kancellár szerepe és hatalma nőtt.

A bárók igyekeztek ezt a folyamatot megállítani. 1518-ban azt követelték, hogy a király a kir. titkárok előterjesztésére ne adjon ki okiratokat, hanem a kancellár vagy a titkárok vigyenem minden ügyet a királyi tanács elé s ez hetenként háromszor ülésezzen. De a folyamat előrehaladt, s a királyok, II. Ulászló és a II. Lajos gyengesége mellett odavezetett, hogy a Jagellokorban hivatalnok-kormányzat alakult ki, amelynél a központi államhatalmat ténylegesen nem a báró-rendi főtisztviselők, hanem a kancellárok vitték, akik a királyi államszervezet élén állottak. Bakócz Tamást a velencei követek „az ország második királyának" nevezték, akinek „nagyobb a tekintélye, mint a királynak", aki Magyarországon „pápa is, király is, egyszóval minden, ami lenni akar". Ugyanők II. Lajos alatt az ország első kormányzóját Szatmári Györgyben látták és utódját, Szalkai Lászlót Burgio pápai követ „Magyarország korlátlan urának" tekintette.[120]

jelenben konyörtelen ellenségektől körulvéve, reménytelenségében egyedül várhat, vagy várhatott segítséget. Az 1437. évi erdélyi parasztfelkelők azt kívánták, hogy keressék elő az irattárakból Szent Istvántól kapott szabadságlevelüket, mert annak valahol okvetlenül meg kell lennie A cárban, II. Miklósban (!) még azok a parasztból lett munkások is bíztak, akiket Gapon popa 1905 januárjában a Téli palota elé vezetett, hogy ott lemészárolják őket. A középkori parasztnak nemcsak az Istenben, hanem a királyhoz való hit is ópiuma volt Volt azonban a Mátyás-legendának, a királymítosz mellett, reális alapja is. Mátyás uralma alatt a felemelkedés utja a parasztság előtt nem volt még elzárva; szerencsés elemei meggazdagodhattak. Ez a lehetőség Mátyás után, amikor a nemesség a parasztság ellen támadásba ment át, megszunt. S ez a reális magva annak a legendának, amelyet a parasztság Mátyás alakja koré font.

[120] Bakócz, mint kancellár, a kormányhatalmat II. Ulászló egész uralkodása alatt, 1490-től 1516-ig kezében tartotta. Szatmári György, mint a

De az államhatalom a bárótól a kancellári hivatalnok kormányzattal csak az adminisztráció területén függetlenült. A hivatalnok-kormányzat, amely formáját nézve a bárók közvetlen kormányzatával szemben haladó jellegű volt, tartalmában az előbbitől miben sem különbözött. Nem jelentette a királyi hatalom növekvését a feudális hatalmakkal szemben, nem fejezte ki az osztály-erőviszonyok eltolódását, nem képviselt semmiféle haladó törekvést. Belpolitikájában fenntartás nélkül a bárók feudális osztályuralmát szolgálta, külpolitikájában pedig szabad utat engedett a német befolyásnak.

A hivatalnok-kormányzat valójában a bárók érdekében is állott, akik anakronisztikus jelenségként az átalakuló társadalomban, a kormányzat közvetlen vitelére alkalmatlanná váltak. Ha Burgio pápai követ megállapította róluk, hogy „a hadviseléshez semmit sem értenek", Massaro, a velencei követ titkára azt jelentette haza, hogy „kormányozni és igazgatni nem tudnak". Belpolitikájuk kimerült belső klikk-harcokban, melyeket a hatalomban való részesedésért folytattak. S a Habsburgok trónigényét támogatva, külpolitikájukkal a német terjeszkedés szálláscsinálóivá váltak. Bakócz Pasqualino velencei követ előtt már úgy jellemezte őket, hogy „a legfőbbek közöttük természetüknél fogva németek".[121]

Az új időkhöz, a fejlődő pénzgazdasághoz, egy tekintetben mégis alkalmazkodtak. Ha más urat el nem ismertek, a pénz hatalmának magukat feltétlenül alávetették. A velencei követ azt írta róluk — a gőgös feudális bárókról — hogy „nincs az az igazságtalanság és méltánytalanság, amelyet el ne követnének, ha háromszor-négyszer pénzt csúsztatnak a markukba". (Ezek

kancellária vezetője, 1498-ban lépett melléje, s a hatalmat 1516-tól 1524-ben bekövetkezett haláláig, Bakócz halála után kancellári címmel gyakorolta, melyet már előbb megkapott. Szalkai a kancellária tényleges vezetését 1518-ban vette át, s amikor 1524-ben, Szatmári halála után, kancellár lett, a hatalom az ő kezébe ment át, amelyet azután 1526-ig gyakorolt. Egyikük sem származott nemesi családból, Bakócz kerékgyártó, Szalkai varga fia volt, mindkettő jobbágycsaládból, Szatmári pedig gazdag polgári családból eredt. Mindhárman, mint világi értelmiségiek, hivatalnok-karriert futottak be, melyet egyházi címek és jövedelmek tetéztek, legfelsőbb fokon az esztergomi érsekség és ennek jövedelme. Eredetük, pályafutásuk és hatalmuk egyaránt a feudális társadalom átalakulását jelzi.

[121] Kulföldon a magyar bárókat már a 15. század közepén úgy osztályozták, hogy jó németek-e vagy sem. Ilyen elnémetesedő bárók voltak már ebben az időben a Garaiak, a Szentgyörgyiek, az alsólendvai Bánfiak és a Hédervváriak. Nem elég tehát, hogy társadalmilag élősdi, kártékony elemmé változtak, a magyar társadalommal német összeköttetéseik következtében etnikai kapcsolataik is megszakadóban voltak.

az emberek megvetették a parasztot, megvetették a polgárt, megvetették még azt is, aki a markukba pénzt csúsztatott, csak önmaguk megvetésére nem gondoltak.) S nem is mondható, hogy drágán adták el magukat. Velence Perényi Imre nádort 1508-ban pár száz forintért vásárolta meg.

A kancellárok sem voltak ugyan különbek. Ugyanaz a Bakócz, aki a velencei követnek a magyar urakról azt mondotta, hogy „pénzzel megvesztegethetők és talán meg is vesztegették őket", egész életében Velence zsoldjában állott. Szatmárit a Fuggerek pénzelték. És Szalkainak, aki V. Károly császárrá választásáért a Habsburgoktól 3000 forintot kapott, egyik pénzforrása az volt, hogy — mint Burgio írja — Sárkány Ambrus országbíróval és Várdai Pál egri püspökkel szövetkezve „áruba bocsátotta a királyi adományokat, az igazságszolgáltatást és a hivatalokat". Ilyen kormányzat mellett természetes, hogy „országszerte hallatlan gonoszságok történtek, anélkül, hogy az igazságszolgáltatás kísérletet is tett volna megtorlásukra" (Burgio) és „nem volt olyan gonosz ügy, melyet két vagy három ember megvesztegetésével meg ne lehetett volna nyerni" (Herberstein császári követ).

Az általános korruptságot nem az egyéni romlottság, hanem a társadalmi helyzet magyarázza. A feudális társadalom a természeti gazdálkodás felől a pénzgazdálkodás felé haladt. Az átalakulás nem volt még elég mély ahhoz, hogy a feudális anarchiának végetvessen, vagy ezt akár csak korlátozza is, de elég mély volt már ahhoz, hogy a pénz korrumpáló hatása érvényesüljön. A feudális anarchia, az ököljog uralma tovább virágzott, s a pénz hatalma, mely az ököl ereje mellé lépett, a társadalmi anarchiát még megnövelte. (A pénz hatalma ebben az átmeneti korban állambomlasztó s nem államszervező erő volt. A pénzhatalom államszervező erővé csak akkor válik, ha a feudális hatalmak fölé kerekedik.)[122]

[122] Polgári-feudális történetírásunk, amikor ezeket az állapotokat ismertette, az erkölcsi felháborodásnál tovább nem jutott, és megoldatlan maradt előtte a probléma, hogy „Mátyás nagy nemzedékét" hogyan követhette ilyen „romlott nemzedék". Valójában Mátyás korszaka és a Jagellokor között nincs ebből a szempontból éles határvonal. Mátyás a feudális anarchiát nem nyomta el, és Velence Bakóczot már Mátyás kancelláriájában megvesztegette. De Mátyás koráról a Jagello-korra az árutermelés és a pénzgazdálkodás előrehaladt, és ennek következtében a pénz hatalma megnövekedett. (Taurinus „A paraszthábor" szerzője, a kifejezést Dózsa szájába adva, „a mindenkitől főképpen óhajtott pénzről" beszél.) A bárók pedig, akiket Mátyás legalább a politikai életből kiszorított, a Jagellokorban az államra újra rászabadultak.

A társadalom érdeke mindenesetre azt kívánta, hogy a bárók elavult hatalmának végetvessenek. A feladatot, Mátyás kísérletének összeomlása után, a középnemesség vállalta, amely ugyanakkor, amikor a bárói ököljog uralma alatt szenvedett, a vállalkozáshoz anyagi súllyal és politikai eszközökkel rendelkezett. Anyagi súlya onnan eredt, hogy a megelőző század vége óta az árutermelés útjára lépett, s ennek következtében gazdaságilag megerősödött. A politikai eszközöket pedig a megyék és az országgyűlés nyujtották, melyeket Mátyás segítségével birtokába vett.

A középnemesség, illetve a „köznemesi párt" vezetői, így Szobi Mihály, Paksi János, Bodó Ferenc és a Bajomiak, jórészt azokból a családokból kerültek ki, melyek a középnemességet már Mátyás kormányrendszerében képviselték. A párt harci ideológiáját az ú. n. szent-korona elméletben Werbőczy fejtette ki.

Az elmélet, formáját nézve, a társadalmi fetisizmus jellegzetes terméke. Az államhatalom, mely emberek közötti, társadalmi viszony, Werbőczynél dologban, a királyi koronában megtestesítve, eldologiasítva jelenik meg. De tartalmát nézve az elmélet azt hirdeti, hogy a nemesség a szent-korona tagja, tehát az államhatalom részbirtokosa.

Az elmélet éle a bárók és a velük szövetséges király ellen irányult. A nemességet az államhatalom részesének tekintve, a nemesi országgyűlés jogát nyilatkoztatja ki arra, hogy az államhatalom gyakorlásában a király mellett részt vegyen. S a bárók és a nemesek között nem különböztetve, tagadja, hogy a bároknak az államhatalom gyakorlásában a nemeseknél több része lehetne.

Ami az elméletben új, az a fetisista forma. Tartalmát, ideszámítva a királlyal szemben önállósult állam fogalmát, mely Werbőczynél ugyancsak a szent-korona-fetis alakjában jelenik meg, a nemesség rendi mozgalma már a 13. században minden lényeges elemében kidolgozta. Most, hogy a középnemesség a hatalomért harcbaindult, új formában a régi elméletet támasztotta fel.[123]

[123] Az elméletben egyetlen új elem szerepel, a nemesség királyválasztó joga. Werbőczy Hármaskönyve szerint a nemesség az államhatalomnak nemcsak részese, hanem forrása is, mert a király hatalmát a nemességtől kapja, azáltal, hogy ez királlyá választja és megkoronázza. De a királyválasztás a multhoz képest új fejlemény volt, amellyel szemben a régi rendi mozgalom még nem is foglalhatott állást. Az különben, hogy az örökletes királyság választási királysággá alakult át, a fejlődést döntően

Az a jogi nyilatkozat, hogy a nemesség a szent-korona tagja, az előbbi részét az államhatalomban természetesen semmivel sem növelte. A hatalomért nem nyilatkozatokkal, hanem más eszközökkel kellett harcbaszállani.

A megye részese volt a végrehajtó hatalomnak, többek között közreműködött az adók beszedésénél.[124] Ezt a funkcióját a középnemesség, amely a megye szervezetét kezében tartotta, a hatalomért folyó harcban eszköznek használhatta, megtagadva a megye közreműködését az adó behajtásában. De a középnemesség ezzel csak az országgyűlésen fenyegetőzött, mint 1504-ben, amikor kimondotta, hogy azokat a megyéket, melyek országgyűlési határozat nélkül adót szednek, a nemesség kebeléből kizárja; vagy 1514-ben, amikor Werbőczy javaslatára az országgyűlési decretum-tervezet királyi megerősítését az adómegtagadás fenyegetésével akarta kicsikarni, de ettől csakhamar elállott. Az adókat a királyi államszervezet a megye közreműködése nélkül is beszedhette, s a középnemesség magának ártott, ha az adóbeszedésre befolyást nem gyakorolt. Igy a harc nem a megye, hanem elsősorban az országgyűlés terepén játszódott le.

Önmagában hatékony harci eszköz persze az országgyűlés sem lehetett. Az országgyűlés olyan testület volt, amely tanácskozott és határozatokat hozott. Határozataitól pedig a bárók és a király a jóváhagyást megtagadták (1497, 1503, 1521 május). Sőt az országgyűlés határozathozatalát is meghiúsították. A tanácskozás megnyitását az összehívás napja után húzták-halasztották (1492. decr.), a tanácskozásokat elnyujtották (1498. decr.), úgyhogy a költségből kifogyott nemesi követek határozathozatal előtt hazaszéledtek, néha megbízottak hátrahagyásával (1510, 1519), néha anélkül (1497, 1518 Rákos). S eltávozásukat a bárók arra használták fel, hogy az ország nevében a

nem befolyásolta. Döntő nem a királyság formája, hanem tartalma, mely az osztályviszonyoktól fugg. IV. Kun László örokletes király volt, s a bárói anarchia az ő uralma alatt lépett tetőpontjara. Hunyadi Mátyás választott király volt, s olyan erős államszervezetet létesített, amilyen az orokletes királyság alatt sohasem létezett.

[124] Az 1411. évi decr. 4. cikke szerint az adóhátralékokat a királyi kozegek a megyeispán és a szolgabirák segitségével hajtották be. Az 1474. évi decr. 4. cikke szerint a portákat, adókivetés céljából, választott megyei kozegek irják ossze. Az 1478. évi decr 5. cikke szerint pedig a királyi adókirovót (dicator) egy megyei nemes támogatta és ellenőrizte. Azok a torvényes rendelkezések, amelyeket az adóbehajtás kérdésében 1490 után hoztak, mar a bárók és a középnemesek harcának egyes mozzanatait képviselik.

saját érdekeiknek megfelelő határozatokat hozzanak (1518 Rákos, 1519).

„Parlamentáris" eszközökkel a középnemesség nem boldogulhatott. A bárók fegyveres hatalmával a nemesi tömegek fegyveres erejét kellett szembeállítani. Az országgyűlések így fegyveres tömeggyülekezetekké váltak, melyen a nemesek, az országgyűlés rendelkezésére, nemcsak fegyveresen, de birtokuk arányában kiállított katonákkal tartoztak megjelenni. (1505. évi és 1525. évi rákosi országgyűlés határozata.) A középnemesek anyagi megerősödése a tömegek felvonultatását lehetővé is tette. Az 1525. évi hatvani országgyűlésen állítólag 14.000 nemes, a nemesség felerésze részt vett, nagyrészt olyan nemesek, akik a bárók hatalma alatt állottak s az igát le akarták rázni. (Burgio azt mondja, hogy „az urak annyira féltek felfogadott nemeseiktől, hogy már-már ezek szolgáivá lettek".) Válaszul a bárók is fegyveres csapatokkal, zsoldba vett nemesekkel, sőt megbízható idegen zsoldosokkal vonultak fel (1519, 1526, lásd még az 1525. évi hatvani országgyűlés határozatát). A király pedig egy ízben egyenesen a külföldhöz, a cseh urakhoz, Miksa német császárhoz és Velencéhez fordult segítségért az országgyűlés ellen (1505).

Az országgyűlés összeülése ennek következtében nem egyszer erőszakos, fegyveres akciókra vezetett. 1519-ben a nemesség Buda várkapuját ostrom alá vette, s Tomori Pál, akkor a királyi tiszttartó kapitánya, a támadást fegyveresen verte vissza; 1525-ben pedig Budán pogromot rendezett, s Szalkai kancellár palotáját a feldúlástól csak ágyúi védték meg.

A két párt közvetlen, fegyveres összecsapására mégsem került sor. A fegyveres nemesség rendszerint túlsúlyban volt, s ha a helyzet nagyon kiélesedett, a király és a bárók, hogy időt nyerjenek, inkább meghátráltak. S amikor a közvetlen, fegyveres nyomás megszűnt, az országgyűlés határozatát, melyhez előbb hozzájárultak, nem hajtották végre, vagy megkezdett végrehajtását leállították, vagy esetleg, kivárva a helyzet kedvezőbb alakulását, magával az országgyűléssel, amelyen megfizetett nemesek segítségével alkalmilag túlsúlyra jutottak, ellenkező határozatot hozattak.

Az 1505. évi rákosi országgyűlésnek azt a határozatát, mely szerint külföldit, ki „a szittya nép erkölcseit és szokásait nem tanulta meg", királlyá többé nem választanak, 50 báró és főpap kényszerből megerősítette. S Ulászló király az 1506. évi országgyűlés nyomása alatt Miksa császárnak hadat üzent. De

a háborút gyors békekötéssel egy-két hónap alatt befejezték, s az 1508. évi országgyűléssel a lengyel Ulászló Lajos fiát, hét éves korában királlyá koronáztatták. Vagy: az 1523. évi országgyűlés a királyt és a bárókat kényszerítette, hogy Báthory István nádort elmozdítsák. 1524-ben Báthoryt a király és a bárók a nádorispánságba minden további nélkül visszahelyezték.

Az országgyűlés, mely csak időnként ült össze, a középnemesség akaratának az érvényesülést nem biztosította. Ez megkísérelte hát, hogy megszállja a királyi tanácsot, az állandó tanácskozó és határozó testületet. Az országgyűlések egész sor határozatot hoztak, melyek kimondották, hogy a kir. tanácsban a nemesség képviselői is résztvegyenek, éspedig a bárókkal és a főpapokkal szemben többségi számban, s e határozatok törvényerőre emelkedtek.

A középnemesség a királyi tanácsba be is vonult. De ezzel csupán az egyik tanácskozó és határozó szervből a másikba jutott. A királyi tanács ügyrendjét nem ismerjük, de különösebb nyomát nem látni, hogy a középnemesi többség akaratát érvényesíteni tudta volna. Emellett a végrehajtás a királyi tanács határozatainál még kevésbbé volt biztosítva, mint az országgyűlési határozatoknál, amélyek legalább addig hatályban voltak, míg a fegyveres nemesség együtt állt. A nemesi ülnököket a tanácsba gyakran meg sem hívták (lásd az 1507. évi országgyűlés határozatát, mely kimondja, hogy azok a döntések, melyeket a kir. tanács a nemes ülnökök részvétele nélkül hozott, érvénytelenek). És a hivatalnok-kormányzat az ügyek nagyrészét amúgy is a kir. tanácson kívül intézte (Abban, hogy a kormányzás súlypontja a kir. tanácsról a kancelláriára tolódott át, annak is része lehetett, hogy az ügyeket ezen az úton a kir. tanács nemesi ülnökei elől elvonták.) A középnemességnek egyetlen egyszer, 1518-ban, mégis sikerült az ügyintézésre a királyi tanácson át komolyabb befolyást gyakorolni. Ebben az a körülmény játszhatott szerepet, hogy Bakócz kancellár, akit Szatmári háttérbe szorított, s Perényi Imre nádor, valószínűleg megfélemlítve, a középnemességhez csatlakoztak. De a következmény az lett, hogy a középnemességet, törvény ellenére, a királyi tanácsból teljesen kizárták. (Az 1524. évi és az 1525. évi rákosi országgyűlések követelései között az is szerepel, hogy a nemesi ülnököket vegyék a tanácsba vissza.)

A központi végrehajtó hatalom állásait kellett tehát meg-

szerezni, azét a hatalomét, mely nemcsak tanácskozott és határozott, mint az országgyűlés és a kir. tanács, hanem cselekedett, az országgyűlés és a kir. tanács határozatai ellenére, a bárók érdekében, és intézkedéseit a király és a bárók fegyveres erejével támasztotta alá.

Az első kísérlet arra irányult, hogy a rendkívüli adó hozamát, s ezzel a fegyveres erővel való rendelkezést megszerezzék. A közvetlen cél a feudális anarchia megszüntetése volt. A fegyveres erőnek a bírói ítéletek végrehajtását kellett a bárókkal szemben biztosítania. A helyzet itt az volt, hogy a rendkívüli adót a bárók 1500 után birtokaikon teljes összegében maguknak szedték be, azon a jogcímen, vagy inkább azzal az ürüggyel, hogy az adót csapatok fenntartására fordítják. A rendkívüli adóval egyébként a kir. kincstartó rendelkezett, aki az adó hozamát az udvari katonaság költségeire, a tiszti csapatokat tartó főtisztviselők, mint a nádor, országbíró s különösen az erdélyi vajda és a horvát-szlavón bán fizetésére és a végvári katonaság fenntartására tartozott fordítani.

A főbíróságok: a személynöki, nádori, országbírói törvényszékek ítéleteit a megyei ispánok, alispánok, szolgabírák voltak kötelesek végrehajtani. (1492:73, 75.) A végrehajtási szervezet azonban nem funkcionált. A király („bevett gyakori szokásnál fogva" — mondja az 1518. évi II. decr. 4. cikke) vagy a nádor és az országbíró már azt is megtagadták, hogy a bárókkal szemben az ítélet végrehajtását elrendeljék. Ha pedig a végrehajtást mégis elrendelték, a megyei szervezet a nemcsak hatalmaskodó, de hatalmas bárókkal szemben az ítéletet nem volt képes végrehajtani.

A nemesi országgyűlés a nádort, országbírót és az országos főkapitányt (az országos fegyveres erő parancsnokát, ekkor a nádort és Szapolyai Jánost) már az 1507. évi decr. 1. cikkével arra kötelezte, hogy abban az esetben, ha a megyei szervezet az ítélet végrehajtására nem elégséges, vagyis nem elég erős, ezt szükség esetén akár egész Magyarország csapatainak az igénybevételével végrehajtsák. De az előbbieknek eszükágában sem volt, hogy bárótársaik ellen a közép- és kisebb nemesség kedvéért háborút viseljenek.

A középnemesség ezért az 1518. évi II. decr. 1. cikkében kimondatta, hogy 1. a rendkívüli adót a megye által választott esküdt nemes szedje, kivéve a bárók birtokait, de itt meg ellenőrizze, hogy ezek az adót valóban csapatok fenntartására fordítják-e; 2. az esküdt nemes a beszedett adót két kincstárnok-

nak szolgáltassa be, kiket az országgyűlés a nemesek kebeléből választ; 3. a kincstárnokok, az egyéb katonai kiadások fedezése után, fogadjanak a befolyt adóból csapatokat; 4. s abban az esetben, ha a király nem rendeli el a bírói ítélet végrehajtását, az ítéletet a kir. tanács nemesi ülnökeinek a megkeresésére e fegyveres erő felhasználásával ők maguk foganatosítsák.[125]

Ha ez a rendelkezés megvalósul, a magyar államszervezet, olyan időben, amelyben az államhatalom centralizálása parancsoló szükséglet volt, nem is a „rendi dualizmus", hanem a „rendi trializmus" alakját öltötte volna fel. A királyi és az addigi rendi államszervezet mellé, melyeket az egyik oldalon a kancellár, a kir. kincstartó, a személynök és a királyi csapatok, utóbbiak a budai tiszttartó (kir. jószágigazgató) alatt, a másik oldalon a báró-főtisztviselők, a nádor, országbíró, erdélyi vajda, horvát-szlavón bán stb. és csapataik, valamint helyi szervként a többi báró és csapataik képviseltek — a nemesi államszervezet lépett volna, a központban a nemesi kincstartókkal és az országgyűléssel, vidéken a megye nemesi szervezetével, s az előbbiek országos és helyi fegyveres erejével.

De ez a törvényes rendelkezés sem valósult meg. Szobi Mihályt és Paksi Jánost nemesi kincstárnoknak ugyan megválasztották, de az adó, amely kezükhöz befolyt, elégtelen volt ahhoz, hogy az új szervezetet létrehozzák. A rendkívüli adó 1519-ben csupán 60.000 Ft-ot hozott. A többit megtartották a bárók, vagy, ha egyáltalában behajtották, elsikkadt az a megyei adószedők, alispánok és ispánok kezén (lásd az 1521. és 1522. évi decr. 46. és 27. cikkét.) Ez az összeg pedig a legszükségesebb katonai kiadásokat, mint a végvári katonaság és a vajdai, báni bandériumok fenntartási költségét is alig fedezte, nemhogy az új, nemesi haderő felállítását biztosította volna.

A nemesi államszervezet létrehozása tehát nem sikerült. A középnemesség ezért 1525-ben megkísérelte, hogy a feudális

[125] Az 1521. (1522.) évi decretum ettől némileg eltérően intézkedett Eszerint a nemesi adószedők az adot a barók birtokain is beszedik; ezt négy választott kincstárnok kezéhez szolgáltatják, kik közül kettő báró, kettő nemes; ezek, ha a bárók csapatot akarnak tartani, az utóbbiaknak a szukséges összeget kiutalják; egyébként pedig a befolyt adót egy vagy két, a király által kinevezett országos főkapitány kezéhez utalják át, akik azután a csapatokat felfogadják. Ez a decretum, kompromisszumos jellege ellenére, fegyveres országgyűlés nyomása alatt jott létre, s az országgyűlés azt is kikényszeritette, hogy a király főkapitányokká a koznemesség két vezetőjét, Szobi Mihályt és Paksi Jánost nevezze ki. Werbőczy ugyanekkor a négy kincstárnok egyike lett.

állam mindkét szervezetét, a királyi és a rendi államszervezetet elfoglalja. A hatvani fegyveres országgyűlés Szalkai kancellár eltávolítását követelte, Báthory nádort le is tette, helyébe nádornak Werbőczyt választotta, s az utóbbi megerősítését a királynál és a bárónál kikényszerítette. Kimondatta, hogy a kir. tanácsban a bárók (és főpapok) csak tanácskozási joggal vehetnek részt, de a döntés joga, néhány országos főtisztviselő mellett, a nemesi ülnököket illeti. És jelölteket terjesztett a király elé a kancellári, kincstartói, budai tiszttartói állásokra, tehát a királyi államszervezet vezető állásaira, és az országbírói, horvát-szlavón báni állásokra, tehát a nádori méltóság mellett a rendi államszervezet vezető állásaira, kimondva egyúttal, hogy jövőben a főispánt is a megyék fogják jelölni.

Az igényelt rendi állások közül az erdélyi vajdaság azért hiányzik, mert ezt Szapolyai János viselte, aki a középnemesség királyjelöltje volt. A jelöltek között szerepelt Dobó Ferenc, a középnemesség egyik vezetője, a horvát-szlavón bánságra; Szerencsés Imre pedig a budai tiszttartóságra. A jelöltek egyébként Szapolyaihoz közelálló bárók voltak. Kancellárnak Várdai Pál egri püspököt, Szalkai politikai üzlettársát jelölték.

Ezúttal azonban a bárók a király hivatalbetöltési jogához ragaszkodtak, s az országgyűlés, talán mert Werbőczy, a nádorsággal kielégítve, leszerelte, a dolgot nem vitte kenyértörésre. De Szalkai a kancellárságról később valóban lemondott.

A középnemesség Werbőczy nádorságából sem látott semmi hasznot. Nagyon valószínű, hogy lekenyerezték. Abban a hagyatéki perben, amely az Ujlaki-család magvaszakadása következtében megindult, mint nádor-főbíró mindenesetre a király javára, aki a bárókkal együttműködött, és Szapolyai János, a középnemesség királyjelöltje ellen döntött, aki a hagyatékot öröklési szerződés jogcímén igényelte. Werbőczy éppenolyan korrupt volt, mint a többi vezető politikus, és naivság volna feltenni, hogy a döntésnél „jogászi lelkiismerete" vezette. Tudjuk róla, hogy miközben a német befolyás ellen szónokolt, Habsburg Ferdinándtól 3000 Ft-ot kapott, amelyet szemérmesen kölcsönnek neveztek el.[126]

---

[126] Szapolyai János király akart lenni, amihez egyetlen, de a vagyont imádó feudális társadalomban elégséges jogcíme az volt, hogy az ország legnagyobb birtokosa. A középnemesség idegengyűlöletét kihasználva, mint „nemzeti király"-jelolt lépett fel. A középnemesség Szapolyai igényét támogatta. Az 1505. évi rákosi országgyűlés az ő érdekében hozott határozatot az idegen királyok ellen. Egyébként azonban a bárók és nem

S a hatvani országgyűlés engedékenységének az lett a következménye, hogy a bárók lélekzetvételhez jutottak. Báthory István a bárói pártot a „kalandos társaságban" megszervezte s ez az 1526. áprilisra összehívott országgyűlés irányítását, amelyen megfizetett nemesek hadával jelent meg, magához ragadta. Az országgyűlés Werbőczyt lemondatta, majd Szobi Mihállyal együtt fej- és jószágvesztésre ítélte, Báthoryt pedig a nádori székbe visszahelyezte. Werbőczy és Szobi erre vidékre menekültek, s hozzáláttak ahhoz, hogy a nemesség fegyveres felkelését megszervezzék. A további fejleményeknek azután a török győzelem Mohácsnál pár hónap mulva útját vágta.

Voltak esélyei a köznemességnek arra, hogy a hatalmat, ha a török invázió közbe nem jön, a bárók kezéből kiragadja? a bárók ellen a harcot Mátyás idejében a királyi hatalom indította meg, s ez a nemességre, polgárságra és a parasztságra támaszkodott, tehát az egész társadalmat maga mögé állította. Akkor a harc jó kilátásokkal indult. Következetesen megvíva, a külső helyzet, a török veszedelem nyomása alatt, győzelemre vezethetett. A bárói anarchia megszüntetése, az állami centralizáció, az adott külpolitikai helyzetben történeti szükségszerűség volt. Véletleneken, Mátyás politikai hibáin múlt, hogy a harc elbukott.[127]

---

a középnemesség politikai vonalát vitte. Nem támaszkodott a középnemességre, hogy Mátyás hatalmát visszaállítsa, hanem beérte azzal, hogy feudális királyként fog a bárók között uralkodni. Ő sem képviselt tehát semmiféle haladást, ellenkezőleg, a haladásellenes bárói reakciót képviselte. A hatvani országgyűlés előtt, 1525-ben, a bárókkal arra szövetkezett, hogy országos főtisztségbe nemest emelni nem engednek, s azzal, aki a bárók közül a nemességhez csatlakozik, ellenségként fognak elbánni. Nem volt tehát a középnemesség szövetségese. De a „köznemesi párt" se tekinthető Szapolyai uszályának abban a harcban, amelyet ez a királyi trón elnyeréséért folytatott. A „köznemesi párt" egy feudális osztályfrakció, a középnemesség önálló politikai szerve volt, amely a királyi trón betöltése kérdésében a Habsburg-párti bárókkal szemben, s a Jagello-királyokkal szemben, kik a magyar trónt öröklési szerződéssel a Habsburgoknak lekötötték, a legesélyesebb, mert leghatalmasabb nemzeti jelöltet támogatta. Ebben a kérdésben tehát Szapolyai és a középnemesség együttműködött, de a kapcsolat ennél tovább lényegileg nem terjedt.

[127] Napoleon Franciaországban történetileg szükségszerű feladatot teljesített, amikor a polgárságra és a parasztságra támaszkodva, a polgári társadalmat a nemesi ellenforradalommal szemben kiépítette. Egyéni politikájának a hibái, e véletlenek következtében, hatalmi rendszere, a polgári uralom, amelyet képviselt, 1815-ben a feudális ellenforradalommal szemben elbukott. A történeti szükségszerűség, a véletleneken át, mégis érvényesült. A polgárság 1830-ban, a feudálisok eltávolításával, a hatalmat végleg kezébe vette.

A középnemesség a bárókon kívül a királyi hatalommal is szembenállott. Nem támaszkodott a polgárságra se, ellenkezőleg, a harcot ezzel is felvette, sőt régi osztályharcát a polgársággal még ki is élezte.

A középnemesség politikáját a polgársággal szemben nemcsak és nem elsősorban az 1498. évi decr. 41. cikke jellemzi, mely a polgárokat arra kötelezte, hogy nemesektől bírt szőlőik után jobbágymódra kilencedet fizessenek. A nemesség e feudális igényét alkalmilag Mátyás is elismerte, amikor például bíróságával a nagyszombati polgárokat 1481-ben, majd 1487-ben arra köteleztette, hogy a Szentgyörgyi grófoknak az ezektől bérelt szőlők után kilencedet adjanak. Az előbbi törvényt általánosan viszont a Jagello-korban sem hajtották végre, mert rendelkezését még az 1519. évi decr. 25. cikke is megismételte.

Sokkal jobban kifejezi a középnemesség politikáját az 1504. évi decr. 19. cikke, amely azokat az előjogokat, melyeket a kassai és soproni polgárok a nemesekkel szemben a borkereskedésben érvényesíteni akartak, „gonosz visszaélésnek" minősítette. Itt a polgársággal szemben már az árutermelő, árukereskedő középnemesség lép fel versenytársként, elkezdve azt a politikát, amely Lengyelországban a polgárság megfojtására vezetett. S ez az irányzat már szöges ellentétben állott Mátyás politikájával, aki a polgárság hagyományos jogkörét az áruforgalom területén megvédelmezte. Mátyás a nemeseket, éppen ellenkezőleg, eltiltotta attól, hogy a kassai polgárok előjogainak a sérelmével borral kereskedjenek.

Ide tartozik az 1498. évi decr. 35. cikke is, mely a kereskedéssel kapcsolatos országos vámmentességet, amely addig csak a polgárokat illette meg, a nemesekre kiterjeszti, s így a kereskedésben a vámteher szempontjából, a polgárság előjogainak megsértésével, a nemesség és a polgárság viszonyában egyenlő jogi feltételeket teremt. S még inkább idetartozik az 1500. évi decr. 40. cikke, mely a feltétlen vámmentesség jogát a nyolc sz. kir. városra korlátozta, s így a vámmentesség szempontjából az egyéb városi polgársággal szemben már a nemességet ruházta fel előjogokkal.

Egyébként nem látni, hogy e feudális törvényhozás, vagy akár a középnemesség üzleti tevékenysége, a polgárságot ebben az időben különösebben megkárosította volna. A törvények nagyrészt papírintézkedések maradtak, s a középnemesség üzleti tevékenysége még csak kibontakozóban volt. A városi középítkezések, melyek a polgárság anyagi erejét jelzik, az egész

Jagello-korban tovább folytak. De a polgárság tapasztalhatta, hogy a középnemesség már nemcsak feudális osztályellensége, hanem kezd gazdasági versenytársává növekedni, s az államhatalmat is a verseny eszközéül használja. Láthatta, hogy a nemesség, amely eddig csak az országúton rabolta ki, most arra készül, hogy az államhatalom segítségével létalapjától is megfossza.

S a középnemesség a parasztsággal folyó örök osztályharcát ebben az időben meg egyenesen tetőpontjára emelte. A falusi osztályharcot nem általában a feudálisok, hanem éppen a középnemesség élesítette ki és terelte a forradalmi kirobbanás útjára, amikor árutermelő érdekei alapján a gazdagparasztsággal szemben támadásba ment át (1492. évi decr. 47—49. c.). És a parasztforradalom leverése után nem általában a feudálisok, hanem éppen a középnemesség kötötte a parasztságot röghöz és növelte meg ennek robotterhét, ugyancsak az árutermeléshez fűződő érdekei alapján.

A középnemesség egyedül a kisebb, a szegénynemességre és a parasztnemességre támaszkodhatott. Ezeket, süllyedő társadalmi helyzetük kihasználásával és rendi gőgjük élesztésével, mindenféle demagóg hitegetéssel fogta saját uszályába. A hatvani országgyűlés szónokai a polgári származású Thurzó Eleket, a bárói párt egyik főemberét „parázna lengyel pórnak" szidalmazták és dühösen követelték „a varga fiának," Szalkai kancellárnak a levágását, „mert azt akarja, hogy a nemesség paraszttá legyen, amilyen ő maga volt". Werbőczy pedig azt igérgette, hogy ha hatalomra kerül, párthíveinek a házait is ezüsttel fogja kibéleltetni.

A bárók ellen Mátyás korában az egész társadalom egyesült és mégis alulmaradt. Most a nemesség úgy harcolt a bárók ellen, hogy az egész társadalmat egyidejűleg magával szembefordította. Győzhetett ezzel a taktikával, mely minden taktika tagadásának látszik?

Bizonyos, hogy a középnemesség politikailag még éretlen volt. Nem volt képes olyan pártot kialakítani, amely a harcot összeforrva és áldozatkészen folytatta volna. Saját vezérei árulták, mint Werbőczy, vagy Ártándi Pál, akit a magvaszakadt Thurzó Gáspár vagyonával vesztegettek meg. Tagjai közfunkcióikat egyéni gazdagodásra használták fel, mint azok az alispánok és szolgabírák, kik a beszedett adót, mely a párt hatalmát lett volna hivatva megalapozni, minden további nélkül elsikkasztották. S az országért nem volt hajlandó semmiféle,

se vérbeli, se anyagi áldozatot hozni, hanem megvédését a királyra, sőt a bárókra és a főpapokra hárította át.

Mégis lehetséges, hogy a hatalmat, ha erre a külső erők időt engednek, az ellenséges társadalmi környezetben is magához tudta volna ragadni. A többi osztály passzívitása, melyek a bárók uralmát elviselhetetlennek érezték, ezt legalábbis megkönnyítette. A lengyel nemesség, az ottani bárók ellen harcolva, a társadalom minden osztályával egyidejűleg ugyancsak harcban állott. De az árutermelésben gazdaságilag, a királlyal kötött szövetségben politikailag megerősödve, a bárókat mégis maga alá tudta gyűrni. Sőt a királyi hatalomnak is fölébe kerekedett, mert nem volt erős és nemzeti polgárság, melyre az előbbi támaszkodhatott volna. A viszonyok Magyarországon is hasonlók voltak.

Azonban a hatalmat nem tudta volna az ország érdekében gyakorolni. A lengyel példa azt is megmutatja, hogy a győztes nemesség a feudális anarchia helyébe nem a centralizált hatalmat, hanem a rendi anarchiát állítja. S a rendi anarchia Lengyelországot végülis a szomszéd centralizált államok zsákmányává tette. A nemesség rendi anarchiájába merülő Magyarország éppoly kevéssé tudta volna a török birodalommal szemben helyét megállani, mint ahogy nem állotta meg helyét a bárók feudális anarchiájába süllyedt Magyarország. Erre legfeljebb a centralizált állam lehetett képes, s a centralizált államot csak a királyi hatalom teremthette meg.[128]

Az, hogy a középnemesség árutermelésbe fogott, progreszszív történeti szerep betöltéséhez nem volt elegendő. Ehhez a feudális alapot is fel kellett adnia. Amikor ez megtörtént, élére állhatott a küzdelemnek, amely a feudális viszonyok felszámolásáért folyt. S ebben a küzdelemben már az egész társadalomra, a parasztság és a polgárság szövetségére támaszkodhatott. De ahhoz, hogy ez a történeti helyzet kialakuljon, hogy a középnemességet Werbőczy helyett Kossuth képviselje, az egész világnak meg kellett változnia. Évszázadok kellettek ahhoz, hogy Európában a polgári termelőerők kifejlődjenek és beköszöntsön a polgári forradalmak korszaka, évszázadok, hogy Magyarországon az árutermelés megerősödjék s a középnemesség azt a politikai érettséget megszerezze, amely egy ország progresszív irányú vezetéséhez szükséges.

[128] Engels: „A jobbágyságon nyugvó nemesi demokrácia, ahogyan az Lengyelországban ... fennállott, a legnyersebb társadalmi formák egyike..." (Engels: A német parasztháború, Szikra, 1949. 65. old.)

A kor problémája nem a polgári forradalom volt, hanem az ország létének a megmentése, amelyet a török előnyomulás a végveszély küszöbére sodort. A bárók az országot nem tudták megvédeni, a nemesség nem tudta volna megvédeni, a királyi hatalom, amely a nemességre, polgárságra, parasztságra támaszkodva meg tudta volna védeni, feladatát nem teljesítette, az idegen és gyenge polgárság pedig a feladatot nem is vállalhatta. Egy osztály maradt még, mely az ország megmentésére kísérletet tehetett, s ez a parasztság volt.

6. A parasztforradalom

A parasztforradalomban a két alapvető feudális osztály, a nemesség és a parasztság került szembe egymással. Mindkét osztálynak volt egy-egy frakciója, mely az osztály általános érdekei mellett a társadalmi haladást is képviselte. Ez a frakció a nemességnél a középbirtokosság, a parasztságnál a gazdagparasztság volt. De a közbirtokos nemesség a haladást csak a feudális társadalmon *belül*, a bárókkal és a főpapokkal szemben képviselte. Ezzel ellentétben a gazdagparasztság a haladást az *egész* feudális társadalommal szemben képviselte.

Mindkét osztályfrakció az árutermelés útjára lépett. De a középbirtokos nemességnél az árutermelés nem jelentett polgárosodást. A középbirtokos nemesség létalapja továbbra is a parasztság feudális kizsákmányolása maradt, s a robotmunka révén még árutermelése is azon nyugodott. További műve, míg a feudalizmus alapján megmaradt, nem a polgári termelőerők kifejlesztése, legfeljebb ezek elfojtása lehetett. Ezzel szemben a gazdagparasztság árutermelésével, mely a bérmunkán alapult, a polgárosodás egyenes útvonalán haladt. A gazdagparasztság árutermelésével a feudális termelőviszonyok között a polgári termelőviszony tört elő.

A parasztforradalomban tehát a progresszív osztály nem a nemesség volt, annak ellenére, hogy egyik frakciója az árutermelés útjára lépett — mert a nemesség a feudális társadalom fennmaradásáért küzdött. A progresszív osztály a parasztság volt, nemcsak mert egyik frakciója a polgárosodás útját járta, hanem, mert a parasztság a feudális társadalom megdöntéséért, s így, ha nem is öntudatosan, a polgári termelőerők felszabadításáért, ezek feudális gátjainak az eltávolításáért harcolt. A feudális társadalom bukásának a következménye mindig az, hogy a polgári termelőerők kibontakoznak, falun és városban egyaránt gyors fejlődésnek indulnak.

A parasztmozgalom sohasem szünetelt, helyi jelleggel hol itt, hol ott fellobbant.[129] A 15. század első felében, a feudális nyomás növekvésével és a huszitizmus ideológiai befolyása alatt, kiszélesedett és 1437-ben Erdélyben fegyveres felkelésbe ment át.

A huszitizmus központja Magyarországon a Délvidéken: Szerém, Valkó, Verőce, Pozsega, Baranya, Somogy megyékben volt. Ez volt az ország legsűrűbben lakott, mezőgazdaságilag legfejlettebb része. Szerém, Baranya, Somogy megyékben intenzív bortermelés folyt, mely ellátta termékeivel az egész belső piacot s ezenfelül exportra is jutott. A fejlett piaci kapcsolat a gazdagparasztságot megerősítette és látókörét kiszélesítette. Kulturális szempontból is ez a vidék volt Magyarország leghaladottabb része. Ezért a parasztság ideológiai ellenállása a feudalizmussal szemben itt már korábban is megnyilvánult. A bogomil eretnekség magyarországi főfészke ezen a vidéken volt.

A huszitizmus innen sugárzott tovább Bács és Bodrog megyékbe, a Temesközbe és a Tiszántúlra, ahol egy másik hullámmal találkozott össze, amely Moldvából tört Erdélyen át nyugat felé. A mozgalom, vallási formájában, tetőpontjára az 1435—39-es években ért.

A középkorban „Az egyház dogmái egyszersmind politikai sarkigazságok voltak és ... a szellemi tényked̈és egész területét átfogó fennhatósága egyben szükségszerű következménye annak, hogy az egyház a fennálló feudális rend legáltalánosabb összefoglalója és szentesítője volt.

Világos tehát, hogy ezáltal a feudalizmus elleni minden nyiltan intézett támadásnak elsősorban az egyház ellen kellett irányulnia, s valamennyi forradalmi irányú társadalmi és politikai tannak egyszersmind és túlnyomóan vallási eretnekségnek kellett lennie. Ahhoz, hogy a fennálló társadalmi viszonyokhoz hozzányúlhassanak, előbb meg kellett fosztani azokat dicsfényüktől.[130]

A magyar huszitizmusnak egyéb mint egyházellenes tételeiről nem is tudunk. A huszita parasztok az engedelmességet az egyházi hatalmaknak megtagadták, a tételes egyházi törvénye-

[129] A köznép mindig hajlik a zendülésre, írta a pápának II. Ulászló. Kisebb zendülésekre gyakran sor került. Az 1340-es években például János szentgotthárdi apátot, mikor a kir. adót jobbágyain be akarta hajtani, ezek elfogták, megbotozták és fogságra vetették. A jászói prépostok meg, úgylátszik, jobbágyaikkal szemben állandóan a rövidebbet húzták, mert Szaniszló prépost azért akart 1436-ban várat építeni, nehogy előbel sorsára jusson, akiket a jobbágyok megöltek.

[130] Engels: A német paraszthábor̈ú, Szikra, 1949. 25. old

ket elvetették, felléptek az egyházi vagyon és a dézsma ellen, s mint a kalocsai káptalan 1436-ban ijedten jelentette, a papság kiirtását tervezték.

A mozgalom ellen a feudális állam és egyház együttesen lépett fel. Az egyház, Marchiai Jakab vezetésével, inkvizíciós törvényszéket szervezett, s az állam gondoskodott az eretnekek kézrekerítéséről, bebörtönzéséről s az inkvizíciós törvényszék ítéleteinek a végrehajtásáról. Sok ember vagyonát elkobozták, nem keveset máglyán megégettek. Az erőszak elől sok szerémi magyar Moldvába menekült, ahol megvetették a csángómagyar település alapját. Jellemzi a mozgalom tömegméreteit, hogy Marchiai Jakab sok tízezer eretnek megtérítésével dicsekedett. Hogy ezek mennyire csak a pillanatnyi erőszaknak engedtek, mutatja az erdélyi felkelés, mely 1437-ben, egy évvel azután tört ki, hogy Marchiai Jakab az ottani eretnekeket máglyával és kínzópaddal „az egyház kebelébe visszavezette."

Míg az általános magyar huszita mozgalomnál az előtérben csak az egyházellenes törekvések szerepelnek, az erdélyi parasztfelkelésnél ezek teljesen háttérbe szorultak. Itt a vallási erjedés a felszínről gyorsan a mélybe hatolt, s az eszmei indíték a tömegeket közvetlenül a feudalizmus ellen fordította. Az első lépést, az engedelmesség megtagadását az egyházi hatalomnak, gyorsan követte a második, az engedelmesség felmondása a világi hatalomnak. Az erdélyi parasztok a kevésbbé lényeges félredobásával megragadták a lényeget.

Az alkalmat, mely a felkelést kirobbantotta — csak az alkalmat és nem az okot, mert az ok a feudális nyomás általános növekvése volt — pozitív értelemben az erdélyi püspök, Lépes György méltánytalan követelése szolgáltatta. A püspök azt követelte, hogy a parasztok egyházi tizedhátrálékaikat, melyek a rossz pénz idejéből eredtek, jópénzben (aranyvalutában) fizessék. Negatív értelemben alkalmul az szolgált, hogy az erdélyi haderő a török hadszíntéren tartózkodott.

A felkelés azért tört ki éppen Erdélyben, mert itt a jobbágyok költözési szabadságát, a török veszedelem ürügyével, az általánosnál jobban megszorították, s a jobban megkötött jobbágyot terhekkel is jobban megrakták. A felkelő parasztok arról beszéltek, hogy a földesurak úgy bánnak velük, mintha pénzen vett rabszolgák volnának, a költözni óhajtó jobbágytól javait elveszik, de elköltözni mégsem engedik és elviselhetetlen terhekkel sujtják őket.[131]

[131] Az erdélyi jobbágyok költözési jogát a parasztforradalom előtt egy

A felkelés területi központja Külső-Szolnok, Doboka és Kolozs megye volt, de ez kiterjedt a többi erdélyi megyére és ezenfelül Szatmár és Szabolcs megyékre is. Etnikai és szociális alapja elég széles volt. Részt vettek benne a magyar és a román parasztok, az egytelkes parasztnemesség, a kolozsvári városi plebejusok, sőt az ottani magyar-német polgárság is. A román parasztok, Virágosberki Oláh Mihály és mások által a vezetésben is, a „parasztkirályok" közt — ahogy az urak gúnyos gyűlölettel mondották — képviselve voltak. A kolozsvári polgárság részvétele abból tűnik ki, hogy a paraszthadsereg Kolozsvárra ellenállás nélkül bevonult, hogy a kolozsmonostori konvent jegyzőjét, Balázs diákot, a parasztok a kolozsvári városi tanács bírósága elé állították, s a tanács az utóbbit kivégeztette, s hogy végül Kolozsvár a felkelés leverése után városi szabadságát büntetésül hét évre elveszítette.

A kolozsvári polgárság csatlakozását a felkeléshez, mely a polgárság általános magatartásától ebben a korban elüt, az magyarázza, hogy a polgárság belső ellentétei itt különösen élesek voltak. A kézművesmesterek harcban állottak a patriciátussal a város vezetéséért, és a szegényebb kézművesmesterek harcban a gazdagokkal, kiknek átalakulása tőkésekké előrehaladt. A parasztsággal a szegényebb — magyar és német — kézművesmesterek szövetkezhettek, s az ő képviselőjük volt a vezetők közt a német Kolozsvári Mester János, aki egyébként egyetemi tanulmányokat végzett.

A felkelés legismertebb vezetője a Kenden lakott Budai Nagy Antal. Neve azt mutatja, hogy polgári, vagy legalább városi kapcsolatai voltak. A vezetők közt szerepeltek falusi kézművesek, mint Ujfalusi Bálint kovácsmester, de még szász feudális is, mint Buzai Gréb (Geréb) Balázs.

A felkelés célja csak látszólag merült ki bizonyos visszaélések és törvénytelenségek eltörlésében, mint ezt taktikai okokból maguk a felkelők állították. A valóságos cél az volt, hogy a feudális kizsákmányolásnak lényegileg véget vessenek. Ez az ú. n. kolozsmonostori egyezségből, amely a felkelők programjának tekinthető, világosan kitűnik. Az egyezség a feudális terheket jelképes mértékre szállítja le. A kilencedet s vele együtt az egyéb természeti szolgáltatásokat, a sertés- és

évvel, 1513-ban, teljesen elkobozták. Ekkor az erdélyi országgyűlés egyszerűen a földesurakra bízta, hogy jobbágyaik elköltözését engedélyezik-e vagy sem, s a király az országgyűlés határozatát jóváhagyta.

méhtizedet, az akónak nevezett boradót teljesen eltörli. Csupán a földesúri malom használata, tehát őrlési díj fejében állapít meg 1 köböl zabból s valami egyéb apróságból álló szolgáltatást. A pénzcenzust évi 1 (vagy 10 ?) dénárra, a robotot évi 1 napra szállítja le. Ezenkívül a költözési szabadságot a földesúr engedélyétől függetlenné teszi s egyedül a tartozások megfizetéséhez köti, és kimondja a jobbágy szabad végrendelkezési, nemkülönben rokonai korlátlan öröklési jogát. Ha ezek a követelések megvalósulnak, a földesúri jogokból vajmi kevés marad.

De a követelések nem valósultak meg, mert a parasztok, ugyanazokból az okokból, amelyek a parasztfelkelések történetében mindig visszatérnek, vereséget szenvedtek. Katonai erejük nem volt ugyan csekély. Akadtak köztük olyanok is, akik korábban a cseh huszita csapatok sorában harcoltak, s ezek a paraszthaderőt megtanították a szekérvár-taktika alkalmazására. Ezenkívül a jobbágyok egyrésze haditapasztalatot szerzett a török elleni harcokban, melyekbe a nemesek a jobbágyokat is bevonni kényszerültek.

De érvényesült először is a parasztság szétforgácsoltsága. Az erdélyi és a szatmár-szabolcsi felkelők közt semmi együttműködés nem volt, a nemesek külön-külön végezhettek velük. Azután hibás, defenzív taktikát folytattak. Védelmi táborba vonultak, ahol az idő multával fokozatosan demoralizálódtak. A legnagyobb hiba azonban az volt, hogy egyezkedtek, ahelyett, hogy harcoltak volna.

A nemesek a korlátolt és hiszékeny parasztokat egyszerűen orruknál fogva vezették. A helyzet a felkelés kitörésekor a parasztokra nézve kedvező volt. A rendes nemesi haderő távol volt, s a nemesek nem tudtak hirtelen megfelelő haderőt kiállítani. Gyors és erőteljes támadó fellépés ekkor komoly eredményre vezetett volna. De ehelyett az történt, hogy a parasztok kivárták bábolnai szekérvárukban a hevenyészett nemesi had támadását. Ezt ugyan visszaverték, de amikor a nemesség látta, hogy nem rendelkezik kellő erővel, s időnyerés céljából tárgyalásokat ajánlott, a parasztok ebbe belementek s megkötötték a kolozsmonostori egyezséget. Most volt hát a kezükben egy papírrongy, amelynek a rendelkezéseit a nemességnek eszeágában sem volt megtartani, a nemesség viszont megnyerte azt az időt, amelyre az ellentámadás megszervezéséhez szüksége volt.

A nemesség először is leválasztotta a parasztfrontról az

egytelkes parasztnemeseket, akként, hogy tizedfizetési kötelezettségüket az egyházzal megszüntettette. Azután szövetségre lépett a szász polgársággal és a székely szabadparasztokkal. Ez volt az ú. n. kápolnai unió, amely kimondotta „a három nemzet" kölcsönös hadi segélykötelezettségét, először a magyar-román jobbágyok, másodszor a törökök ellen, s így megteremtette Erdély rendi államszervezetét.[132]

Megerősítve a kápolnai unjó által s katonailag jobban felkészülve, a nemesség a parasztok ellen újból hadműveletekbe fogott. De döntő eredményt ezúttal sem tudott elérni — a Dés melletti ütközet eldöntetlen maradt — s ezért megint egyezségi javaslatot tett. A parasztok, a történteken mit sem okulva, a csapdába megint belementek, és megkötötték ezúttal az apáti egyezséget. Ebben már különböző engedményeket tettek. Ahhoz is hozzájárultak, hogy a vitában végérvényesen a király döntsön, s míg a király döntése meg nem érkezik, a hadműveletek szüneteljenek.

A parasztság jogait most már két egyezség is „biztosította", viszont a nemesség újból időt nyert. S amikor a hadszíntéren a szász városok tüzérsége s a magyarországi segélyhaderő is megjelent, a nemesi hadsereg döntő támadásba kezdett. Először megverte, Kolozsvár mellett, a folytonos huzavonába belefáradt paraszthadsereget, majd bevette Kolozsvárt is, ahová a parasztok beszorultak. S a felkelés ezzel véget is ért.

Következett a megtorlás. Bonfini elmondja, hogy: „Némelyek szemét tolták ki, nagyrészük orrát, fülét vágták le, úgyhogy mindazok, akik az istentelen lázadást előidézték, bűneiket undok sebekkel hirdetve térnek vala vissza lakóhelyükre." 1438 február 2-án azután a felkelés kilenc vezérét Tordán karóba húzták s egyúttal „a három nemzet" unióját ünnepélyesen és örvendezve megújították.

Mátyás kemény osztálydiktatúrája alatt nagyszabású parasztfelkelésre nem került sor. De Mátyás halála után, amikor az államhatalom meggyengült, nem telt el egy emberöltő, és most már szinte az egész ország a parasztháború lángjában állott.

A nagy parasztforradalmat nem ínséges és járványos évek különleges sorozata robbantotta ki, mint néha felteszik. Nem

[132] A kápolnai unió a történet teljes fényében mutatja be az állam keletkezeset s egyszersmind azt, hogy az állam nem más, mint erőszakszervezet, elsősorban az elnyomott osztály fékentartására, másodsorban pedig a külellenséggel szemben.

játszott döntő szerepet a kizsákmányolás növekvése sem Mátyás kora óta. A parasztság együttes feudális és állami kizsákmányolása, s ezek következtében beállott elnyomorodás az általános parasztforradalom feltételeit már Mátyás korában megérlelte. A parasztttömegek elnyomorodásának elsőrendű jelei nem azok a tünetek, amelyeket a Jagello-korból fel szoktak hozni, hanem az elzselléresedés, amely az állami adókizsákmányolás következtében Mátyás korában vált tömegjelenséggé. S az adókizsákmányolás Mátyás halála után is fentmaradt. Az egyforintos rendkívüli adót továbbra is behajtották, csak a nagybirtokokon a király helyett a bárók szedték, akik az adóterhet biztosan nem mérsékelték.

A Jagello-korban lényegileg egyetlen új tény merült fel, amely a parasztság forradalmasításához hozzájárult, s ez a nemesség támadó fellépése volt a gazdagparasztság ellen. A gazdagparasztság az adóterhet Mátyás korában könnyebben viselte, mint a parasztság többi rétege. A zsellérek munkaerejét árutermelővé való gazdaságában, melyet Mátyás intézkedései legalább az állatexport terén megerősítettek, akadály nélkül kizsákmányolta. s így olyan jövedelemre tett szert, melyből a súlyos adókat nagyobb nehézség nélkül megfizethette. Emellett a mezővárosi kiváltságok adományozása szaporította azoknak a helyeknek a számát, amelyekben a gazdagparasztság a nemességgel szemben viszonylagos nyugalomban elbástyázhatta magát.

Az 1492. évi decretum 47—49. cikkeivel, melyeknek végrehajtása megkezdődött, a gazdagparasztság kiváltságos helyzete megszűnőben volt. A nemesség a kilenced általánossá tételével rátette a kezét arra az értéktöbbletre, melyet a gazdagparasztság addig a zsellérektől elsajátított. És a gazdagparasztokat visszaszorította a kozvetlen személyi függés állapotába. Ennek következtében a tőkefelhalmozás lehetőségei a gazdagparasztságnál korlátozódtak, s az állami és foldesúri adó most már teljes súlyával ránehezedett. A gazdagparasztság tehát, ha polgári fejlődéséről nem akart lemondani, arra kényszerült, hogy maga is a forradalom útjára lépjen.

Igy a forradalom feltételei, amely a parasztság minden rétegét mozgósíthatta, az elnyomott osztály oldalán készenállottak. De adva voltak az uralkodó osztály oldalán is, ennek a kormányzásra való képtelenségében és osztályösztönének az elgyöngülésében. Az uralkodó osztály a forradalmat maga provokálta, amikor az elnyomott osztály kezébe fegyvert nyomott

Az persze az osztályharc szempontjából véletlen volt, hogy X. Leó pápa a törökök ellen 1514-ben keresztes hadjáratot hirdetett. De az már nem egyszerűen véletlen, hogy a bárók, a keresztes hadjárat kihirdetésére, a parasztság kezébe fegyvert adtak. Az itt megnyilvánuló rövidlátás a bárók egész társadalmi helyzetéből folyt.

A parasztság viszont az ország szempontjából is helyes ösztönről tett tanuságot, amikor a török ellen fegyverhez jutva, előbb a saját uralkodó osztálya ellen fordult. Ez az ország megvédésére képtelenné vált, az ország érdeke volt tehát, hogy a hatalomról eltávolítsák. Amit Mátyás nemrég eredménytelenül kísérelt meg. amiért a középnemesség küzdelme egyelőre sikertelenül folyt, azt az ügyet most az ország érdekében a parasztság vette a kezébe.

A forradalom központja az Alföld volt, félig még pásztorkodó, tehát szabadabb, önállóbb, bátrabb, kezdeményezésre készebb jobbágylakosságával. S a forradalomban külön szerepet vitt, a jobbágylakosságon belül is, ennek két szélső szárnya, a gazdagparasztság és a zsellérség.

A gazdagparasztság alföldi mezővárosai a forradalmi paraszthadsereg gyűlőhelyeivé alakultak át, amelyekben a jobbágyok a gazdagparasztság, a jobbágyság leghaladottabb, legöntudatosabb, legtekintélyesebb rétegének a vezetésével sorakoztak fel Dózsa zászlaja alá. A paraszthadsereg az alföldi mezővárosokban alakult meg. Dózsa Ceglédről, ahol forradalmi kiáltványát kibocsátotta, seregszervező alföldi útjára 2000 emberrel indult el. Mezőtúron 800 felkelő állott melléje, amikor Dévaványát elhagyta, serege már 5000 főnyi volt, Békésen 20.000-re szaporodott és Gyulán elérte a 33.000-et. Ezek a helyek a gazdagparasztság központjai voltak. Gyulán a gazdagparasztok társadalmi előnyomulásukban már ott tartottak, hogy a megszorult nemeseknek kölcsönöket nyujtottak és földjeiket egymásután megszerezték.[133]

A zsellérség viszont, ez a nemrég lesüllyedt réteg, mely az Alföldön elsősorban a gazdagparasztokat szolgáló pásztorprole-

[133] Feljegyeztek a forradalom történetéből egy eseményt, mely egyéni vonatkozásban ugyan, de mégis általános érvénnyel mutatja be a társadalom két halado rétegének, a középnemességnek, mely a feudalizmus haladását és a gazdagparasztságnak, mely az egész társadalom haladását képviselte, a szembenállását. Ravazdy Péter középbirtokos nemes, akit megyéje követnek az országgyülésre is elkuldött, Kis Lőrinc bánhegyesi gazdagparasztól még 1512-ben 300 aFt értékü ökröt — tehát vagy egy egesz marhacsordát — elvett, amikor ezeket a pesti exportvásárra hajtottak, s az állatokat csak váltságdíj lefizetése ellenében adta vissza 1514-ben pedig,

tariátus, vagy inkább előproletariátus alakjában jelent meg, a paraszthadsereg legharcosabb elemét nyujtotta. A „hajdúk", ahogyan őket nevezték, a jószág védelmében állandóan fegyvert hordtak, s így könnyű szerrel alakultak át a paraszthadsereg fegyveres élcsapatává.

A hadsereg és egyúttal a forradalom vezérkara, melynek élén a katonailag képzett Dózsa György székely lófő állott, olyan rétegből került ki, amely 1437-ben, az erdélyi felkeléskor, nevezetesebb szerepet még nem játszott. A régi, egyházi és az új, világi értelmiség képviselői voltak ezek, a főpapság nyomása alatt szenvedő alsópapok, az egyházi demagógiából kiábrándult koldulóbarátok, tanítók és egyéb, a népből származó vagy ezzel szoros kapcsolatban álló diákok.

A forradalom szellemi vezérének a megyaszói (Zemplén megye) származású Mészáros Lőrinc ceglédi plébános tekinthető. Dózsa jegyzője és kiáltványainak a szerzője Ambrus dévaványai plébános volt — „türelmetlen ember, bár tele tudománnyal", mondja róla Szerémi György krónikája — aki tanulmányait a krakkói egyetemen végezte. Az erdélyi paraszthadak élén Mihály barát állott, a délbihariakat Mihály kölesséri plébános vezette, a szerb felkelőket Borbás bácskai pap buzdította. A világiaknak kisebb szerep jutott. Balog deák az egri keresztesek (kurucok) főhadnagya, Balog István tanító, aki Dózsához Békésen csatlakozott, egy kisebb különítmény parancsnoka, Miklós deák, keresszegi (Bihar megye) tanító az ottani felkelők vezetője volt.

A parasztforradalomhoz nemesek is csatlakoztak, elsősorban egytelkes, parasztnemesek, akiket az állami adóval jobbágymódra megterheltek, különösen Szatmár megyéből és más szegényebb nemesek, mint Mármaros román nemesei, akik közül a forradalom leverése után 36-ot ítéltek birtokvesztésre. (A 36 birtokból 28-at Werbőczy kapott.) De akadtak köztük középbirtokos nemesek is, mint Ugocsa megyéből a Wethéssy-

---

egy összetűzésből kifolyólag, mely a szabad költözés kérdéséből származott, szolgáival Kis Lőrincnek és Domokos testvérének minden ingóságát, pénzét és ezüstneműjét, 400 Ft értékben, (= 25.000 pengő 1927-es vásárlóerőben) erőszakkal elvétette. Amikor a paraszthadsereg a környékre érkezett, Kis Lőrinc Ravazdyt Dózsánál feljelentette, s Dózsa az utóbbit keresztre feszíttette. Ennél az esetnél megjelenik előttünk, harcban a középbirtokos nemessel, s a harcot a forradalom eszközeivel lezárva, a gazdagparaszt, aki ezüstneművel, nagyértékű ingóságokkal rendelkezik, s aki az ökröket egész csordákban, és kétségtelenul bérmunka felhasználásával tenyészti külföldi országok piacaira.

testvérek. Az ilyenek a forradalomban a feudális anarchia egyik formáját látták, mely kedvező alkalmat nyujt arra, hogy a báróknak erőszakoskodásaikat visszafizessék. Azok közül, akik az ügyhöz az ügyért csatlakoztak, a kalocsavidéki Nagy Antal, a bácskai magyar parasztok vezetője emelkedik ki. Róla és embereiről írta meg az egykorú Marino Sanuto, hogy amikor fogságba kerültek és Budán a kínzó- és vesztőhelyre vitték őket, „menetközben valamennyien a maguk magyar nyelvén daloltak".

A városi szegénység, a plebejus réteg, a felkelt parasztokhoz szított. A király 1514 jún. 14-i levelében elmondja, hogy „minden, ami csőcselék Budán és Pesten van, örül, hogy a parasztok előnyomulnak s őket segítik ellenünk s a mieink ellen", s hogy a felkelők ellen küldött katonák lovait a nép a budai kapukban leszúrta. A külvárosi nép Szegeden is a parasztokkal rokonszenvezett, s Dózsa levágott fejét, amelyet a vezér kivégzése után Szegedre küldöttek, ereklyeként tisztelte. Kolozsváron pedig, ahol a tanács a parasztok vezetőit félelemből a városba beengedte, ezek a városi köznépre támaszkodva fordulhattak az odamenekült nemesek ellen.

A polgárság általában semleges magatartást tanusított. Arra, hogy a parasztforradalom segítségével politikai vezetőszerephez jusson, nem gondolhatott, mert zömében idegen volt. Vezetőszerep vállalására különben anyagi ereje sem képesítette. S ha a nemességgel ellentétben állott, ellentét választotta el elsősorban a városi plebejusoktól, kik közvetlen ellenfelei voltak, de a parasztoktól is, akiket a városok jobbágyként kizsákmányoltak. Mindez megmagyarázza, hogy a városok, bár a menekülő nemeseket falaik közé kénytelen-kelletlen befogadták, a király fegyverbeszólító rendeletének általában nem tettek eleget, s egy-két kivétellel — a lippaiak egyrésze s a huszita hagyományú kamenicaiak a Szerémségben — a parasztokat sem támogatták. De ott, ahol a plebejusok aktívan felléptek, s így a patriciusokkal közvetlenül éreztették, hogy a feudális államhatalom védelmére rá vannak utalva, a nemességet fegyveresen is megsegítették. Buda és Pest gyalogcsapatai a gubacsi csatában, melyben a Pest alatt táborozó parasztsereget leverték, a nemesek oldalán harcoltak. Szeged gazdag polgárai a parasztokkal szemben fegyveres ellenállásra készültek, és a kolozsvári polgárok, amikor a nemesi had közeledett, a parasztok vezetőit elfogták és kiszolgáltatták a nemességnek.

A polgárság tehát a magyar parasztforradalomban még az ingadozó és áruló szövetségesnek azt a szerepét sem játszotta, amely a francia és angol polgárság magatartását a 14. század parasztforradalmaiban jellemezte. Nálunk az ilyen viselkedésre csak egyéni példa akad, Száleresi (valószínűleg Seiler) Ambrus pesti polgárral kapcsolatban, aki a főváros alatt táborozó parasztsereg vezetője volt, s magát a gubacsi csatában harc nélkül megadta.

A fenti szabály alól az erdélyi magyar városok, Dés, Torda, Torockó csak látszólag kivételek. Ezek ugyan, mihelyt Szapolyai vajda csapataival Erdélyből kivonult, hogy Dózsa főserege ellen nyomuljon, a parasztokhoz nyomban csatlakoztak. De itt nem a polgárság állott a parasztok mellé, hanem a munkásság. Dés és Torda szörnyen kizsákmányolt sóbányászai, Torockó vasipari városka vasbányászai, vaskohászai és kovácsai hozták itt létre — a magyar történetben először — a munkásság és a parasztság szövetségét, amelyben nemcsak a döntő tömegsúly, de a vezető szerep is még a parasztságnak jutott.

A felvidéki német bányamunkások nem mozdultak meg, s úgylátszik, a szlovákok sem, talán mert a várakkal borított Felvidéken a nemesség állásait túl erősnek ítélték. Nem vettek részt a forradalomban a kárpátaljai ukránok sem, akik ekkor még királyi terület lakosaiként bizonyos kiváltságokat élveztek, se a székely szabadparasztok. Igy a forradalmi harcot etnikai szempontból a magyarok és a románok vívták, akikhez — Nagy Radoszláv vezetése alatt — a délvideki szerbek egyrésze csatlakozott (más részük a nemesek oldalán harcolt). Területileg pedig a forradalom a Felvidék kivételével az egész országot elöntötte, a Dunántúlt is, ahol a felkelők, a Bakonyvidéken, legtovább tartották magukat.

Mi volt a forradalom programja? A ceglédi kiáltvány arról beszélt, hogy a felkelők „csak Magyarország királyának és nem egyúttal az uraknak alattvalói" akarnak lenni, és Dózsa a parasztságot „a nemesség megfékezésére" hívta hadba. A király pedig a pápát arról értesítette, hogy a Dózsához csatlakozott pásztornép azt hajtogatta: „mind ennek célja a szolgaság alól való felszabadulás". Ezek csak általánosságok, de a forradalom célját általánosságukban is hívebben meghatározzák, mint Taurinus humanista deklamációi. A cél a feudális osztályrend, a feudális kizsákmányolás megszüntetése volt, olyan szabad paraszttársadalom létesítése, amilyent a forradalom vezére, Dózsa György, a fennmaradásáért küzdő szabad székely paraszt-

társadalomban maga előtt látott. A paraszthadsereg szervezetéből, amelyben az összes előljárókat választották, az is megállapítható, hogy ez a társadalom a tisztviselők választásán alapuló parasztdemokrácia lett volna.

Volt a forradalomnak egyházi programja is, ami egészen természetes, minthogy a vezetők a papságból kerültek ki. Cuspinianus szerint a polgári egyenlőség mellett a papi egyenlőséget is meg akarták valósítani. A magyar egyház élén egyetlen püspök állott volna, aki alatt a vallási funkciókat egyenlőjogú papok végzik.[134]

A felkelt parasztok, mint a király a pápának megírta, Békés, Bihar, Arad, Csanád, Zaránd, Temes megyék nemességét „szinte kiirtották". A nemesek mellett különös dühhel fordultak az állami adószedők ellen, ami az állami adóterhek nagy szerepét jelzi az egész forradalmi fejlődésben. Az adószedőket elűzték és megölték. Egyes papok egyenesen túlvilági jutalmat igértek azoknak, akik egy-egy adószedővel végeznek. Itt-ott az úri földbirtokot is felosztották. Az irattárakban őrzött okleveleket pedig, melyek az őket elnyomó úri jogokat foglalták írásba, elégették.

A parasztforradalom vereségének az volt az alapoka, ami a többi parasztforradalom vereségét is alapjában előidézte: a parasztok széjjelszórtsága és ebből folyó szervezetlensége. A parasztforradalom helyi eredményeket el tud érni, egyes földesurakkal vagy akár a földesurak egész sorával végezni tud, de végül a nemesség központilag szervezett államhatalmával szemben szükségképpen elbukik. Ezért nem lehet a parasztság semmiféle társadalmi forradalom vezetőereje. Ezért van az,

[134] Szabó Ervin szerint: „Fontosságában alig túlbecsülhető sajátossága az a magyar nepies mozgalmaknak, hogy bennuk a korszeru vallásos reformmozgalmaknak csak leszűrt alapja, a gazdasági és szociális követelések játszanak szerepet, ellenben a vallásiak, mindannyiszor, ha tettre kerül a sor, teljesen háttérbe szorulnak. Megfigyelhetjük ezt az összes magyar parasztmozgalomban." A vallásos követelések azonban, ha tettre kerult a sor, nemcsak a magyar, hanem minden parasztmozgalomban háttérbe szorultak. A kelyhes huszitáknál a vallásos követelés, a két szín alatt való áldozás, azért volt előtérben, mert nem a parasztság mozgalmát képviselték, mert nem akarták, hogy a parasztság tettjére sor keruljön. Ellenben a taborita huszitáknál, akik parasztforradalmárok voltak, a gazdasági és szociális követelések, a jobbágyság eltörlése, a jobbágyterhek megszüntetése játszották az elsőrendű szerepet. Nem volt ez másképpen az 1525. évi német parasztforradalomban sem. — A magyar parasztmozgalmakat tehát nem különbözteti meg a többi ország parasztmozgalmaitól valami józan közömbösség a vallás kérdéseiben A magyar parasztmoz-

hogy csupán tömegbázist nyujthatott azoknak a forradalmaknak, melyeket a koncentrált és szervezett polgári vagy munkásosztály vezetett. Elbukott a magyar parasztforradalom is, annak ellenére, hogy majdnem országos méretű volt, hogy a városi szegénység rokonszenve kísérte, hogy élén tanult, értelmiségi elemek állottak. Elbukott még olyan gyengén szervezett államhatalommal szemben is, amilyennel a magyar nemesség ebben az időben rendelkezett. Mátyás centralizálódó államhatalmára sem volt ehhez szükség.

Az úri megtorlás már harcközben előrevetette árnyékát. Szapolyai a hatóságoknak még győzelme előtt teljes jogot adott „az elfogottakat lefejezni vagy megnyúzatni, megsütni és tőlük telhető legnagyobb kínzásokkal megölni". A mód azután, ahogyan Dózsát kivégeztette, az egész egykorú Európát tartósan foglalkoztatta. De esélyei a királyi trónra, a forradalom leverése és Dózsa kivégzése után, rendkívül megnövekedtek. Azt, aki a parasztvezér fejére tüzes vaskoronát tétetett, a nemesség mindenkinél méltóbbnak ítélte arra, hogy Szent István koronáját fejére tegye.

A centralizált államhatalmat, a török veszedelem leghatékonyabb ellenszerét, a parasztforradalom győzelme sem teremtette volna meg. De ha a parasztság Magyarországot csak valamennyire is a saját hazájának érezhette volna, az a paraszthadsereg, amely Nándorfehérvárnál erejét egyszer már megmutatta, az ország védelmére újból felsorakozott volna.

Mohácsnál így már csak a bárók mutathatták meg, hogy az ország megvédésére teljesen képtelenek. Miközben Burgio, a

---

galmak ideológiája is vallási ideológia volt. Az 1437. évi erdélyi parasztfelkelésnél ez kétségtelen. Ha Erdélyben, 1436-ban, inkvizíciós törvényszék irtotta a huszita vallásos ideológiát, akkor a parasztfelkelés, 1437-ben, bizonyosan a vallásos ideológia huszita változatának a befolyása alatt állott. És nemkevésbbé kétségtelen ez a nagy parasztforradalommal kapcsolatban. El sem lehet képzelni, hogy az a forradalom, amelynek vezérkara papokból és barátokból állott, a maga gazdasági és szociális követeléseit ne olyan érvekkel indokolta volna, amelyeket a vallásos ideológiából merített. Ezt azonban a győztes nemesség éppoly szükségtelennek tartotta kiemelni, amint hallgat róla az egykorú Taurinus, az erdélyi püspök helytartója, aki a forradalom gazdasági és szociális követeléseivel rokonszenvezve, a forradalomról szóló époszában ezeket a követeléseket emeli ki. De ez nem változtat azon, hogy a magyar parasztforradalom ideológiája vallásos ideológia volt. Más ebben a korban nem is lehetett. S valószínű, hogy ez az ideológia huszita színezésű volt, mert Magyarországon a reformáció előtt a forradalmár vallási eretnekségnek ez az alakja terjedt el.

pápa követe attól tartott, hogy a nemesség rá fog támadni a bárókra, a jobbágyok meg a nemességre, a király és a bárófőpapok hadserege egyedül vonult a törökök elé. A hadbahívott ország, a nemesség és a jobbágyság egyaránt, megtagadta az engedelmességet. S a bárók, az ellenség ereje és mozdulatai felől teljesen tájékozatlanul, a csata vezetésében teljesen járatlanul, ugyanazzal a könnyelműséggel, amellyel a parasztforradalmat kiprovokálták, Mohácsnál a törökkel döntő ütközetbe bocsátkoztak.

Mohácsnál egy uralkodó osztály, mely az uralkodásra képtelenné vált, tett pontot a saját története után, de egyben, hosszú időre, a vezetése alatt állott ország független léte után is. Moháccsal a magyar történet új korszaka kezdődik. Az árutermelés új politikai feltételek mellett fejlődött tovább, mindjobban ráütve bélyegét minden társadalmi osztály életére, s az állami centralizáció új feltételek között maradt továbbra is a politikai élet központi problémája.

TARTALOM

Előszó 5

ELSŐ RÉSZ A BARBÁR FEUDALIZMUS FEJLŐDÉSE (1200—1350)

I. GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

1. A termelőerők 9
2. Árutermelés és áruforgalom 16
3. A pénzgazdaság 23
a) A valuta 23
b) A jobbágyok pénzterhei 30
c) Az állami jövedelmek 30
d) A zsoldos katonaság 37
e) Az udvari fényűzés 41
f) A nagybirtok pénzgazdálkodása 43
4. A tőke szerepe 50
5. A természeti gazdálkodás uralma 60

II. A PARASZTSÁG

1. A vándormozgalom 63
2. A jobbágyrend kialakulása 67

III. AZ URAK

1. A kisebb nemesség harca a nagybirtokosokkal 84
2. A király és a nagybirtokosok 93
3. Az állam 100

MÁSODIK RÉSZ: ÁTMENET A FEUDÁLIS CIVILIZÁCIÓ KORSZAKÁBA (1350—1526)

I. A VÁROSI GAZDASÁG

1. Az ipar fejlődése .. 113
2. A céhek .. 119
3. A városok .. 126
4. A belső piac .. 142
a) A belső piac fejlődése .. 142
b) A polgári rend kialakulása .. 148
c) Természeti gazdálkodás és egyszerű árutermelés .. 150
d) A polgárság etnikai jellege .. 154
5. A kereskedő- és uzsoratőke .. 158
6. A bányakapitalizmus .. 171
7. Pénz, ár, bér, fizetés .. 182
8. A külkereskedelem .. 194

II. A FALUSI GAZDASÁG

1. A parasztság bomlása .. 203
a) Egyenlőtlenség a falusi földközösségben .. 203
b) A parasztság elszegényedése .. 208
c) A munkaproduktivitás növekvése .. 210
d) A feudális kizsákmányolás fokozása .. 212
e) A nyomorparcella .. 217
f) A parasztság széthasadása .. 220
g) Az állami adókizsákmányolás .. 224
2. Gazdagparaszt és zsellérparaszt .. 229
3. A népesség .. 239
4. A székelyek, jászkunok, románok feudalizálása .. 258

III. A POLITIKAI TÁRSADALOM

1. Az úri birtok .. 264
2. A katonai szervezet .. 277
3. Egyház — értelmiség .. 289
4. Osztályok — nemzet — nemzetiségek .. 307
a) Az osztályok fejlődése .. 307
b) A középnemesség ideológiája .. 310
c) A „nemzetiségi kérdés" .. 314
5. Az állam .. 316
a) Hunyadi Mátyás: Kísérlet az államhatalom centralizálására .. 316
b) A középnemesség harca a hatalomért .. 340
6. A parasztforradalom .. 354

A Szikra világtörténelmi tankönyvsorozata

E sorozat kötetei alapjában különböznek a régi általudományos, reakciós történelemkönyvektől, mert a materialista történelemfelfogás alapján tárgyalják a különböző korok eseményeit.

MISULIN

AZ ÓKORI VILÁG TÖRTÉNETE

236 oldal .. .. Ára: 10.— forint

KOSZMINSZKIJ

A KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE

348 oldal .. .. Ára: 10.— forint

JEFIMOV

AZ ÚJKOR TÖRTÉNETE

296 oldal .. .. Ára: 10.— forint

HVOSZTOV—ZUBOK

A LEGÚJABB KOR TÖRTÉNETE

264 oldal .. .. Ára: 10.— forint

SZIKRA

Molnár Erik

A MAGYAR TÁRSADALOM TÖRTÉNETE AZ ŐSKORTÓL AZ ÁRPÁDKORIG

Molnár Erik könyve az első nagyobbszabású munka, amely materialista alapon, dialektikus módszerrel magyarázza a magyarság eredetét, társadalmi formáinak fejlődését egészen a szentistváni királyság kialakulásáig. Az évek óta elfogyott könyv szélesen bővített és teljesen átdolgozott kiadása hiányzó láncszemet pótol társadalomtudományi és történelmi ismereteinkben.

344 oldal, ára:
fűzve 14.— forint, kötve 20.— forint

SZIKRA

12·— Ft